

Н. МАЛЛАЕВ

**АЛИШЕР
НАВОЙ
ВА ХАЛҚ
ИЖОДИЁТИ**

**ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ
АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1974**

**Жамоатчилик асосида филология фанлари доктори, профессор
ҲАМИД СУЛАЙМОНОВ таҳрир қилган**

Маллаев Н.

**Алишер Навоий ва халқ ижодиёти.
Т., Адабёт ва санъат нашриёти, 1974.
384 б.**

Атоқли навоийшунос Н. Маллаевнинг ушбу китобида Шарқ халқлари
огзаки ижоди—эртақ, дoston, афсона—мифлари буюк ўзбек мутафаккири
Навоий ижоди билан боғлиқ ҳолда кенг тадқиқ этилган.

Маллаев Н. Навои и народное творчество.

8ўз1

$\frac{7-2-2-194}{M-M-352-06-74} 97-74$

© Гафур Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974 й

**Алишер Навоий меросининг
дошишмандлари — академик
Ойбек, академик Гафур Ғулом
ва устод Мақсуд Шайхзода
хотирасига бағишлайман.**

Муаллиф

АДАБИЁТ ВА ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ

(МУҚАДДИМА)

Сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан кўп замонлар илгари оғзаки ижод сифатида вужудга келди. Унинг ижодкори — коллектив, барча моддий бойликларнинг ҳам, маънавий бойликларнинг ҳам, «ягона ва битмас манбаи бўлган»¹ халқдир.

Халқ яратган асарлар, бир томондан «халқ кўнгилидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китоби»² бўлса, иккинчи томондан, бадиий ижодкорлик даҳоси, тил бойлиги ва сўз жилокорлигининг кўзгусидир. Халқ асарлари оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади, манзур бўлади. Бироқ у дастлаб қандай яратилган бўлса, ҳар қачон ҳам айнан ўша ҳолича сақланиб қолмайди, балки ижодий қайта ишланади, турли хил ўзгаришларга учрайди, янги-янги воқеа ва маълумотлар, фикр-тушунчалар билан бойийди, янги тарихий шароитга мувофиқлашади, кейинги асарлар билан бирга яшайди, янги умр кўради.

В. Г. Белинский айтганидек, ҳар қандай халқ поэзияси мифлар билан бошланади³. Миф сўз санъатигагина эмас, балки бутун маънавий маданият тараққиётига замин бўлиб хизмат қилади. «Юнон мифоло-

¹ М. Горький. О литературе. Литературно-критические статьи. Советский писатель. Москва, 1958, стр. 48.

² П. Лафарг. Очерки истории культуры, Москва, 1926, стр. 51.

³ В. Г. Белинский. Сочинения, том VI, стр. 358.

гияси, — деган эди К. Маркс, — юнон санъати хазинасигина эмас, балки унинг заминини ҳам гашкил этган»¹. Халқ ижодиёти қаҳрамонлик эпоси, афсона ва ривоят, масал ва эртақ, қўшиқ ва мақол-маталлар билан бойиб, такомиллашади. Халқ яратган асарлар, унинг ўлмас қаҳрамонлари, бадий ижодкорлик тажрибаси ёзма адабиётнинг вужудга келиши ва тараққийси учун замин, бой маънавий-бадий манба, маҳорат мактаби бўлди. «Барча мамлакатлардаги улуғ шоирларнинг энг яхши асарлари халқ коллектив ижодининг хазинасидан олинган бўлиб, унда қадим замонлардаёқ барча шоирона умумлаштирмалар берилган образ ва типлар яратилган эди»². Халқ ижодиёти санъаткорларга илҳом, куч-қувват ва маҳорат бағишлайди. Халқ ижодидан баҳраманд бўлмаган бирор буюк санъаткорни тасаввур этиб бўлмайди. Сўз санъаткорларининг фольклор асарларидан ижодий фойдаланиши ёзма адабиётнинг тараққийсига, шу билан бирга, халқ асарларининг сақланиб қолиши ва янгича умр кўришига хизмат қилади. Айни чоқда ёзма адабиёт ҳам халқ ижодиётининг равнақи ва такомилга актив таъсир этади. Чинакамига халқ оммасига мансуб бўлган оғзаки ижодиёт билан прогрессив ёзма адабиётнинг ўзаро муносабати ва бир-бирига таъсири мана шундай.

Бироқ оғзаки ижод тарзида яратилган ҳар қандай асарни ҳам фольклор бисоти, меҳнаткаш омма ижоди деб бўлмайди. Чунки эксплуататор синф доиралари ҳам оғзаки ижод билан шуғулланиб, реакцион асарлар яратганлар. Шу билан бирга, «фольклордан фойдаланиш» ҳар қачон ҳам ижобий моҳиятга эга ҳодиса бўлавермайди. Чунки эксплуататор доиралар меҳнаткаш омма яратган айрим асарларнинг ғоявий йўналишини ўзгартириб, ўз синфий манфаатларига мослаштирганлар. Максим Горький рус черков адабиётининг айрим асарлари — авлиёлар ҳақидаги қиссалар ҳақида сўзлаб, уларнинг қадимий халқ эртақларини мунофиқона бузиш асосида яратилганини таъкидлайди³. Бундай ҳолларни бошқа халқлар адабиёти мисолида ҳам кў-

¹ Маркс и Энгельс об искусстве. Том I, Госиздат «Искусство», Москва, 1957, стр. 134—135.

² М. Горький. О литературе, стр. 54.

³ Уша асар, стр. 767.

риш мумкин. Масалан, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётидаги реакцион диний мистик оқим намояндalари халқ оғзаки ижодиётига худди шу зайлда муносабатда бўлганлар¹.

Демак, сўз санъати тарихи фольклор билан бошланади, у ёзма адабиётнинг вужудга келишига замин, унинг тараққиётига бой маънавий-бадиий манба сифатида хизмат қилади, айни чоқда, ёзма адабиёт ҳам фольклорнинг такомилга самарали таъсир этади. Халқ оғзаки ижоди — фольклор билан ёзма адабиётнинг ўзаро муносабатида прогрессив тенденциялар билан бирга антагонистик синфий жамият шароитида реакцион тенденциялар ҳам содир бўлади.

Сўз санъатининг — фольклор ва ёзма адабиётнинг шаклланиши ва тараққиётига хос умумий қонуниятлар ва типологик ҳодисалар билан бирга, ҳар бир халқ фольклори ва ёзма адабиётининг шаклланиши ва такомилга ўзига хос замин, шароит, хусусият ва ички қонуниятларга ҳам эгадир.

Ўзбек халқи бой ва қадимий оғзаки ва ёзма адабиётга эга. У жаҳон маданияти хазинасига «Алпомиш» эпоси, «Гўрўғли» дostonлари, ажойиб эртақ ва қиссалар ҳамда «Хазойинул-маоний», «Хамса» ва «Бобирнома» каби буюк обидаларини қўшди.

Ўзбек маданиятининг илдизлари жуда қадим замонларга, барча Ўрта Осиё халқлари учун муштарак бўлган маданият ёдгорликларига бориб тақалади.

Қадимги Ўрта Осиё антик маданиятнинг йирик бешикларидан бири бўлган. Ўрта Осиё аҳолиси сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик, ҳунармандчилик, санъат соҳалари, шаҳарлар қуриш, меъморлик, илмфан ва бошқа соҳаларда катта ютуқларга эришган. Асрлар оша бу кўҳна тарихнинг айрим нодир ёдгорликлари бизга қадар сақланиб қолган, совет олимлари қадимий маданиятнинг янги-янги ноёб обидаларини кашф этмоқдалар.

Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги замонларга оид айрим оғзаки адабиёт ёдгорликлари баъзи бир манбалар орқали бизга қадар сақланиб қолган. Бу ёдгорликлар мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси,

¹ Е. Э. Бертельс. Суфизм и суфийская литература. Изд. «Наука», Москва, 1965, стр. 59—60.

қўшиқ, лирик шеър ва бошқалардан иборат. Улардан баъзилари Ўрта Осиё халқларининг оғзаки ва ёзма адабиёти ҳамда санъатида чуқур из қолдирган¹. Жумладан, ўзбек халқ асари «Китоби Жамшид», «Рустами Достон» ва бошқалар бунга мисол бўла олади. Ўзбек халқ достони «Ойсулув» эса образ, сюжет ва композиция жиҳатидан қадимги қаҳрамонлик эпоси «Тўмарис» ва қисман «Широқ»қа монанд келади. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ҳозирга қадар ўнлаб мифологик ва афсонавий образлар яшаб келмоқда. Кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи сув худоси Ҳубби (Эрҳубби) шундай образлардандир². Бундан ташқари айрим қадимги шаҳарларнинг бино бўлиши ва номи ҳақида ҳам шу кунга қадар турли афсоналар ҳикоя қилинади. Мифологик, афсонавий қаҳрамонлар образи тасвирий ва амалий санъатда ҳам мужассамланган. Хоразм, Зарафшон, Сурхон водийси ва бошқа жойларда топилган санъат ёдгорликлари Митра, Каюмарс, Анахита каби мифологик-афсонавий қаҳрамонларни эслатади³.

Ўрта Осиё туркий халқларининг қадимги фольклорини ўрганишда айниқса XI асрнинг буюк лингвисти Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари бениҳоя катта аҳамиятга эга. «Девону луғотит турк»да Хитойдан Хоразмга қадар бўлган территорияда яшаган қабила, уруғ ва халқларнинг тили текширилади. Ундаги қўшиқ ва лирик шеърлар мана шу қабила, уруғ ва халқларнинг бадий ижодиёти бўлиб, улар туркий тиллар группасидаги бошқа халқлар (уйғурлар, қирғизлар ва бошқалар) нинг этник составига кирганидек, ўзбек халқининг ҳам этник составига киради. Масалан, Маҳмуд Кошғарий китобидан кенг ўрин олган чигиллар, қипчоқлар, қарлуқлар ва бошқалар айни замонда қадимги ўзбек уруғлари ҳамдир. Шунинг учун ҳам Маҳмуд Кошғарий келтирган қўшиқ ва шеърларда ҳозирги ўзбек тилида мавжуд бўлган жуда кўп сўзларни ва ҳозирги ўзбек тилига хос бўлган грам-

¹ Бу масалалар тожик адабиёти мисолида, чунончи, И. О. Брагинскийнинг «Из истории таджикской народной поэзии» (Изд. АН СССР, Москва, 1956) китобида кенг ёритилган.

² Я. Г. Гулямов. История орошения Хорезма, Изд. АН УзССР, Ташкент, 1957, стр. 30—32.

³ Қаранг: Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи (энг қадимги адабий ёдгорликлар бўлими), «Ўқитувчи», Тошкент, 1965.

матик формаларни (келишиклар, сўз ясовчи қўшимчалар ва бошқаларни) учратамиз¹. «Девону луғотит турк» даги қўшиқ ва лирик шеърлар бармоқ вазнида бўлиб, уларнинг кўпчилиги 7—8 ҳижолидир. Қўшиқ ва лирик шеърларнинг банди кўпинча тўрт мисрадан иборат бўлиб, «а-а-а-б», «в-в-в-б» тартибида қофияланади. Қадимги қўшиқ ва лирик шеърларнинг поэтикасига ҳошбу хусусиятлар ҳозирги ўзбек халқ қўшиқларида ҳам сақланиб келмоқда. Бунинг ўзиёқ ўзбек халқ қўшиқларининг жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўла бошлаганини кўрсатади. Шу билан бирга, «Девону луғотит турк»да келтирилган айрим мақоллар (баъзи ўзгаришлар билан (айрим ҳолларда ўзгаришсиз) ҳозирги кунда ҳам қўлланилади. «Ош тотиги туз» — «Ошнинг тами туз билан», «Қўрқмуш кишига қўй боши қўш кўрунур» — «Қўрққанга қўша кўрунур», «Ит исирмас, от тепмас дема» — «Ит қопмас, от тепмас дема» ва бошқалар.)

С. Е. Малов томонидан кўпчилик туркий тиллар тарихини ўрганишда муштарак бир манба² деб баҳоланган «Урхўн-Енисей» ёдгорликлари ҳам ўзбек тили тарихи ва ўзбек фольклорини ўрганишда маълум аҳамиятга эга.

Шундай қилиб, Ўрта Осиё халқлари сўз санъатининг илдизлари Тўмарис ва Спитаменни етиштирган, Афросиёб ва Тупроққалъа, Варахша ва Болаликтепани бунёд этган, «Авесто»нинг пайдо бўлишида фаол ўрин эгаллаган, Урхўн-Енисей обидаларини вужудга келтирган, «Девону луғотит турк»ка замин ҳозирлаган қадимги қабила ва элатларнинг бадий ижодиётига бориб тақалади. Унинг замирида Ўрта Осиё халқларининг адабиёти вужудга кела бошлади. Унинг тараққиётида қадимий адабий ёдномалар бевосита ёки бавосита ўз изини қолдирди. Бунга, жумладан, фортожик адабиётининг буюк обидаси Абулқосим Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ёрқин мисол бўла олади. «Шоҳнома» қадимги фольклор заминиди, фольклор қаҳрамонлари қайта ишланган «Авесто», «Хватайно-

¹ С. Муталлибов. XI асрнинг буюк филологлари ва уларнинг ноёб асарлари. (Маҳмуд Кашғарий, Девону луғотит турк, уч томлик, I том, УЎФАН, Тошкент, 1960).

² С. Е. Малов. Памятники древнетюрской письменности, Изд. АН СССР. М.—Л., 1951, стр. 3.

ма» («Худойнома») ва бошқа манбалар заминиди вужудга келди. «Шоҳнома» туфайли жуда қадим замонларда яратилган кўпгина мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар образи мангу ҳаёт топди, шу асар орқали бу қаҳрамонлар ўзга адабиётлардан ҳам ўрин олди.

Ўзбек классик адабиёти — ўзбек халқи маънавий маданиятининг кўп асрли бой хазинасидир. Ўзбек классик адабиётининг шаклланиши ва тараққиётида халқ оғзаки ижоди — фольклор бебаҳо ва битмас-туганмас манба бўлиб хизмат қилди. Ўзбек классик адабиётининг илк ёдгорликларидан тортиб унинг бутун такомил босқичлари, сўз санъаткорларининг ижодиёти шуни кўрсатади. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиёт намояналарини меҳнаткаш омманинг дили ва тили, турмуши ва кураши, дунёқараши ва одат-удуми, ташвиши ва истак-орзуси билан яқиндан таништирди, бадий ижодкорлик ҳаваси ва кўникмаларини туғдирди, ғоя ва образларнинг поёнсиз оламига олиб кирди, бутун бисоти ва санъаткорлик маҳоратини дариғ тутмади. Прогрессив ёзувчилар фольклордан, унинг мавзу ва ғояларидан, сюжет ва образларидан, маҳорати ва тил-услубидан ижодий фойдаландилар, асарларининг халқчил бўлишига эришдилар ва ўз навбатида халқ оғзаки ижодиётига самарали таъсир этдилар. Хоразмий ва Сайфи Саройи, Дурбек ва Ҳайдар Хоразмий, Атоий ва Лутфий, Навоий ва Бобир, Машраб ва Турди, Мунис ва Огаҳий, Нодира ва Увайсий, Муқимий ва Фурқат, Завқий ва Аваз мана шундай сўз санъаткорларидир. Бироқ бошқа халқлар адабиётида бўлгани каби, ўзбек адабиётида ҳам халқ оғзаки ижодига тенденциоз муносабат, уни сохталаштиришга интилиш, реакцион ғояларни фольклор услуби либосига ўраб тарғиб этиш ҳоллари намоён бўлди. Бу хусусан, реакцион диний-мистик адабий оқим намояналари ижодига хосдир.

Ўзбек адабиёти намояналари, шубҳасиз, биринчи навбатда ўзбек халқи томонидан яратилган оғзаки бадий ижодиётдан илҳом ва таълим олдилар. Шу билан бирга, улар бевосита ёки бавосита ўзга халқларнинг фольклоридан ҳам баҳраманд бўлдилар. Бу ўзбек халқининг ўзга халқлар билан, биринчи навбатда Урта Осиёнинг бошқа халқлари билан, шунингдек, эрон, озарбайжон, араб, ҳинд ва юнон каби халқлар билан

асрлар мобайнида давом этган иқтисодий ва маданий алоқалари заминиди содир бўлди.

Ўзбек ёзувчилари, бир томондан, бевосита ва, иккинчи томондан, хилма-хил ёзма манбалар орқали ўзга халқларнинг фольклори билан танишув имкониятига эга эдилар.

Маълумки, ўзбеклар бошқа гуркий халқлар ва эрон тиллари группасида гаплашувчи халқлар билан ёнма-ён, қўшни ва айрим районларда биргаликда яшадилар. Бу ҳолат уларнинг турмуши, хўжалиги ва маданий ҳаётида чуқур из қолдирди. Оғзаки ва ёзма адабиётдаги муштарак ҳодисалар ҳам шу билан изоҳланади. Бир халқ яратган фольклор асари иккинчи бир халқ орасида ҳам тарқалиб, унга манзур бўлди, шу билан бирга, айрим асарларнинг турли вариант ва версиялари вужудга келди. Бунга хусусан «Алпомиш» ва «Гўрўғли» циклидаги достонлар ёрқин мисол бўла олади. Ўзбек ёзувчиси ўз халқи фольклори билан бирга қўшни халқлар фольклоридан ҳам бевосита баҳраманд бўлар эди, оғзаки ижодга хос ўзаро алоқа ва таъсир уни ўзга халқлар фольклори билан ҳам таништиради.

Ёзма манбалар — бадиий адабиёт, тарих, тазкира, мемуар ва бошқа типдаги ёзма асарлар, шунингдек, таржима адабиёт қўшни халқлар, яқин ва узоқ ўлка халқлари фольклори билан ҳам танишувда тубсиз бир чашма эди. Ўзбек ёзувчиларининг деярли ҳаммаси форс-тожик тилини мукамал билган, зуллисонайн сифатида форс-тожик тилида ҳам баркамол асарлар яратган. Мадраса гаҳсили (ёки хусусий мутолаа) орқали ўзбек ёзувчиларининг бир қисми араб тилини ҳам билар эди. Форс-тожик ва араб тилидаги ёзма манбалар турли халқлар томонидан яратилган ва баъзи ҳолларда қайта ишланган ёки турли-туман ўзгаришлар киритилган фольклор асарлари билан ҳам таништирар эди. Араб, форс-тожик ва туркий тилларга таржима қилинган асарлар борасида ҳам шуни таъкидлаш керак. Бунга, жумладан, қадимги ҳинд эпоси «Панча тантра» («Беш китоб») равшан мисол бўла олади. VI асрда сосоний подшоҳларидан Ануширвоннинг буйруғи билан Ҳаким Бурзое «Панча тантра»ни санскрит (қадимги ҳинд) тилидан паҳлавий (қадимги форс) тилига таржима қилади. VIII асрда Ибн Муқаффа Бур-

вое таржимасидан «Панча тантра»ни араб тилига таржима қилади. Бу асар Ўрта Осиё ва бошқа жойларда ҳам шуҳрат топиб, бош қаҳрамонларининг номи билан «Калила ва Димна» деб юритила бошлайди. Унинг образ ва мотивлари асосида янги-янги асарлар вужудга келади (масалан, Рўдакий яратган «Калила ва Димна» достони), айрим масал ва ҳикоялари фольклор ва ёзма адабиётда қайта ишланади. Византияликларнинг машҳур «Стефанит ва Ихниллат» масаллар тўплами «Калила ва Димна»га асосланган ҳисобланади. «Калила ва Димна» ўзбек халқи орасида ҳам кенг тарқалган, бир неча бор ўзбекчага таржима қилинган, ўзбек фольклори ва ёзма адабиётида маълум из қолдирган¹.

Шубҳасиз, қайси бир манба орқали бўлмасин, бошқа халқларнинг фольклор асарлари (ёки улар асосида яратилган ёзма адабиёт асарлари) ўзбек фольклори ва ёзма адабиёти бисотига механистик равишда кириб келмади, балки конкрет тарихий шароитга, ўзбек ҳаёти ва миллий анъаналарига мослашди, ўзбек халқининг сўз санъати тажрибаси ва тил бойликлари билан қайтадан йўғрилди, «ўзбекча»лаштирилди. Худди шунингдек, ўзбек фольклори ҳам бевосита ёки бавосита бошқа халқларнинг сўз санъатига таъсир этди. Бунга, масалан, тожик тилидаги «Гургули» («Гўрўғли») ёрқин мисол бўла олади.

Бироқ ўтмишда фольклористиканинг етарли ривожланмаганлиги, халқ оғзаки ижоди асарларининг ёзиб олинмагани классик адабиёт билан фольклор алоқаларини ўрганишни янада мураккаблаштиради, қўшимча қийинчилик ва проблемаларни туғдиради. Ёзиб олинмагани туфайли қанчадан-қанча халқ оғзаки ижоди асарлари беному нишон йўқолиб кетди. «Қадимги Руснинг ёзма манбаларда сақланиб қолмаган «Игорь жангнома»си турида бошқа дostonлари бўлмаган деб ким кафил бўла олади? Юнон ва Рим-

¹ Қаранг: Калила и Димна. Перевод с арабского И. Ю. Крачковского и И. П. Кузьмина. Предисловие Е. Э. Бертельса. Изд. вост. лит. Москва, 1957; В. В. Иванов «Панчатантра», статья приложение к кн. «Панчатантра», Изд. АН СССР, Москва, 1958; Ғ. Каримов. Машҳур ҳинд масали ўзбек тилида, «Ўзбекистон маданияти», 1958, 14 май, Калила ва Димна, С. Ғаниева таржимаси, Воҳид Воҳидов таҳрири остида, Тошкент Бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1966.

нинг қадимги адабиёти ёдгорликларидан қанчаси ҳалок бўлиб кетмади?»¹ Белинскийнинг бу сўзлари бошқа халқларнинг обидаларига ҳам тааллуқлидир. Гарчи талай ёдгорликлар унутилиб кетган бўлса-да, халқ сақлаб қолган обидалари билан бирга, у авлодларга, даврларга ижодкорлик даҳоси, санъаткорлик тажрибасини мерос қилиб қолдиради. Шунинг натижасида нисбатан кейинроқ яратилган халқ оғзаки ижоди асаридида қадимийроқ фольклорнинг изи ва руҳи ҳам сақланиб қолади. Бинобарин, ўзбек классик адабиёти обидаларига фольклор таъсири масалаларини тадқиқ этишда бевоқиф манба бўлиб хизмат қилган ёдгорликлар ва турли ёзма манбалар билан бирга, даврдан қатъи назар, халқнинг бутун оғзаки ижоди хазиналари катта аҳамиятга эга. Шу хазина бойликлари, унинг ўзига хос хусусиятлари ёзма адабиёт намояндалари ижоди билан фольклор алоқасини ёритишда бош манбадир. Бинобарин, анохронизм тушунчаси бу борада маълум даражада шартлилик моҳиятига эга бўлади.

Ўзбек фольклори асарларини ёзиб олиш ва нашр этиш XIX асрнинг охирида жонланди. Улуғ Октябръ социалистик революциясигача бу соҳада айрим ишлар қилинган бўлса-да, чинакамига ўзбек фольклористикаси совет ҳокимияти йилларида шаклланди ва камол топди. «Санъат халқники. Санъат кенг меҳнаткашлар оммаси ичида чуқур илдиз отиши керак»², — деган эди В. И. Ленин. Совет тузуми халқ ижодий кучларининг гуллаб-яшнашига тўла шарт-шароит туғдирди. В. И. Лениннинг маданий мерос ҳақидаги таълимоти асосида ўтмиш маданият бойликлари, жумладан, халқ оғзаки ижоди ёдгорликлари социалистик маданият хазинасига қўшилди. Рус ва бошқа қардош халқлар фольклористикаси тажрибалари ўзбек олимларига халқ оғзаки ижоди бойликларини тўплаш ва ўрганишда катта мактаб бўлди. 20-йиллардаёқ бир қатор экспедициялар ташкил этилди. Халқ ижоди материалларини тўплаш ва оммалаштиришда хусусан 30-йиллар сермаҳсул бўлди. Ҳ. Зарифов бошчилигида ўзбек фольклористлари мактаби вужудга келди. Буюк

¹ В. Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах. Том II, Москва, 1948, 99-бет.

² Ленин. Адабиёт тўғрисида. Ўздавнашр, Тошкент, 1958, 136-бет.

Карим, Шариф Ризо, Мансур Афзалов, Музайяна Алавия, Ш. Абдуллаева ва бошқалар ўзбек фольклорини тўплаш ва тадқиқ этишда унумли хизмат қилдилар. Бу фольклористлар сафи кейинроқ З. Ҳусайнова, Т. Ғозибоев, Ҳ. Раззоқов, Ж. Қобилниёзов, М. Саидов, О. Собиров, Т. Мирзаев, М. Муродов, Ё. Жўраев каби олимлар билан тўлиб мустаҳкамланди. Ўзбек фольклори бойликларини ўрганишда рус ва бошқа қардош халқлар олимлари ҳам ўз ҳиссаларини қўшмоқда.

Ўзбек фольклористикасининг муваффақиятлари, жуда кўп асарларнинг ёзиб олиниши, нашр этилиши ва тадқиқ қилиниши ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди алоқаларини ўрганишда ҳам катта аҳамиятга эга. Айни чоқда классик адабиёт тадқиқотлари халқ оғзаки ижодининг унутилган саҳифаларини, айрим хусусиятларини тиклашга ёрдам беради.

Ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди алоқаларини ўрганиш адабиётшунослигимизнинг муҳим проблемаларидан бири. Бу проблемани ёритишда олимларимиз маълум муваффақиятларга эришдилар. Ўзбек классик адабиёти намояндалари ижодига бағишланган барча тадқиқотларда фольклор билан ёзма адабиётнинг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири проблемаси маълум ўрин эгаллайди. Бу масалага бағишланган айрим махсус ишлар ҳам бор¹. Ўзбек классик адабиётидан олий ўқув юртлари учун яратилган дарсликларда² ёзма адабиёт ва фольклор проблемаси сўз санъати тараққиёт этаплари билан боғлиқ ҳолда маълум системага солиб умумлаштириб баён этилган. Бироқ бу ишларнинг барчаси дастлабки қадамлардир. Ўзбек классик адабиёти ва фольклорнинг ўзаро алоқаси бениҳоя катта ва мураккаб проблема бўлиб, жуда кўп тадқиқот ишлари олиб боришни талаб этади.

¹ Масалан: Э. Рустамов. Народные элементы в узбекской поэзии первой половины XV века. «Звезда Востока», № 4, 1957.

Алишер Навоий ва фольклор ҳақида бир қатор махсус асарлар ёзилган. Бу ҳақда ушбу асарнинг кейинги саҳифаларида махсус сўзлаймиз.

² Н. Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, I китоб, «Ўқитувчи» 1963.

В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, II китоб, «Ўқитувчи» 1964.

Ғ. Каримов. Ўзбек адабиёти тарихи, III китоб, «Ўқитувчи», 1966.

Ўзбек классик адабиёти ва фольклор проблемасининг кўп масалалари улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ижодида мужассамланади. Бу табиий. Чунки Алишер Навоий ўзбек классик адабиётининг, ўзбек адабий тилининг муассисидир. Унинг фаолияти халққа муҳаббат, унга хизмат қилиш, халқ санъати бойликларини, унинг тилини ардоқлаш ва халқ чашмаларидан ижодий фойдаланишнинг юксак ва ёрқин тимсолидир. Бундай улуғ сиймонинг халқ қалбидан мангу ўрин олиши, унинг олий ҳурматига сазовор бўлиши ва халқ ижодига самарали таъсир этиши ҳам табиийдир.

АЛИШЕР НАВОЙИ ВА ХАЛҚ ИЖОДИЁТИ. БАҲСНИНГ ЎРГАНИЛИШИ

«Умидим улдулки ва хаёлимга андоқ келурки, сўзум мартабаси авждан қуйи энмагай ва бу ёзган асарларимнинг тантанаси аъло даражадан ўзга ерни ёқтирмагай».

(Алишер Навоий)

Алишер Навоий жаҳон адабиётининг улуғ намоёндаларидан биридир. У бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг озоёишталигига, ўзаро феодал урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. Улуғ гуманист, тadbирли давлат арбоби, ўзбек адабий тилининг муассиси ва ўзбек классик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кўтарган буюк сўз санъаткори, қомусчи аллома бўлиб етишди, ниҳоятда қимматли кўп асарлар яратди ҳамда даврининг маданий ҳаётига раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг ҳомийси, кўплаб шоғирдлар етиштирган устоз бўлди.

Алишер Навоий тарихнинг беш асрдан зиёд ғоятда мураккаб ва ғоятда тўлқинли синовидан ўтиб, авлодлар ва асрларга ҳамроҳ бўлиб, уларга маънавий мадад бериб, яхшиликка, инсоннинг бахт-саодати учун курашга даъват этди. Гуманизм, халқпарварлик, дўстлик, биродарлик ва тинчлик учун кураш ғоясини ҳормайтолмай куйлаган, ажойиб обидалар ва ўлмас образлар яратган Навоий коммунистик жамият қураётган совет кишилари билан, тинчлик, демократия ва социализм учун курашаётган барча тараққийпарвар кишилар билан ҳар доим биргадир; у мангу барҳаётдир. Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилеи муносабати билан 1968 йилнинг 11 октябрида Москвада ўтказилган тантанали кечага Жаҳон тинчлик комитети йўллаган телеграммада «Жаҳон маданиятининг энг яхши дурдо-

наларига мансуб бўлган Алишер Навоийнинг қудратли, ҳаётбахш шеърляти барча совет кишиларининг, бутун тараққийпарвар инсониятнинг бойлиги бўлиб қолди. Барча мамлакатларнинг халқлари беш асрдан зиёд вақт ўтгандан кейин Алишер Навоий юбилейини нишонлар эканлар, улуғ инсонпарварнинг ижодий меросига чуқур ҳурмат-эҳтиром билан қараётганликларини билдирмоқдалар. Алишер Навоийнинг олижаноб идеаллари ва илҳомбахш асарлари тинчлик ва инсоният тараққиёти учун курашдаги ҳамкорликни мустақкамлашга ёрдам бермоқда», дейилган эди.

Алишер Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш узоқ ва мураккаб тарихга эгадир. Бу тарих XV асрнинг ўзидан, Навоий замондошларининг асарларидан бошланади. Беш асрга яқин давр ичида Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш мураккаб тараққиёт босқичларини кечиб ўтди. «Пушкин,— деган эди В. Г. Белинский,— абадий яшайдиган ва доимо ҳаракатда бўладиган, ўлимга қайси нуқтада учраган бўлса, ўша нуқтада қотиб қолмайдиган, балки жамиятнинг онгида ўсиб бораверадиган ҳодисалар жумласидандир. Ҳар бир давр улар ҳақида ўз ҳукмини чиқаради ва бу давр ўша ҳодисаларни қанчалик тўғри англамасин, ҳамма вақт ўзидан кейинги давр учун улар ҳақида қандайдир янгироқ ва анча тўғрироқ фикр баён қилишга ўрин қолдиради»¹. В. Г. Белинскийнинг бу сўзларини Алишер Навоий ва навоийшуносликка ҳам татбиқ этиш мумкин.

Совет даврида Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш алоҳида фан соҳасига айланди. Совет навоийшунослари тарихан қисқа давр давомида ғоятда катта муваффақиятларга эришдилар².

¹ В. Г. Белинский. Собр. соч. в трех томах, том II, Москва, 1948, стр. 158.

² Навоийшунослик тарихига доир турли йилларда ёзилган ёки айрим хусусий масалаларга бағишланган бир неча асарлар (ёки асарларнинг бўлимлари) бор: А. Боровков. Изучение жизни и творчества Алишера Навои. Сб. Родоначальник узбекской литературы. Ташкент, 1940; И. Султанов — Исследователи Навои. Журнал — «Литература и искусство Узбекистана», книга вторая, 1941; О. Шарафиддинов. Алишер Навоий. Ҳаёти ва ижодиёти. Ўздавнашр, Тошкент — 1948 («Навоий ҳаётини ўрганиш манбалари» бўлими, 5—24-бетлар); Е. Э. Бертельс. Навои.

✓

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти проблемаси на-
воийшуносликнинг катта ва муҳим бир баҳсидир. Бу
баҳс Алишер Навоийнинг шоир ва мутафаккир сифа-
тида шаклланиши ва такомлида халқ ижодиётининг
роли, унинг фольклордан ижодий фойдаланиши ва
халқ ижодиётига таъсири, халқ ижодиётида Навоий
образи каби масалалар туркумини қамраб олади. Бу
масалалар 30-йилларнинг охиридан бошлаб илм аҳл-
ларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб кел-
моқда.

Ўтмишдаги шарқшунослар Навоийнинг ҳаёти ва
фаолияти масалалари билан шуғулланиб, биобиблио-
графия соҳасида маълум натижаларга эришдилар,
Аммо Навоийнинг адабий меросини чуқур илмий асос-
да тадқиқ қила олмадилар. Бинобарин Алишер Навоий
ва халқ ижодиёти проблемаси уларнинг эътиборидан
четда қолиб келди.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида
«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантлари — афсона
ва эртакларни ёзиб олиш ва оммалаштиришда маълум
иш қилинди. Бу Мирзачўлни ўзлаштириш ҳаракати
билан боғлиқ ҳолда содир бўлган эди (ариқ очиб чўл-
нинг бир оз қисми ўзлаштирилган эди). Мирзачўлнинг
атроф қишлоқ ва овулларида келган кўп олимлар
чўлни ўзлаштириш билан бирга, аҳолининг турмуши,
урф-одати ва бошқалар билан ҳам қизиқиб, бир қатор
афсона ва эртакларни ёзиб олиб, айримларини омма-
лаштирадилар. Бу афсона ва эртакларда халқнинг ас-
рий орзуси — сув очиб чўлни ўзлаштириш орзуси ўз
ифодасини топган эди. Алишер Навоийнинг «Фарҳод
ва Ширин»идан, мўъжизакор Фарҳод ва Шириндан
илҳомланган халқ бу қаҳрамонларнинг фаолиятини
Мирзачўлга кўчириб, уларнинг сиймосида ўз нажот-
корларини мужассамлаштирди. Фарҳод ва Ширин
ҳақидаги афсона ва ривоятлар сюжет ва композиция,

Опыт творческой биографии. Изд. АН СССР, М.—Л., 1948 («Ис-
тория изучения Навои» бўлими, 77—87-бетлар); Н. Маллаев.
Ўзбек адабиёти тарихи, биринчи китоб, «Ўқитувчи», Тошкент —
1963. («Навоийнинг фаолияти ва меросини ўрганиш тарихи»
бўлими, 400—412-бетлар); Ғ. Каримов. Рус шарқшунослигида
Навоий ижодини ўрганиш масалалари. «Шарқ юлдузи», 7, 1967.

Биз мазкур асарда фақат проблемага тааллуқли ишлар об-
зори билан чегараланамиз.

образлар жиҳатидан бир-биридан озми-кўпми фарқ қилади, лекин асосий ғоя ва бош қаҳрамонлар уларни бир-бирига уйғунлаштиради. Сув очиб чўлни обод этиш — бу афсона ва эртакларнинг бош мавзуи бўлиб, уларда Фарҳод ва Ширин ёвуз ва ҳийлакор Хисравга қарама-қарши қўйилади. А. А. Кушакевич «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантларидан бирини эълон қилади¹. Бу «Фарҳод ва Ширин»нинг эълон қилинган биринчи халқ варианты эди. Шундан кейин яна бир неча асарлар оммалаштирилди: «Голодная степь, ее предания»², «Бегаватская сказка»³, Н. Волинский ва Н. Ляпунова ёзиб олган ривоят⁴ ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай афсона ва эртаклар бошқа жойларда ҳам кенг тарқалган бўлиб, ўша жойларнинг (масалан, Бойсун, Сарикўл ва бошқалар) номи билан боғланади⁵. Буларнинг ўзиёқ «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ орасида кенг шуҳрат қозонгани, унинг ўй-орзуларига йўлдош бўлиб, ижод ва курашга илҳомлантиргани ҳамда янги афсона ва эртакларга замин сифатида хизмат қилганини кўрсатади. Бироқ афсона ва эртаклар ёзиб олиниб оммалаштирилган бўлса ҳам, улар илмий асосда тадқиқ қилинмади, Навоий достони билан қиёсий ўрганилмади.

30-йилларнинг охирига қадар ҳам Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси деярли ўрганилмади, айрим ишлар бу баҳснинг хусусий масалаларигагина қаратилган эди, холос. Профессор А. А. Семенов 1926 йилда халқ ижодиётида Навоий образи масаласига эътиборни жалб этиб, Навоий ҳақидаги ҳикоялардан

¹ А. А. Кушакевич. Сведения о Ходжентском уезде. Записки Императорского Русского Географического Общества, т. 4, СПб, 1871, стр. 187—189.

² «Правительственный вестник», газета, 1898, №№ 10—12.

³ Бегаватская сказка. Записана со слов жителей аула Бегават в Голодной степи, у порогов Дарьи в лето 7401-ое (1893) год от сотворения мира («Туркестанский литературный сборник в пользу прокаженных», 1900 г.)

⁴ «Самарканд», газета, 1905, № 106.

⁵ А. К. Боровков (Изучение жизни и творчества Алишера Навои, в кн. Родоначальник узбекской литературы, Ташкент, 1940, стр. 15) шундай афсоналардан бири Сарикўл номи билан боғлиқ бўлиб, 1920 йилда Лондонда оммалаштирилгани ҳақида маълумот беради.

бирини оммалаштирди¹. Бироқ фольклорда Навоий образи масаласи шу билан 40-йилларга қадар тўхтаб қолади. (Туюқ жанри ҳақида тадқиқотлар олиб борган олимлар шу жанр аспектида Навоий ва халқ шеърляти масаласи бўйича ҳам қисман фикр юритганлар)²

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси 30-йилларнинг охиридан бошлаб навоийшуносликнинг муҳим бир баҳси бўлиб борди. Навоий ҳақида яратилган деярли барча катта-кичик илмий тадқиқот ва илмий-оммабоп асарларда улуғ шоир ва мутафаккирнинг халқ ижодиётидан кенг фойдалангани, халқ ижодиётида чуқур из қолдиргани ва халқ унинг образини афсона, ҳикоя ва эртакларда мужассамлантиргани ҳақида сўз юритилади, Навоий ҳақида халқ яратган асарлар оммалаштирилади ҳамда Алишер Навоий ва халқ ижодиёти мавзуида махсус мақола ва бошқа турдаги асарлар яратилади.

40-йиллар Навоий асарларининг халқ вариантларини ёзиб олиш ҳамда Навоий образи яратилган афсона ва эртакларни тўплашда хийла унумли бўлди. Саидназар Эгамназаров (1939), М. Афзалов (1944), М. Алавия (1945) ва бошқалар «Фарҳод ва Ширин»нинг вариантларини ёзиб олдилар. Алишер Навоий ҳақида ўзбек халқи орасида тарқалган афсона ва эртакларнинг бирмунчаси ёзиб олинди ва оммалаштирилди³. Туркман халқи орасида тарқалган «Мирали ва Султон Суюн» (Навоий ва Ҳусайн Бойқаро) циклидаги афсоналар ёзиб олиниб, алоҳида китобча сифатида

¹ А. А. Семенов. Персидская новелла о Мир-Алишере Навои. Бюллетень Среднеазиатского Государственного Университета, выпуск, 13, 1926.

² Қаранг: А. Самойлович. Четверостишия — Туюқи Навои. «Мусульманский мир», выпуск I, 1917; Ф. Кўпрулу-зода. Турк классик адабиётинда хусусий назм шакллари. Туюқ, Туркиёт мажмуаси, 1926, № 2. (Арабча ёзувдаги манбалар ва улардан олинган қитата ёки мисоллар ҳозирги ёзувга кўчириб берилди.) А. К. Юдахин. Материалы к вопросу о звуковом составе Чагатайского языка. Культура и письменность Востока, кн. IV, Баку, 1929. Туюқ ҳақида ушбу асарнинг кейинги бобида батафсилроқ тўхтаймиз.

³ Навоий ҳақида халқ эртаклари. «Қизил Ўзбекистон», 1944, 1 Май; Навоий ҳақида халқ афсоналари, «Қизил Ўзбекистон», 1948, 9 Май; М. Афзалов. Навоий ҳақида халқ афсоналари (мақола — сўзбоши ва афсоналардан намуналар), «Шарқ юлдузи», 1948, № 5.

нашр этилди¹. Навоийнинг халқ мақоллари заминида яратган ёки мақолларга яқин бўлган ҳикматли сўзлари вақтли матбуотда оммалаштирилишидан ташқари уч марта алоҳида китобча шаклида нашр этилди². Ҳикматли сўзларнинг қайта-қайта нашр этилиши улардан баъзиларининг халқ мақолига айланиб кетишига ҳам хизмат қилди.

40-йилларда Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси бўйича яратилган асарларни икки гуруҳга: умумий масалаларга бағишланган ва махсус масалаларга бағишланган асарларга ажратиш мумкин. М. Шайхзода³ ва А. Саъдий⁴ мақолалари баҳснинг умумий масалаларига (тўғриси, масаланинг қўйилиши тарзида) бағишланган бўлса, А. Н. Болдирев⁵, А. К. Боровков⁶ ҳамда М. Афзалов⁷ асарлари Алишер Навоий ва халқ ижодиёти проблемасининг хусусий масалаларига бағишлангандир.

¹ П. Огалыев. Мырали ве Солтансойун, Ашгабад, 1948; бу афсоналарни йиғиш ва нашр этишда катта хизмат қилган машҳур ёзувчи Б. Кербобоев уларни адабий қайта ишлаб, 1948 йилда «Мыралы» номи билан алоҳида китоб шаклида бостирди; кўп томли асарларининг IV томига киритди. (Берди Кербобоев. Эсерлар топлумы. Алты томдан иборат. Дордунжи том. Ашгабад—1959). Томда Навоий ҳақида 19 афсона бор. Бу афсоналарнинг кўпи рус ва ўзбек тилига таржима қилинган: «Туркменский юмор», Ашхабад, 1962. «Туркман юмори», Тошкент—1963.

Туркман олимлари Б. А. Карриев, М. Косаев ва бошқалар ўз тадқиқотларида мазкур афсоналардан фойдаландилар. Яқинда шу мавзуда махсус диссертация ҳам ёзилди. Борджанова Кябе. Образ Алишера Навои (Мирали) в туркменском народном творчестве. Автореферат, Ашхабад—1973.

² Афоризмлар. Босмага тайёрловчи С. Муталлибов, Тошкент, 1941; Афоризмлар. Нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф, Тошкент, 1947, II наشري, 1948.

³ М. Шайхзода. Навоий ижодида халқ мотивлари, «Қизил Ўзбекистон», 1941, 9 май.

⁴ А. Саъдий. Халқ ижодиётининг Навоий асарларида акс этиши, «Қизил Ўзбекистон», 1948, 14 май.

⁵ А. Н. Болдирев. Алишер Навои в рассказах современников. Сб. Алишер Навои. Изд. АН СССР, М.—Л.—1946.

⁶ А. К. Боровков. Навои и Джами в народном предании. Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, том VI, выпуск 6, 1947.

⁷ М. Афзалов. Навоий ҳақида халқ афсоналари, «Шарқ юлдузи», 1948, № 5; «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ варианты (кандидатлик диссертацияси, 1948).

✓

[М. Шайхзода масаланинг умумий моҳияти ва қиммати таъкидлаб, ўз мақоласини қуйидаги сўзлар билан бошлайди:

«Гениал шоиримизнинг сўнмас ижодиёти Шарқ адабиётининг ёзув манбалари билан бирга халқ ижодининг ҳам битмас-туганмас хазиналаридан кўп инжулар олди. Асосан бу икки база Навоий ижодининг баланд иморати учун маҳкам пойдевор ролини ўйнади». Мақола муаллифи Навоий «Хамса»сидаги Лайли, Мажнун, Фарҳод, Ширин, Хисрав, Баҳром ва Искандар образларининг халқ ижодиётида йўғрилгани, кейин ёзма адабиётга—Фирдавсий, Низомий ва Хисрав Деҳлавий дostonларига кириб қайта ишлангани, бу образларнинг халқ ижодиётида Навоий замонасида ҳам, ундан кейин ҳам яшаб келганини, буларни ўрганиш «Навоий ижодининг фольклор манбаларини аниқлаш учун» кенг имконият беришини айтади. Муаллиф «Навоий дostonлари»нинг ўзида ҳам, унинг дostonларидаги сюжет ҳам фақат китоблардан олинмай, бошқа манбалар (фольклор дейилмоқчи—*Н. М.*) билан боғланганлиги тўғрисида бир неча характерли ишоратлар бор» деб, «Фарҳод ва Ширин» дан «Ки эл Парвиздин мағбун эдилар» мисраси билан бошланувчи парчани келтиради. Шу билан бирга у дostonнинг ўзидаги халқ асарларига хос услуб, воқеани ривожлантириш усулларига эътиборни жалб этади. (Масалан, Ширин Фарҳод фожиасини халқ оғзида айтиб юрилган қўшиқлар орқали эшитади). Мақола муаллифи Навоийнинг «Ҳафт манзари Баҳром» («Сабъаи сайёр») ҳикояларида халқ эртакларига хос бошланма (зачин) усулини қўллаганини таъкидлайди. У Навоийнинг халқ мақолларидан фойдаланиши ҳақида «бу соҳадда Навоий шу қадар усталик кўрсатганки, бирмунча мақолларнинг халқдан Навоийга ё Навоийдан халққа ўтганини аниқлаш ҳам ҳозирча қийин» дейди ва Навоий дostonлари ҳамда «Маҳбубул-қулуб» даги мақоллардан намуналар келтиради. Мақсланинг хотимасида Алишер Навоийнинг халқ қўшиқларидан фойдаланиши, қўшиқларни «Мезонул-авзон» асарида таъриф-тавсиф этиши ҳақида маълумот беради.

Шундай қилиб, Мақсуд Шайхзода Навоий ижодиётининг асосий манбаларидан бири халқ ижодиётидир, Навоий асарларида фольклор мотивлари ва услуби—

усуллари мавжуд, у, хусусан, халқ мақоллари ва қўшиқларига катта эътибор берган, буларни ўрганиш, тадқиқ қилиш катта аҳамиятга молик, деган хулосага келади. 40-йиллар бошидаги навоийшуносликнинг аҳволи ва савиясини кўзда тутсак, мазкур мақола проблеманинг қўйилиши ва илм аҳллари диққатини Навоий меросининг фольклор билан алоқасини тадқиқ этишга жалб қилиши жиҳатидан ғоятда муҳимлигини эътироф этиш керак.

Профессор А. Саъдий Алишер Навоийнинг халқ ижодиётига муҳаббати, ундан баҳраманд бўлганини таъкидлаш билан бирга, «Алишер Навоий ўзининг ўткир қалами билан халқ оғзаки ижодиётини — фольклорни бойитди» деб, Навоийнинг фольклорга таъсири масаласига эътиборни жалб этади. Мақола муаллифи Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн», «Мажолисун-нафоис» ва хусусан «Мезонул-авзон»да халқ ижодиёти масалаларини ёритгани, халқ қўшиқларини тасниф қилгани, уларнинг муҳим хусусиятларини баён этгани, ўзи ҳам халқ қўшиқлари тарзида шеърлар битганини мисоллар билан кўрсатади. А. Саъдий Навоий ва фольклор проблемасининг бошқа жиҳатларига ҳам эътиборни жалб этиб, «машҳур «Хамса» асарига кирган дostonларидаги хаёлий ҳикоялар, афсоналар, дев, аждаҳолар билан паҳлавонларнинг олишуви каби моментларнинг тасвири Навоийнинг халқ оғзаки ижодиётига катта аҳамият берганини кўрсатади», дейди. Бу мақола ҳам проблеманинг қўйилиши жиҳатидан аҳамиятлидир. А. Саъдий мазкур мақоладаги тезисларни «Алишер Навоий ижоди — ўзбек классик адабиётининг чўққиси» номли докторлик диссертациясида ривожлангирди, Навоийнинг халқ санъатига муносабати ҳақида маълумот ва фикр-мулоҳазалар билан бойитди.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси 40-йилларда икки хусусий масала: Навоий ҳақидаги латифа ва ҳикоялар ҳамда «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ варианты масаласини қамраб олади.

Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир айрим воқеалар, унинг дўст-ёрлари ва муҳолифлари билан муносабати, шахсий сифатлари ва бошқалар заминида XV асрнинг ўзидаёқ латифа ва ҳикоялар тўқилиб, улар Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ»,

Бобирнинг «Бобирнома», Восифийнинг «Бадоеул-вақое» каби асарларидан ўрин олган эди. Уларнинг кўпида фактлар билан бадий тўқима уйғунлашиб, Алишер Навоийнинг бадий образи вужудга кела бошлаган эди. Бизнингча, Навоийнинг ўз асарларидаги автобиографик ўринлар билан бир қаторда, унинг замондошлари асарларидаги латифа ва ҳикоялар фольклорда Алишер Навоий образининг вужудга келишида бош манба бўлиб хизмат қилди. Бинобарин, бевосита халқ ижодиётидаги Навоий образини Алишер Навоий замондошлари асарларидаги латифа ва ҳикоялар билан қиёсий ўрганиш асосида халқ тасаввуридаги улуғ инсон, шоир ва мутафаккир сиймосини тўлароқ тасаввур этиш мумкин.

Навоий замондошларининг асарлари, жумладан, улардаги латифа ва ҳикоялар қадим замонлардан бошлаб адабиёт ва илм аҳллариининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. М. Никитский, М. Белин, В. В. Бартольд, шунингдек, О. Шарафуддинов, М. Ойбек, С. Айний, Е. Э. Бертельс, В. Зоҳидов ва бошқа олимлар Навоийнинг фаолияти ва меросини тадқиқ этишда Навоий замондошларининг асарларидан, улардаги латифа ва ҳикоялардан ҳам фойдаландилар. 40-йилларда бу латифа ва ҳикояларга бағишланган махсус икки мақола ёзилди. Булардан бири А. Н. Болдиревнинг «Алишер Навоий замондошларининг ҳикояларида» мақоласи бўлса, иккинчиси А. К. Боровковнинг «Навоий ва Жомий халқ ривоятларида» номли тадқиқотидир.

А. Н. Болдирев кўп йиллар давомида Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асари билан шуғулланиб, катта тадқиқот яратган эди¹. У Алишер Навоий юбилейи муносабати билан «Бадоеул-вақое» даги Алишер Навоийга алоқадор бўлган барча боб ва ҳикояларни синчиклаб ўрганиб, «Алишер Навои» (1946) тўпламига янги тадқиқотини тақдим этди. А. Н. Болдирев асари икки қисмдан иборат: биринчи қисмда муаллиф Восифий ва унинг «Бадоеул-вақое» асари ҳақида қисқача маъ-

¹ А. Н. Болдырев. Мемуары Васифи, как источник для изучения жизни Средней Азии и Хорасана на рубеже XV—XVI веков. Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа, т. II, Л., 1940.

лумот бериб, бу асардаги Навоийга доир ҳикояларнинг муҳим хусусиятлари ҳақида фикр юритади; иккинчи қисмида 20 дан зиёд ҳикояни рус тилига таржима қилиб (айримларининг қисқача баёни берилган), баъзи бир шарҳ ва изохлар билан китобхонга тақдим этади.

Тадқиқотчи бу ҳикояларнинг тарихийлиги, воқеий фактларни қамраб олганини эътироф қилиш билан бирга, уларга ҳар қачон ҳам айнан содир бўлган ҳодисалар сифатида қараш тўғри бўлавермайди, улар «адабий-тарихий латифа»¹ характерига эга дейди. Ҳикояларнинг умумий моҳияти ва қимматини таъкидлаб, А. Н. Болдирев бундай дейди: «Улар—фақат уларгина энг қимматли нарсани — улуғ инсоннинг тирик образини, унинг кундалик ҳаётини тиклаб тасаввур қилишга ёрдам беради; улар (Навоийнинг — Н. М.) даврасини, у яшаган ва ишлаган интим шароитини тасаввур қилишга имкон беради»². Ҳикояларда Навоийнинг олижаноб сифат ва фазилатлари билан бирга унинг мизожидаги нозиклик ҳақида ҳам мусоҳиблари тилидан сўз юритилиши, дейди мақола муаллифи, бу ҳикояларга ишонч билан қараш лозимлигини таъкидлайди. А. Н. Болдирев ҳикояларнинг мазмуни ва бадий қиммати ҳақида сўзлаб, улардан баъзиларининг бадий савияси саёзроқ, бунинг устига уларда Навоийга алоқаси бўлмаган нарсаларга кенгроқ ўрин берилган, бинобарин бундай ҳикоялар улуғ шоир ва мутафаккирнинг сиймосини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилолмайди дейди³. А. Н. Болдирев кейинчалик «Бадоеул-вақое»нинг илмий-танқидий текстини ишлаб чиқиб, уни ўз дастхати билан 1961 йилда икки томда нашр эттирди⁴.

Шу ўринда устод Садриддин Айнийнинг «Бадоеул-вақое»га доир тадқиқотлари ҳақида, қисқача бўлса-да, сўзлашни мувофиқ кўрамиз. С. Айний Восифийнинг сермахсул тадқиқотчиси ва «Бадоеул-вақое»нинг тарғиботчисидир. У 1940—1946 йиллар давомида бир

¹ Алишер Навои, Ленинград, 1946, стр. 112.

² Уша асар, 112-бет.

³ Уша асар, 113-бет.

⁴ Зайн ад-дин Вāsифи. Бāдаи ал-вакāй. Критический текст, введение и указатели А. Н. Болдырева. Изд. Вост. лит. М., 1961. (Бундан кейин «Бадоеул-вақое» деб берилади.)

неча мақолаларини оммалаштирган¹, Алишер Навоийга доир тадқиқотларида бу асардан кенг фойдаланган² ва 1946 йилда Восифий ва унинг «Бадоеул-вақое» асари ҳақида катта монография тайёрлаган эди. Бу асар 1956 йилда босилиб чиқди³. Асар муқаддима ва икки қисмдан иборат. Муқаддимада Зайниддин Восифийнинг фаолияти ва «Бадоеул-вақое»ни ишлаб чиқиш (нашрга тайёрлаш) усули ҳақида маълумот берилади, биринчи қисм «Восифийнинг Хуросон ва ёшлик йиллари ҳақидаги эсдаликлари», иккинчи қисм «Восифийнинг Мовароуннаҳр ва Туркистондаги ҳаёти» деб номланади. С. Айний бу асарнинг Навоий даври, унинг фаолияти ва меросини ўрганишда катта аҳамиятга эга эканини таъкидлайди. «Бадоеул-вақое»дан бевосита Навоийга алоқадор бўлган 7 ҳикояни келтиради. С. Айний «Бадоеул-вақое»ни мазмун ва услуб жиҳатидан ҳозирги китобхонга мувофиқ тарзда ишлаб чиқади, уни қимматли муқаддима, шарҳ, изоҳлар билан бойитади, бошқа манбалар билан муқояса этади.

Алишер Навоий ҳақидаги ҳикоя, латифа ва нақлларни ўрганишда А. К. Боровковнинг «Навоий ва Жомий халқ ривоятларида» мақоласи алоҳида аҳамиятга эга.

А. К. Боровков мақоласи Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ», Бобирнинг «Бобирнома», Восифийнинг «Бадоеул-вақое», «Мирзо Ҳамдам ва Мавлави Жомий» каби ёзма манбалар ҳамда Навоий ҳақидаги ўзбек, туркман, форс-тожик тилидаги халқ латифалари ва ҳикоялари базасида ёзилган. Навоий ва Жомий ҳақида кўпгина латифа ва ҳикояларнинг пайдо бўлиши, кенг тарқалиши, А. К. Боровковнинг таъкидича, бир томондан, уларнинг улуғ санъаткорлиги ва адабиёт тараққиётида чуқур из қолдиргани билан изоҳланса, иккинчи томондан, Навоий ва Жомийга хос сўзамоллик, ҳазил-мутойиба ва зарофат шундай ҳикоя ва латифа-

¹ Як симон номашури адабиёти тоҷик, «Бо роҳи Ленин», журнал, 1940, № 12, 1941, №№ 1, 3, 4, 5; Восифий ва асари ў «Бадоеул-вақое», «Шарҳи сурх», журнал, 1946, №№ 4, 5.

² С. Айний. Алишер Навоий. Сталинобод, 1948, С. Айний, «Алишер Навоий ва тожик адабиёти», («Улуғ ўзбек шоири», тўплам, Тошкент, 1948).

³ С. Айний. Восифи ва хулосаи «Бадоеул-вақое» (мазкур асар Камол Айний таҳрири остида чиққан), Сталинобод, 1956.

ларни вужудга келтирди. «Навоий ва Жомийнинг ўткир сўзлиги ҳақидаги ҳикоялар Ҳирот адабий муҳитининг хусусиятларини тарихан тўғри акс эттиради. Бироқ бу ҳикоялар ҳар қачон ҳам ҳақиқатда бўлиб ўтган фактларга асосланган ҳикоялар эмас. Ҳақиқатга монанд вазият, нозик сўз ўйини, ўткир қочириқ, сўз ва муомаладаги ҳозиржавоблик ва зеҳнлилик ҳикоя-латифанинг мағзини ташкил этади ва бу ажойиб-ғаройиб сўз-ҳангомалар у ёки бу тарихий шахсга нисбат берилади»¹. А. Боровковнинг фикрича, қачонлардир туркманларнинг афсонавий уруғ бошлиғи—бобокалони Сайинхон (ёки Сойилхон) ва ривоятлар Султон Маҳмуд Ғазнавий номи билан боғланган шоир Мирали ҳақидаги халқ ҳикоялари кейинчалик Навоий ва Ҳусайн Бойқарога нисбат берилган², Навоий тўқими ҳақидаги латифа кейинчалик Мушфиқий номи билан юритилган³ ва ҳоказо. Мақола муаллифи Навоий ва Гули ҳақидаги форс-тожик ва туркман ҳикояларини қиёс этади, уларнинг бир-бирига яқинлигини таъкидлайди ва булардан ҳар бири мустақил вужудга келган, бунга, жумладан, туркман ҳикоясидаги Гулининг ўлими ҳақидаги шеър ҳам асос бўла олади, дейди. У Навоий ва Гули ҳикоясига монанд бошқа манбаларга (масалан, Жўғихоннинг ўлими ҳақидаги ҳикоят, ўсмир Григорий ҳақидаги ривоят), аналогик адабий ҳодисаларга эътиборни жалб этади. А. К. Боровков мақоласи фактик материал ва маълумотга бойлиги жиҳатидан ҳам, қўйилган масалалар талқинидаги мулоҳаза ва хулосалари билан ҳам қимматлидир.

Навоий ҳақидаги ўзбек афсона ва ҳикояларини йиғиб, уларни оммалаштирган фольклорист М. Афзалов «Навоий ҳақида халқ афсоналари»⁴ мақоласида бу афсоналарнинг тарихий илдизи ҳақида сўзлаб, уларни таъриф ва тавсиф қилади, тарихий-бадий қимматини ёритади. Бу муқаддимадан кейин у бир неча афсонани журналхонларнинг диққат-эътиборига ҳавола қилади.

Фольклорист М. Афзаловнинг Алишер Навоий ва

¹ А. К. Боровков. Навои и Джами в народном предании. Известия АН СССР. Отделение литературы и языка, 1947, том. VI, выпуск. 6, стр. 422.

² Шу мақола, 485-бет.

³ Шу мақола, 484-бет.

⁴ «Шарқ юлдузи», 1948, № 5.

✓

халқ ижодиёти баҳсига бағишланган йирикроқ тадқиқоти «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ варианты» диссертациясидир (1948). Тадқиқотчи Фарҳод ва Ширин ҳақидаги бир қатор ривоят, афсона ва эртактарни таҳлил қилади, уларнинг муштарак ва ўзига хос хусусиятларини ёритади. М. Афзалов диссертациясининг асосий объекти бевосита Навоий асари асосида халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли яратган «Фарҳод ва Ширин» достонидир. Олим достоннинг яратилиши тарихи ҳақида маълумот беради, Навоий достони билан Фозил Йўлдош ўғли асарини сюжет ва композиция, образлар системаси, тил ва услуб жиҳатидан қиёс этади, халқ достонида қаҳрамонларнинг омон қолиб, мурод-мақсадига эришуви—фольклорга хос оптимизмга диққатни жалб этади. Мазкур асар Навоий достонларининг халқ вариантларини ўрганишда биринчи катта қадам сифатида аҳамиятлидир.

Улуғ Ватан уруши йилларида Тошкентда яшаган бир қатор ленинградлик шарқшунос олимлар «Фарҳод ва Ширин» ҳақида қимматли илмий мақолалар тайёрлаганлар. (Е. Бертельс — «Фарҳод ва Ширин», К. Тревер — «Фарҳод ва Ширин», А. Якубовский — «Навоий ва Фарҳод ҳақидаги афсона».) Бу мақолалар қўлёзмада қолган (ЎзССР Фанлар академияси, Тарих ва археология институти қўлёзмалар фонди, инв. № 26). Бу мақолаларда қадимги манбалар ва археологик материаллар маълумоти асосида «Фарҳод ва Ширин»нинг пайдо бўлиши, қадимги илдизлари, сюжет ва образларнинг инкишофи ёритилган, «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ ижодиёти билан алоқаси кўрсатилган. Афсуски бу мақолалар қўлёзмада қолиб, оммалаштирилмади.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси бўйича 40-йилларда қилинган ишлар шулардан иборат. Шубҳасиз, мазкур ишлар билан бирга Хамсадаги анъанавий образларга бағишланган тадқиқотлар ёки Навоийнинг салафлари ҳақида яратилган асарлар бевосита бўлса-да, мазкур баҳсни ўрганиш ва ёритишга маълум ҳисса қўшади. «Фирдоуси» мақолалар тўплами¹, академик И. О. Орбелининг «Бехрам и Азаде» асари², академик И. Ю. Крачковскийнинг «Лайли ва Мажнун» қисса-

¹ Изд. АН СССР, Ленинград, 1934.

² Ленинград, 1934.

си тарихига доир тадқиқоти¹, профессор Е. Э. Бертельснинг Низомий², Жомий³ ҳақидаги монографиялари ва Искандарга доир китоби⁴, Низомий юбилеи муносабати билан озарбайжон ва рус тилларида нашр этилган мақолалар тўплами⁵, бу тўпландаги адабиётшунос Ҳ. Араслининг «Низомий ва озарбайжон халқ адабиёти», Миржалолнинг «Етти гўзал»даги ҳикоялар ҳақида»ги мақолалари, шунингдек, Ҳ. Ализода ва М. Ҳ. Таҳмасибнинг Низомий асарларининг халқ вариантларини қамраб олган китоби⁶, Олим Шарафудиновнинг «Баҳром Гўр образи ва «Сабъан Сайёр» тўғрисида» номли мақоласи ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу асарлар Навоий дostonларига қадар Ҳамса қаҳрамонларининг халқ ижодиёти ва ёзма адабиётдаги тадрижий тақомилини ёритади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси 40-йилларда навоийшуносликнинг муҳим баҳсларидан бирига айланди. Бу даврда китобий манбалардаги Навоий сиймосини ўрганиш, Навоий ҳақидаги халқ афсоналари ва эртақларини ёзиб олиш, оммалаштириш ҳамда «Фарҳод ва Ширин» нинг халқ вариантларини тадқиқ этиш, шу билан бирга, «Ҳамса» қаҳрамонларининг халқ ижодидаги илдизларини ёритиш бўйича бир қатор ишлар қилинди. 40-йиллар Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг дебочасини яратди, навоийшунослик олдига шу баҳснинг қатор янги масалаларини ҳам қўйди.

50—60-йиллар навоийшунослик тараққиётининг янги, ниҳоятда сермаҳсул босқичи бўлди. Кўпчилик тадқиқотларда Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига ҳам маълум эътибор ва ўрин берилди⁸. Бу ишларнинг қимматини камситмаган ҳолда, шуни ҳам

¹ Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе. «Алишер Навои». Сб., изд. АН СССР, М.—Л., 1946.

² Е. Э. Бертельс. Низами, Москва, 1948.

³ Е. Э. Бертельс. Джами, Сталинабад, 1949.

⁴ Е. Э. Бертельс. Роман об Александре, Москва, 1949.

⁵ Низами Кенҷеви, Баку, 1947, Низами Генджеви (материалы научной конференции, посвященной жизни и творчеству поэта), Баку, 1947.

⁶ «Низами эсарларининг эл вариантлари», Баку, 1941.

⁷ Алишер Навоий. Таянган асарлар, II том, IV китоб, Ўздавнашр, Тошкент—1948.

⁸ Бу ҳақда ўз ўрни билан бошқа бобларда сўз юритамиз.

эътироф этиш керакки, Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи арафасига қадар Навоий ва халқ ижодиёти баҳси махсус тадқиқотлар объекти қилиб олинмади, 40-йиллар кун тартибига қўйган масалалар ўрганилмади, ёритилмади. Фақат 1966 йилдан бошлаб мазкур баҳс яна қайтадан олимларимизнинг диққат-эътиборини ўзига жалб қила бошлади. 1966—1969 йиллар давомида Навоий асарларининг халқ вариантларини оммалаштириш, Навоий ҳақидаги халқ афсоналарини тўплаш ва нашр этиш, халқ мақоллари руҳидаги Навоийнинг ҳикматли сўзларини босиб чиқариш, Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг айрим масалаларини тадқиқ этиш бўйича бирмунча ишлар қилинди.

30-йилларнинг охиридаёқ Фозил Йўлдош ўғли репертуаридаги «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларининг халқ вариантлари ёзиб олинган эди. Бу иккала дoston Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги тил ва адабиёт институти томонидан нашр этилди¹. Навоий асарларининг халқ вариантлари улуғ шоир ва мутафаккир ижодининг халқчиллиги, омманинг қалби ва руҳига яқинлиги, асрлар ва авлодларга ҳамроҳлигини яна бир бор равшан кўрсатади².

Навоий ҳақидаги халқ афсоналарини ёзиб олиш ва оммалаштириш иши ҳам кейинги йилларда бирмунча жонланди. Айрим афсоналар эртактлар тўпламларига киритилди³, вақтли матбуотда оммалаштирилди⁴. Ни-

¹ «Фарҳод ва Ширин» (дoston). Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи: Буюк Каримов, нашрга тайёрловчи: М. Афзалов (сўз боши муаллифи — М. Афзалов), ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966; «Лайли ва Мажнун» (дoston), айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли, ёзиб олувчи ва нашрга тайёрловчи: М. Афзалов, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1968.

² «Фарҳод ва Ширин»нинг эртакт вариантлари ҳам нашр этилди ва рус тилига таржима қилинди. «Фарҳод ва Ширин» (Ўзбек халқ эртактлари, икки томлик, 1 том, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1963), «Фарҳад и Ширин» (Ўзбекские народные сказки), Изд. «Еш гвардия», Ташкент, 1967.

³ Ўзбек халқ эртактлари, икки томлик, II том, ЎзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1964. (Бу томда «Навоий билан ямоқчининг ўғли», «Навоий билан мардикор», «Навоий билан чўпон», «Навоий кимни ёмон кўрган», «Навоий ва унинг севган қизи» ҳамда «Зиёд ботир» эртаги бор).

⁴ «Тошкент оқшоми», 1967, 6 февраль.

ҳоят «Доно Алишер» номли махсус тўплам нашр этилди¹. «Доно Алишер» тўплами 19 афсона (ҳикоя)дан иборат бўлиб, ундаги «Навоий ва Лутфий», «Навоий ва Осафий», «Қуш» ва «Чумоли» Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» асаридан олинган, қолганлари М. Афзалов, М. Муродов ва Н. Собировлар томонидан халқ оғзидан ёзиб олинган. «Доно Алишер» китобининг босилиб чиқиши Навоий ҳақидаги халқ афсоналарини китобхонларга тақдим этишда муҳим бир қадам. Езма манбалар ва бевосита халқ ижодчиларига мансуб бўлган афсона ва ҳикояларнинг мукамал тўпламини тузиш, уларни изоҳлаш ва шарҳлаш шу қадамга туташиб бўлиши лозим. Шунингдек, бундай тўплам бошқа халқлар, чунончи, туркманлар томонидан яратилган афсоналарни ҳам қамраб олиши керак².

Навоий меросини, унинг донишмандона ўғитларини халққа гарғиб этишда мақол руҳига монанд ҳикматли сўзларнинг аҳамияти шубҳасиз катта. Бинобарин кейинги йилларда ҳам Навоийнинг ҳикматли сўзлари бир неча бор нашр этилди ва бошқа тилларга гаржима қилинди. Навоий. Афоризмлар. (Тузувчи Ю. Эшонқулов, «Урта ва олий мактаб» нашриёти, Тошкент, 1961); Алишер Навоий. Ҳикматлар (тўпловчи ва сўзбоши муаллифи Солиҳ Муталлибов, Гафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968); Навоий. Ҳикматли сўзлар (Ўзбек, рус, форс, араб, инглиз, немис, француз, испан ва япон тилларида, нашрга тайёрловчи ва масъул муҳаррир Ҳ. Сулаймонов, ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1958) каби тўпламлар шулар жумласидандир.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига бағишланган илмий ва илмий-оммабоп ишлар Навоийнинг фольклордан ижодий фойдаланиши, фольклорда Навоий образи ҳамда Навоий ва халқ санъати масалаларини қамраб олади. Шубҳасиз, оммалаштирилган ишларнинг ҳаммаси ҳам бир савияда эмас. Бироқ шу-

¹ Доно Алишер (Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари). Тузувчилар: Малик Муродов, Зубайда Ҳусайнова, Тўра Мирзаев. Масъул муҳаррир: Ҳоди Зариф. «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1968.

² Туркман юмори («Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1963) китобига Навоий ҳақида туркман афсоналаридан ўнтаси таржима қилиб киритилган.

ни эътироф қилиш керакки, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси янги фактик материал ва маълумотлар, аналитик таҳлил ҳамда бир-бирига яқин (ёки типологик) адабий ҳодисаларни қиёсий ўрганиш ҳисобига кенгайиб, ривожланиб бормоқда.

М. Алавиянинг «Алишер Навоий ва фольклор»¹, О. Собировнинг «Халқ ижодидан илҳомланиб»² мақолалари Навоий ва халқ ижодиёти баҳсини кенгроқ ва чуқурроқ ўрганиш заруриятини таъкидлайди, шу баҳснинг айрим масалаларига эътиборни жалб этади. М. Алавия Навоийнинг халқ ижодининг хилма-хил жанр ва усулларидан фойдалангани, аynи чоқда халқ ижодига ҳам самарали таъсир этганини таъкидлайди. М. Алавия Алишер Навоий халқ қалби ва меҳридан ўрин олганини қайд этиш билан бирга, Навоий ва халқ санъати масаласига эътиборни жалб қилади. Худди шунингдек, фольклорист О. Собиров ҳам Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг аҳамиятини қайд этиб, Алишер Навоий мероси фольклористика ва этнография жиҳатидан ҳам қимматлидир, унда халқ театри (чодир хаёл, қўғирчоқбозлар ва бошқаларга) доир муҳим маълумотлар бор, дейди. Шу билан бирга у Навоий иборалари, Навоий идеаллари билан халқ ижодиёти ўртасидаги уйғунлик ҳақида сўз юритади. Ш. Абдуллаева «Халқ ижодиётининг ёзма адабиётга таъсири масаласига доир»³ мақоласида Навоийнинг фольклорга муносабати, «ёр-ёр»дан, мақол ва халқ афсоналаридан ижодий фойдаланиши ҳақида сўзлайди. Бу мақолалар Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг қўйилиши жиҳатидан, шубҳасиз, диққатга сазовордир.

✓ Алишер Навоий халқ мақоллари, маталлари ва ибораларига катта эътибор берди, уларни айнан ёки шеърнинг поэтик талаби билан қайта ишлаб ўз асарларида қўллади ва шуларга монанд янги ҳикматли сўз ҳамда иборалар ижод этди. Буларни ўрганиш ва тадқиқ қилиш Навоий асарларининг ғоявий мазмунини

¹ «Саодат» журнали, 1968, № 9.

² «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1968, 4 июнь.

³ Низомий номидаги Тошкент Давлат Педагогика институти, Илмий асарлар, XXXVI том, IV китоб, Ўзбек адабиёти, 1962.

✓
ҳам, бадий формасини ҳам ёритишда катта аҳамиятга эга. Бу масала адабиётшунос ва фольклористларнинг ҳамда тилшуносларнинг эътиборини жалб этмоқда. Кейинги йилларда яратилган мақолалардан адабиётшунослик ва фольклористика нуқтаи назаридан М. Алавиянинг «Навоий ғазалларида халқ таъбирлари»¹, М. Ҳақимовнинг «Алишер Навоий лирикасида халқ мақоллари»², «Навоий афоризмларининг манбаларига доир»³ мақолалари диққатга сазовор.

✓ Халқ ижодиёти бевосита ва бавосита Навоий дostonлари ва ҳикоялари учун муҳим манба сифатида хизмат қилди. Бу масала совет навоийшуносларининг диққат-эътибори марказида турган масалалардан бири бўлиб, тадқиқотларда қимматли факт ва маълумотлар тўпланган, илмий хулосалар берилган. Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар бу муҳим проблемани ёритишда янги натижалар бермоқда. Ғ. Алиевнинг «Шарқ адабиётларида Хусрав ва Ширин афсонаси»⁴ китоби «Хусрав ва Ширин» номи билан аталган дostonларнинг шаклланиши ва тараққиёти тарихини ёритиши билан бирга, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» илдизларини, унинг фольклор негизини ёритишда ҳам катта аҳамиятга эга. С. Эркиновнинг тадқиқотлари⁵ эса, бевосита Фарҳод образининг такомил масалаларига боғлиқ бўлиб, олим ўз салафларининг фикр-мулоҳазаларига таяниб қолмасдан, янги факт ва маълумотларни қўлга киритиб, Фарҳод образининг эволюциясини тўлароқ ёритишга, бу образнинг маънавлари қадимги асотирлар — мифларга бориб тақалишини исботлашга интилади ва маълум натижаларга эришади. Шунингдек, Н. Ғанихўжаеванинг «Навоий ҳикояларининг асосий манбалари»⁶, М. Собировнинг

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1968, № 9.

² Адабий мерос, I, «Фан» нашриёти, 1968.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали, 1969, № 4.

⁴ Ғ. Алиев, Легенда о Хосрове и Ширин в литературах Востока, Москва, 1960.

⁵ С. Эркинов, Шарқ адабиётида Фарҳод образининг эволюциясига доир, «Ўзбек тили ва адабиёти», 1966, № 2, «Навоий ва адабий таъсир масалалари», ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1968.

⁶ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, № 4.

✓

«Халқ ҳикоялари Навоий ижодида» номли оммабоп брошюралари¹ ҳам Навоий ҳикояларининг айрим халқ вариантларига эътиборни жалб қилади.

М. Собиров «Алишер Навоийнинг фольклордан фойдаланиши масаласига доир («Хамса» материаллари асосида)» кандидатлик диссертациясининг² биринчи бобида XV асрга қадар ўзбек адабиётида фольклордан фойдаланиш, иккинчи бобида Навоий «Хамса»сининг манбалари, сюжет, образ, тасвир воситалари, халқ мақоллари ва ҳикматлари аспектида фольклор анъаналари ҳақида баҳс юритади. Мавзу ва масалалар доирасининг жуда кенг бўлиши билан бирга, муаллифнинг кўпгина кузатиш ва хулосалари диққатга сазовордир.

Фольклорист М. Муродов «Афсоналарда шоир сиймоси»³ мақоласида Навоий ҳақидаги ўзбек ва туркман афсоналари ҳақида сўз юритади, бир неча янги афсонани таҳлил қилади ва халқ афсоналарини ёзиб олиш ҳамда уларни нашр этиш сусти бораётганлигини таъкидлайди⁴.

Навоий ижодиёти у яшаган муҳитнинг бадиий қомуси, мураккаб халқ тарихининг равшан кўзгусидир. Унда инсон ҳаёти ва фаолиятининг ранг-баранг соҳалари ўз ифодасини топган. Бинобарин Навоий мероси турли илм соҳалари учун бой ва қимматли манбадир. Бу этнография ва санъатшуносликка ҳам тааллуқлидир. Афсуски, Навоий мероси бу жиҳатдан деярли тадқиқ қилинмаган. Адабиётшунослик ва тилшуносликка доир асарларда бу масалалар бирон муносабат билан айтилган этюдлар характериға эға. Шунини кўзда тутганда, санъатшунос М. Қодировнинг «Алишер Навоий ва санъат»⁵ рисоласини навоийшуносликнинг

¹ «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, 1968.

² Мухамеджан Сабиров. К вопросу использования Алишером Навоий фольклора (по материалам «Хамсы»). Автореферат. Самарқанд — 1971.

³ «Ўзбек тили ва адабиёти», 1967, № 4.

⁴ Шундай фикрни «Доно Алишер» китоби ҳақида тақриз ёзган Т. Зуфаров ҳам таъкидлайди: «Навоий халқ мадҳида», «Тошкент оқшоми», 1969, 4 июнь.

⁵ Муҳсин Қодиров, Алишер Навоий ва санъат. Ўзбекистон ССР «Билим жамяти», №13, УзКП Марказий Комитетининг Бирлашган нашриёти, Тошкент — 1968.

янги бобини очинга қаратилган дадил одим деб баҳолаш мумкин. Муаллиф Навоийнинг «Хамса» (асосан, «Ҳайратул-аброр») ва «Мажолисун нафоис» асарларидаги маълумот ва фикр-мулоҳазаларга таяниб, «Навоий ижодини томоша санъати тарихини ўрганишда бир манба сифатида қараб чиқиб, мана шу каттакон мавзунинг бир қисмини ёритишни ният»¹ қилади. Рисола муаллифи тўплаган материалларини гуруҳлаб, халқ санъатининг бир неча турини таъриф ва тавсиф этади. Муаллифнинг ўзи таъкидлаганидек, у объектни ҳам, масалалар доирасини ҳам қаттиқ чегаралаб олган. Лекин шунга қарамай, у катта проблема тадқиқотига муносиб дебоча деб баҳолашга арзигули рисоладир.

Бевосита Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсига бағишланган ишлар шулардан иборат. Шубҳасиз, навоийшуносликнинг бошқа баҳс ва масалаларига доир тадқиқотларда ҳам ушбу баҳсга алоқадор муҳим материал ва фикр-мулоҳазалар бор. Шу билан бирга, қадимги туркий адабиёт обидалари, Навоийгача ўтган ўзбек ёзувчилари ва фольклор баҳсига оид тадқиқотлар ҳам Алишер Навоий ва халқ ижодиёти проблемасини ёритишга ёрдам беради. Форс-тожик, озарбайжон, араб халқлари адабиётларининг халқ оғзақи ижоди билан алоқасини тадқиқ этган асарлар ҳақида ҳам шуни айтиш керак.

Шундай қилиб, 40-йиллардан бошлаб Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси навоийшуносликнинг муҳим баҳсларидан бири бўлиб қолди. Утган давр ичида Навоий дostonларининг халқ вариантлари, Навоий ҳақидаги халқ афсона ва эртакларини тўплаш ва оммалаштириш, фольклорда Навоий образи, Навоийда халқ мақоллари ва таъбирлари, Навоий ва халқ санъати масалаларига доир бир қатор илмий ва илмий-оммабop асарлар яратилди. Бироқ буларнинг барчаси, ўзбек совет фольклористикасининг асосчиси профессор Ҳоди Зариф айтганидек², катта баҳсининг бошланиши-

¹ Мазкур рисола, 5-бет.

² Алишер Навоийнинг туғилганига 525 йил тўлшига бағишланган юбилей конференциясида қилинган доклад (Самарқанд, 1968, 14 февраль).

дяр. Мавжуд ишлар айрим хусусий масалаларга ба-
ғишланган бўлиб, Алишер Навоий ва халқ ижодиёти
баҳси бир бутун мавзу сифатида ишланганича йўқ.
Ваҳолонки, бу мавзу Навоий ижодиётини, унинг мил-
лий ва умумбашарий моҳиятини, санъаткорлик даҳо-
сини, дунёқараши ва эстетикасини, шу билан бирга,
адабиёт билан халқ ижодиёти муносабаги қонунияти-
нинг айрим жиҳатларини тўлароқ ва мукамалроқ
ёритишга хизмат қилади.

I. ХАЛҚ ИЖОДИЁТИГА МУНОСАБАТ

ХАЛҚ САНЪАТИ ОЛАМИДА

XV аср Ўрта Осиё халқлари санъати тараққиётининг муҳим ва сермаҳсул бир босқичидир. Бу босқичда меъморчилик, тасвирий санъат, хаттотлик, музыка ва бошқа соҳаларда ўлмас обидалар яратилди.

Булардан ташқари халқ санъатининг наққошлик, ўймакорлик, зардўзлик, каштачилик, гилам тўқиш, кулолчилик ва бошқа турлари ҳам ривожланиб, нодир асарларни, буюмларни боқий қолдирган.

XV аср санъати тараққиётида Алишер Навоийнинг ўрни ва роли бениҳоят каттадир. Бу Навоийнинг санъаткорлиги, санъат аҳлларига ҳомийлиги ва санъатшунослиги билан ифодаланади. Алишер Навоий шоир ва адиб сифатида санъаткор бўлиши билан бирга, рассом ва бастакор ҳам эди («Занжирланган шер» сурати, шеърларидан бирига «Исфаҳон» деб номланган куй яратиши бунинг шоҳидидир). Алишер Навоийнинг санъатнинг равнақи учун фидокорона фаолияти, санъат аҳлларига ҳомийлиги, уларга моддий ва маънавий кўмаги унинг санъатга қўшган катта улушидир. Шу билан бирга, Алишер Навоий санъатшунос сифатида ҳам гавдаланади. Унинг асарларида санъат соҳалари ҳақида бой фактик материал ва назарий маълумотлар бор.

Маълумки, Навоийнинг ташаббуси билан (кўпинча унинг ўз маблағи билан) жуда кўп ва хилма-хил бинолар қурилган, боғ-роғлар барпо қилинган, ариқ ва

ҳовузлар қазилган эди¹. Навоий доимо халқ меъморлари — усталарининг санъатини ардоқлаган, уларнинг меҳнатини қадрлаган. Манбаларнинг маълумотича, Навоий бино қуриш ва ариқ-ҳовуз қазишда ишлаётган кишиларни турли йўллар билан рағбатлантирар, уларга инъомлар берар, зиёфатлар уюштирар, ўзи ҳам иш бошида туриб, этагини бар уриб, енг шимариб бирга ишлар экан. Навоийнинг бу амалий фаолияти унинг бадиий ижодиётида ҳам ўз аксини топди. «Фарҳод ва Ширин» достонидаги Фарҳодга аталган тўрт қасрнинг бино бўлиши, Фарҳоднинг Арманистонда ариқ очиши ва ҳовуз бунёд этиши каби эпизодларда кўпгина реалистик момент ва деталлар бор. Бундай момент ва деталлар XV аср заминида, Навоийнинг бевосита ўз фаолияти заминида вужудга келиб, улуғ шоирнинг фантазияси ва романтикаси, орзуси ва келажакка парвози билан уйғунлашиб кетади.

Алишер Навоийнинг илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлиги, кўпгина олим, шоир ва санъаткорларнинг камол топиши ва самарали ижод қилишида унинг маънавий раҳнамолиги ва моддий мададкорлиги ҳақида тарих жуда муҳим маълумотларни сақлаб қолган.

✓Алишер Навоий халқ санъати, халқ ижодиётини ардоқлайди, халқ санъати хазинаси ва халқнинг ижодкорлик тажрибасидан ўрганиш ва фойдаланишни тарғиб этади. ✓Алишер Навоий асарларидаги халқ санъатига доир факт, маълумот ва мулоҳазаларни амалий санъат, халқ томошаси, фольклор — халқ поэтик ижодиёти каби туркумларга ажратиш мумкин.

Навоий асарларида, хусусан, «Мажолисун-нафис» да амалий санъат соҳаларининг намояндалари зикр этилади, уларнинг санъати таъриф ва тавсиф қилинади. Навоий бадиий ижодиётида ҳам амалий санъат турларига, наққошлик, ўймакорлик, зардўзлик, каштачилик ва бошқаларга катта эътибор беради, санъатнинг кўрки ва нафосатини таърифлайди. Унинг қаҳ-

¹ Буларнинг рўйхати ва тафсилоти Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» ҳамда Навоийнинг «Вақфия» ва бошқа асарларида келтирилган.

рамонлари, масалан, Фарҳод, Шопур ва бошқалар, ажойиб санъаткор, ижодкор сифатида гавдаланадилар. Халқ санъати Навоий лирикасига ҳам мавзу берди, унга мазмун, кўрк ва латофат бағишлади. Мисол тарзида бир ғазални келтирамиз:

Ёглигин, эй ким, тикарсен игна мужгонимни қил,
Нақш этарда тори онинг риштан жонимни қил.
Истасанг торин қизил ёхуд қаро қилмоққа ранг,
Кўз қаросин ҳал қилиб, кўздин оқар қонимни қил.
Гар десанг ҳар ён қизил гуллар қилай нусхат анга,
Кўксим очиб, тоза қонлиғ доғи ҳижронимни қил.
Ғунчалар гул ёнида тикмак таҳайюл айласанг,
Анга нусхат кўнгул отлиғ зори ҳайронимни қил.
Гар десанг ҳар ён пари шақли намудор айлайин,
Ваҳ, не навъ айтай вале манзур жонимни қил.
Қилсанг ул ёглиғ аро бир шеъри ҳам ёзмоқ ҳавас,
Анда ҳар ён нақш бу назми паришонимни қил.
Эй Навоий, кимки бир ёглиқни тикса ёр учун,
Музди жоним жавҳарию нақди имонимни қил¹.

Бу ғазалда лирика санъат ва этнография билан узвий уйғунлашиб, бирлашиб кетган. Ошиқ ёрига бўлган меҳр-муҳаббати, садоқатини ҳижрон азоби ҳамда висол иштиёқини ифодалашда ёрнинг ёглиғ—рўмолча тикиш санъатидан фойдаланган. Айни чоқда лирика—шеърият каштачилик санъатини тасвирлашга ҳам хизмат қилган: рўмолча, унинг ипи қора ва қизил рангда, рўмолчага қизил гул тикилади, ғунча нусхаси ишланади, пари сурати солинади, шеър битилади. Палак, сўзана, дорпеч ва бошқалар тикиш ўзбек халқ санъатининг энг қадимги, бой ва нафис тури. Хотин-қизларнинг меҳнати, диди ва ижоди билан оддий мато ва ип мўъжизали санъат асарига айланади, кишини мафтун этиб сеҳрлайди. Қора, қизил ва сариғ ранг каштачиликда қадимдан ишлатилиб келаётган асосий ранглардир. Гул солиш, шеър битиш ҳам қадимги анъана.

¹ Алишер Навоий. Хазойинул-маоний, IV, Фавойидул-кибар, илмий-танқидий текст асосида нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон, УзФАН, Тошкент — 1960. (Бундан кейин девонларнинг номи ва саҳифаси кўрсатилади.)

Шундай қилиб, Навоийнинг мазкур газали ошиқнинг лирик кайфиятини ифодалаши билан бирга сўз орқали халқ санъатининг ажойиб бир саҳифасини чизади, газал фақат шеърият асари эмас, балки шу сўзнинг кенг маъносида санъат асари тусини олади. Алишер Навоий халқ санъатининг бошқа тур ва соҳаларига ҳам шундай самимий меҳр-муҳаббат билан ёндашади, уларни ардоқлайди.

Энди «халқ томошаси» санъатига ўтайлик.

Маълумки, Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг кўпчилиги ўтмишдаги профессионал драматургия ва профессионал театрга эга бўлмаган. Бунинг ўз конкрет сабабиятлари бор. Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида ҳукмрон бўлган ислом мафкураси асрлар давомида профессионал театр ва драматургиянинг вужудга келишига имкон бермади. Ислом жонлилар шаклини ишлаш, уларнинг қиёфасига кириш ва тақлид қилиш санъатини маъжусийлик ва бутпарастлик деб қаттиқ тақиқлаган. Буни араб халифалари истилосигача бўлган Ўрта Осиё санъати билан истилодан кейинги санъатни қиёс этиш ҳам равшан кўрсатади. Араб халифалари истилосига қадар Ўрта Осиёда ҳайкалтарошлик ва тасвирий санъат турлари кенг тарқалган ва ривожланган эди. Иморатлар турли ҳайкал, барельеф, жонли мавжудотларнинг тасвири билан безатилар, вийнатланар, меъморчилик санъатнинг бошқа турлари билан уйғунлашиб, нодир санъат асарларини вужудга келтирар эди. Бунга, жумладан, Айритом ва Болаликтепа (Сурхон водийсида), Тупроққалъа (Хоразмда) Варахша (Бухоро яқинида), Афросиёб (Самарқандда), Муғ тоғи ва Панжикент (Тожикистонда) каби қадимги шаҳар ва қалъалардан топилган ёдгорликлар ёрқин мисол бўла олади. Араб халифалари истилосидан кейин бино бўлган иморатлар ва уларнинг безак санъати аввалгилардан катта фарқ қилади. Исломиятдан кейин иморатлар ҳайкаллар ва жонли мавжудотларнинг тасвири билан эмас, балки турли геометрик шакллар билан зийнатланади, ўймакорлик ва наққошлик санъатлари етакчи бўлади. Бироқ ислом реакцияси ва шафқатсиз таъқибига қарамай, тасвирий санъат, жонли мавжудотлар шаклини чизиш санъати яшаб қолди, асрий традицияларини давом эттирди, такомиллаштирди ва тасвирий санъатнинг янги-янги нодир обида-

ларини яратди. Бунга хусусан Шарқ Рафаэли деб бутун дунё эътироф қилган буюк мусаввир Беҳзод ва унинг ажойиб санъат мактаби далилдир.

Ислом профессионал театр ва драматургиянинг вужудга келишига йўл бермади. Лекин у умуман санъат ва адабиётни тақиқлашга ожизлик қилди, халқнинг ижодий куч-қудрати, санъати ва адабиётга бўлган муҳаббати ислом динининг таъқиб-таъйиқидан устун чиқди, халқ театри ва халқ драматургияси вужудга келди.

В. Белинский: «Драматик поэзия поэзия тараққиётининг олий босқичи ва санъатнинг гул тожидир, трагедия эса драматик поэзиянинг олий босқичи ва гул тожидир»¹— деган эди. Яқин ва Урта Шарқ халқларида профессионал театр ва драматургиянинг вужудга келмагани бош сабабини аниқладиқ, энди В. Белинскийнинг юқоридаги сўзларини ўзбек адабиёти ва санъати тарихига ижодий татбиқ этиб, тўғри хулосага келиш имкониятимиз бор. Ўзбек халқи ўтмишдаги драматик поэзияни яратмаган бўлса-да, у шундай обидалар яратдики, бу обидалар—«Хамса», «Хазойинул-маоний», «Бобирнома» ва бошқалар поэзия тараққиётининг олий босқичи ва гул тожидир. Зотан, В. Белинскийнинг ўзи ҳам «...биноқ, бундан ҳамма халқларда санъат тараққиёти бир хилда изчиллик билан борниш керак деган хулоса чиқариб бўлмайди»², деб таъкидлаган эди. Шу билан бирга, халқ театри ва драматургиясининг маълум даражада шу санъат турларига бўлган эҳтиёжни қоплагани ва профессионал театр ҳамда профессионал драматургиянинг вужудга келишига замин тайёрлаганини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Ўзбек профессионал театри ва драматургияси шу заминда, илғор рус театри ва драматургиясининг самарали таъсири билан XX асрнинг аввалларида вужудга кела бошлади³.

Урта Осиё «Халқ томошаси» санъатининг илдизи жуда қадим замонларга, Урта Осиёда яшаган қабила

¹ В. Белинский. Танланган асарлар, Ўздавнашр, Тошкент — 1955 йил, 199-бет.

² Шу асар, 139-бет.

³ Бу ҳақда, жумладан, қаранг: М. Раҳмонов. Ҳамза ва ўзбек театри, Ўздавнашр, Тошкент — 1959.

ва элатларнинг турли маросимлари, диний эътиқоди ёки расм-русмлари билан боғлиқ турли ўйин-томошаларига бориб тақалади. Ёзма манбалар, археологик қазилмалар бу ҳақда жуда қимматли маълумот беради. «Халқ томошаси» санъати халқ тарихи, унинг социал ҳаёти, маданияти, дунёқараши, завқи ва диди билан боғлиқ ҳолда ўсди, ривожланди. Унинг ўсиши ва ривожланиши бир текисда бормади, албатта. Феодал-клерикал реакция «Халқ томошаси» санъатига ўз кўланкасини солиб турди, унга халққа ёт бўлган унсурларни киритди, хурوفот «Халқ томошаси» санъатини суриб чиқариб, «кинна — алас», «кўчириқ» ва бошқаларни кенг жорий қилишга интилди, сарой «халқ томошаси» санъати моҳиятини ўзгартириб, уни зодагонларнинг «лаззатланиш фалсафаси»га мослаштирмоқчи бўлди ва ҳоказо. Шунга қарамай «Халқ томошаси» ўзининг халқчиллик негизини сақлаб қолди, у халқ ҳаёти, унинг руҳи ва орзу-армонларини ифодалади, оғир кунларда унга таскин ва далда берди, завқ-шавқ бағишлади, куч-қувват ато қилди. «Халқ томошаси» санъатининг янги-янги тур ва соҳалари, асарлари пайдо бўлди.

Кейинги йилларда ўзбек «Халқ томошаси», хусусан, халқ театрини ўрганиш соҳасида бир қатор тадқиқот ишлари олиб борилди, мақола, рисола ва китоблар оммалаштирилди. А. Л. Троицкая¹, М. Қодиров², Т. Обидов³, Л. П. Перепелицина⁴, М. Раҳмонов⁵ ва бошқа санъатшуносларнинг асарлари шулар жумласидандир. Бироқ ўзбек «халқ томошаси»нинг қадимги тарихи ҳамон оз ўрганилган ва тадқиқ этилмаган соҳа бўлиб қолмоқда. Бу, жумладан, Навоий даврига — XV асрга ҳам тааллуқлидир. Гарчи бу соҳага — «халқ томошаси» соҳасига бағишланган махсус манбалар

¹ А. Л. Троицкая, Из истории народного театра и цирка в Узбекистане, журн. «Советская этнография», № 9, 1948, «Народный театр в Узбекистане», док. дис., санъатшунослик институти қўлёзмалар фонди, инв. № 203 ва бошқалар.

² М. Қодиров. Ўзбек халқ оғзаки драмаси, Тошкент — 1963.

³ Т. Обидов. Театр масхарабазов Хорезма, канд. дис. (1966), Тўлқин Обидов, Юсуф Қизиқ, Ўзадабийнашр, Тошкент — 1960.

⁴ Л. П. Перепелицина. Узбекский народный кукольный театр, Ташкент, 1959.

⁵ М. Раҳмонов, Ўзбек театри тарихи, XVIII асрдан XX аср аввалигача, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1968.

бўлмаса-да, тарих, мемуар, бадий адабиёт, илм масалаларига бағишланган асарлар «халқ томошаси» санъатини ўрганишда катта ва қимматли объектдир. Бироқ бу объектдан етарли фойдаланилмаётир.

Алишер Навоий «Халқ томошаси» санъатини махсус текшириб, унга алоҳида асар бағишлаган эмас. Лекин у халқ ҳаётининг барча соҳаларини кенг ва мукаммал билгани каби, «халқ томошаси»ни ҳам кенг ва мукаммал билар эди. Навоий «Хазойинул-маоний», «Хамса» ва «Лисонут-тайр» каби бадий асарларида бирон лавҳа ёки образ яратишда, ҳодиса ва воқеани тасвирлашда «Халқ томошаси» санъатидан, халқ санъаткорлари, уларнинг ўйини, бу ўйиннинг «сир-асрори» ҳамда бошқалардан фойдаланади. Шоир фалакдан, муҳитдан ва инсофсиз, адолатсиз кишилардан шикоят қилар экан, кўпинча фалак ва муҳитни афсунгарнинг ўйинига, қўғирчоқбознинг томошасига ўхшатади, кишиларни афсунгар, мушъабод — найрангбоз деб шикоят қилади. Бинобарин, бундай ўринларда Навоий «халқ томошаси» ва унинг ижрочиларига салбий муносабатда бўлмайди, балки «халқ томошаси»дан конкрет воқелик ва кишиларни танқид қилишда фойдаланади. Навоий санъатнинг бошқа гурларига катта меҳр-муҳаббат билан ёндашгани каби, «Халқ томошаси» ва унинг ижодкорларига ҳам меҳр-муҳаббат билан ёндашади. Бироқ у санъатга енгил-елпи муносабатда бўлган, унга шахсий манфаат нуқтаи назарида қараган корчалон ва тамаъгир «санъаткор»ларни шафқатсиз танқид қилади. Бунга «Маҳбубул-қулуб» даги «Мутриб ва муғаннийлар зикрида» айтилган йигирма иккинчи фасл ёрқин далил бўла олади. Мана, Навоийнинг музыка ва ашула санъатига, кишиларни ўз санъати билан мафтун қилувчи, завқ-шавқ бағишловчи мутриб ва муғаннийларга муносабати:

«Мутриби тараб афзо ва муғаннийи ғамзудо — иккаласига ҳолу дард аҳли жон қилурлар фидо.

Улки кўргузгай мулойим тарона-у нағам, агар вшитгувчининг ҳаёти нақди анга фидо бўлса не ғам. Кўнгул қуввати хушнавоздин, руҳ қути хушовоздин. Хушхон муғаннийдин дард аҳлининг ўти тездур, агар малоҳати бўлса ҳол аҳлига рустохездур. Ҳар муғаннийки, дардмандонароқ нағма чекар, анинг захмаси вахмлиқ юракка коргарроқ тегар. Оташин юзлук му-

ғаннийки, халқдан мулойим суруд чиқорғай, ҳол аҳлининг куйган бағридин дуд чиқорғай. Мулойим мутрибки таъ ва фаҳм анга ёр бўлғай, одамий кўнгли тошдин бўлса анга зор бўлғай. Хусусан, ҳам айтқой ва ҳам чолғой, кўнгул мулкига не қўзғолонларни солғай...»¹.

Навий бу ерда музыка ва ашула санъатини, унинг ижрочи ва ижодкорларини таъриф ва тавсиф этиб қолмасдан, балки санъатнинг эстетик ва социал-тарбиявий қимматини ҳам алоҳида таъкидламоқда. Худди шу фаслнинг давомида санъатни ҳам, ўзини ҳам хор-зор қилган тамаъгир мутриб ва муғаннийлар ҳақида айтади:

«Аммо бу тоифанинг сойири ҳам ва агарчи тарабойин, меҳнат зудодурлар ва лекин филҳақиқат лаим сийрат ва гадодурлар. Айтқувчи ва чолғувчи зорлиғ ва тиланмак била олғувчи, то буюрғувчида сила ва инъом бор, алар мулозимдурлар ва хизматкор. То суҳбатда неъмат кўп, аларга барча амр ва наҳйинг жўб. Чун базмда танаъум оз бўлди, алар иши истиғноу ноз бўлди. Неъмат деган нимаики тамом йўқ бўлди, аларнинг кўнгли сендин тўқ бўлди. Агар йиллар баҳра олибдурлар эҳсонингдин, ошнолиғ бермай ўтарлар ёнингдин. Оз олсалар носипос, кўп олсалар ҳақшунос. Аксари фосиқ ва бадхўй ва қолғони кажтаъу дуруштгўй. Ҳаракатлари хориж тузуксиз созларидек ва калимотлари ҳашв маҳалсиз нозларидек. Вафо алар таъбидин маслуб. Вафо аҳли алар оллида мардуд ва манкуб. Муғаннийи вафосиз, кунгур ҳаёсиз. Агар йиллар риоят қилибсен ва ҳамхонадур, бир қатлаки нима бермадинг бегонадур...»².

Бу сўзлар фақат мутриб ва муғаннийгагина эмас, балки ўз касби ва санъатига фақат шахсий манфаат воситаси деб қараган, барча касб-кор ва санъат аҳлларига, шу жумладан «Халқ томошаси» санъаткорлари — масхара, муқаллид, найрангбоз, қўғирчоқбоз ва бошқаларга ҳам тааллуқлидир.

Навий бадний асарларида «халқ томошаси»га об-

¹ Алишер Навои. Возлюбленный сердце. (Алишер Навоий. Маҳбул-қулуб). Сводный текст подготовил А. Н. Кононов. Изд. АН СССР, М.—Л., 1948, стр. 35.

² Маҳбул-қулуб, ўша нашр, 37-бет.

раз ёки лавҳа яратишда мурожаат этиб, ундад бир восита сифатида фойдаланса, бошқа турдаги асарларида «халқ томошаси», унинг кўринишлари, мазмуни ва формаси, ижодкорлари ва ижрочилари ҳақида маълумот беради, фикр юритади. Бу жиҳатдан айниқса «Мажолисун нафоис» тазкираси алоҳида ўрин тутати.

Навоий маълумотлари масхара, муқаллид, найрангбоз, қўғирчоқбоз каби «халқ томошаси» намояндлари тўй ва сайилларни қизитгани, махсус майдонларда ўз санъатини намойиш қилганини кўрсатади. Афтидан, каттароқ маъракаларда «халқ томошаси»нинг бир неча тури намойиш қилинган, санъаткорлар ўзига хос формада куч синашишган.

«Халқ томошаси»нинг бир турини «халқ цирки» деб аташимиз мумкин. «Халқ цирки»нинг ўйинлар тури хилма-хил бўлган: дорбозлик, ўргатилган ҳайвонлар ва илонлар ўйини, найрангбозлик, кўз боғлаш ва бошқалар.

Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг 4-мақолатида «хирқапўш шайхлар»ни фош қилар экан, уларни найрангбоз ўргатган эчки билан қиёс қилиб, шу эчкидан ҳам баттароқ деб ҳисоблайди:

Турфа соқолин осибон кулгудек,
Эгри йиғоч узра чиқиб ўчкудек.
Ўчкуча ҳам йўқ ишида тўғрилиқ,
Ул тутуб ўғри, бу қилиб ўғрилиқ.
Ўчку тилаб хайлиға баргу наво,
Гар гала минг бўлса, бўлуб пешво¹.

Бу мисраларда ўхшатиш ва қаршилантириш, эътироф ва инкор бор: шайхнинг соқоли эчки соқолидек, бу осилган соқол кулги қўзғатади, шайхнинг хатти-ҳаракати эчкининг ҳаракатига ўхшайди, ўйиндаги эчки ёғоч устига чиқиб, тўрт оёғини миҳ қилса ёки иккисини муаллақ кўтариб турса, шайх ҳам эгри ёғочга чиқишда эчкидан қолишмайди. Бироқ шайх эчкидан ҳам ёмон, баттарин. Чунки ўйиндаги эчки «ўғри»ни тутиб беради, ўргатилган эчки яширилган нарсани ол-

¹ Алишер Навоий. Хамса. Нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев. ЎзФАН, Тошкент — 1960. 63-бет. (Бундан кейин «Хамса» ва фойдаланган саҳифалар кўрсатилади.)

ган одамни тутиб беради), шайх эса, ўгрини тутиб бериш у ёқда турсин, балки ўзи ўгрилик қилади...

Бу ерда Навоий эчки ўйинини қораламайди, балки ҳийлакор, товламачи шайхни фош этади, унинг қиёфасини тасвирлаш ва маънавиятини очишда эчки ўйинидан фойдаланади. Маълумотлар Навоий даври найрангбозлар томошасида ўргатилган ҳайвонлар салмоқли ўрин тутганини кўрсатади. Бу жиҳатдан айниқса Зайниддин Восифийнинг «Бадоеул-вақо»даги найрангбоз Бобо Жамол ҳақидаги ҳикояти мароқлидир. Восифий ўз ҳикоясини шундай бошлайди (таржима): «Бошқа азиз шахс шундай нақл қилдики, Султон Ҳусайн Мирзо замонида Бобо Жамол эчкибоз лақабли киши Ироқдан Хуросонга келди¹, унинг усули тугал ва қобилияти таърифдан ташқари эди ва ширин ҳаракатлари ҳамда рангин ҳикоёти билан хос ва авомнинг кўнгил саҳифасига ўз муҳаббати нақшини солган эди...»² Восифий Бобо Жамол ҳақида «Бадоеул-вақо»да икки ўринда сўзлайди. Биринчисида Бобо Жамолнинг ўргатилган машҳур туяси ва шатранжга моҳир маймуни ҳақида нақл этади. Унинг туяси таърифида бундай дейди: «Унинг бағоят жуссаси катта ва зўр гавдали туяси бор эди... бу туяни сепоя устига чиқиб туришга ўргатган эди ва кўп халқ унинг маъракаси атрофига йиғилар ва таажжубланар эдилар...»³ Бобо Жамол ўргатган маймун ундан ҳам ажойиб ва ғаройиб бўлган эмиш, у шатранж-шахмат ўйинига жуда уста бўлиб, машҳур шатранжчиларни ҳам мот қилган эмиш.

«Ва унинг, — деб сўзини давом эттиради Восифий, — бир маймуни бор эди, бағоят мақбул ва матбуъ, шатранжни шу даражада яхши ўйнардикки, Дўстий, Барноча ва Жаъфар Али каби бу санъат устодларини ҳайрат водийсига элтар эди. Бир куни амири кабир Алишер Навоий кичик ва катта шатранжга мислсиз, юзма-юз ўйнаётганга ҳам, сиртдан ўйнаётганда ҳам ютқазмайдиган Мавлоно Соҳибдорога маймун билан шатранж ўйнашни буюрди ва маймун номи зикр этилган Мавлонони икки марта мот қилди. Ва яна қизиқроғи шунда-

¹ Восифий Бобо Жамолнинг ҳижрий 900 (1495/96) йилда Хуросонга келганини айтади, 1303-бет.

² Бадоеул-вақо, II том, 865-бет.

³ Шу асар, 865-бет.

ки, Мавлоно Соҳиб ҳар ўйнаганида маймун Бобо Жамол томонига қарар ва кўзини қисар, яъни, кўр, ҳариф қандай ёмон ўйин қилди, дер эди. Учинчи марта ўйнаётганларида Мавлоно Соҳиб ҳазил юзасидан отни филдек ўйнади. Маймун унинг юзига чунон шапалоқ солдики, панжасининг изи бир ой юзидан кетмади ва ёқасини ҳам йиртди...¹.

Бу, афтидан, хийла муболаға ва фантазия билан йўғрилган нақл. Гарчи шагранж доналари, уларнинг юришини ўргатиш мумкин бўлса-да, маймунни бу даражада моҳир ўйинчи қилиш гайри имкондир. Лекин, ҳақиқати шундаки, Бобо Жамол жуда уста найрангбоз дрессировкачи бўлган. Бу Восифийнинг Бобо Жамол ҳақидаги «Бадоеул-вақое»да келтирилган кейинги нақл-ида янада тўлароқ намоён бўлади.

Бобо Жамол ўргатган туя махсус оҳангда ўйнар ва ҳазин овоз билан гўё куй куйлар экан. Бобо Жамолнинг эчкиси янада таажжуб бўлган экан:

«Бобо Жамолнинг кўк эчкиси бўларди, жудаям катта ва соқоли шундаям узунки, ерга теккудек. Маърака тўплар эди, қарийб минг киши йиғиларди. Бобо Жамол эчкини бўйнидан судраб маъракадан ташқарига олиб чиқар эди. Маъракадагилардан бири узугини бировга бериб яширар эди. Ҳеч ким бу узукни ким яширганини билмас эди. Шундан кейин Бобо Жамол у эчкини маъракага олиб кирар ва йўлга ундар эди ва эчки айланарди ва битталаб кишиларни искар, ногоҳ бир кишини оёғи билан туртиб қолар, у одамни тинтув қилар ва узукни топиб олар эдилар. Агар бу ишни юз марта қилсалар ҳам, хато қилмас эди. Бобо Жамол унга айтар эди: эй эчки, Муҳаммад ишқи билан Муҳаммад номли кишини топ, айлангин. Эчки маъракани айланарди ва Муҳаммад номли кишини топиб, олд оёқлари билан уриб кўрсатар эди ва Али номли кишини ҳам топар эди.

Бу Бобо Жамолнинг бир эшағи бўларди, Чамандар деб от қўйганди ва унга атаб бир куй ҳам яратган эди, унинг гавда бўлақларидан ҳар бирини бир нарсага ўжшатган эдики, фаёл аҳли фасоҳату балоғат арбоби унга таҳсин қилар эди ва уни мусажжаъ ва мусаннаъ қилиб тузиб, чоргоҳ оҳангида гижжак билан ўринлар

¹ Шу асар, 865—866-бетлар.

эди. Ва у Чамандар шундай усуллар қилар эдики, оқиллар ақли ҳайратда қолар эди ва айтар эди: Эй Чамандар, бир ёмон, хунук, қари хотин сенга ошиқу ошифта бўлипти, сув ўрнига гулоб ва арпа ўрнига писта ва қандак бодомнинг мағзини беради ва шундай тўқилган либосу... сенинг учун тўқим ясайди ва ҳеч қачон сенга юк юкламайди ва шундай орзуси борки, сенга миниб олса ва ҳаммомга борса. Бу сўзни эшитиб уни қалтироқ босади ва нафаси кесилади. Бобо Жамол унинг бошига ўтириб олиб нола чекади, халқдан ҳам фиғон чиқади. Кейин айтади: «Эй Чамандар, бир зебо, раъно, қад-қоматли, қоши камалак, лаблари қанддак, писта даҳон, мўрчамиён, роҳатижон сени йўқлаяпти, Фаҳтор тоғидан сенга тош юклаб келтирмоқчи ва сенга оғирдан ҳам оғир жафоларни солмоқчи. Қалай, қабул қиласанми?..»¹ (Ҳикоянинг давоми маълум: эшак мамнуният билан таклифни қабул қилади. Кулги туғдирадиган ситуация ҳам шунда).

Восифий Бобо Жамолнинг ғаройиб бир қушини ҳам таърифлайди. Қуш осмонга ирғитилган пулни ерга тушмасиданоқ илиб олар, турли рангларга бўялган қоғозларни фарқ этиб, сўраганини ажратиб берар экан. Восифийнинг ҳикояси, таъриф ва тавсифи билан Бобо Жамол, бир томондан, даврининг жуда моҳир найрангбози—ҳайвонлар дрессировкачиси ва иккинчи томондан, уста масхарабоз, бадиҳагўй сифатида гавдаланади.

Шубҳасиз, «Халқ томошаси» санъатининг Бобо Жамолга ўхшаш ижодкор ва ижрочилари кўп бўлиб, уларнинг репертуари ҳам бой ва хилма-хил бўлган. Ургатилган ҳайвонлар ўйини, акробатика, фокус, гипноз ва бошқалар намойиш қилинган. Алишер Навоий кўпинча бирор муносабат билан «шуъбадагар», «шуъбадабоз», «мушъабад» сўзларини тилга олади (бу сўзларни Навоий бир маънода қўллайди, баъзан бирининг ўрнида иккинчисини қўллайди), уларнинг ўйинини, «макр-ҳийла»сини баён этади. Мисолларга мурожаат ғайлик:

Бир лўлийи бозигар эрур чамбар ичинда,
Холингки, ўшул ҳалқаи гесу бирла ўйнар².

¹ Уша асар, II том, 1303—1306-бетлар.

² Бадоеул-васат, 1960, 170-бет.

Бу байтда шоир ёрининг холи ва гесу-кокилини таърифламоқчи. У холни лўлига, айланма кокилни чамбарга ўхшатар экан, хол, гесу таърифи билан бирга чамбаракда ўйин кўрсатувчи лўли томошаси ҳақида мароқли бир лавҳа ҳам яратган.

Сочинг афъиларидин йўқ кўзунга ҳеч газанд,
Сеҳр ила то бу йилонларга не афсун қилди¹.

Шоир ёрнинг кўзи ва соч ўрамини таърифламоқда ва ўзига хос тазод санъатини қўлламоқда. Соч ўрами— илон. Илон кўзга зарар етказмоғи мумкин. Лекин ёрнинг шаҳло кўзлари сеҳргар, улар илонларни афсун қилиб қўйган.

Фусунгар айтибон ёлғону чиндин,
Чекар афъини афсун бирла индин.
(«Фарҳод ва Ширин»)²

Бу байт Хисравнинг «Фарҳоднинг қаттиқ тошидин пажмурда ва қаттиқ сўзидин озурда келиб...» бирор ҳийлаю тадбир билан «Армания»ни эгаллаш ниятига тушганини кўрсатиш учун айтилади. Фусунгар афсун билан илонни инидан чиқаргани каби, Хисрав ва унинг тўдаси ҳийлаю тадбир ишлатиб «Армания»ни эгаллаб олмоқчи бўладилар.

Навой илон авровчилар билан бирга турли «мўъжизали» ўйинлар кўрсатувчи фокусчи ва гипнозчилар ҳақида ҳам сўзлайди, уларнинг ўйинидан хилма-хил образ, лавҳа яратиш ва ҳолатни тасвирлашда фойдаланади.

Навой бўлди лўливаш ки келмиш анга лўлихаш,
Қани бир жоми лўликашки лўли тутса бир соғар.
Тамаъ қилма фалақдин комким, ханжар қилур ошом,
Янги ой шаклидин ҳар шом ул лўлийи бозигар³.

Иккинчи байтда «лўлийи бозигар»нинг ой шаклидаги ханжарни «ошом» қилиши тасвирланган. «Пичоқ»,

¹ Наводируш-шабоб, 1959, 626-бет.

² Хамса, 269-бет.

³ Наводируш-шабоб, 198-бет.

«ханжар» ютиш найрангбозларнинг репертуарида ҳамон давом этиб келади. Қуйидаги байтда ҳам Навоий найрангбозлар ўйинидан (ўтсиз ўт чиқариш) фойдаланиб, муҳитидан шикоят қилади, «Жаҳони буқаламун», «Чархи шуъбадабоз» дейди:

Жаҳони буқаламун ичра тушмиш элга гудоз,
Магарки тосига ўт ёқти чархи шуъбадабоз¹.

Найрангбоз, одатда, бор нарсани «йўқ», йўқ нарсани «бор» қила олади. Буни халқда кўз боғлоғич дейдилар. Мана шундай кўзбоғлоғич Навоий яшаган даврда «халқ томошаси»да кенг ўрин тутган. Шоир «Ҳайратул аброр»нинг 9 мақолатида сохта ошиқларни танқид қилар экан, уларни найрангбозга ўхшатиб, сирти «шуъбадагар»нинг шишасидек тиши соф, лекин ичи юз макру ҳийла ва алдов яширинган ўша шишанинг зимнига ўхшайди дейди:

Шуъбадагар шишасидек тоши соф,
Зимнида юз макр ила зарқи газоф².

М. Қодиров таъкидлаганидек, «XV асрда шуъбадагарлар ихтиёрида йўқ нарсаларни бор, бор нарсаларни йўқ қилувчи асбоб — шиша қутича бўлган. Найрангбозлар унинг ёрдамида юз хил ҳийла, юз хил найранг намоёйиш қилганлар»³.

Навоий, «Ҳайратул-аброр»нинг XIV мақолатини «Афлок ҳайъати шикоятидаким, ҳар бириси дурже кўрунур ва ҳар кавкаби гавҳари пок, аммо ҳуққаздурур заҳрнок, балки заҳри ҳалок. Ва жаҳон луъбати киноятидаким, чобуке кўрунур матбуъ ва мавзун. Аммо золедурур иши макру фусун. Ва фусуни ҳаддин фузун. Ва ул ҳуққа лаолиси мазарратидин қалам тили лол ва «бу золнинг жамъи завол дурур»⁴ деб номланган. Мақолатнинг номини тўла келтиришдан мақсад шундаки, сарлавҳанинг ўзида ҳам Навоий «афлок ҳайъатидан» шикоят қилишда афсунгар, найрангбоз ва

¹ Ғаройбус-сиғар, 1959, 217-бет.

² Ҳамса, 86-бет.

³ Алишер Навоий ва санъат, 37-бет.

⁴ Ҳамса, 106-бет.

«лўъбат» (қўғирчоқ)дан фойдаланган. Мақолатнинг дастлабки мисралари ҳам шу руҳда бўлиб, муаллиф «чарх»ни «шуъбадасанж»га, унинг барча қилмишларини найрангбознинг макр-ҳийласи, найрангига ўхшатади. Мазмунан:

Эй кўнгил, чарх найрангбоздир, унинг алдови билан ранж-машаққатга гирифтор бўлма; унинг найранги ваҳимаю гумондан зиёдроқ, сеҳри найрангчидан ҳам ортиқроқдир; чарх макру найрангга шундай моҳирки, у кўк тўн (хирқа) кийиб олган тосбозга ўхшайди; тўнидаги баҳя юлдузлар, ямоғи—Сомон йўли юлдузи нишонасидир; қуёш машъали билан ўйнагандек, ўтни тос ва тўнида яширади; тўн орасидан ўтни ўтказиб, уни ёқасидан чиқариб кўрсатади, гўё тонгни намоийш қилади, у тонгнинг оғзини кулгига очмайди («Қуёш кулиб чиқади» иборасига қарама-қарши тарзда), балки ҳийла билан оғзидан ўтлар сочади; у ўт учқунлари тўнининг ҳар томонига сочилади...¹

Найрангбоз ва унинг ўйини «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам тасвирланади. Хоқон Фарҳоднинг ғамгинлигини тарқатиш, кўнглини очиш учун тўрт қаср қуради, тўрт боғ барпо этади ҳамда «Хито мулкида ҳар навъ ғаройиб» бўлса уни намоийш этади. Шундай ғаройиботлардан бири мушаъбидлар ва уларнинг муъжизали томошасидир:

Мушаъбидлар сипеҳри бевафо сон,
Уғурлаб муҳра кўк тосидин осон.
Чу айлаб лаъб ҳар найранг сози,
Фалак ҳар лаҳза еб ўн қатла бози.
Қилиб тунни ёруғ, кунни қоронғу,
Судин ўт ёндуруб, ўтдин сепиб сув.
Кўкартиб шуълалиқ ўтдин сипандон,
Осиб ўргамчи тори бирла сандон.
Булардин доғи пур макру фусунроқ,
Ҳисоби ҳадду гоятдин фузунроқ².

Фалакни ҳам тонг қолдирган бу найрангбозлар «тунни ёруғ», «кунни қоронғи» қиладилар, «судан ўт», «ўтдан сув» ҳосил этадилар, «ўтда исириқ кўкартиради»

¹ Хамса, 106—107-бетлар.

² Хамса, 176—177-бетлар.

лар», «ўргимчак торига сандон осадилар» ва бошқа мўъжизаларни намоиш қиладилар. Бу тасвир Навоий яшаган даврда кўз боғлағич — фокус ва гипноз санъатининг ҳийла ривожланганини кўрсатади.

Манбалар, шунингдек, қўғирчоқ театри санъатининг ҳам кенг тарқалгани ва камол топганидан шаҳодат беради. Қўғирчоқ театри халқ санъатининг энг қадимги ва оммабоп турларидан биридир. Аристотель, Геродот, Ксенофонт ва Апулей каби қадимги юнон муаллифларининг асарларидаёқ санъатнинг бу тури зикр этилган. Қўғирчоқ театри Яқин ва Урта Шарқ халқларида, жумладан ўзбек халқида ҳам узоқ тарихга эга¹.

Қўғирчоқ театри халқнинг тарихий тараққиёти билан узвий боғланган санъат тарихининг ажралмас саҳифаларини ташкил этади. Ҳар бир халқнинг қўғирчоқ ўйини ўзига хос мавзу, репертуар, персонажлар галереяси, костюм ва бошқаларга эга бўлиб, миллий колорит ва анъаналари билан гавдаланади. Лекин шу билан бирга, қўғирчоқ театри санъатининг муштарак жиҳатлари ҳам бор. Бу муштараклик, жумладан, қўғирчоқ театрининг турида ҳам намоён бўлади. Кўпчилик халқларда қўғирчоқ театрининг уч тури бор: қўл қўғирчоқ, ип қўғирчоқ ва соя қўғирчоқ театри. «Қўл қўғирчоқ» театри—қўғирчоқбоз қўғирчоқларни бармоқларига кийгазиб олиб ҳаракатга келтиради (буни русча «театр верхових кукол» дейишади); «ип қўғирчоқ» театрида қўғирчоқлар ип ёки сим воситаси билан ҳаракатга келтирилади, бир қўғирчоқбоз бир вақтнинг ўзида кўпгина қўғирчоқларни ўйнатиши мумкин (бу русча «театр подвесных кукол» ёки «театр марионетек» дейилади); «соя қўғирчоқ» театри—қўғирчоқларнинг ўзи эмас, балки сояси намоиш қилинади (бу русча «театр теней» дейилади). Маълумотлар Навоий яшаган даврда Мовароуннаҳр ва Хуросонда қўғирчоқ театрининг ушбу турлари бўлганидан далолат беради. «Қўл қўғирчоқ» ўзбек қўғирчоқ театрида «чодиржамол», «ип қўғирчоқ»—«чодир хаёл» ва «соя қўғирчоқ»—«фонус хаёл» дейилади. Афсуски, «чодир жа-

¹ Қўғирчоқ театри ҳақида қаранг: Восточный театр, сб. статей под редакцией А. М. Мерварта, Л., 1929; М. Гаврилов, Кукольный театр Узбекистана, Ташкент, 1928, Л. П. Перепелицина, Узбекский народный кукольный театр, Ташкент, 1959.

мол» ва «чодир хаёл» қўғирчоқ ўйини турларининг Навоий даврида қандай ном билан аталганини билмай-миз, қўғирчоқ театрининг «фонус хаёл» тури эса худди шу ном билан Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонининг тўққизинчи мақолатида зикр этилади.

Навоий даврида (ундан олдин ҳам) қўғирчоқ ўйини ҳақида махсус бирон асар яратилганини билмаймиз. Лекин шундай бўлса-да, халқ санъатининг бу тури ҳақида турли манбаларда бевосита ёки бавосита ифода-даланган маълумот ва мулоҳазалар бор. Шундай манбалардан бири Ҳусайн Воиз Кошифийнинг «Футувватномаи султоний» («Султонликнинг йигитлик номаси») асаридир. Ҳусайн Воиз (вафоти 1505 йил) замонасининг машҳур уламо ва фузалоларидан бири бўлган. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да айтади: «Мавлоно Ҳусайн Воиз — Кошифий тахаллус қилур. Сабзаворлиқдурур, йигирма йилга яқин борким (Ҳири) шаҳридадур. Мавлоно зуфунун ва рангин ва пуркор воқеъ бўлубтур. Оз фан бўлғайким, дахли бўлмағай, хусусан ваъз ва иншо ва нужумки, анинг ҳақидур ва ҳар қайсида мутаййин ва машҳур ишлари бор. Ва мусаннифотидин бири «Жавоҳирут-тафсир» дурким, «Албақара» сурасин бир мужаллад битибдур, мунсаф қатъи била юз жузв бўлғай»¹. Навоий Ҳусайн Воиз ҳақида сўзини давом эттириб, Ҳирот шўхларидан бирининг қилган ҳазилини баён этади: «Шаҳр шўхларидан бири Хўжа Ҳофиз қуддиса сирруҳунинг бу матлаин битиб, минбарининг устига қўйғондур, будурким:

Воизон к-ин жилва бар меҳробу минбар мекунанд,
Чун ба хилват мераванд кори дигар мекунанд².

Олиб ўқуғоч кўп мутағаййир ва музтариб бўлуб, хийли хорижи мабҳас сўз айтиб, неча вақт ваъз айтмади. Хасми номаълум худ ўз мақсудин ҳосил қилди. Аммо

¹ Алишер Навоий. Мажолисун-нафоис. Илмий-танқидий текст. Нашрга тайёрловчи Суйима Ғаниева. УзФАН, Тошкент, 1961, 148-бет. (Бундан кейин «Мажолисун-нафоис» ва саҳифаси кўрсатилади.)

² Байтнинг мазмуни: воизлар меҳроб ва минбарда жилва қилиб яхши кўринадилар, аммо хилватга бориб бошқача иш қиладилар.

мавлоно қилғонининг хато эрканига воқиф бўлгоч, яна ўз иши бошига борди, бормаса хато бўлур эрди»¹.

Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Камолиддин Ҳусайн Воиз ҳақида сўзлаб, унинг Навоийнинг ҳомийлиги ва ҳимматидан баҳраманд бўлгани, «Тафсири форсий» ва «Рисолаи муаммо» каби асарлар яратганини айтади. Ҳусайн Воиз иншо — мактуб қондаси, услуби масалалари билан шуғулланиб, «Махзанул-иншо» ва «Саҳифайи шоҳий» асарларини ҳам яратган². Восифий ҳам «Бадоеул-вақое»да Ҳусайн Воиз ҳақида сўзлаб, унинг жуда машҳур воиз ва билимдон киши бўлгани, катта обрӯ ва эътиборга эга эканини айтади (зотан, Восифий ваъзда Ҳусайн Воизнинг шогирди бўлган).

Ҳусайн Воизнинг ўғли Фахриддин Али Сафий ўзининг «Латоифут-тавоиф» асарида отаси Ҳусайн Воизнинг «Бадоеул-афкор фи саноеул-ашъор» номли рисола яратганини таъкидлаб, шу рисола ва бошқа манбалардан фойдаланиб, шеърият санъати—бадий усуллар ҳақида фикр юритади ва мисоллар келтиради³.

Бу маълумотлар Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўз даврининг забардаст олим ва фозилларидан бири бўлганини кўрсатади. Лекин шуни ҳам айтиш лозимки, Ҳусайн Воизнинг ижодий фаолияти, дунёқараши хийла мураккаб ва зиддиятлидир.

«Футувватномаи султоний» Ҳусайн Воизнинг дин ва тасаввуфга доир асаридир. Бу асарнинг VI бобидаги «Дар шарҳи луббатбозон» («Қўғирчоқбозлар шарҳида») деб номланган иккинчи фасл «Қўғирчоқ ўйини»га алоқадордир. Муаллифнинг асл мақсади қўғирчоқ ўйини, қўғирчоқбозлар ҳақида маълумот бериш, мулоҳаза юритиш эмас. Унинг асл мақсади — дин ва тасаввуфни тарғиб қилиш, тасаввуфнинг «вужудия» таълимотини баён этишдир. Ҳусайн Воизнинг фикрича, барча мавжудотни оллоҳ яратади, лекин оллоҳсиз бу яратилганларнинг ҳеч қайси бири бирон моҳиятга эга эмас, оллоҳ

¹ Мажолисун-нафоис, 143-бет.

² Қаранг: М. Бехроз. Литературный средневековый канон и его проявление в эпистолярном жанре на примере «Махзан алинша» Муллы Хусейна Ваиза Кашифи. Литература народов Востока, Сборник статей. Изд. «Наука», М., 1970.

³ Қаранг: Мавлоно Фахриддин Али Сафий. Латоиф-ут-тавоиф, нашриёти «Ирфон», Душанба, 1968, 125-бет.

уларга моҳият беради, ҳаракатга келтиради, ишга солади. Шу жиҳатдан қараганда, барча мавжудот, чунончи, инсон ҳам бир шакл, сурат, қўғирчоқдир, оллоҳ худди қўғирчоқбоз каби уларга жон киритади, ҳаракатга келтиради, сўзлатади. Ҳусайн Воизнинг кузатган мақсадидан қатъи назар, «Дар шарҳи луъбатбозон» фасли XV аср қўғирчоқ ўйини, унинг тури, хусусиятлари ва бошқа жиҳатлари ҳақида хийла батафсил маълумот беради.

«Футувватномаи султоний»нинг «Дар шарҳи луъбатбозон» фасли билан танишайлик. Фасл шундай сўзлар билан бошланади (таржимаси): «Эй азиз, билгинки, соф кўнгилли дарвешлар қўғирчоқбозлик иши ҳақида чуқур ўйлаганлар ва бунинг ҳақиқатидан кўп нарса уларга маълум бўлган. Шу жумладан, бу рисолага нимаики лойиқ бўлса, уни баён этаман»¹. Бу муқаддима сўзларнинг ўзиёқ муаллифнинг «Қўғирчоқбоз»лар шарҳига дарвешлар (нақшбандийлар) нуқтаи назаридан ёндашмоқчи эканини кўрсатади.

Муаллиф, ҳар бир шакл, суратнинг замирида жиддий ҳақиқат мавжуд, бу ҳақиқат илоҳий ҳақиқатдир. Бинобарин «ориф бояд, ки ба лаҳв ва сурат боз намонад ва жаҳд кунад, ки то аз он лаҳв жидде дар ёбад»² («ориф ўйин ва сурат билан чегараланиб қолмаслиги керак ва ўйиндан бирон жиддий (моҳият) топишга интилиши керак»), дейди. Ҳусайн Воиз бу фикрини қўғирчоқ ўйинларидан бирининг қисқача мазмунини баён этиш орқали шарҳламоқчи бўлади: «Азиз киши айтибдир: бир куни бир томошада бўлдим. Бир кишининг бошига чодир тортиб ўтирганини, чодир остида икки сурат (қўғирчоқ) ушлаб гурганини кўрдим. Гоҳи бир сурат тилидан (қўғирчоқ) эркак овози билан савол берар... гоҳи кичик қизнинг нозик овози билан жавоб қайтарар эди. Бир ҳолатда шундай сўз сўзлар эдики, бир-биридан фарқ қилувчи икки кишининг овозини ундан эшитмоқ мумкин эди. Саволу жавоб асносида хусумат қилиб, бир-бирини уришди ва яна ярашиб кетишди. Ва бунинг ҳаммаси бир кишининг сўзи ва ҳа-

¹ Футувватномаи султоний. Сб. Иран, II, Ленинград. Изд. АН СССР, 1928, 72-бет. Мазкур фасл текстини русча таржимаси билан бирга Р. А. Галунов нашрга тайёрлаган.

² Шу тўплам, 73-бет.

ракати эдики, чодир остида ўйнар эди. Мен бунга таажжубландим. Бир қалби соф киши қўли билан мени туртди ва айтди: сен буни ўйин деб ҳисоблайсанми, йўқ, бу жиддийдир, жиддият соҳиби ўйин қилувчининг ниқоби билан яширинган. Бас, шундан маълум бўладики, қўғирчоқ ўйини ягона ҳаракатга ишоратдир, бу ягона ҳаракатнинг биринчи даражасидир ва буни ҳаракатнинг тажаллиси — кўриниши ҳам дейдилар... Олам суратлари бу бир неча қўғирчоққа монанддир, комил устод ўз хаёли муқоясаси билан уларнинг иplarини ичдан ҳаракатга келтиради ва ўз ҳаракатларини тугаллайди.

Рубой:

Биз қўғирчоқлармиз, фалак қўғирчоқбоз,
Бу айни ҳақиқат ва на ким мажоз.
Икки-уч кунга келдику, ўйин қилдик биз,
Иўқлик сандигига яна бир-бир борамиз.

Ва киши яхшилаб ўйлаб кўрса, тилсиз ва қўлсиз, беҳаракат ва беқудрат хомуш бу қўғирчоқлар қўғирчоқбознинг амали билан гўё нотиқ ва ҳаракатчан бўлиб кўринадилар. Асл ҳақиқатда бундай эмас, сўзлагувчи бошқа ва ҳаракат берувчи бошқадир. Мавлавий (Жаллолидин Румий) маснавийси, албатта, шунга ишора қилади. Маснавий:

У санъатда Озару¹ ман санамман,
У нимаики ясаса ўша бўламан.
Гар мени соғар қилса ўша бўламан.
Гар мени ханжар қилса, ханжар бўламан.
Гар мени чашма қилса, сув бераман,
Гар мени олов қилса, ҳарорат бераман.

Бу ўринда сўз кўп ва мисоллари бу мухтасарга сиғмайди...»²

Юқорида келтирилган парчада биз, бир томондан,

¹ Озар — Авроҳом (Иброҳим) пайғамбарнинг отаси, у бу таъсисга моҳир бўлган.

² Сб. Иран, II, 73—74-бетлар.

XV аср қўғирчоқ ўйини санъати ҳақида маълумот оламиз, иккинчи томондан, Ҳусайн Воиз Кошифийнинг дунёқараши билан танишамиз. Ҳусайн Воиз бир қўғирчоқбознинг усталиги, унинг икки қўғирчоқни ҳаракатга келтириши ва ҳар бирининг овозига мос овоз билан сўзлашини тасвирлаб, томошанинг қисқача сюжетини келтиради. Санъатшунос М. Қодиров таъкидлаганидек¹, баён этилган суҳбат ва можаро Ўрта Осиё ва Эронда қадим замонлардан бошлаб кенг тарқалган Польша Качал сюжетининг бир варианты бўлиши керак. Ҳусайн Воизнинг бу маълумотлари XV аср қўғирчоқ театри ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилишга хизмат этади. Бироқ муаллиф бу маълумотлардан ўз фалсафий қарашларини ифодаловчи бир восита сифатида фойдаланмоқчи бўлади. Унингча бутун борлиқ ваҳдати вужуднинг тажаллисидир, қўғирчоқлар ҳаракати ҳам «Тавҳиди афъол» — ягона ҳаракат, яъни илоҳий ҳаракатдир. Бироқ Ҳусайн Воизнинг пантеизми («тавҳиди афъол», «тажалли афъол») инсоннинг ўзлигини инкор этиб, уни «тақдир амри» билан иш кўрувчи бир ожиз ижрочигина қилиб қўяди. Бинобарин Навоийнинг пантеистик қараши билан Ҳусайн Воизнинг пантеизми ўртасида фарқ-тафовутгина эмас, балки кучли зиддият ҳам мавжуд. Бироқ бундан қатъи назар, «Футувватномаи султоний»нинг мазкур фасли XV аср қўғирчоқ ўйини ҳақида батафсилроқ маълумот берувчи манба сифатида қимматлидир. Ҳусайн Воиз «луъбатбоз»ликка хос буюм ва ўйин тури ҳамда жараёни ҳақида айтади:

«Агар қўғирчоқбозликнинг хусусияти нима деб сўрасалар, чодир ва пешбанд деб жавоб бер. Ва чодир ўйинини кундузи, пешбанд ўйинини кечаси кўрсатиш мумкин. Ва пешбанд деб сандиққа айтадиларки, унинг олдида хаёл ўйини намойиш этилади. Ва кундузи ўйин кўрсатганда қўғирчоқларни қўл билан, кечаси эса иплар билан ҳаракатга келтирадilar. Агар чодир нимага ишора деб сўрасалар, хаймадан ҳар сафар янги овоз ва ҳаракат билан қўғирчоқларни ўйинга туширувчи кишига деб жавоб бер... Агар пешбанд нимага ишора деб сўрасалар, ғаройибот ва ажойибот сандиғига ўхшаш киши қалбигаким ҳар замон у кишининг бирор

¹ М. Қодиров. Алишер Навоий ва санъат, 31-бет.

сифаги ёки аҳволини ҳаракатга келтиради деб жавоб бер...»¹ Бу парча XV асрда қўғирчоқ ўйинининг икки тури мавжуд бўлгани, уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида аниқ ва равшан маълумот беради

Алишер Навоий қўғирчоқ ўйини ҳақида махсус сўзламайди, унинг тури, хусусияти ва бошқа жиҳатларини таъриф-тавсиф этмайди. У образ ва лавҳа яратиш, ҳаёт воқеликларини тасвирлаш ҳамда фикр-мулоҳазаларини баён этишда қўғирчоқ ўйинига мурожаат қилади. Лекин шунга қарамай, у қўғирчоқ ўйинига доир маълумотларни тўлдиради, бойитади.

«Найрангбоз» ёки «фусунгар»га шикоят кайфиятларини ифодалашда мурожаат қилгани каби, қўғирчоқ ўйини ва қўғирчоқбозга ҳам шоир асосан шикоят кайфиятларини ифодалашда мурожаат қилади. Қўғирчоқбоз ҳам найрангбоз ва фусунгар каби кишиларнинг димоғини чоғ қилиш, ҳордиғини тарқатиш ва хушчақчақ кайфият бағишлаш учун ўйин кўрсагади, ҳаётий ёхуд романтик-фантастик ҳодисаларни намойиш қилади, бевосита ёки бавосита ижтимоий муҳитнинг иллатларини танқид қилади. Навоий фалак ва айёмнинг адолатсизлигидан, золимлар зулми ва макр-ҳийласидан шикоят қилар экан, ҳаёт ўйин, кишилар найрангбоз ва қўғирчоқбоз эмас-ку, нега фалакнинг айрим ишлари ўйинга, кишиларнинг хатти-ҳаракатлари найрангбоз ёки қўғирчоқбознинг ўйин кўрсатиши, «кўз боғлаши»га ўхшайди, деб изтироб чекади, ғазабланади, фалакни, унинг «найрангбоз»лари ва «қўғирчоқбоз»ларини лаънатлайди. Демак, Алишер Навоий халқ томошаси турларидан бўлган «Қўғирчоқ ўйини»ни қораламайди, уни рад қилмайди, балки ҳаётни «қўғирчоқ ўйини»га айлантирган «фалак»дан, қилмиши макр-ҳийла, жабрситамдан ибораг бўлган кишилардан шикоят қилади.

«Ҳайратул-аброр»нинг «Афлок ҳайъати шикоятидаким...» деб номланган XIV мақолатида биз шоирнинг фалакни «шуъбадасанж»га ўхшатиб, унинг найрангларидан шикоят қилганини кўрамиз. Шу мақолатнинг давомида муаллиф фалакни «қовурчоқчи»га ҳам ўхшатиб бундай дейди:

¹ Сб. Иран, II, 74-бет.

..Балки қовурчоқчи киби ҳийлагар,
 Кўргузубон чодаридин минг сувар.
 Миҳу сутунсиз тикибон чодарин,
 Давра этиб чодарининг пайкарин.
 Анда бўлиб жилвагари анжуман,
 Ҳар сори юз лубати симин бадан.
 Мунчаки лубат чиқориб симигун,
 Қасди бори элга фирибу фусун¹.

Яъни: фалак «қовурчоқчи» — «қўғирчоқбоз» каби ҳийлагар бўлиб, минг хил сурат кўрсатади; у ўз чодирини миҳсиз ва сутунсиз тикиб олган, уни давра шаклида ясаган; ҳар тарафдан юзлаб кумушбадан қўғирчоқлар чиқиб, жилвагарлар анжуманини тузади; мунча кумуш ранг қўғирчоқ чиқариб ўйнатиш барча эл учун фириб ва найрангдир демоқчи шоир.

Бу тасвирда фалак қўғирчоқбозга, осмон—қўғирчоқбознинг чодирини, юлдузлар қўғирчоқларга ўхшатишмоқда. Шунга монанд тасвир «Ҳайратул-аброр»нинг бошқа ўринларида ҳамда бўлак асарларда бор. Шоир «Ҳайратул-аброр»нинг XIX бобида — «Иккинчи ҳайрат»да бундай дейди:

Айлар эди чархи мушаъбид шиор,
 Ҳар нафасе ўзга тилсим ошкор.
 Кўк бу мушаъбиднинг ўлуб чодари,
 Ахтар ўлуб лубати симинбари².

«Сабъаи сайёр»нинг хотима бобларидан «Даҳри муҳолиф норостлиғи гаронаси тузмак ва бенаво ушоққа андин ижтиноб пардаси кўргузмак ва сипеҳр зулмидий беҳабарларга таън тоши отмоқ ва ʼафлат уйқусидин жоҳ мағрурларин насиҳат гўшмоли била уйғотмоқ» деб номланган XXXVI бобида кўк ва сайёраларни «лаъб» (қўғирчоқ) ва «лаъббоз» (қўғирчоқбоз)га ўхшатади³.

«Фавойидул-кибар»даги ушбу байт ҳам «Сабъан сайёр» мисраларига ҳамоҳангдир:

¹ Ҳамса, 107-бет.

² Ҳамса, 43-бет.

³ Ҳамса, 605-бет.

Ема бозики, лувбатбоз эрур гардун, фирибингга,
Бу лувбатларки, эл кўнгли олур онинг қовурчоги¹.

Шоир фалак ва коинотни инкор қилмайди, рад этмайди, балки дунёнинг корномаларини билгиси келади, ҳаёт воқеаларини фалакиёт ҳодисаларига кўчиради, «фалак» ишларидан гоҳи таажжубланади, гоҳи ғазабланади. «Фарҳод ва Ширин»нинг XXXIX бобида «...доғи Хисрав Армания Ҳисорин муҳосара қилғони ва қалъа дарвозалари боғланиб, хусумат эшиклари очилғони»ни тасвирлагандан кейин соқийга мурожаатан битган лирик чекинишида:

Кетур соқи, қадаҳ андоқки гардун,
Шафақдек бода солиб анда гулгун,
Кўрайким бу ҳисори лувбатбоз,
Яна не навъ то лаъб этгай оғоз!²—

дер экан, қандайдир абстракт кайфиятларини эмас, балки Хисравнинг зулми ва истибдодига қарши, демакки, хисравлар зулми ва истибдодига қарши норозилигини ифодалайди. Навоий «Қўғирчоқ ўйини»га мурожаат қилар экан, доимо конкрет воқеа ва ҳодисаларни, кишиларни ва уларнинг хатти-ҳаракатлари, хислатларини кўзда тутуди, «қўғирчоқ ўйини» фош этиш, танқид қилишнинг бир воситаси сифатида хизмат қилади. Масалан, шоир «Ҳайратул-аброр»нинг IV мақолотида «Риёи хирқапўшлар...»ни танқид қилар экан:

Тийра хаёлот ила ҳол айлабон,
Даврни фонус хаёл айлабон
Ҳолда асҳоб доғи пирдек,
Бемазалиқда бориси бирдек³,—

деб қўғирчоқ ўйинининг «фонус хаёл» туридан ҳам фойдаланади ва шу ўхшатиш орқали шайхларнинг макр-ҳийласи ва фикс-фужурини фош қилади.

Навоий баъзан ишқий-интим кайфиятларини ифодалашда ҳам қўғирчоқ ўйинидан фойдаланади, гўзал

¹ Асарлар, 4-том, 334-бет.

² Хамса, 271-бет.

³ Хамса, 64-бет.

ни қўғирчоққа (луъбатга) ўхшатади, ўзини қўғирчоқ-
боз дейди. Масалан:

То Навоий бўлди луъбат сори вола, ваҳки, бор,
Барча луъбатбозлар ҳангомасига улфати¹.

Шу билан бирга, баъзан шоир бевафо ва маккор гўзал-
ни кишини алдаб қўювчи қўғирчоқ ёки қўғирчоқбозга
ўхшатади:

Даллаи пур ҳийла каш шўхест ҳар сў жилвагар,
Луъбатак бозест, инак хаймаи ў чодар аст².

(Ҳар томондан бир шўх жилва қилиб турувчи дал-
ла ҳийлагар, қўғирчоқбоз бўлиб, унинг капаси чодир-
дир).

Демак, шоир турли ҳолат, кайфият ва муддао-ният-
ни ифодалашда бир объект — бир воситадан моҳирлик
билан фойдалана олган.

Шундай қилиб, Ҳусайн Воиз Кошифий дин ва та-
саввуфга доир фикр-қарашларини ифодалаш учун қў-
ғирчоқ ўйинига мурожаат этган бўлса, Алишер Навоий
фалак ва муҳитдан шикоят қилиш учун унга мурожаат
қилади. Ҳусайн Воиз «тақдир» ва «амри илоҳий» ҳа-
қидаги таълимотини тарғиб этса, Навоий инсоннинг
ўзлигини эътироф этиб, уни ҳимоя қилади ҳамда ин-
сонни хўрлаган, таҳқир этган муҳитдан нолийди, ға-
забланади. Бундан қатъи назар, Ҳусайн Воиз асари
ҳам, Алишер Навоий мероси ҳам XV аср халқ томоша-
си турларидан бўлган қўғирчоқ ўйини ҳақида қиммат-
ли маълумот беради.

«Халқ томошаси» турларидан яна бири масхара-
бозликдир. Масхарабоз одатан ҳаётнинг, айрим тоифа
ёки шахсларнинг салбий жиҳатларини, қусурларини
кулгили ситуацияларда намойиш қилади, унинг сўзи
ва хатти-ҳаракатида юмор билан сатира уйғунлашади.
Моҳир масхарабоз аудиториянинг состави, савияси,
ёши, касб-кори ва бошқаларга қараб репертуар тан-
лайди, эҳтиёжига қараб экспромт—бадиҳа йўли билан
репертуарга ўзгариш киритади, бошқа вазиятда айтиш

¹ Бадойнул-васат, 628-бет.

² Асарлар, 5-том, II китоб, 352-бет.

қийин бўлган фикр-мулоҳазани кулгига сингдириб юборади. Масхарабознинг томошаси ҳордиқ чиқариш, дам олиш ва хушчақчақ кайфият бағишлашга хизмат қилиши билан бирга, кишиларнинг қалби ва шуурига ҳам таъсир этади, уларга билим беради, диди ва дунёқарашини такомиллаштиради. Халқ тўйи, сайили ва бошқа тантаналари масхарабозларсиз ўтмайди, халқ уларни севади, эъзозлайди. Масхарабозлар кўпинча бир тўда бўлиб уюшадилар, тўдада найрангбоз ва фусунгарлар қатнашади, тўданинг бошлиғи, ўз қоида-одатлари бўлади. Тўдадаги ҳар бир кишининг ўз муайян ҳунари, репертуари ва вазифаси бўлади. Масхарабозлар репертуаридан музыка, ўйин ва ашула ҳам ўрин олган. Феодал-клерикал муҳитда профессионал масхарабозларнинг турмуши ниҳоятда оғир бўлган, улар шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ кезиб юрганлар, муҳтожлик ва йўқсиллик машаққатларини кечиб, тиланчилик қилганлар. Дин—шариат пешволари уларни таъқиб қилиб, динсизлик ва маъжусийликда айблаганлар. Лекин, шу билан бирга, енгил-елпи кулги кетидан қувиб, ўз виждони ва инсоний ғурурини оёқости қилган масхарабозлар ҳам бўлган, ундай масхарабозлар баъзан ҳукмдорлар ва аъёнлар даврасидан ўрин ҳам олар эди.

Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Хондамир, Восифий, Сафий, Бобир ва бошқа муаллифларнинг асарлари XV аср масхарабозлик санъати, масхара ва муқаллидлар, ҳазил-мутойиба, бадиҳа ва бошқалар ҳақида маълумот беради, бизни XV аср масхара ва муқаллидлари, уларнинг репертуари, ҳазил-мутойибанинг моҳияти, тури билан таништиради. «Навоий замонида, —деб таъкидлайди устоз С. Айний,—ижтимоий аҳамияти бўлмаган беадабона шахсий ҳажв ва латифалар кўп бўлгани каби, ижтимоий фойдали ширин ҳажв ва кўнгиладар очар тотли латифалар ҳам забардаст шоир ва олимларга оддий бир иш бўлиб қолган эди.

Беадабона шахсий ҳажв ва латифаларнинг намоёндаси Абдулвосеъ муншийдир. Навоий «Мажолисун-нафоис»да унинг талантини тақдирласа-да, танқид қилади. Лекин унинг бу ишини тарбиячиси—вазир Хожа Маждиддин тарбиясининг таъсири деб билади.

Дарҳақиқат, вазир Хожа Маждиддин ўз муншийи Абдулвосеъ талантини яхши йўлга солиш ўрнига уни

бемазаликка ташвиқ қилар ва кишилар ҳақида айтган ҳар бир одобсиз ҳажви учун катта инъом ҳам берар эди. Ҳатто Абдулвосеъ Маждиддиннинг ўзини ҳажв қилиб беш юз байт битган ва ҳар сафар Маждиддин ўзи ҳақидаги ҳажв учун ҳам унга мукофот берган¹.

Аммо Алишер Навоий санъати одобга мувофиқ бўлган ва ижтимоий аҳамиятга эга сатирачилар ва юморнависларни тақдирлар ва эҳтиром қилар ҳамда уларга катта инъомлар берар эди².

Навоий беғараз ҳазил-мутойиба ва ўринли кулгини хуш кўрган, ёқтирган. Унинг ўзи ҳам ҳазил-мутойибаларда иштирок этган (бу ҳақда мазкур асарнинг охири бобида махсус сўз боради). Лекин у энгил-елпи, маънисиз ва мантиқсиз кулгини, томошабинларда қандай бўлмасин фақат пул олишни ўйлаган масхарабозларни қаттиқ қоралаган. «Ҳайратул-аброр»нинг одоб-тавозуъ масалаларига бағишланган олтинчи мақолатида ўринсиз кулги ҳақида:

Тарки адабдин бири кулгу дурур, 6,5

Кулгу адаб таркига белги дурур...

Кулгуки ўз ҳаддинин ўлди йироқ,

Йигламоқ андин кўп эрур яхшироқ...

Қаҳқаҳақим ҳазл анинг ёридур,

Қурбақа савти била рафторидур³,—

деган шоир, ёлгон-яшиқ сўз ва беўхшов қиёфа ҳамда ҳаракатлари билан кишиларни кулдириб, дирам йиққан масхарабозни танқид қилиб айтади:

Ҳарза эрур чунки мушаъбид сўзи,

Уз тилини кўрки кесар ҳам ўзи.

Улки соқол боғлабон эл кулдирур,

Кулгу соқолига ўзи келтирур.

Қилмоқ учун кўзга фузун кўркини,

Бошига маймун чу қўяр бўркини.

Масхарақим кулги учун бож ер,

Бир дирам олгунча ики кож ер...⁴

¹ Бу ҳақда қаранг: Мажлисун-нафонс, 155-бет.

² Айлий. Алишер Навоий, Сталинобод, 1948, 168—169-бетлар.

³ Ҳамса, 71—72-бетлар.

⁴ Ҳамса, 72-бет.

Навоийнинг ҳазил-мутойиба, масхара ва муқаллидларга муносабати ҳақида конкретроқ тасаввур ҳосил қилиш ва масхара-муқаллид санъати билан танишиш учун «Мажолисун-нафоис»дан бир неча парча келтирамиз.

«Мавлоно Соғарий — Соғар вилоятидиндур... Ҳазрат Махдуми Нуран (Жомий — Н.М.) Макка сафарига азимат қилғонда Вайсий ва Соғарий иккаласи мулозиматда борур изҳори қилдилар. Аммо Вайсий эшаги йўқ баҳонаси билан ва Соғарий яна бир баҳона билан ул сафардин қолдилар ва Амир Суҳайлий бу қитъани алар учун айтти ва эл ичида баса шуҳрат туттиким:

Вайсию Соғарий ба азми ҳарам,
Гашта буданд ҳар душон сафари,
Лек аз он роҳ ҳар ду во монданд,
Он як аз бе харию в-ин зи хари»¹.

«Саид Абдулҳақ — астрободлиғдур. Хуштабъ йигит эрди, муҳовараси доғи хуб эрди. Хўчон вилоятининг қозиси эшак ришва бериб садр они қози қилғонга бу қитъаси машҳурдурким:

Ҳаме гашт дар шаҳр шахсе (зи) Хўчон,
Ки қози шавад, садр рози наме шуд.
Бидодаш харе ришвау гашт қози,
Агар ҳар намебуд, қози намешуд»².

«Мавлоно Бу Али. Девонавор юрур. Девона бўлма са эрди, Бу Али тахаллус қилғайму эрди...»³.

«Сайид Гиёсиддин — ...аҳл ва мулойим кишидур. Мазоҳ ва мутойиба мизожиға голибдур, шўхлуқдин файласуфваш, улви насабдин ва тасвир ва бузургма-

¹ Мажолисун-нафоис, 44-бет. Қитъанинг мазмуни: Вайсий ва Соғарий иккиси Макка сафарига чиққан эдилар. Лекин бири эшаги йўқлиги, иккинчиси эшаклиги туфайли сафардан қолдилар.

² Мажолисун-нафоис, 67-бет. Қитъанинг мазмуни: хўчонлик бир киши қози бўлиш учун шаҳарда юрарди, лекин садр рози бўлмасди. Унга бир эшак пора бериб қози бўлди, эшак бўлмаса қози бўлмасди.

³ Мажолисун-нафоис, 122-бет.

нишлиқда беихтиёр тушубдур. Чун Сайиднинг ҳумоюн башараларида сафрат ғолибдур, сайид шерга ҳам дерлар. Баъзи маймунга ҳам ташбиҳ қилурлар. Фақир худ бу навъ густоҳлиқлар қила олмасмен. Аммо Мирнинг маркабин ул игга ўхшатибменким, анга бир маймунни миндурурлар. Агарчи Мирга нохуш келур, аммо ҳазил била ўткарур...»¹

«Абулбарака... Чун Хуросон ва Самарқандда они андоқким бор, билмас киши йўқтур. Қабохати ҳолатини мазкур қилмоқда кўп беҳижоблиқ керак... назмидин хотирда йўқ эрди. Аммо бу байтни зурафо анинг учун дебтурлар:

Деве шайтон сифат Абдулбарсқаҳ,
Бод жояш дар ҳафтумин даргаҳ»².

Бу парчалар Алишер Навоийнинг комедиантлик санъатига муҳаббат билан ёндошгани, кулгининг фош этувчилик — сатирик ва ҳазил-мутойиба — юмористик моҳиятига эътибор бергани, мазмунли, одоб доирасидаги кулгини эътироф қилгани, бемаъни кулгини рад этганини кўрсатади. Навоийнинг ўзи ҳам сатира ва юморнинг моҳир усталаридан бўлиб, халқ комедиантлик санъатининг тажрибаларидан ижодий фойдаланган.

ХАЛҚ ШЕЪРИЯТИНИ ЭЪЗОЗЛАВ

Халқнинг ижодкорлик даҳосини улуғлаган ва эъзозлаган Алишер Навоий халқ поэтик ижодиётига янада кўпроқ эътибор ва аҳамият берар эди.

Навоий халқ поэтик ижодиётига ранг-баранг гуллар жилваланган бепоён бўстон, дурру гавҳарларга кон тубсиз уммон деб қарайди. Жумладан, «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида салафларини такрорламай, халқ «афсона»си ва «тарих» саҳифаларини ўқиб ўрганиб, ўзгалар кўзи тушмаган ва фойдаланмаган бойликлардан баҳраманд бўлиш заруриятини таъкидлайди.

¹ Мажолисун-нафоис, 152-бет.

² Мажолисун-нафоис, 182—183-бетлар. Байтнинг мазмуни: Абдулбаракаҳ шайтон сифат девдир, унинг жойи дўзах бўлғай.

(Бу салафларидан фарқ қилиш учунгина эмас, балки асарларнинг гоъвий-бадий қимматини ошириш ва уларни ўз замонасига, туркий китобхонларнинг эҳтиёжига яқинлаштириш учун ҳам бу нарса керак эди.) Шоир муқаддиманинг IX бобини буъдай номлайди. «Бу иқбол варақларининг муқобаласи ва бу саодат тарҳларининг мутораҳаси ва хаёл баҳрида маоний тухафи савдоси учун масоҳий қилмоқ ва ҳар фасона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жулгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажноска рад илигин урмоқ ва маоний ақмишаси нафойисин бу латофат ҳужласи аройсини учун ғайб тужжоридин ҳаёт нақдин бериб савдо қилмоқ ва жон риштаси ва кирпик игнаси била либоси намойиш ва хилъати оройиш тикиб бу абкор қадларига солиб жилва бермак»¹. (Таъкид бизники—*Н. М.*) Сарлавҳада таъкидланган «афсона» ва «тарих» саҳифалари ҳақидаги фикрлар қуйидаги мисраларда конкретлаштирилади, такомиллаштирилади:

...Ки чун бу уйда қилгунг нақш дебо,
Керак уй тарҳи доғи, бўлса зебо.
Агарчи назми дилкаш тушса масмуъ,
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ.
Бурун жам эт неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих.
Топилғай шояд андоғ бир неча сўз,
Сўз айтур элга ул ён тушмаган кўз.
Ани назм этки тарҳинг тоза бўлғай,
Улусқа майли: беандоза бўлғай.
Иўқ эрса назм қилғонни халойиқ,
Мукаррар айламак сендин не лойиқ.
Хуш эрмас эл сунгинча рахш сурмак,
Иўликим, эл югурмиштур югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп...²

Демак, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» ни яратмоқ учун «афсона» ва «тарих»нинг «поёнсиз баҳри»га шўнғиб, ундан «слий қадр дурлар» терган

¹ Хамса, 163-бет.

² Хамса, 164—165-бетлар.

экан. Шунн хам таъкидлаш лозимки, ўтмиш тарих китоблари соф тарихий воқеаларнигина баён этиб шарҳламаган, балки ривоят ва афсоналарга ҳам кенг ўрин берган, баъзан тарих билан афсона аралашиб чатишиб кетган, тарих афсонадек, афсона тарихдек акс эттирилган. Навойнинг ўзи ёзган «Тарихи мулуки Ажам» асари ҳам шу тахлитдadir. Бинобарин тарих китоблари айни чоқда фольклор манбаи ҳамдир.

«Фарҳод ва Ширин»дан келтирилган мисралар Навойи дostonлари ва бошқа асарларидаги маълумот, фикр ва мулоҳазалар билан янада бойиб боради, такомиллашади. Шоир фожиали севги қиссаси «Лайли ва Мажнун»ни тугатар экан, хотима боб — XXXVIII бобда бу асарни халқ афсоналари асосида яратганини яна таъкидлаб айтади:

...Юз шукрки бу фасонаи дард,
Ҳар лафзида юз нишонаи дард.
Жон пардаларидин анда авроқ,
Жондин бериб ул варақни ушшоқ.
Ёзгонда мидоди кўз қароси,
Ёзгон қора қайғу можароси...
Сўгин нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир...¹.

Тарихий ёднома ва афсона ҳамда ривоятлар асосида яратган «Сабъаи сайёр» дostonининг хотималовчи бобларидан бўлган XXXV бобга шоир шундай сарлавҳа қўяди:

«Баҳроми Гўрнинг ов азмиға чарга солғони ва ажал хайли овининг чаргасиға қолғони ва сайд азмиға гўр суммининг тезрафторлиғи ва ўзининг гўр домиға гирифторлиғи ва салтанатининг анжоми ва тарих ва фасонанин итмоми ва ихтитоми»² (таъкид бизники — *Н.М.*).

«Садди Искандарий» да Искандар образини яраткишга киришар экан:

...Бори қилғонин демак осон эмас,
Деганга тугатмаклик имкон эмас.

¹ Хамса, 452—453-бетлар.

² Хамса, 601-бет.

Муносиб бу келдики ҳар ҳол ила,
Десам аввал аҳволин ижмол ила.
Ки комим раво айламиш бўлғамен,
Ҳадисин адо айламиш бўлғамен.
Яна қиссасига тааққул қилиб,
Таворихига кўп тааммул қилиб¹,—

деб «қисса» ва «таворих»ни алоҳида таъкидлайди.

✓ Қисса, ривоят, афсона, эртак халқ поэтик ижодининг кенг тарқалган жанрларидан бўлиб, кўпинча кишилар қишнинг узун тунини шундай асарларни тинглаш билан «қисқартирган»лар, ҳордиқ чиқариб таскин топганлар. Қисса, ривоят, афсона, эртак ва бошқалар даврдан-даврга боқий қолган, ижодий қайта ишланган, бадиҳа йўли билан турли-туман ўзгаришларга дуч келган. Буларни айтувчилар турли давр ва турли жойларда хилма-хил номлар билан: ровий, қиссахон, қиссапардоз, қиссагўй, чўпчакчи, эртакчи, ҳикоячи ва бошқа номлар билан аталган, уларнинг ижрочилари ҳам, ижодчилари ҳам бўлган. Навоий уларни кўпинча, «ровий», «ҳикоятчи», «қиссагўй», «қиссахон» ва «қиссасоз» ва «қиссапардоз» номлари билан атайди. Лирикасида ҳам, дostonларида ҳам уларга мурожаат қилади, айрим асарлар ёки асар қаҳрамонларининг номини зикр этади, халқ ижодининг сеҳрловчи хусусиятини таъкидлайди, ўз асарлари билан қиёс этади ва ҳоказо. Бир неча парча келтирамыз:

Шоми ҳажрим шарҳи элни беҳуд этса не ажаб,
Уйқу келтирмакдурур хосият афсонанинг².

Кўзума ул важҳдин дермен юзунг афсонасин,
Ким севарлар уйқусизлар доимо афсонани³.

Ровиё баҳрларидин манга йўқтур кеча уйқу,
Қиссаи Ҳамза дегил гоҳию гаҳ қиссаи Юсуф⁴.

¹ Хамса, 668-бет.

² Ғаройибус-сиғар, 366-бет.

³ Ғаройибус-сиғар, 619-бет.

⁴ Наводирӯш-шабоб, 707-бет.

Дема ровиё эрур Фарҳоду Мажнун қиссаи муҳли,
Ани алқисса бир «долу алиф» бил достонимдин.

Ҳар тун айлар истимоъ эл қиссасин, ваҳким, келур
Менки ўз ҳолим десам, ул қисса пардоз уйқуси¹.

«Сабъаи сайёр»нинг 7-ҳикояти. Хоразмлик машшоқ
Кофур уйқусиз Баҳром ҳузурида. У Дилором ҳақида
ҳикоя бошлайди, Баҳром «ғойибдан нишон» топади:

Сўзга бергунча қиссагўй анжом,
Ғойибдин нишон топиб Ваҳром².

Кофур уйқусиз Дилоромнинг ундан афсона оўзлашни
илтимос қилганини эслайди:

Тунлар уйқудин ўлса бегона,
Манга дер эрди: «Айт афсона»³. ✓

Халқнинг қисса ва эртақларига Навоийнинг салафла-
ри ва замондошлари ҳам катта эътибор берганлар,
улардан баҳраманд бўлганлар. Бунга, чунончи, Атойи-
нинг «қиссасин» радифли шеъри⁴ ҳам яққол мисол
бўла олади. Хуллас, халқ қиссалари ва эртақларига
эътибор, улардан ижодий фойдаланиш адабий ҳаётда
ижобий бир ҳодисадир. Бироқ қисса билан қиссанинг,
қиссахон билан қиссахоннинг катта фарқи бўлган.
Кишига маърифат, ўгут берувчи, завқ-шавқ бағишлов-
чи қиссалар ҳам, қуруқ сафсата ва олди-қочдидан иб-
рат қиссалар ҳам бўлган. Қиссагўйлар ҳам инчунин.
Алишер Навоий яхши қисса ва қиссахонларни севади,
қадрлайди, лекин бемаъни қисса ва кишиларни алдаб-
авраб чўнтагини қоққан, вақтини нобуд қилган «қис-
сасоз» ва «қиссахон»ларни ёқтирмаган, қаттиқ қора-
лаган. У «Маҳбубул-қулуб»нинг «Қиссасоз ва қиссахон
викрида» деб номланган 23 фаслида айтади: «Қиссасоз
бекор, қиссахон ҳарза гуфтор. Ким маъжуннок ё банги,

¹ Ғаройбус-сиғар, 511-бет.

² Хамса, 597-бет.

³ Хамса, 590-бет.

⁴ Қаранг: Отойи. Танланган шеърлар, Тошкент — 1953,
129-бет.

кўнглида онинг маъракаси оҳанги. Бийик ун била овуч қоқмоғи ҳар дам хирад ва озарм қушлари топмоқ учун рам. Ҳаракотидин зоҳир телбалар атвори ва калимотидин боҳир усруклар шиори. Тева қумалогин сотарда қанди дегувчи, маъракаси доғи муътақидлари они сот-қун олиб егувчи.

Байт:

Кишиким бўлмагон маъжун ва қандининг харидори,
Онинг қангомаси бирла тузулмас ҳеч бозори¹.

Алишер Навоий халқ поэтик ижодиётига туганмас маънавий ва бадий хазина деб қараб, унга доимо му-рожаат қилар, халқ асарларининг сюжет ва композициясидан, образлар системаси ва санъаткорлик сирларидан ўрганар, илҳом олар ва баҳраманд бўлар эди. У халқ ижодини севиб, ундан баҳраманд бўлган қалам аҳлларини доимо қадрлар эди. Масалан, у «Мажолисун-нафоис»да шоир Мирзо Ҳожи Суғдий ҳақида сўзлар экан, бир байтида халқ мақолини ўринли ишлатганини алоҳида таъкидлайди ва шоирни тақдирлайди. «Мирзо Ҳожи Суғдий ҳам Самарқандлиғдур. Ва ул мулукнинг одамизодаларидандур. Агарчи баъзи маҳалда ғариб нималар таъбидин бош урар эрди, бу бйида хийли сўз ранги ва чошниси борким:

Ухшатти қоматингга санубарни боғбон,
Бечора билмас эрмиш алифдин таёғни.

Буғина масални яхшиғина боғлоғон учун умид улким тенгри таоло анга раҳмат қилмиш бўлғай»².

Навоий халқ поэтик ижодиётини билмаган ёки уни менсимаган, халқ шеъриятидан таълим ва баҳра олмаган нозимларни қаттиқ қоралайди, танқид қилади. Бу жиҳатдан хусусан «Ҳайратул-аброр»нинг муқадди-ма бобларидан бўлган XV боб диққатга сазовордир. Боб шундай номланади: «Бир неча сўз ул маънидаким, сўздаги маъни жони дурурким, сўз қолиби онсиз қолибе дурур жонсиз ва ани топмоқ ишини киши билмас, балки ани топқон киши топилмас ва аҳли газоф ноин-

¹ Маҳбубул-қулуб, 1948, 38-бет.

² Мажолисун-нафоис, 76-бет.

софлигига мунсиф бўлмоқ, балки ўз газофига инсоф бериб, аларнинг узрин қилмоқ»¹.

Шоирларни ғаввос, маънони сўз гавҳари:

«Ул киши сўз баҳрида ғаввос эрур,
Ким гуҳари маъни анга хос эрур»²,—

деб баҳолаган шоир, ўз руҳий ҳолати ва истакларини ифодалаб, шоирлар давраси, мушоира ва май базминни қўмсагани, туркча қўшиқ куйламоқчи бўлганини айтади:

Турк суруди била солиб қўлум,
Қилсам анда ҳай тулугум, ҳайтулум.
Ул қила олмаса ҳамовозлик,
Қилса аёлғу била дамеозлик³.

Бироқ баъзан шоирнинг орзуси ушалмайди, у қалбига яқин кишиларни тополмайди, бекасликдан шикоят қилади ва шоирман деб бонг урган маза-матрасиз мисраларни назмга тизган, халқ ижодиётидан бебаҳра, халқ маънавиятидан йироқ нозимларни қаттиқ қоралайди:

...Англамайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшиқ баҳрини.
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст⁴.

У мана шундай «санъатпардоз»ларнинг керилиши, изҳори фазл қилиши ва инъом-эҳсон тама қилишларидан янада қаттиқроқ ранжийди:

..Турфа буким шеър қўюб отини,
Еткурубон кўкка мубоҳотини.
Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб,
Ваҳки манга жилвалар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи.

¹ Хамса, 35-бет.

² Шу ўринда.

³ Шу ўринда.

⁴ Хамса, 35—36-бетлар.

Кўнглума кўп тиги жафо урдилар,
Дема кўнгул, жонима еткурдилар...¹

Бу мисралар Навоийнинг адабий-эстетик принципининг узвий ҳалқасини ташкил этади. Алишер Навоий сўз санъаткорларидан ҳаёт воқеаларини ростғўйлик билан тасвирлашни, китобхонга маънавий-бадий завқ-шавқ беришни, унинг фикри ва дидини такомиллаштиришни талаб қилар эди. У шаклбозликка берилган дидсиз ва истеъдодсиз нозимларни, маддоҳ шоирларни қаттиқ қоралаб, уларга қарши муросасиз кураш олиб боради. Жумладан, у «Садди Искандарий»да истеъдодсиз, мақтанчоқ шоирларга қарши бундай деган эди:

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Ки беш байтдин боғлағай бир газал.
Басе маснавиғўйи нозук хаёл,
Ки назм аҳли ичра солиб қийлу қол.
Халойиққа юз ҳусну ноз айлағай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлағай.
Чиқоргон замон ул навъ ойин савод,
Ки оламда йўқ бўйла рангин савод.
Саводиға ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.
Не зулматки, йўқ оби ҳайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри рахшон анга...²

Навоийнинг улуғ замондоши, устоз санъаткор Абдураҳмон Жомий ҳам дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши муросасиз кураш олиб борган эди.

Алишер Навоий халқ оғзаки ижодидан баҳраманд бўлиб, уни тарғиб этиб қолмасдан, балки халқ оғзаки ижодининг бойликларини, ўзига хос хусусиятларини текширди, ўзига хос илмий асосда ёритди. Бу хусусан «Мезонул-авзон»га тааллуқлидир. «Мезонул-авзон» аруз назарияси ривожига ҳисса бўлиб қўшилиши билан бирга, биринчи бўлиб туркий халқлар шеъриятидаги арузни тадқиқ этган асар сифатида ғоятда қимматлидир. «Ғараз бу мақолотдин ва мақсад бу муқаддимотдин бу эрдиким,— деб таъкидлайди Навоий,—

¹ Хамса, 36-бет.

² Хамса, 846-бет.

чун турк алфози билаким назм воқеъ бўлубтур, анга зобитае ва қонуне йўқ эркондур ва ул фан ривожини учун киши аруз фаннида китобе ё рисолае битмай-дур»¹. «Мезонул-авзон» умуман вазн масалаларига бағишланган асар бўлмай, балки аруз вазнига бағишланган асардир. Халқ шеърятининг асосий вазни эса бармоқдир. Бинобарин Навоий халқ шеърятининг вазн масалаларини кенг ва атрофлича тадқиқ этолмасди. Буни муаллифнинг ўзи алоҳида таъкидлаб айтган эди: «Чун ўзонларнинг ўзмоғи² ва ўзбакларнинг будубидойи ҳеч вазн била рост эмас эрди, анга таарруз қилилмади, агарчи асарлари бордур, аммо анинг аруз илмига дахли йўқтур»³. Бу ўринда, шубҳасиз, Навоий бармоқ вазнини кўзда тутмоқда. Бироқ аруз халқ шеърятига маълум даражада киришиб борган, сингиб қолган эди. Қўшиқларнинг бир неча тури арузда айтилар эди. Алишер Навоий «Мезонул-авзон»да мана шундай қўшиқларни таъриф-тавсия қилади.

«Яна турк улуси, батахсис чигатой халқи аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар»⁴. «Суруд» — «ашула» қилиб айтиладиган, «шойиъ авзон» — «машҳур вазнлар»дан Алишер Навоий саккиз тур шеърни келтириб, таъриф-тавсиф беради. Булар: «туюғ», «қўшиқ» (вазни — мадиди мусаммани солим), «қўшиқ» (вазни — рамали мусаммани маҳфуз), «Чанги», «Муҳаббатнома», «Мустазод», «Орзуворий ва «Туркий»дир.

Навоий туюғ жанри ҳақида бевосита икки асарда: «Мезонул-авзон» ва «Муҳокаматул-луғатайн»да фикр юритади, бу жанрни таъриф ва тавсиф этади. У «Мезонул-авзон»да бундай дейди:

«Бириси туюғдурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилгай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:

¹ Алишер Навоий. Мезонул-авзон. Критик текст. Тайёрловчи Иzzат Султонов. УзФАН, Тошкент 1949, XXI бет. (Бундан кейин «Мезонул-авзон» ва унинг саҳифаси критик текстга қўйилган лотинча рақамлар билан берилади.)

² Узон — чолғу чалиб ялла ашула айтувчи киши; ўзмоқ — ўзонлар ижро этадиган бир куй.

³ Мезонул-авзон, XX бет.

⁴ Мезонул-авзон, XVII бет.

[Туюғ]

Ераб ул шаҳду шакар ё лабмудур,
Е магар шаҳду шакар ёлабмудур.
Фоилотун фоилотун фоилон
Жонима пайваста новак отқоли,
Ғамзў ўқин қошиға ёлабмудур,
Фоилотун фоилотун фоилон¹.

«Муҳокаматул-луғатайн»да «тажнис» ва «ийҳом» муносабати билан туюғ ҳақида сўз юритиб айтади:

«... Яна шеърда барча таъб аҳли қошида равшан ва мажмуъ фусаҳо оллида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдир. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнис омиз лафз ва ийҳом ангиз нукта борки, назмға мужибби зеб ва зийнағ ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда муъдоқ дейлибтурким.

Байт:

Чун парию ҳурдур отинг бегим, ¹
Суръат ичра дев эрур отинг бегим,
Ҳар ҳадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сори отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сартда йўқтур ва муни туюғ дерлар. Ва мунинг таърифин «Мезонул-авзон» оглиғ арузга битилибдур...»².

Алишер Навоий туюғнинг «турк шуаро»сига хослиги, унинг «сарт» (форс — тожик) шеъриятида йўқлигини таъкидлаб, бу жанрнинг уч асосий жиҳатини баён этади: «икки байтга муқаррар» (ҳажм), «саъй қилурларким, тажнис айтилғай» (қофия) ва «ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур» (вазн). Демак, туюғ вазн ва ҳажм жиҳатидан қатъий қоидага эга бўлган, тажнис ҳўллаш эса шарт бўлмаган. Лекин ўзбек тилидаги туюғларнинг кўпчилигида тажнис бор, шунинг учун ҳам туюғ деганда у тажнисли қофияси билан бир-

¹ Мезонул-авзон, LXVII бет.

² Асарлар, XIV том, 112—114-бетлар.

га кўз олдимизга келади. Алишер Навоийнинг ўзи яратган туюғларнинг ҳам ҳаммаси тажнислидир. Шу билан бирга, Навоий шоирларнинг туюғлари ҳақида фикр юритар экан, тажнисга алоҳида эътибор беради. У «Мажолисун-нафоис»нинг VII мажлисида Абу Бакр Мирзо ва Султон Искандар Шерозийдан биттадан иккита туюғ келтиради ва уларга баҳо беради.

Абу Бакр Мирзо:

«Эр керак ўртанса ёнса ёлина,
Ераниб ётса, отининг ёлина.
Ит ўлуми бирла ўлса яхшироқ,
Эр отониб душманига ёлина.

Агарчи баъзи алфози турконароқдур, аммо тажнисни яхши топибдур»¹.

Султон Искандар Шерозий:

«Тўлун ойга нисбат эттим ёруми,
Ул хижолатдинким ўлди ёруми.
Тори муюннинг закотин мен берай,
Ё Мисрни, ё Ҳалабни, ё Руми.

Бурунги туюқдин бу турконароқдур»².

Туюғнинг илдизи жуда узоқ замонларга, қадимги халқ ижоди ёдгорликларига бориб тақалади. Туюғнинг муҳим жиҳатларидан бири бўлган тўртлик шакли туркий халқлар фольклорининг энг қадимги ва кенг тарқалган турларидан биридир. «Девону луғотит турк»даги кўпчилик шеърлар тўртликлардир. Туюғлардан «а-а-б-а» қофия системаси ҳам фольклорда «а-а-а-б» қофия системаси каби қадимий ва кенг тарқалгандир. Туюғларга хос тажнис қўллаш усули ҳам халқ шеъриятида қадимдан бsr. Ўзбек адабиётидаги туюғларни синчиклаб текширган А. Н. Самойлович, туюғ бошлаб халқ тўртлиги бўлган, қозоқ-қирғизлардаги — айтыспа» (Радлов бўйича «Кайом эленг»), чўл қрим татарларидаги «Чынг» ва усмонли турклардаги «Мани» шундай тўртликлардир деган хулосага кела-

¹ Мажолисун-нафоис, 197-бет.

² Мажолисун-нафоис, 198-бет.

ди¹. «Айтыспа», «Чынг», «Мани» тўртликлари тажнисли ҳам бўлиб келади. «Мани»дан бир мисол келтирамиз:

jindim таштан аша,
jâмур баштан аша
Бан кызлары севârim
jары белдан аша².

(Мазмуни: ертўлам сиртдан — ердан паст, ёмғир бошга қуяди. Мен севган қизларнинг (бўйи) ярим белдан ошади). Тажнисли тўртликлар ҳозир ҳам ўзбек халқ шеъриятининг оммавий турларидан бири бўлиб келмоқда.

Вазн масаласига келганда шуни таъкидлаш лозимки, туюғ — тажнисли тўртлик аввал бармоқда шаклланган. Турли халқлар шеърияти вазнини тадқиқ этган академик Ф. Е. Корш туюғ вазнининг халқ шеърияти заминиде шаклланганини таъкидлайди³. А. Н. Самойлович ҳам туюғнинг ўн бир ҳижоли туркий (бармоқ) вазнидан арузга ўтиб, «Рамали мусаддаси мақсур»да барқарорлашганини айтади⁴. Туюғнинг халқ шеърияти асосида шакллангани кейинги тадқиқотчилар томонидан ҳам алоҳида қайд этилади. Ҳ. Зарифов Навоийнинг рубоий ва туюқлар тўпламига ёзган сўзбошисида «Туюғ туркларга, ўзбекларга хос бўлгани учун, дастлаб, албатта, бармоқ вазнида бўлган»⁵, Е. Э. Бертельс «Туюқлар туркий халқлар фольклоридан келиб чиққан» дейди.⁶

Тўғри, бошқа халқлар шеъриятида ҳам баъзан тажнисли тўртлик учрайди. Ҳасанхўжа Нисорий «Музаккирул-аҳбоб» асарининг «фасли аввал аз рукуни аввал» бобида «Муҳаммад Шайбонийхон бинни Шоҳ Будоғ Султон бинни Абулхайрхон» ҳақида сўзлар экан, «ва туюғроин писандида гуфт» («ва бу туюғни ёқтириб айтди») деб қуйидаги туюқни келтиради:

¹ А. Н. Самойлович. Четверостишия — туюги Навои, журнал «Мусульманский мир», 1917, I, стр. 8.

² Образцы народной литературы тюркских племен, изд. В. Радловым, часть X, тексты и словарь, СПб, 1904, стр. 321.

³ Древности восточные, II, выпуск II, Москва, 1901, стр. 110.

⁴ Зикр этилган асар, 7-бет.

⁵ Алишер Навоий. Рубоий ва туюқлар. Уздавнашр, Тошкент, 1944, 23-бет.

⁶ Е. Э. Бертельс. Навои, изд. АН СССР, М.—Л., 1948, стр. 67.

Сугд ичида ўлтурурлар ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар;
Ёбуларнинг илгидин эл тинмади,
Ё булар турсун бу ерда ё булар¹.

Сўнгра Ҳасанхўжа Нисорий «ва ба ин тарз шеър дар ашъори араби низ мебошад. Чунонки аз акобир фармуда» («ва бу тарздаги шеър араб шеъриятида ҳам бор. Чунончи улуғлардан бири айтган») деб, арабча қуйидаги тўртликни келтиради:

Физовият-ул — ҳажр анисий удий,
Валмуҳтажата фавқа нора қалбий удий,
Монилту мақосиди вало маъвудий,
Ё офияти ажазту удий, удий.

(Маъмуни: айрилиқ кунжида улфатим чолғумдир, жоним кўнглим ўти устидаги уд ёғочидек куймоқда. Мен мақсадларимга етолмадим, ҳам ваъда йўққа чиқди. Эй яхши кунларим, ожиз қолдим, қайт, қайт.)

Форс-тожик шеъриятида ҳам тажнис, сўз ўйини қўллаш усули кенг татбиқ этилади. Масалан, Мавлоно Котибий «Даҳ боб» («Ўн боб») достонининг барча қофиялари тажнислардан ташкил топган². Шунингдек Мавлоно Муҳаммад Аҳли Шерозий «Сихри ҳалол» достонида жуфт қофия ва тажнис қўллайди:

...Мебарад оби дили решаю хумор,
Марҳали решаю шаву пешаю хум ор!
Медахад ин ғамзада комаш шароб,
Май ҳама хайри тану номаш шар об.³

(Мазмуни: яраланган қалбим шарафини хумор элтади, ярамга марҳам бўлу хум келтир. Бу ғам-аламга шароб таскин беради, май баданга бутунисига яхшилик келтиради, аммо унинг номи ёмон сувдир.) Биринчи байтда «хумор» билан «хум ор» /«хум келтир»/,

¹ «Музақкирил-аҳбоб»дан парча ва арабча шеърнинг таржимаси Ҳ. Зарифов тайёрлаган китобчага ёзган «сўзбоши»сидан олинди.

² Е. Э. Бертельс, Навои, стр. 36.

³ Е. Э. Бертельс, Навои, стр. 37.

иккинчи байтда «шароб» билан «шар об» («ёмон сув») ўртасида сўз ўйини қилинган.

Бироқ бу ҳодисаларнинг туюққа бевосита алоқаси йўқдир. Навоий айтганидек, туюғ туркий халқлар шеърлятига хос бўлиб, форс-тожик поэзиясида махсус шеър тури сифатида шаклланган эмас.

Туркий халқларнинг ёзма шеърлятида, жумладан, «Қутадғу билик», «Ҳиббатул-ҳақойиқ» каби обидаларда туюққа хос айрим хусусиятлар, масалан тажнис учраса-да, бироқ туюғ алоҳида шеър тури сифатида биринчи бор XIV аср турк шоири Бурҳониддин Сивосий девонида учрайди¹. А. Е. Крымскийнинг фикрича, туюғ мани номи билан ҳам турк халқ шеърлятида кенг тарқалган бўлса-да, китобий адабиётга кирмаган, «Менга аён бўлишича, — деб сўз юритади А. Е. Крымский, — ғарбий (жанубий) турк китобий шоирлари орасида туюғ деб номланган қадимги миллий шеърлий формадан фойдаланган ягона киши Қози Бурҳониддиндир»². Лекин ўзбек ёзма адабиётида туюғ кенг ўрин олди, ўсди, такомиллашди. Ўзбек адабиётида туюғнинг шаклланиши ва такомилли ўзбек адабий тилининг ҳамда ўзбек дунёвий адабиётининг ривожланиши процесси билан узвий боғлиқдир. Дунёвий адабиёт намояндалари халқ тили бойликларидан, жумладан омоним ва полисемик сўзлардан, халқ шеърляти тажрибаларидан тобора кенгроқ фойдалана бошладилар. Шу заминда ёзма адабиётда туюғ вужудга келди. Навоийга қадар ўзбек адабиётида Амирий, Лутфий ва бошқа шоирлар шу жанрда ижод этдилар. А. Н. Самойлович Амирийнинг 24 туюғини тўплаган, шулардан 11 тасини нашр этган³. У туюғлар ҳақида сўзлаб, дейди: «Амирий туюғлари камолот жиҳатидан Навоий туюғлари билан тенглашолмайди...»⁴ Лутфий туюғлари мазмундорлиги,

¹ П. М. Мелиоранский. Отрывки из дивана Ахмеда Бурхан ад Дина Сивасского, в кн. «Восточные заметки», СПб, 1895, стр. 131—151.

² А. Е. Крымский. История Турции и ее литературы, том 2, 1916, стр. 210, 211.

³ А. Н. Самойлович. Из туюгов Чагатайца Эмири. Доклады АН СССР — В, 1926, (май — июнь).

⁴ Шу ўринда, 75-бет. Турк олими Исмоил Ҳикмат Эртайлан шарқшуносларнинг Мюнхендаги халқаро конгрессида «Чигатой шоири Амирий ва Истамбул университетининг икки қўлёзмаси» маззундаги докладада Амирийга нисбат берилган шеърлар,

равонлиги ва тил бойлиги билан Амирий туюғларидан устундир, «...Лутфий бу формани юқори маҳорат» даражасига кўтарди¹. Алишер Навоий туюғлари ўз мазмуни, тили, бадиий жозибаси билан XV аср ўзбек классик шеърятининг энг яхши намуналаридандир. Навоий туюғнавис шоиргина эмас, балки туюғ ва у билан боғлиқ тажнис-ийҳом ҳодисаларини илмий тадқиқ этган донишманд олим ҳамдир.

Алишер Навоийдан кейин туюғ жанридан муваффақият билан фойдаланган шоирлардан бири Заҳириддин Муҳаммад Бобирдир. Бобир туюғларининг кўпчилиги туюғнинг анъанавий баҳри-рамали мусаддас мақсурда битилган. Шу билан бирга, Бобир рубоий баҳрида ҳам туюғ яратди², туюғ-қитъа, тажнисли фардлар ёзди. Бобирдан кейин туюғ жанри формасидан кўпроқ хоразмлик шоирлар фойдаландилар. Мунис, Огаҳий, Комёб ва бошқа шоирлар девонида бир қатор туюғлар бор³. Бироқ кейинги асрлардаги шоирларнинг айрим туюғларини мустасно қилганда, уларнинг кўпчилиги XV—XVI аср туюғлари билан тенглаша олмайди. Гўё XV—XVI аср шоирлари бу жанрнинг потенциал имкониятларидан, биринчи навбатда «тажнис» ва «ийҳом» ҳодисаларидан кенг фойдаланиб, ўзларидан кейинги шоирларга бу борада оз ўрин қолдирган эдилар⁴.

жумладан А. Самойлович оммалаштирган туюқлар асида Юсуф Амирийга эмас, балки Амир Умархонга мансуб дейди. Бироқ адабиётшунос Э. Рустамов таъкидлаганидек, бу масала ҳали узи-кесил ҳал бўлган эмас. А. Н. Самойлович фойдаланган қўлёлмада Лутфий ва Навоий туюқлари ҳам бўлган. Услуг жиҳатидан, дейди Э. Рустамов, Амирий туюқлари замондошлари шеърларига жуда монанддир. Амирий девонининг асл нусхасини топиб, уни Амир Умархон шеърнати билан қиёс этгандан кейингина бу масалани узи-кесил ҳал этиш мумкин (Э. Рустамов. Узбекская поэзия в первой половине XV века. Изд. вост. лит., М., 1963, 4-бет).

¹ Е. Э. Бертельс, Навои, 67-бет. Лутфий туюқлари А. Н. Самойлович томонидан 1926 йилда оммалаштирилиб, таъриф ва тавсиф этилди А. Н. Самойлович Чагатайские туюги Лютфи. Доклады АН СССР — В. 1926.

² А. Н. Самойлович. Четверостишия — туюги Навои. «Мусульманский мир», 1917, стр. 7.

³ Қаранг: А. Н. Самойлович. Хивинские туюги XIX века. Доклады АН СССР — В. 1927, № 2.

⁴ Туюгда бир сўзли омоним билан бирга, қўшалок омонимлар ҳам қўлланилган ва турли хил сўз ўйинлари усулидан фойдаланилган (туюғ ва Навоий туюғлари ҳақидаги мулоҳазалари

«Туюғ» жанрини таъриф-тавсиф этган «Мезонул-авзон» муаллифи «қўшиқ»лар ҳақида бундай дейди:
«Яна «қўшиқ» дурким, орғуштак усулида шойиъ-дур ва баъзи адвор кутубида ул усул зикр бўлубтур ва ул суруд аъробнинг тева сурур ҳудилари вазни била мадида мусаммани солимда воқиъ бўлур, анинг асли бу навъ дурким, байт:

Ваҳки, ул ой ҳасрати дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ўт, ҳам ҳаётим офати.
Фоилотун фоилун фоилотун фоилун.

Аммо бу латиф замонда ва шариф давронда бу сурудни рамали мусаммани маҳзуф вазнига элитиб, мусиқий ва адвор илмида мулойим таъблиқ беназир йи-гитлар ғариб нағамот ва алҳон била ажаб тасарруфлар қилиб, Султони соҳибқирон мажлисида айтурларким, анинг мулойимлиғи ва хуш ояндалиғи васфқа сирмас ва таъсир ва рабояндалиғи сифатқа рост келмас, балки у ҳазратнинг ихтироидур ва бу ҳам ул ҳазратнинг Масиҳ осо анфоси натойижидин истишҳодға келтурмак муносиброқ эрди, андоқким, байт:

Сабзан хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гўё соя солмиш обиҳайвон устина.
*Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун*¹.

Юқорида Алишер Навоий «қўшиқ» ва унинг «Мадиди мусаммани солим» вазнида айтиладиган тури ҳамда шу тур заминида пайдо бўлган «рамали мусаммани маҳзуф» вазнидаги янги хилини таърифлайди. «Қўшиқ» терминини Навоий ҳозирги маънода умуман

мизни биз 1957 йил февралда Алишер Навоийнинг традицион конференциясида баён этган эдик). Туюғ ҳақидаги зикр этилган адабиётлардан ташқари қаранг: Кўпрулу Зода. Турк классик адабиётинда хусусий назм шакллари. Туюғ. Туркиёт мажмуаси, 1926, №2. Тил масалалари муносабати билан туюғларга К. К. Юдахин, А. Н. Боровков, Ф. Абдуллаев, А. Рустамов ва бошқа олимлар ҳам кўп мурожаат этишган. Шунингдек, профессор Б. Валихўжаевнинг «Алишер Навоий ва унинг издошлари талқинида туюғ» мақоласи ҳам илмий мароқлидир (Адабий мерос, 3, «Фан», Тошкент — 1973).

¹ Мезонул-авзон, LXVII—LXVIII бетлар.

«қўшиқ» — «ашула» сифатида эмас, балки шеърятнинг бир тури, тўғрироғи куйга солиб айтиладиган бир тур шеър сифатида қўллайди. (Умуман «ашула» маъносида у форсча «суруд» сўзини ишлатган). «Девону луғотит турк»да ҳам «қўшиқ» махсус шеър тури сифатида зикр этилади, изоҳланади. «Мен, — дейди Маҳмуд Кошғарий, — бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим»¹. Муаллиф «қўшуғ» терминини — шеър, қасида — қўшиқ, деб изоҳлайди ҳамда мисол тарзида қуйидаги тўртликни келтирган:

†Тўркән қатун қутіна
Тэгўр мёйдін қошіғ,
Ајгіл сізнің табуғчі,
Отнур јаңі табуғ.

Малика (шоҳ) хотинга мендан мақтов, қасида (қўшиқ) еткур ва ходимингиз янги хизмат билан йўлланади, деб айт»².

Демак, «қўшиқ» термини моҳият эътибори билан турли ўзгаришларни кечиб ўтган.

Навоий «Мадиди мусаммани солим» вазнидаги қўшиқнинг «орғуштак усулида шойиъ», яъни «орғуштак» куйи билан машҳур бўлгани, бу куйнинг «адвор» (музика илми)га доир китобларда зикр этилганини таъкидлайди. Шу қўшиқ заминида пайдо бўлган «рамали мусаммани маҳзуф» вазнидаги «қўшиқ» ҳам жуда кенг тарқалгани ва хусусан, Султон Ҳусайн Бойқаро мажлисларида шуҳрат қозонганини айтади ва уни «балки ул ҳазратнинг ихтироидур» дейди. Навоийнинг бу сўзи Ҳусайн Бойқаро девонидаги шеърларнинг рамалда (рамали мусаммани маҳзуф ва рамали мусаммани мақсур) битилган бўлишига асосланган. Гарчи «рамал» баҳридаги бу қўшиқ кенг шуҳрат қозонган бўлса-да, у «орғуштак» усулида айтиладиган қўшиқни та-

¹ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк, уч томлик, I том, таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов, ЎзФАН, Тошкент — 1960, 44—45-бетлар.

² Шу том, 357-бет. Э. Рустамов ҳам «Қўшиқ»нинг мадҳия-қасида маъносида қўлланилганини таъкидлаб, «Девону луғотит турк»дан бир неча парча келтирган (Ўзбекская поэзия первой половины XV века, стр. 51—53)...

момила суриб чиқармаган, бу куй Навоий замонасида ўз ўрнини сақлаб қолган. Навоийнинг «Бадойиул-васат» девонидаги бир ғазалнинг ушбу байти ҳам шундан далолат беради:

Хуш улки, базмда ойлар тепарда¹ орғуштак,
Шаҳ анда тамбура чолиб, Навоий деса қўшуқ.¹

Халқ шеърляти, маросим қўшиқларининг энг қадимий турларидан бўлган «чанги» («ёр-ёр») ҳақида Навоий «Мезонул-авзон»да айтади:

«Яна «чанги» дуркум, турк улуси зуфоф ва қиз чиқарур тўйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас² ва бир навъида бир байт айгилурким, мунсариҳи матвийи мавқуф баҳридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқдурким, байт:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр, 5
Ким, дамидин тушти ўт жоним аро, ёр-ёр.
*Муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон*³.

Афтидан, «Чангининг ҳеч вазн била рост» келмайдиган, яъни аруздан хориж турларидан бошқа, арузнинг бошқа баҳр ва вазнларига мос тури ҳам бўлган, «Чанги» термини билан бирга «Чанга» ҳам ишлатилган. Маълумки, «Садди Искандарий» мутақориб баҳрида битилган ва Искандарнинг тўйи муносабати билан шоир лирик хогимада соқийга мурожаат қилиб «ёр-ёр» айтади:

...Муганний тузуб чанга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай-ўланг, жон ўланг.
Десаг сенки: жон қардошим, ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим, ёр-ёр!⁴

¹ Бадойиул-васат, 322-бет.

² Навоий «Чанги»нинг аруз баҳрига мос келмайдиган бармоқ вазнидаги турини кўзда тутаётган бўлса керак.

³ Мезонул-авзон, LXVIII—LXIX бетлар.

⁴ Хамта, 778-бет.

«Ҳай-ҳай ўланг» янги моҳиятга эга бўлиб, шу кунга қадар яшаб келмоқда. Мана, совет давридаги «ёр-ёр» дан баъзи мисралар:

..Ҳай-ҳай ўлан, жон ўлан,
Сочиқ келди, ёр-ёр,
Сочиқ келди.
Ўқимишли келин болам
Очиқ келди, ёр-ёр,
Очиқ келди.
Паранжини ифлос деди,
Отиб келди, ёр-ёр,
Отиб келди,
Куёв қаллиқ гулдасталар
Тутиб келди, ёр-ёр,
Тутиб келди¹.

Бу халқ шеърятини ва санъатининг замонлар оша яшаши ва анъаналарини янги мазмун ва форма билан тўлдириб, бойитиб боришини кўрсатади.

Шунингдек, Алишер Навоий «Ҳазажи мусаддаси мақсур баҳри»даги «Муҳаббатнома», «Ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф» вазнидаги «муствад», Ироқ тарокима — туркманлари орасида машҳур бўлган «ҳазажи мусаммани солим»даги «Орзуворий» («орзуворий»ни «рамали мусаммани маҳзуф вазнида ҳам айтувлар») ва ниҳоят «Туркий»ни таъриф-тавсиф этади.

«Яна сурудедурким,— дейди Навоий,— «Туркий» дебтувлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутаҷовиз, айш аҳлиға судман ва мажолис аро суруддур, андоқки, салотин ани яхши айтур элни тарбиятлар қилибдурлар ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқеъдур, андоқким, байт:

Эй саодатинг матлаи орази моҳинг сенинг,
Аҳли бийниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг.
Фоилогун¹ фоилогун фоилогун фоилогун.

¹ Ўзбек халқ қўшиқлари, тўпловчи М. Алавия. Ўздавнашр, Тошкент, 1954. 61-бет. Вазн жиҳатидан бу мисралар билан Навоий мисраларидаги «Ўланг» қисми ўртасида маълум уйғунлик бор.

Ҳазрати султони соҳибқирон бу вазннинг ғоят ра-
вонлиғ ва латофатидин ва руҳпарварлиғ ва салосатидин
ўз девонларинки, жамъи давовин орасида баданлар
аро жондекдур ва кавокиб ичра журшиди рахшондек
воқеъ бўлубтур, бошдин-оёқ илтизом қилиб, бу вазнда
тартиб берибдурлар эрди»¹. «Туркий» шеър турининг
бу қадар таъриф-тавсиф этилиши унинг, биринчи нав-
батда, халқ шеърияти заминида вужудга келиши, ра-
вонлиги, муסיқийлиги ва бошқа баҳрларга нисбатан
туркий тилнинг ўзига хос хусусиятларига мос келиши
билан изоҳланади. Навойга қадар ҳам, Навоий замо-
наси ва ундан кейин ҳам ўзбек шоирлари «рамал»нинг
мана шу вазндан хийла кенг фойдаланадилар. Шоир
Атойининг бизга қадар етиб келган 260 ғазалидан 109
таси шу вазнда², Навоий таъкидлаганидек Ҳусайн
Бойқаронинг бутун девони «рамали мусаммани маҳ-
зуф» ва «рамали мусаммани мақсур» вазнидадир.
Ҳозирги ғазалнавис ўзбек шоирлари ҳам бошқа вазн-
ларга нисбатан ушбу вазнга кўпроқ мурожаат этади-
лар. Бу ўзбек ёзма шеърятининг халқ шеърияти за-
минида, унинг анъаналарини қабул этиб олиш ва
такомиллаштириш заминида вужудга келганини кўр-
сатувчи фактор сифатида муҳимдир.

Алишер Навоий аруз баҳси доирасида бўлса ҳам
халқ шеърияти ва халқ куйлари ҳақида жуда қиммат-
ли маълумотлар берди, фикр-мулоҳаза юритди. У халқ
шеърияти билан ёзма шеърят ўртасидаги алоқага
алоҳида эътибор беради, шоирларни халқ ижодиётдан
ўрганиш, таълим олишга чақиради. Навоий халқ ижод-
чиларини, шоирлар ва ашулачиларини севган, ҳурмат
қилган. Унинг халқ ижодчиларига қайта-қайта муро-
жаат қилиши улар билан яқиндан алоқада бўлгани
туфайлидир. У соқийномасида халқ ижодчилари, сан-
ъаткорларига мурожаат қилиб айтади:

Эй йиров, сен ҳам эшикни кўргуз,
Е тўғон бирла улуг ирни туз.

¹ Мезонул-авзон, LXX—LXXI бетлар.

² Бу факт биринчи бор А. Н. Самойлович томонидан таъ-
кидланган эди. Чагатайский поэт XV века Атаи. «Записки кол-
легии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР»,
II. выпуск 2, Л., 1927, стр. 259.

Е тўғончи дер ўтурғач ун
Сен қадаҳ олу тўққуз қотла юкун.¹

Бундай мисраларни Навоийнинг лирикасидан ҳам, достонларидан ҳам кўплаб келтириш мумкин. Лекин бундан ҳам муҳими шундаки, Навоийнинг ўзи халқ ижодиётидан доимо илҳомланди, ундан файз ва завқ олди, халқ ижодиёти унга катта мактаб сифатида хизмат қилди. Навоий шеъриятининг мазмуни билан ҳам, формаси билан ҳам халққа манзур бўлишини, «туркона суруд» каби куйланишини истар эди. Шоир мунгли Лайли ва Мажнун қиссасини тугатар экан, хотимада айтган эди:

Мен доғи бу майниким сузубмен,
Туркона суруд анга сузубмен.
Эл кўнглига андин ўлғуси жуб,
Ким келди бу навҳанинг мунги кўп.
Мўнглуғ мену мўнг бирла паёмим,
Мунглуғ кишилар каби каломим.
Шак йўқки қачонки бу ўқулғай,
Ким ўқуса хотири бузулғай.
Кўздин чу оқизса ашк сайли,
Мажнун каби ёд этарди Лайли.²

✓ Ха, шоирнинг халқчиллиги ижодий қобилият каби бир истеъдоддир. Шоир бўлиб туғилиш керак бўлса, у тақдирда халқчил ҳам бўлиб туғилиш керак»³, деган эди улуғ рус танқидчиси В. Белинский. Алишер Навоий мана шундай халқчил бўлиб туғилган улуғ шоирдир. Халққа, халқ ижодиётига севги, халқнинг бахт-саодати учун кураш Алишер Навоийга илҳом ва ижодий куч-қувват бағишлаган эди. ✓

¹ Фавойидул-кибар, 698-бет.

² Хамса, 455-бет.

³ В. Г. Белинский. Соч. в трех томах, том II, стр. 709.

II. АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИЁТИДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

...Ки чун бу уйда қилгунг дебо,
Керак уй тарҳи доғи, бўлса зебо.
Агарчи назми дилкаш, тушса масмуъ,
Анинг афсонаси ҳам бўлса матбуъ...

(«Фарҳод ва Ширин»дан¹)

✓ Халқ ижодиётини ардоқлаб юксак баҳолаган Алишер Навоий бутун ижодиётида ундан унумли ва ўринли фойдаланди. Халқ ижодиёти унга туганмас маънавий ва бадий-эстетик чашма, тил манбаи бўлиб хизмат қилди.

✓ Алишер Навоий халқ ижодиётидан бевосита ва бевосита фойдаланди. У халқ ижодчиларини эшигиш билан бирга, фольклор материаллари ёки анъаналари ўрин олган ёзма манбалардан кенг баҳраманд бўлди. Фольклор асарлари (ёки элементлари) тарих китоблари, турли тазкиралар, илмий асарлар ва ёзма адабиётдан ҳам ўрин олган эди. Улар айнан ёки қайта ишланиб ёзма асарларга киритилар эди. Алишер Навоий турли-туман ёзма манбаларни кенг ва чуқур ўрганиб чиққан буюк донишманд, қомусчи аллома эди. Бу борада унинг ўзи, жумладан, «Фарҳод ва Ширин»нинг IX бобида — «Иқболи саодат» тилидан сўзланган боб сарлавҳасида «...ва ҳар афсона сафинасин варақ-варақ, балки ҳар тарих жунгин сафҳа-сафҳа ахтариб дарёзада ажносқа рад илигин урмоқ...»² деса, «Сабъаи сайёр»да тарих китоблари ва уларнинг фарқ-тафовутлари ҳамда бунинг «фасона» учун аҳамияти ҳақида бундай дейди:

Сўзда тарих ихтилофи бор, ?
Аҳли тарихнинг хилофи бор.

¹ Хамса, 164-бет.

² Хамса, 163-бет.

Буки мен айлагум дурур мастур,
 Бўлмади эркин ул замон манзур.
 Бу таворихким манго тушмиш,
 Илгима улча муддао тушмиш.
 Кош аларга¹ ҳам ўлгай эрди насиб,
 Ким фасона дегайлар эрди ғариб...² ✓

✓ Алишер Навоий асарлари билан танишар эканмиз, унинг юзлаб турли-туман манбаларни—тарих, тазкира, маноқиб, луғат, илмий ва бадий асарларни мукаммал билганини кўрамиз. Шоир мана шу асарлардан, улардаги фольклор материалларидан ижодий фойдаланди. Алишер Навоийга манзур бўлган фольклор асарлари туркий халқларнинг бадий ижоди билан бирга, шу халқлар билан асрлар давомида яқин алоқада бўлиб келган форс-тожик халқлари, Ҳиндистон, Кавказ, араб ва бошқа халқлар фольклори асарларидир. Бундан ташқари, араб манбалари орқали Алишер Навоий антик дунё—хусусан, Юнонистоннинг маданияти, санъати ва улуғ кишилари ҳақидаги латифа ва афсоналар билан ҳам яқиндан таниш эди. Унинг асарларида Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ), Буқрот (Гиппократ), Луқмон (Эзоп) ва бошқаларга доир мароқли латифа ва афсоналар бор. Буларнинг бир қисми бевосита Юнон заминида вужудга келган бўлса, иккинчи бир қисми шу руҳда Шарқнинг ўзида пайдо бўлган асарлардир.

✓ Алишер Навоий хилма-хил манбалардан, турли ўлка ва халқларга мансуб бўлган ёднома ёки обидалардан, санъат ва адабиётдан фойдаланганини ошкор ёки ишора тарзида бот-бот таъкидлайди. Жумладан, «Сабъаи сайёр»да туркий, шу билан бирга Ироқ ва Ажам халқлари достони, нағма суруди ҳақида бундай дейди:

Унга турки навоз уруб дoston,
 Қўзголиб ҳар навода Туркистон.
 Тортқон турк нағмасида суруд,
 Оқизиб халқ кўзларидин рўд.
 Сўл сори форси суруди нағам,
 Фитнаи форс, бал Ироқу Ажам...³ }

¹ Навоий хамсанавис салафларини кўзда тутлади.

² Хамса, 485-бет.

³ Хамса, 480-бет.

Улуғ шоир ва мутафаккир асотир (мифология) ва халқ афсоналаридан, ҳикоя ва латифа, масал ва тамсил, эртак ва қиссалардан, уларнинг сюжети ва композицияси, образлар системаси ва тил-услуг бойликларидан баҳраманд бўлди. Халқ қаҳрамонлари образини қайта ижодий ишлади, асарларига фольклор мотивларини киритди, халқнинг санъаткорлик маҳорати, услуги ва тилини ижодий ўрганди. Алишер Навоий яратган қаҳрамонлар ранг-баранг бўлиб, уларни мифологик афсонавий, ярим тарихий, тарихий шахслар образига, эпик ва тавсифий образларга бўлиш мумкин. Мана шу образларни яратишда Алишер Навоий кўп ҳолларда халқ адабиётидан ҳам ижодий фойдаланган. Улуғ санъаткор М. Горький фольклорнинг, жумладан, эртакларнинг ёзувчилар ижодига самарали таъсири ҳақида бундай деган эди:

✓ «Оғзаки ижоднинг ёзма адабиётга таъсири алоҳида аҳамиятга эга ва бу шубҳасиздир. Қадим замонлардан буён барча давр ва барча мамлакат ёзувчилари эртак мавзуларидан фойдаланиб ишладилар. Апулейнинг «Олтин эшак» романи эртакдан олиб ёзилган. Геродот ҳам эртаклардан фойдаланган. Бокаччионинг «Декамерон»ида бу нарсадан Италия XIV асрдан бошлаб фойдаланиб келади, «Пентамерон»да, «Гектамерон»да, Чосернинг «Кентерберий ҳикоялари»да эртакнинг таъсири яққол кўзга ташланиб турибди. Гёте, Жанлис, Бальзак, Жорж Занд, Додэ, Коппе, Лабуле, Анатолий Франс, Кармен Сильва, Андерсен, Топпелиус, Диккенс... яна кўп кишилар эртаклардан фойдаланганлар. Бизда эртаклардан бир авлод буюк ёзувчилар фойдаланганлар, Хамницер, Жуковский, Пушкин, Лев Толстой шулар жумласидандир. Бадиий адабиётнинг халқ оғзаки ижодига формал, маънавий ва дидактик тобелиги мутлақо шубҳасиз ва жуда ибратлидир»¹ Алишер Навоий ҳам халқ эртакларидан самарали фойдаланган адибдир. Бунга хусусан унинг «Сабъаи сайёр» даги етти ҳикояти равшан мисол бўла олади. ✓

✓ Алишер Навоий фольклор материалларидан фойдаланар экан, ўз олдига қўйган гоъвий-эстетик мақсад ҳамда ижод қилинаётган асарнинг характерига мувофиқ уларни айнан (ёки деярли айнан) сақлаб қолади,

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, 321-бет.

қайта ижодий ишлайди, ўзгартиради, баъзан айрим унсурларидангина фойдаланади. Шу билан бирга, Алишер Навоий ўз асарларида бевосита фольклор материалларидан фойдаланмаса ҳам, айрим воқеа-ҳодисаларни фольклор асарлари руҳида ҳикоя қилади, халқ қаҳрамонлари образига монанд образлар яратади, мақолга яқин ҳикмат битади ва ҳоказо. Иккинчи бир сўз билан айтганда, халқ оғзаки ижоди Алишер Навоийга илҳом манбаи бўлиб хизмат қилади. Аммо улуг шоир халқ ижодиётига бефарқ ёндашмайди. У халқ асарларини танлаб, саралаб олади, уларга танқидий ёндашади, ижодий фойдаланади. Фольклор асари Навоий ижодиётида сайқалланиб, такомиллашиб, янгича умр кўради. Алишер Навоий фольклорга конкрет ҳаётий мақсад ва муддао нуқтаи назаридан ёндашади. Винобарин, у жумладан, «Лайли ва Мажнун» да айтган эди:

Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
 Мақсудум эмас эди фасона.
 Мазмунига бўлди руҳ майли,
 Афсона эди анинг туфайли.
 Лекин чу рақамга келди мазмун,
 Афсона анга либоси мавзун...¹

✓ Ҳаётийлик бутун Навоий ижодиётининг, шу билан бирга, унинг фольклорга муносабатининг бош мезонидир. ~

Алишер Навоий халқ ижодиётидан фойдаланган ўринларда баъзан бу ҳолатни — халқ ижодиётидан фойдаланганини алоҳида таъкидлайди. Бундай ҳолларда Алишер Навоий меросидаги фольклор материалларини аниқлаш, табиий, осондир. Бироқ бошқа ҳолларда Навоий асарларидаги фольклор материалларини шу материалларнинг моҳияти ва хусусиятига (типология спецификасига) қараб, уларни фольклор асарлари билан чоғиштириш, фольклор материалларидан фойдаланилган ёзма асарларга қиёс этиш орқали аниқлаш мумкин. Бу борада Навоийга қадар яратилган ёки унинг замонида вужудга келган асарларгина эмас,

¹ Хамса, 454-бет.

балки кейинроқ яратилган асарларга ҳам таяниш мумкин. Чунки улар фольклорнинг архаик материалларини ёки қадимий ижодкорлик анъаналарини сақлаб қолиши мумкин. «...Ёдгорликнинг яратилиши санаси ҳар қачон ундаги архаика даражасини белгилайвермайди. Баъзан кейинроқ яратилган айрим асарлар аввалроқ яратилганига нисбатан кўпроқ архаикани бизга қадар етказиши мумкин»¹. Алишер Навоий даврида (ундан олдин ва кейин ҳам) фольклор асарларини ёзиб олиш деярли одат бўлмаган. Бинобарин Навоий ижодиётидаги фольклор материалларини ўрганиш ва ёритишда кейинги даврларда ёзиб олинган фольклор обидаларига кўпроқ таянишга тўғри келади.

Баҳсимизнинг ушбу бобини қўйилган проблематика ва материаллар моҳиятига мувофиқ тўрт бўлимга ажратишни лозим кўрдик. Бу бўлимлар қуйидагилардан иборат:

1. Алишер Навоий ва мифология;
2. «Хамса» қаҳрамонларининг фольклордаги замини;
3. Навоий ҳикоялари ва уларнинг фольклор билан боғланиши;
4. Бадиий тасвир ва тилда фольклор анъаналари.

АЛИШЕР НАВОИЙ ВА МИФОЛОГИЯ

Бадиий ижодиётнинг энг қадимги тур ва жанрларидан бири асотир — мифдир. Асотирларнинг — мифларнинг вужудга келиши илдизи ибтидоий жамиятга бориб тақалади. Ибтидоий кишилар табиат ҳодисалари ва жамиятдаги воқеаларнинг туб сабабларини билмаганлар. «Қадимги замон кишиси...,— дейди В. И. Ленин, — тирикчилик қийинчиликлари, табиат билан кураш машаққатлари остида жуда кўп азоб тортган»². Киши табиатдаги яшин, довул, сув тошқини, zilзила ва бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини тушунмас, уларнинг содир бўлиши натижасида вужудга келган офат-

¹ И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, стр. 85—86.

² В. И. Ленин. Асарлар, 5-том, Уздавнашр, 1949, 111—112-бетлар.

лардан даҳшатга тушар эди. У ер ва осмонни, ой ва қуёшни ҳамда бошқаларни жонли нарсалар деб тасаввур қилар, уларга топинар, айрим ҳайвонларни муқаддас деб билар эди. Қадим замон кишиларининг тасаввурида табиатда унга «дўст» ва «душман» бўлган турли хил кучлар мавжуд эди. У бу кучларни худолар, руҳлар, девлар, жинлар сингари кучлар сифатида тасвирлайди. Шу хилда ибтидоий киши оламнинг пайдо бўлиши, унинг моҳияти ва кундалик ҳаёт ҳақида ўз хаёлий тасаввурини яратади. Мана шу тасаввур зами-нида турли мифлар—космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлади. Кишиларнинг фетишизм, анемизм, тотемизм каби ибтидоий-диний эътиқоди ҳам мифологиянинг вужудга келишида муҳим роль ўйнаган эди. Гарчи мифология ибтидоий жамият иқтисодий тараққиётининг пастлиги ва инсон билимининг заифлиги туфайли вужудга келган бўлса ҳам, лекин у кишиларни ҳаётни севишга, ҳар қандай ишда ғолиб чиқишга йўллар ва инсоннинг кучқудратини улуғлар эди. Мифларнинг аҳамияти ҳам шундадир. М. Горький Совет ёзувчиларининг Бутунитифоқ Биринчи съездида қилган докладида бундай деган эди:

«Қадимги эртаклар, мифлар ва афсоналарнинг маълум эканлигига шубҳа қилмайман, аммо мен бу эртак, миф ва афсоналарнинг асосий мағзини чуқурроқ тушунишларингизни истардим. Буларнинг асосий гоёси қадимги даврлардаги меҳнат кишиларининг юкини енгиллаштиришга, уларнинг иш унумини оширишларига, тўрт оёқли ва икки оёқли душманларга қарши қуролланишларига ҳамда сўз кучи — «авраш», «афсун» йўли билан табиатнинг кишиларга хатарли бўлган ҳодисаларига таъсир этишларига қаратилган»¹. Шундай қилиб, миф кишиларнинг заиф томонларининггина эмас, балки уларнинг кучқудрати ва орзу-армонларини ҳам фантазия асосида тасвирлайди, мукаммаллаштиради, у поэзия ва санъатнинг равнақ топишига замин тайёрлайди.

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида, Адабий-танқидий мақола-лар, Тошкент, 1962, 265-бет.

Турли манбаларда қадимги Урта Осиё ва Эрон мифологиясининг айрим намуна ва излари сақланиб қолган. Қадимги Урта Осиё ва Эронда вужудга келган кўпчилик мифлар учун ҳинд, юнон ва бошқа халқларнинг мифларида бўлганидек, яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат ўртасидаги кураш характерлидир. Кишилар яхшилик, бахт ўлкаси ва бахтсизлик ўлкаси деган мифларни яратганлар. Гўё табиатда улуғ ва фойдали кучлар — Қуёш ва Сув абадий бўлган ўлка ҳамда офат келтирувчи кучлар — Зулмат ва Кулфат абадий бўлган ўлка бор эмиш. Дедал ва Икарнинг қаноти ҳақидаги юнон мифлари, ўлмаслик гиёҳини излаган Гильгамеш ҳақидаги Бобил мифи ва бошқалар ҳам қадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка интилишининг ифодаси сифатида вужудга келган.

Урта Осиё ва Эрон мифологик образлари кўпинча мана шу икки кучли ўлка ва улар ўртасидаги кураш фонида гавдаланади. Бу мифология шу даражада чуқур илдиз отганки, у зардуштийликдаги дуалистик қарашда ҳам ўз ифодасини топади, «Авесто» ва бошқа диний китоблардан кенг ўрин олади. «Авесто», шунингдек, «Бундахшин»да айтилишича, икки олам: яхшилик ва ёмонлик олами бор. Яхшилик оламига Ахура Мазда (Хурмуз), ёмонлик оламига Ангра Маню (Ахриман) бошчилик қилади, бахт ва бахтсизлик, ҳаёт ва мамот, мўл-кўлчилик ва очлик-қаҳатчилик шу икки куч ўртасида кураш ва унинг оқибатларига боғлиқ. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш қуёш маъбуди Митра, ер ва унумдорлик маъбудаси Анахита, биринчи инсон Каюмарс, Йима (Жамшид), Гершасп ва шу билан бирга, қоронғилик ва бахтсизлик тимсоли бўлмиш Ахриман (Ахраман) дев, аждар, жин ва бошқалар билан боғлиқ мифларда мужассамланади.

Мифологиядаги маъбуд ва маъбудалар қандайдир абстракт куч сифатида эмас, балки реал бир куч сифатида тасаввур этилган. «Ибтидоий кишилар тасаввурида худо мавҳум тушунча, абстракт бир нарса бўлмасдан, балки бирор меҳнат қуроли билан қуроланган жуда реал бир фигура эди. Худо бирор ҳунарнинг устаси, устози ва кишиларнинг ҳамкори эди»¹. Бироқ

¹ М. Горький о литературе, Москва, 1953, стр. 694.

замонлар ўтиши билан худоларнинг моҳияти ва қиёфаси ҳам ўзгариб борди. Ибтидоий даврда инсоннинг ҳомийси ва ҳамкори сифатида тасвирланган худолар дин эксплуатация воситасига айланиб, меҳнаткашлар билан ҳукмронлар ўртасидаги зиддиятлар кучайгандан кейин эксплуататорларга хизмат қилувчи «куч»га айланиб, уларнинг қиёфаси абстрактлашиб, ердан, кишилар орасидан осмонга—«арши аъло»га кўтарила бошлайди. Бир вақтлар «Меҳнат қаҳрамони» сифатида яратилган Геркулес, М. Горький айтганидек, кейинроқ Олимп тоғига кўтарилиб, худолар қаторидан ўрин олади¹. Ўрта Осиё ва Эрондаги қадимги миф қаҳрамонлари ҳам кейинчалик эксплуататорлар манфаатига мос бўлган «янги» худоларга ёки ҳатто шоҳларга айланиб кетади. Бу, жумладан, Каюмарс ҳақидаги мифологияга ҳам тааллуқлидир.

Халқ ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қаҳрамонлар образи ҳам вужудга келади. Бу қаҳрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахтсаодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Бироқ бу кураш дастлабки даврларда кўпинча аждар, дев ва жин каби ғайри табиий кучларга, мифик образларга қарши қаратилади. Аждар, дев, жин ва бошқалар айни замонда ҳар қандай ёмонликнинг тимсоли сифатида гавдаланувчи символик образлардир. Энг муҳими шундаки, кишилар жамият ва табиатдаги бахтсизлик ҳамда турли офатларнинг сабаби ва моҳиятини тушунолмаган бўлсалар ҳам, лекин «ўз куч-қувватларига» ишонганлар, «аждар», «дев» ва «жин»лар устидан ғалаба қозонувчи ўлмас баҳодирлар образларини яратганлар.

Қадимги турли мифологик ва афсонавий образлар узоқ асрлар давомида сақланиб қолди, қайта-қайта ишланди. Ҳукмрон синфлар, руҳонийлар бу образларга диний моҳият бериб, уларнинг бирмунчасини илоҳийлаштирган бўлсалар, меҳнаткаш халқ уларни фидокор ва нажоткор қаҳрамонлар сифатида ривожлантириб борди. Ҳатто дастлабки даврларда мифологик худолар сифатида тасаввур этилган Сиёвуш ва Рустам каби образлар халқ ижодида кейинчалик янги моҳиятга эга бўлиб, халқ қаҳрамонлари сифатида талқин этилди,

¹ Шу асар, 694-бет.

эзма адабиёт намояндалари ижодидан ҳам кенг ўрин олди.

Улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий ижодиётида ҳам қадимги мифология ва афсоналарнинг чуқур излари мавжуд. Миф ва афсоналар Алишер Навоийга қадар дастлабки, қадимги ҳолича эмас, балки қайта-қайта ишланиб, жуда катта ўзгариш ва янгиликлар билан етиб келди. Алишер Навоий қадимги миф ва афсоналар билан турли манбалар орқали: тарих китоблари, илмий асарлар, бадиий адабиёт, диний китобиёт ва бошқа манбалар орқали таниш эди. Бу борада унинг ўзи баъзан аниқ ва равшан маълумот ҳам беради. Масалан, «Тарихи мулуки Ажам»да Каюмарс ҳақида баҳс қилар экан, бундай дейди: «...Ўзга қавллар билаким, Каюмарс дебетурлар. Маъниси ҳаййи нотикдир, яъни тиригики сўз айтқай. Аммо «Низомут-таворих» ва «Жомеут-таворих»и Жалолий ва Банокатийда дағи иттифоқ била ҳужатул-ислом имом Муҳаммад Ғаззолий қуддуса сириҳу «Насиҳатул-мулук»да ани Шис алайҳиссаломнинг қардошидур деганни таън қилиб турлар, нединким, Шис алайҳиссалом Заҳҳоки алаввони замонидадир. Ва тарих ақли иттифоқи била Каюмарс замонидин Заҳҳок замониғача минг йилга яқин бор»¹. Шу асарда Ҳушанг муносабати билан «...Жовиди хирад» отлиғ китобни ҳикмат илмида ул тасниф қилдиким, Маъмун халифа вазири Ҳасан Саҳл андин бирор нима топиб, араб тилига таржима қилибтур. Ва Шайх Бу Али Мискавайҳ «Одобул-араб вал-фурс» отлиғ китобида ани зикр қилурким, анинг мутолааси мусаннифининг фазл ва камолига далилдир. Ва Ажам ани пайғамбар дебетур. Ва дод ва адл жиҳатидин ани пешдод дедилар. Ва темурни тошдин ул чиқарди. Ва Табарий дебетурким, йиғочдин тахта ул кесиб, уйларга эшик ясади...»² Мана шу икки парчада Алишер Навоий бир неча китобларни ва уларнинг му-

¹ Алишер Навоий. Асарлар, 5-н тўртинчи том, 185-бет. Навоий Жалолийнинг «Низомут-таворих» асарига катта шубҳа ва баҳо берган. У бу асар ҳақида «Садди Искандарий» муқаддимасида бундай дейди:

Вале улча бергайлар андин хабар,

«Низомут-таворих» эрур муътабар (Хамса, 646-бет).

² Шу асар, 186-бет.

аллифларини зикр этади, улар билан яқиндан таниш эканини қайд қилади. Аммо Навоий зикр этган бу асарлар мифология ва афсоналарга доир биринчи манбалар бўлмай (биринчи манбалар «Авесто», «Бундахишн» ва бошқа китоблардир), балки исломиятдан кейин янги бир тарихий муҳитда яратилган асарлар бўлиб, миф ва афсоналар шу тарихий муҳитга мувофиқлаштирилган, қайта-қайта ишланган. Бундан бўлак, у манбаларда айрим масала, воқеа ва шахслар борасида бир-биридан фарқ этувчи ёки терс бўлган маълумот ва фикр-мулоҳазалар бор. Буни Алишер Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлайди. Масалан, «Тарихи мулуки Ажам»да «учунчи табақа ашконийлар» тарихига ўтар экан, «тарих аҳли орасида бу табақа дағи салотин тартибида бағоят мухолафат кўптур»¹, дейди. Шу асарнинг ўзида Ашконийлардан чиққан подшолар сони манбаларда турлича кўрсатилганини қайд қилади². Манбалардаги фарқ-тафовутни кўрсатиш билан бирга, Навоий, имкон доирасида, асли ҳақиқатни тиклашга ёки ҳақиқатга яқин вариантни қабул қилишга интилади.

Алишер Навоий миф ва афсоналар билан тарих китоблари орқалигина эмас, балки бадий асарлар воситасида ҳам яқиндан таниш эди. Бу жиҳатдан айниқса «Шоҳнома» алоҳида ўрин тутаяди. Чунки «Шоҳнома»нинг асосини халқ мифологияси, халқ оғзаки ижоди ташкил этади. Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас, Жамшид, Гершасп, Аржасп, Исфандиёр, Афросиёб, Кайхусрав, Сиёвуш ва Рустам каби халқ ижодида вужудга келган қаҳрамонлар «Шоҳнома»нинг асосий қаҳрамонларидир. Бу қаҳрамонлар образи узоқ замонлар давомида Урта Осиё, Эрон ва бошқа ўлкаларда вужудга келган. Жумладан, Сиёвуш ва Кайхусрав образлари Хоразмда вужудга келган³. Афросиёб эса Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида кўрсатилишича, туркий қабилалар қаҳрамони Алп Өртунгадир.

¹ Шу асар, 204-бет.

² Шу асар, 206-бет.

³ Қаранг: В. В. Бартольд. К истории персидского эпоса (Отд. оттиск). «Записки Восточного отд. Русского арх. об-ва, т. XXII, 1915).

Фирдавсий «Шоҳнома»ни яратишда халқ оғзаки ижоди билан бирга ёзма манбалардан ҳам кенг фойдаланди. Бундай манбалардан бири ва муҳими зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлган «Авесто»дир. «Авесто» Каюмарс, Ҳушанг, Йима (Жамшид), Гершасп каби мифологик ва афсонавий образлар ҳақида маълумот берувчи, уларга доир бадий асарларни — асотир ва афсоналарни ҳикоя қилувчи энг қадимги ёзма манбадир. «Шоҳнома»нинг вужудга келишида катта манба бўлган жуда муҳим ёдгорликлардан бири «Хватайнамак» («Худойнома» — «Ҳукмронлар китоби»)дир. Паҳлавий (қадимги форс) тилида яратилган бу тўплам сосонийлар сулоласининг хроникалари билан бирга, қадимги эпос ва афсоналарни ҳам қамраб олади. Фирдавсий «Шоҳнома»да «Шоҳномаи Мансурий» ва бошқа манбалардан ҳам фойдаланди.

Алишер Навоий «Шоҳнома» билан бирга жуда кўп форс-тожик, араб ва туркий тилларда яратилган обидалар билан яқиндан таниш эди. Ҳар қалай Навоий эътиборидан четда қолган Яқин ва Ўрта Шарқ халқларининг улкан обидалари жуда кам бўлса керак. Қадимги мифология ва афсоналар мана шу асарлар таркибига ҳам киришиб кетган эди. Жумладан, миф ва афсоналар Низомий Ганжавий ва Хисрав Деҳлавийнинг «Хамса»ларидан ҳам ўрин олган эди. Каюмарс, Жамшид, Гершасп, Сиёвуш, Рустам ва бошқа қадимги мифологик ва афсонавий образлар асрларга ҳамроҳ бўлиб келмоқда эди.

Шундай қилиб, Алишер Навоий миф ва афсоналар билан халқ ижодиёти орқали (улар халқ ижодиётида ҳам маълум эволюцияни бошидан кечирган), ёзма манбалар: тарих китоблари, тазкиралар (масалан, «Девонун-насаб», «Тазкиратул-авлиё» каби), илмий асарлар ва алалхусус бадий асарлар орқали таниш эди. Бу манбаларда қадимги миф ва афсоналар жиддий ўзгариш ва янгиликларга дуч келган, ўзгача тарихий шароитга мувофиқлашган эди. Баъзан миф билан афсона ҳамда тарихий воқеликнинг чегараси йўқолиб кетиб, миф афсонага, афсона «тарих»га айланиб қолади. Турли муаллифларда айнан бир миф ёки афсона турлича баён ва талқин этилади. Буларнинг ҳаммаси табиий ва ўзининг муайян сабабиятларига эга. Лекин шунга қарамай, уларнинг кўпчилигида миф ва афсо-

налар қандай ўзгаришларга дуч келган бўлмасин, улар ўз архаик ўзаги ва айрим хусусиятларини сақлаб қолади. Архаик ўзак ва айрим хусусиятлар Алишер Навоий ижодиётида ҳам сақланиб қолган.

Алишер Навоий қадимги миф ва афсоналарга бир неча мақсад, жиҳат ва усул билан мурожаат қилади. У «Тарихи мулуки Ажам» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» да мавжуд манбалардан фойдаланиб, «мулук» (ҳукмдорлар), «анбиё» (пайғамбар—авлиёлар) ва «ҳукамо» (ҳаким—донишмандлар) тарихини баён этиш мақсадини ўз олдига қўяди. Муаллиф кўп манба кўриш, уларни бир-бирига қиёс этиш ва ишончлироқ, мукамалроқ манбага таянишга интилади, анъанавий маълумот, таъриф ва тавсиф беради, ортиқча ўзгаришлар киритмайди, балки ўз дунёқараши ва мақсад-муддосига мувофиқ айрим ўринларга, маълумот ёки ҳатто унсурларга алоҳида эътибор беради, уларни бўрттириб таъкидлайди. Эпик асарларида эса, миф ва афсоналардан кенгроқ ва эркинроқ фойдаланади, уларга ижодий ёндашади, ўз асарининг таркибига сингдиради, «архаик ҳодиса»га янгича тус беради. Аммо мақсад замонавийлашган билан миф ва афсона ўз архаик илдизи ва хусусиятларини ҳам сақлаб қолади. Бошқа ҳолларда эса, Алишер Навоий таъриф ва тавсиф учун мифологик ёки афсонавий қаҳрамонлар номига, уларнинг сифат ва хислатларига мурожаат қилади, ўз қаҳрамонини мифологик ёки афсонавий қаҳрамонларга ўхшатади ёки уларнинг айрим жиҳатларини ўз қаҳрамонларига кўчиради. Бу Навоийнинг эпик ва, шу билан бирга, лирик ҳамда бошқа турдаги асарларига хосдир. Шундай қилиб, Алишер Навоий қадимги мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар билан турли хил манбалар орқали хийла кенг билим ва маълумотга эга эди. У мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар образидан ижодий фойдаланди, уларга янги моҳият ва тус берди.

ЭЗГУЛИК МИФЛАРИ

Алишер Навоий асарларидаги мифологияни уч гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Эзгулик мифлари; 2. Ёвузлик мифлари; 3. Космогоник мифлар.

Эзгулик мифларига Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас

ва Жамшид кабилар ҳақидаги мифларни киритиш мумкин. Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас ва Жамшид бошлаб биринчи инсон ва унинг зурриёти ҳақидаги мифлар сифатида вужудга келди. Мифологияга кўра, Гайа Мартан (Каюмарс)¹ ер юзида пайдо бўлган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Хурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиздан ва одамдан ташкил топган экан. Инсониятнинг ашаддий душмани бўлган Аҳриман Каюмарсни ўлдиради. Каюмарс жасадининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик ва сигир, улардан эса 272 хил фойдәли ҳайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади. Каюмарс образи тасвирий санъатда ҳам маълум из қолдирган. 1932 йилда Тали Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган сополга ишланган сурат шунини кўрсатади. Бу суратда гавдасининг пастки қисми ҳўкиз, юқори қисми одам бўлган шакл тасвирланган². «Бундахиш»да айтилишича, Каюмарс уруғидан ривоч (ривож) ўсиб, охири қўшалоқ ривоч икки одам шаклига айланади, булар биринчи инсон жуфти: Машйо ва Машйона (ёки Матра ва Матройана) бўлиб, шулардан одамзод фарзандлари бунёд бўла бошлаган эмиш³. Бу худди «Таврот»даги Одам ва Ҳаво (Одамато ва Момоҳаво) ҳақидаги афсонага ўхшайди.

Каюмарс ҳақида ўрта аср тарихчилари: Табарий, Масъудий, Саолибий, Беруний ва бошқаларда ҳам маълумотлар бор. Каюмарс мифологиясининг версиялари хилма-хил бўлса-да, аммо уларнинг негизи бирдир. Буларда Каюмарс биринчи инсон, инсоният жуфтининг яратувчиси сифатида тасвир ва талқин қилинади.

Каюмарс ёзма адабиётга ҳам кириб борди. «Шоҳнома» билан у ёзма адабиётдан мустаҳкам ўрин олди. Фирдавсий Каюмарсни биринчи шоҳ деб тасвир этади. Бу Фирдавсийнинг яшаган муҳити ва «Шоҳнома»нинг ғоявий моҳияти билан боғлиқдир. Яхшилик кучларининг бошлиғи Хурмуз ёмонлик кучларининг бошлиғи

¹ Каюмарс номи манбаларда ҳам, илмий адабиётда ҳам турлича битилиб, турлича изоҳланган. Қаранг: И. С. Брагинский, Из истории таджикской народной поэзии, стр. 121.

² Қаранг: К. Тревер. Гопат-шах — пастух-царь, ТОВЭ, П. Л., 1940.

³ И. С. Брагинский, ўша асар, ўша саҳифа.

Ахриман ва унинг девларига қарши курашда кишиларнинг ғалабасини таъминлаш учун биринчи шоҳни — Каюмарсни яратган эмиш. Каюмарс кишиларни ваҳшийликдан қутқариб, уларни меҳнат ва маданиятга олиб чиққан, чорвачилик ва ҳунармандчиликка ўргатган эмиш:

Пажуҳандайи номайи бостон,
Ки аз паҳлавонон занад дoston.
Чунин гуфт: «К-ойини тахту кулоҳ
Каюмарс овард, к-ў буд шоҳ...
Каюмарс шуд дар жаҳон кадхудой,
Нахустин ба кўҳ-андарун сохт жой...
Аз ў андаромад ҳаме парвариш,
На пўшидани буду на хўрини...»¹

Инсонга бахт-саодат ато қилиш, уни тараққиёт сари бошлаш умуман кўпгина мифларга хосдир. Бу жиҳатдан айниқса худоларга қарши «жанг» қилиб, инсонга олов олиб тушган юнон мифологиясидаги Прометей, меъмор ва санъаткор Дедал ва бошқа мифлар характерлидир. Каюмарс ва унинг фарзандлари ҳам шу зайлда мўъжизалар кўрсатган мифологик қаҳрамонлардир.

Каюмарснинг ўлимидан кейин тахтга чиққан ўғли Хушанг, Хушангнинг ўғли Таҳмурас Каюмарс изидан бориб, унинг фаолиятини давом эттирадilar. Хушанг замонасида ўт-олов кашф қилинади, кишилар темирчиликни касб қиладilar ҳамда ариқ-каналлар очиб, экин ерларини суғоришни ўрганадилар. Етти юз йил ҳукмронлик қилган Жамшид замонасида кишилар Ахриманнинг зулмидан қутуладilar, муҳтожлик, касаллик ва ўлим йўқолиб кетади. Фирдавсийнинг Жамшиди шу жиҳатлари билан «Авесто»даги Йима (Жамшид)га жуда монанддир. «Авесто»да ҳикоя қилиниши-

¹ Абулқосим Фирдавсий, Достонҳо аз Шоҳнома, Сталинобод — 1955, 16—17-бетлар. Шеърӣ парчанинг мазмуни: паҳлавонлик достонини тўқиб, қадимги номани куйловчи киши бундай деди: «Тож-тахт одатини Каюмарс расм қилди. У шоҳ эди... Каюмарс жаҳонга ҳукмрон бўлди, тоғда у биринчи бўлиб яшаш жойи бино қилди... (инсоннинг) барча парвариши, кийим-кечаги ва озиқ-овқати у туфайли бунёд бўлди».

ча, Йима адолатли ҳукмрон бўлиб, унинг даврида қаҳратон совуқ ва жазирама иссиқ ҳам, қариш ва ўлиш ҳам бўлмаган экан. Жамшид ер юзини уч баравар кенгайтиради, чорва моллари ва турли хил қушларни кўпайтиради... Бироқ қаҳратон қиш бошланиб, кишиларга офат келтиради. Қиш ўтиб, қор-музлар эриб, яйловларни сув босади. Шунда Жамшид яна нажоткор бўлади. У катта ғовлар қуриб, кишиларни ва уларнинг мол-мулкани сув тошқинидан сақлаб қолади, уй-жойлар қуради, ариқлар очади. Йима шаънига айтилган шеърда тубандаги мисралар бор:

Қудратли шоҳ Йима даврида бўлмасди
На изгирин, на жазирама иссиғ, офат.
Унда на қаримоқ бор эди-ю, на ўлмоқ,
Ва на девлар туғдирган рашку ҳасад¹.

Фирдавсий Жамшиди «Авесто»даги Йимага муштарак бўлиши билан бирга катта фарқ ҳам қилади. Фарқ асосан шундаки, Фирдавсий Жамшидни икки планда: одил ва мутакаббир Жамшид тарзида беради. Жамшид ниҳоятда мағрурланиб кетади, у ўзини худо билан тенглаштиради, бутун борлиқнинг яратувчиси мен деб, даъво қилади. Фирдавсий Жамшид тимсолида бир-бирига зид бўлган икки шоҳ образини яратди. Бири адолатли ва маърифатпарвар шоҳ Жамшид бўлиб, шоир уни улуғлайди, бири мутакаббир ва худбин шоҳ бўлиб, шоир уни қоралайди, ўлимга маҳкум қилади. Бу билан Фирдавсий, бир томондан, мифологиянинг асосини сақлаб қолса, иккинчи томондан ўз даврининг муҳим проблемаларидан бири бўлган адолатли ҳукмрон учун кураш ғоясини илгари суриб, адолатли ва маърифатпарвар Жамшид образи орқали ҳукмронларни ундан ўртак олишга, эл-юрт учун хизмат қилишга, кўлга таянишга чақирса, мағрур ва мутакаббир Жамшиднинг тақдири орқали уларни огоҳлантиради.

Алишер Навоий Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас ва Жамшид ҳақида «Тарихи мулуки Ажам»да махсус бўлимларда сўзлайди. У ўрта аср тарихчилари ва

¹ «Ясна»дан, IX, 5. Мазкур парча И. С. Брагинскийнинг «Из истории таджикской народной книги» (126-бет) китобидан олинб, таржима қилинди.

Абулқосим Фирдавсий каби Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас ва Жамшидни шоҳ сифатида тасвирлайди. Унда ҳам бу образлар худди «Шоҳнома»дагидек ярим мифологик—ярим тарихий шоҳлар қиёфасини олади. Улар кишиларга ҳаёт, ноз-неъмат, кийим-кечак, уй-жой, бахт-саодат ва осойишталик ато қиладилар. Бу билан аслида мифлар сифатида вужудга келган мазкур образлар инсонга олов олиб тушган Прометей қаторидан ўрин оладилар.

Қадимги Ажам — Эрон шоҳларини тўрт сулола — хронологик табақага ажратиш бир анъана бўлиб қолган. Бу анъана мифологик образларни ҳам тарихда ўтган шоҳлар сирасига қўшиб юборган, афсона билан тарих ҳудуди қўшилиб кетган эди. Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да «Ажам тарихида фурс садотинини тўрт табақа қилиб турлар»¹ деб таъкидлайди. Булар: Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар. Анъана бўйича Навоий Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас ва Жамшидни Пешдодийлар сулоласининг биринчи ҳукмдорлари сифатида тасвир этади. Турли манбаларни диққат билан ўрганиб чиққан ва улардаги муштараклик билан бирга фарқ-тафовут ва зиддиятни чуқур идрок этган Алишер Навоий Каюмарс ҳақидаги сўзини шу зайлда бошлайди: «Тарих уламози иттифоқи била бировким салтанат қилди, Каюмарс эрди. Аммо унинг нисбати бобида ихтилоф кўптурким, Муғ деб тур: Одам алайҳиссаломнинг набирасидур ва баъзи Фурсдин анинг Нуҳ алайҳиссаломнинг авлоди деб турлар. Яна дағи сўз кўп бор, аммо сиҳатдин йироғ роқ учун битилмади. Одам деганлар, қавли била ани Гилшоҳ дебтурлар, бу маъни билаким, болчиғдин яратилди. Яъни киши пуштидин эмас эрди...»². Бу парчада Навоий Каюмарсни мифологияга мувофиқ биринчи инсон сифатида тасвир этмоқда. Лекин, шу билан бирга, у Каюмарсни, ўрга аср тарихчилари ва Абулқосим Фирдавсий сингари, биринчи подшо ва инсоният учун кўп фойдали ишлар қилган адолатпарвар ва ҳунарпеша, ижодкор сифатида таърифлаб улуғлайди. «...ҳар тақдир била подшолик қойдаси андин бурун йўқ эрди. Бу қойдани ул тузди. Дағи аввал кишиким, шаҳр бино

¹ Алишер Навоий. Асарлар, Ҷи тўртинчи том, 185-бет.

² Уша ўринда.

қилди ул эрди. Дамовандни бино қилди, аммо анда гоҳи бўлур эрди. Истахрни бино қилди, аммо кўпрак авқот анда бўлур эрди. Минг яшади ва лекин умрининг охирида қирқ йил салтанат қилди. Дағи Сиёмак ўғли Ҳушангниким, набираси эрди, валиаҳд қилиб, вафосиз жаҳонға видоъ этти...»¹.

Навоий ҳам ўрта аср тарихчилари ва Фирдавсий каби, шоҳларнинг (мифологик шоҳлар кўзда тутилади) «адолат билан салтанат суриши», «ободончилик», «илм-маърифат» «касб-ҳунар» соҳасидаги фаолиятига катта эътибор беради ва шу йўл билан ҳам адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо ҳақидаги орзу-армонларини тарғиб этади, илгари суради. Ҳушанг—Пешдодийлар сулоласининг расмий асосчиси. «Ва дод ва адл жиҳатидин,— дейди Навоий,— ани пешдод (адолатни бошловчи — *Н.М.*) дедилар. Ва темурни тошдин ул чиқарди. Ва Табарий дебутурким, йиғочдин тахта ул кесиб, уйларга эшик ясади ва аксар конларни ул чиқорди ва барсни ва итни ул кийик олғувчи қилди ва отқа эгар ул ясади ва тевани юкка ул кюрди ва отқа эшакни турғузуб хачир хайлин ул қилди ва ариғлар қазиб, сув солиб, ободлиғ қилди. Ерга фарш ул солди ва тулки ва ос ва тийин терисин ул киярга қабул қилди...»² Шу билан бирга, Ҳушанг Балх, Бобил ва Сус шаҳарларини бино этади. Бундай ўринларда Ҳушанг гўё бир тарихий шахс қиёфасини олади. Лекин, шунга қарамай, «Тарихи мулуки Ажам»да ҳам у мифологик негизни батамом йўқотиб юбормайди. Қадимги мифология ва у билан боғлиқ бўлган фалсафага хос дуалистик қараш, яхши ва ёмон кучларнинг, ёруғлик билан зулматнинг кураши Ҳушанг ҳақидаги Навоий сўзларида ҳам ўз моҳиятини сақлаб қолган. Ҳушанг—яхшилик ва ёруғлик тимсоли. Аммо бунинг, демакки башариятнинг, даҳшатли душманлари бор. Булар — девлар. Навоийнинг айтишича, девлар сажда — ибодат билан машғул бўлган Ҳушангни бошига тош билан уриб, янчиб ўлдирдилар. Шундай қилиб, Ҳушангни ёмонлик ва зулматнинг рамзи бўлган девлар ҳалок этади. Бундай тушунча ва талқин зардуштийликка, «Авесто», «Бун

¹ Юқоридаги том, 185—186-бетлар.

² Юқоридаги том, 86-бет.

дахишн» ва бошқа қадимги асотир ҳамда афсоналар баёнини қамраб олган тарих ва адабиёт ёдномаларига ҳам хосдир.

«Тарихи мулуки Ажам»да тасвирлачишича: Ҳушангинг ўғли Таҳмурас ҳам отасининг изидан боради: «...Халойиқ ривоятига ва мамолик ҳимоятига жидд била машғул бўлди. Ва анинг замонида азим қаҳат воқеъ бўлди. Ғанийларга буюрдиким, чошт таоми била ўткаргайлар ва шом таомин масокинга бергайлар. Ва рўза тутмоқ андин суннат қолди. Ва ул бино қилган шаҳрлар Марвда Куҳандиз ва Хуросонда Нишопур ва Исфаҳонда Маҳриз ва Сорийя...»¹

Адолат ва ҳунарпешаликда Жамшид янада илгари кетади. У турли ҳарбий қурооллар кашф этади, кўприк, ҳаммом ва бошқаларни барпо этади, шаҳарлар қуради, наврўз байрамини одат тусига киритади² ва ҳоказо. Булар Жамшиднинг улуг ва олийжаноб хизматлари. Аммо, «Шоҳнома»да тасвирланганидек, Жамшид шайтоннинг макри билан нотўғри йўлга тушиб қолади ва ҳалок бўлади. «Оқибат муфрит шоҳ ғурури ва азим давлат такаббури димоғига фосид хаёл солиб, оламни ўз ибодатиға амр қилиб, ўз сурати била бутлар ясаб, ақолим ва кишварларға йибориб, элга ўзининг парасишини буюрди. Ҳар ойина ғайрати илоҳи муқтазий ул бўлдиким, анга жазо етгай. Шаддод Одқа тақдир бўлдиким, қардоши ўғли Заҳҳоки алаввонини сипоҳ била юборди, то ани тутиб, арра била икки бўлуб, жисмин пора-пора қилди. Табарийда анинг қатли Бюростка мансубдур, аммо ўзга таворихда йўқтур»³. Навоий Жамшид фаслини ҳам бошқа фасллардек маснавий усулида битилган тўрт мисра шеър билан тугатади:

«Чу Жамшид тахти узра тутти мақом,
Димоғига йўл топти савдойи хом.
Ани қилди ҳақ макри айлаб ситсз,
Сиёсат қиличи била-рез-рез»⁴.

¹ Юқоридаги том, 186—187-бетлар.

² Наврўзнинг байрам қилиниши, бунинг сабаби ва бошқалар ҳақида Абурайҳон Берунийнинг «Ал-осор ал-боқия» асаринда турли мифологик ва тарихий маълумотлар бор.

³ Юқоридаги том, 188-бет.

⁴ Шу ўринда.

Шундай қилиб, бошқа муаллифларда бўлганидек, мифологик шоҳлар «Тарихи мулуки Ажам»да расмий-тарихий шоҳлар қаторидан ўрин олади. Зотан, Навоийнинг бошқа асарларида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин. Чунончи, «Фавойидул-кибар» даги катта ҳажмли машҳур «Соқийнома»да Каюмарс, Ҳушанг ва бошқалар Яздижурд ва Баҳром каби тарихий шоҳлар сирасида берилди:

...Ҳам Каюмарс ила Ҳушанг қони,
Иккига тож ила авранг қони!
Қани Жамшиду Фаридун охир,
Вирини қўйдиму гардун охир!
Не Каёний бору не Сосоний,
Не Скандар доғи не Ашконий.
Қолмади Рустам ила Сом доғи,
Яздижурд ўттию Баҳром доғи...¹

Каюмарс, Ҳушанг, Таҳмурас ва Жамшид ҳақидаги Алишер Навоийнинг маълумотлари, фикр-мулоҳазалари, айрим фарқ-тафовутларига қарамай, XV асрнинг тарих ва адабиёт асарларига, шу жумладан, Навоийнинг ташаббуси ва кўмаги билан вужудга келган «Равзатус-сафо»га жуда монанддир.

Мифологик шоҳлар ҳақидаги баҳсни якунлаб, шуларни таъкидлаш мумкин:

1. Алишер Навоий мифологик шоҳлар билан ўрта аср тарих китоблари ва «Шоҳнома»дек ёзма адабиёт обидалари орқали таниш эди; у шу анъаналардан танқидий-ижодий фойдаланишга, мавжуд материалларни саралаб олишга интилди;

2. Навоий бошқа муаллифлар каби мифологик шоҳлар қиёфасига хос архаик махраж ва хусусиятларни сақлаб қолди;

3. У қадимги мифологик шоҳларга яшаган муҳити нуқтаи назаридан ёндошиб, адолатли, фуқаропарвар ва маърифатпарвар шоҳ гоёсини илгари сурди, адолатсизлик, худбинлик ва мутакаббурликка қарши курашди;

¹ Фавойидул-кибар, 686-бет.

4. Навоий мифологик шоҳлар тасвирида реаллик билан фантазияни, ҳақиқат билан афсонани уйғунлаштира олди ва ифодада халқ ҳикояси, халқ эртаклари услубидан баҳраманд бўлди.

* * *

Инсон ҳаёт билан. У ҳаётни севади, ўлимни енгиб абадий ҳаётга интилади. Табиатнинг мангулиги инсонни шунга илҳомлантиради. Қаҳратон қишда ҳаётдан «асар қолмаган» дарахтларнинг, «ўлим уйқусига кетган» айрим жониворларнинг баҳор келиши билан қайта жонланиб, яшаб ва яшнаб кетиши кишиларга ҳам мангулик умидини бағишлайди. Улар абадий умр ато қилувчи «оби ҳаёт», турли мева ва бошқалар ҳақида хаёл суриб, мўъжизакор мифологик образлар яратадилар. Масалан, «Авесто»да тасвирланган ҳаёт дарахти Хома (Ҳинд версиясида Сома) шулар жумласидандир. «Авесто»нинг 3-китоби «Ясна»нинг бир бобида Хома таърифида унинг ўз тилидан бундай дейилади: «Мен... одил, ўлимни бартараф этувчи Хомаман... менинг (шарбатимни) сиқиб овқатга қўш, мени шарафлаб қўшиқ айт... Моддий олам учун менинг (шарбатимни) сиқиб олган биринчи инсон Вивахант (эди)... унга фаровонлик ато бўлди, иши ўнгидан келди, Йима деган ўғил кўрди, у ёрқин эди, подаларга бой эди, кишилар орасида энг нуруний, қуёш тимсол эди, ўз ҳукмронлиги даврида ҳайвонларни ҳам, одамларни ҳам ўлмайдинган, сув ва ўсимликни қуримайдиган қилди...»¹.

Қадимги Бобилнинг «Гильгамеш ҳақида достон», «Адам ҳақида достон» каби асарлари ҳам ўлмаслик истаги ҳақидаги мифлар заминиде вужудга келган².

Қадимги мифологияда вужудга келган «ўлмайди-ганлар» образи, абадий ҳаёт бағишловчи оби ҳаёт, гиёҳ, мева ва бошқалар ҳамда шулар билан боғлиқ бўлган айрим тушунча ва белгилар кейин ҳам давом этди, баъзилари диний, баъзилари дунёвий моҳият касб этди, бадий адабиётдан ҳам ўрин олди.

¹ Парча И. С. Брагинскийнинг «Из истории таджикской народной поэзии» китобидан олинди, таржима қилинди (182-бет).

² Қаранг: В. И. Авдиев. История древнего Востока, Москва, 1953, 112—113-бетлар.

Алишер Навоий ижодиётида ўлмаслик ҳақидаги мифология излари «Қақнус» ва «Самандар» образида ҳамда Масиҳ (Исо) ва Хизр номи билан боғлиқ ҳолда сақланиб қолган. Қақнус абадий ҳаётнинг тимсолидир. Алишер Навоий бу образдан «Лисонут-тайр»да фойдаланиб «ўзининг Шайх руҳи мададидин анга татаббуъ қилгонга қақнус тимсоли» бобида ҳикоя қилади ва ўзини қақнус болага ўхшатади. Ҳиндистон мулкида қақнус деган ғалати бир қуш бўлар экан. Унинг тумшугида жуда кўп тешикчалар бўлиб, уларнинг ҳар биридан ўзига хос ажиб мусиқий ун чиқар экан. Фисоғурс (Пифагор) ундан илҳомланиб, мусиқий илмига асос солган экан. Қақнус бир умр ўрмонда яшаб ўтин йиғар, умрининг охирида бутун санъатини ишга солиб, куй куйлар, барча қуш ва ҳайвонлар йиғилар, куй таъсири билан кўпи ҳалок бўлар¹, қақнус куйни тугатиб, ўтин хирмонига ўт ёқар, аланга кўкка кўтарилиб, ҳамма куйиб кул бўлар, аммо мўъжизадек кул устида бир қақнус бола пайдо бўлар экан. У пат-қанот чиқариб учар, ўрмонда ўтин йиғар ва куй куйлаб, ҳаммани чорлар ва ниҳоят хирмонга ўт қалар экан. Бу абадий такрор бўлар экан:

...Солур эрмиш ул улук хирмонга ўт,
 Сокин ўлгон манзилу масканга ўт.
 Ўт алам тортар эмиш афлокка,
 Барқ тушгандек хасу хошокка.
 Ул ўтун ёнғондек ул қуш ҳам ёниб,
 Парлари яфроғлардек ўртаниб.
 Ҳам ўзи, ҳам у ўтунлар кул бўлуб,
 Юз туман жузв ул куёрдин кул бўлуб.
 Чунки ул куллар угулди тоғча,
 Махфий эрмиш — кулда бир қақнус бача.
 Тебраниб кулдин чиқиб таскин ила,
 Пар чиқориб зийнату ойин ила.
 Чун ҳаво айлаб кўруб ул бешани,
 Жазм этиб ўтун йиғор андешани.
 Умрида ул доғи жамъ айлаб ўтун,
 Ул иш асносида тортиб дилкаш ун.

¹ Бу эпизод қадимги Юноннинг «Сирена» ҳақидаги мифига монанддир. Мифологияда айтилишича, балиқ думли гўзал — денгиз маъбудаси ажойиб қўшиқлар куйлаб, денгизчиларни ҳалокатли жойларга бошлар экан.

Чун анга ҳам етса поёнига ёш,
Ул доғи айлаб ато қилгонни фoш¹.

Самандар ҳам қақнусга монанд бўлиб, калтакесакка ўхшаш бу жонивор, афсонада айтилишича, гўё ўтдан пайдо бўлиб, ўт ичида яшар эмиш. Алишер Навоий самандар образидан ҳам бир восита сифатида фойдаланиб, маълум бир мақсад ва кайфиятни ифодалайди. Масалан, у «Бадойиул-васат»даги бир ишқий ғазалда кўнглидаги ишқ ўти шу даражада кучли ва ҳалокатлики, у ўтда пайдо бўлиб, ўтда яшовчи самандарни ҳам куйдиради, деб ўта муболага—иғроқ қўллайди:

Оташкада ўтида самандар топар ҳаёт,
Кўнглум ўти вале: самандарни куйдирур².

Афтидан, қақнус ва самандар каби образлар зардуштийлик даврида, оташкадалар замонида вужудга келган, кейинроқ эса улар ўз моҳиятини ўзгартириб борган, ўрта аср муаллифлари улардан бир восита сифатида фойдаланганлар.

Мифологиядаги «ўлган» ва «қайта тирилган» худоларга, жумладан, Бобил худоси Мардукка нисбат берилган сифатлар кейинчалик Иусус Христосга кўчирилади³. Иусус Христос — христиан динининг мифологик асосчиси. У гўё милонинг бошида (милодий йил ҳисоб шу билан боғлиқ) Паластиннинг Вифлеем шаҳрида туғилган. Иусус илоҳий қудрат билан ёлғиз бир жинсдан пайдо бўлади, Мария (Биби Марям)дан туғилади. У янги динга—христианликка асос солади. Рақиблари томонидан салбга—крестга михланади, илоҳий қудрат билан Иусус қайта тирилиб, осмонга парвоз қилади, Улмас бўлиб қолган Иусус ўликни тирилтириш, беморга нафаси билан шифо бериш мўъжизакорлигига эга экан. Бу диний афсона Шарқ мусулмон мамлакатларида ҳам кенг тарқалиб, диний китоблардан ўрин олади. Иусус Шарқда Исо ёки Масих номи билан юритилади. Унинг ўлмаслиги, ўликларга жон ато қилиши диний китобларда илоҳий мўъжиза сифатида талқин

¹ Асарлар, II том, 226—227-бетлар.

² Юқоридаги том, 168-бет.

³ Қаранг: БСЭ, второе издание, том 46 («Христанство» мақоласи), 355—356 бетлар.

қилинса, бадиний адабиётда, прогрессив ёзувчилар ижодида дунёвий тус олиб, мажозий моҳият касб этади. Исога нисбат берилган бу сифатлар кўпинча ёрга кўчирилади, ёр ўз мўъжизакорлиги билан Исодан устун ва авло қилиб қўйилади. Бу дунёвий адабиётнинг вужудга келиши, ҳаётни, объектив борлиқни эътироф этиш ва унга муҳаббатни куйлаш билан боғлиқдир.

Алишер Навоий Исо ҳақида анъанавий диний афсоналарни «Тарихи анбиё ва ҳукамо» да баён этса, бадиний асарларида Исодан бир восита сифатида фойдаланади. Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Исо ҳақида сўзлаб, уни «Модарзод пайғамбар» деб атайди, «Масиҳ» сўзининг луғавий маъноси, Масиҳнинг туғилиши ҳақида кўпдан-кўп маълумот ва мулоҳазалар борлигини таъкидлаб, «Масиҳ лафзида сўз кўптур. Ва Исо алайҳиссалом валодатида ҳам сўз кўп дептурлар. Тафосир кутубидин маълум бўлур. Чун бу мухтасарда матлуб ихтисордур. Яъни муаррихона ишларга конёь бўлулди. Муқаррардурким, Исо алайҳиссаломнинг отаси йўқтур. Марям Жабраил алайҳиссаломнинг нафси била ҳомила бўлди...»¹ Демак, Навоий бу асарида Исо ҳақида тарих китоблари ва тафсирлар асосида қисқа маълумот бериш вазифасини ўз олдига қўяди, холос. У ўз «Мухтасар»ида Исонинг нафаси, жонсизга жон «ато» қилишига алоҳида эътибор беради. «...ва сойир мўъжизотидан бири хуффошдурким (кўршапалак — Н. М.), балчиғдин ул ҳайъот била ясаб, нафасин анга сурди. Ва ул нафасдин руҳ топиб учти ва эмдигача бор... Ва ул улукким, Исо алайҳиссалом тиргузди Ибнал — Ажуз эрди. Ва шарҳи будурким, сайр асносида бир ажузани (кампирни — Н. М.) кўрдиким, бир қабр бошида муассир навҳа қиладур. Сўрди. Дедиким, ўғлим эрди ва фироқидин бетоқатман. Исо алайҳиссалом дуо қилиб, тенгри таоло ул майтқа руҳ кижурди ва ўлук тирилгач, илтимос қилдиким, дуо қилғайким бурунғи ҳолиға борғай ва мавт сапароти бўлмағай. Руқулло дуоси била бу иш ҳам бўлди...»²

«Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Исонинг отасиз таваллуд бўлиши, унинг жонсизга жон ато қилиши мўъжизаси ва тириклай осмонга учиб, ғойиб бўлишини

¹ Асарлар, 15-том, 232-бет.

² Шу асар, 233-бет.

диний-анъанавий тусда баён этган Навоий, бадий асарларида буларга янгича дунёвий моҳият бсради, анъаналардан ўз прогрессив фикр-қарашларини баён этишда бир восита сифатида фойдаланади. Кўп ҳолларда бу ўша диний-анъанавий маълумот, тасаввур, мулоҳаза, талқин ва хулосага қарама-қарши келади.

Хотин-қизларга улуғ гуманист сифатида ёндашган Алишер Навоий, уларни улуғлаб, эркаклардан юқори қўйиб, бир қитъада Исонинг отаси таваллуд бўлишига ўзгача изоҳ бериб айтади:

Ано ўрни ато тутмас ўғилга,
Ки мумкиндур ўғил бўлмоқ атосиз,
Масиҳо бирла Марямдин қиёс эт,
Ки имкон йўқтур бўлмоқ аносиз¹.

Бу қитъада Навоий Марьям ва Исо ҳақидаги диний афсонани тарғиб этмоқчи эмас, унинг асл мақсади хотин-қизларни шарафлаш, оналарни улуғлашдир. Диний афсона эса бир восита, холос. Аммо, феодал-клерикал муҳитни кўзда тутсак, бу восита хийла таъсирли бир восита эди.

Исога нисбат берилган сифатларни ёрга кўчириш, ёрни Исога қарама-қарши қўйиш Навоийнинг салафлари ва замондошлари ижодида ҳам, унинг ўз асарларида ҳам дунёвий майл ва ҳаётий моҳиятни ифодалашнинг бир бадий усули сифатида хизмат қилади. Масалан, дунёвий адабиётнинг истеъдодли намояндаси Атоий ҳаётнинг кўрки ва завқ-шавқини жаннатдан эмас, балки ҳаётнинг ўзидан излайди, ҳаёт жаннатдан гўзал бўлгани каби, ёр ва унинг кўрки жаннатнинг неъматлари ва ҳурларидан лазиз ва тотлидир, дейди.

Учмоқта юз қатла қиёмат бўлур эрли, 5
Тубида агар бўлса, бу қомат била рафтор²,—

байтида шоир ёрнинг лаби жаннат кавсари шаробидан ҳам ширин ва тотли бўлиб, у «лаб жоми майи сарқитини» топган ҳурлар ҳам жаннат кавсаридан воз кечадилар, дейди. Бугина эмас, Атоийнинг айтишича, ёр

¹ Бадойиул-васат, 694-бет.

² Отоий. Танланган асарлар, Тошкент, 1958, 80-бет.

оғзи мўъжизасини кўрган Исо ҳам унга ган бериб, уялганидан кўкка қочиб яширингандир.

Оғзингда мўъжиз оятин Исо кўруб зиёд,
Биздин қочиб ёшурунди кўк ичра уёттин¹.

Исо диний рақобат, кураш заминида эмас, шоирнинг янги талқини—ҳаётга муҳиблигига кўра, ҳаёт бағишловчи ёр оғзи билан рақобат қилолмай, уялганидан осмонга учиб кетган тунга монанд, ҳусну жамолда ёрга тенглашолмаган ҳурлар ҳам жаннатга қочиб кетганлар:

Ҳусн ичра қусурун билибон то дами маҳшар,
Ёшунди юзунг хижлатидин жаннат аро ҳур².

Навоий «маликул-калом» деб таърифлаган Мавлоно Лутфий ҳам Атойи каби ҳаётни — ёрни диний-анъанавий афсонага қарама-қарши қўйиб:

Исо фалакка борди, чун бўлди лабинг жон бергувчи,
Шармандалиқдин кетмаса, кўкта анга не бор эрур³,—

дейди.

Алишер Навоийда ҳам Исо шундай моҳиятга эга. Унда кўп ҳолларда Исо қаторидан Хизр ҳам ўрин олади. Афсонага кўра, поёнсиз зулматда бўлган оби ҳаётни фақат Хизргина билар, у истаса, кишини мана шу оби ҳаётга олиб борар эди. Исо нафаси билан ҳаёт бағишласа, Хизр оби ҳаётга олиб бориши билан ҳаёт бағишлайди. Аммо ёр Исодан ҳам, Хизрдан ҳам устун. Бир неча мисол келтирамиз:

Дамингни асра, эй Исоки, ранжим дафъига ҳар кун,
Ғизо ул ой қилчи захмининг бир қатра қони бас⁴.
Агар Масиҳ дуоסי ўлукни тиргузур эрди,
Не нутқ эрурки сўкунчунг била ўлук тирилибдур⁵.
Эй хату жон бахш лаълингдин нишон Хизри Масиҳ,
Балки бу икки уётидан ниҳон Хизру Масиҳ⁶.

¹ Шу асар, 124-бет.

² Шу асар, 74-бет.

³ Лутфий. Тошкент, 1958, 45-бет.

⁴ Ғаройибус-сиғар, 243-бет.

⁵ Ғаройибус-сиғар, 164-бет.

⁶ Бадойнул-васат, 107-бет.

Еру кўкта истабон пайдо эмас, Хизру Масиҳ,
Қочтилар гўё дудогинг оби ҳайвонин кўруб¹.

Бу ўлганларга умри Хизр бергай яна ногоҳ,
Масиҳим оби ҳайвон янглиг этса бир гузор анда².

Навоий баъзан ёрни соқий, муғбача билан алмаштиради. Масалан, у дайр пири ва муғбачани Хизру Масиҳга тенг қўйиб айтади:

Дайр пири қўлдабон, тиргузди майдин муғбача,
Эй Навоий, бу икавни қил гумон Хизру Масиҳ³.

Шубҳасиз, Алишер Навоий Масиҳ мўъжизасига ҳам, оби ҳаётга ҳам ишонмаган, жилла бўлмаса, буларга шубҳа билан қараган. Буни, жумладан, қуйидаги мисралар ҳам қувватлайди:

Ҳаёт ичра бақо чун мумкин эрмас Нуҳ бўлсинким,
Улар ҳолатда тугмай ўлган ўгли бирла яксондур.
Бақо сарчашмаси зулматда дерлар йўқки, ул зулмат.
Скандар оқи ўтидин йўғилгон дуди хирмондур⁴.

Аммо, ҳаёт, борлиқ мангудир. Агар инсон комил инсон бўлиб, олийжаноб сифат ва фазилатларга эга бўлса, у ўлмасдир, мангудир. Бу яна бир бор Навоийнинг:

«Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от»

ҳикматини хотирга келтиради.

ЁВУЗЛИҚ МИФЛАРИ

Яхшилик кучлари билан ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш, таъкидлаб ўтилганидек, бутун мифологиянинг замири ва моҳиятини ташкил этади. Бинобарин, ёвузлик мифлари ҳам эзгулик мифлари каби қадимий-

¹ Ғаройбус-сиғар, 77-бет.

² Ғаройбус-сиғар, 44-бет.

³ Бадойиул-васат, 107-бет. Бутун ғазал ҳаётни Хизру Масиҳ ҳақидаги афсоналарга қарама-қарши қўйиш руҳида битилган.

⁴ Бадойиул-васат, 136-бет.

дир, инсон тафаккури ва бадиий фантазиясининг энг архаик бир кўринишидир. Ёвузлик мифлари турли халқларда, турли тарихий шароитда хилма-хил форма ва кўринишда бўлса ҳам уларнинг моҳияти муштаракдир. Ёвузлик мифлари қаҳрамонлари Шарқ халқларида, кўпинча, дев, аждар, жин ва бошқалар қиёфасида гавдаланади. Мана шу мифлар халқ оғзаки ижодиётида қайта-қайта ишланиб, асрлардан асрларга ўтиб келаётгани каби, ёзма адабиётда ҳам чуқур из қолдирган.

Ёвузлик мифлари Алишер Навоий ижодиётидан ҳам ўрин олган. Унинг асарларида дев, аждар, яъжуж ва маъжуж каби ёвуз мифологик образлар бор. Булар офат ва зулмат, қабоҳат ва разолат, ўлим ва кулфатнинг тимсоли. Шоир бу образлардан конкрет гоъвий-эстетик мақсад йўлида, замонасининг воқеа ва муаммолари ҳақида фикр-мулоҳаза юритганда фойдаланади. Аммо, мифологияга бундай «замонавий» муносабат унинг туғма табиати ва ўзига хос хусусиятларини рад этмайди, инкор қилмайди. Ёвузлик мифлари билан ганишар эканмиз, Алишер Навоий бизни, бир томондан, қандайдир хаёлот, мавҳумот, сеҳр ва мўъжизалар оламига, иккинчи томондан XV асрнинг конкрет ҳаёт ва ҳодисот оламига элтади. «Мифологик архаизм» билан «замонавийлик»ни шу йўсинда жўр этиш Навоийнинг катта маҳоратидир.

Навоий асарларида (хусусан дostonларида) кўп учрайдиган мифологик образлардан бири дев бўлиб, у конфликт ва контраст, ҳаёт, кишилар, ҳодиса-воқеалар, фикр-ўйлар тўқнашувида маълум ўрин эгаллайди. Лирикада шоир ҳис ва туйғу, фикр ва ўйни баён этишда девдан анъанавий бир образ, восита сифатида фойдаланса, эпик асарларида сюжет ва композицияда, ҳодиса ва воқеалар ривожиди кенг ўрин беради. Халқ ғрактлари, қисса ва дostonлари ҳам шу зайлдадир.

Навоий Саид Ҳасан Ардашерга ёзган машҳур мактубида яшаган муҳитидан шикоят қилиб, унинг «эли» (кишилари)ни шайтон ва девга ўхшатиб айтади:

Не эл, не киши, балки шайтону дев,
Келиб барча даъб бедоду рев¹.

¹ Ғаройибус-сигар, 710-бет.

Дев ва шайтон — бедод (зулм, адолатсизлик) ва рев (макр-ҳийла). Макр-ҳийла, анъанага мувофиқ, шайтонга, зулм-адолатсизлик — девга хосдир. Кишилар дев ва шайтон каби «бедод» ва «рев»ни ўзларига «даъб» (одат) қилиб олганлар. Анъанавий образ ва атрибутлар, муболага ва ташбеҳлар аччиқ тарихий ҳақиқатни тўлароқ ва таъсирлироқ ифодалашга хизмат қилган.

Маълумки, Астробод даври Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятининг хийла мураккаб, драматик ва кўнгилсиз ҳодисаларга тўла бир босқичдир. Бинобарин, шоир Астрободдан қайтганидан кейин ёзган ғазалларидач бирида «пари»га—ёрига қаратиб айтади:

Беша ичра девлар мақтули, ўлсун, эй пари,
Гар Навоий ёна азми Астробод айлагай¹.

Бу байтда ҳам «анъанавийлик» ва «замонавийлик» жўр бўлиб келган. Анъанага кўра девнинг маскани «беша» (ўрмон)дир, унинг иши қийнаш, ўлдириш («мақтул» этиш)дир. Бундан ташқари, дев париларни севади, дев билан пари бир-бирига эш—«лозиму малзум» бўлиб келади (Навоий, бир томондан, анъанага мувофиқ, ёрини парига ўхшатса, иккинчи томондан, «лозиму малзум» санъатини ҳам қўллаган). Шунга монанд мисраларни «Хазойинул-маоний» дан ҳам, «Девони фоний»дан ҳам кўплаб келтириш мумкин.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий» дostonларида дев мифик — эпик образ бўлиб, у ижобий қаҳрамонларнинг эзгу интилиши ва кураши йўлида тўғаноқ, ёвузликнинг тажассуми сифатида тасвирланади.

Маълумки, Фарҳоднинг серташвиш, мураккаб саргузаштларининг ибтидоси отасининг хазинасини томоша қилиш эпизоди билан бошланади. Шу эпизод тасвирига бағишланган XIX боб бундай номланади: «Хоқоннинг ўз гавҳарин хазойини ғаройиби, балки ғаройиб хазойинига кюрмоғи ва анинг кўзига сангпора ушоқ тошча ва қизил олтун қаро тупроқча кўрунмай, кўзи чазъи биллурий дуржга тушуб, сувда меҳри ховарийдек биллурда ойнаи Искандарийга тушғони ва

¹ Бадойиул-васат, 621-бет.

ул кўзгу тилисмидин ғариб суратлар анга роз кўргузуб, кўнгли кўзгу аксидек изтиробға тушғони»¹. Шу бобда таъкидланишича, Фарҳод Юнонга сафари йўлида «уч офат»га йўлиқади, шу офатлардан бири девлар девы Аҳрамандир:

...Арода қолса уч манзил масофат,
Ул уч манзилда воқнъдур уч офат.
Биринчи манзил ичра аждаҳое,
Яратқон тенгри қаҳридин балое,
Иккинчи манзил ичра Аҳраман бил,
Анга бедоду офат лаъбу фан бил.
Учунчида тилисми бул-ажаб соз,
Бу икидин мушқилрак ул роз...²

Кейинги бобларда Фарҳоднинг сафари ва кураши тасвирланади. Фарҳод билан Аҳраман жанги ҳикоя қилинган ХХIII боб «Фарҳоднинг девбод хиромлик девзоди устига секриб, Аҳрамон бешаси азлиға секратиб ул ваҳшатзой, балки савдо афзой бешаға кириб, Аҳраман манзилиғича суруб еткани га Рустам Мозандарон бешасида дев ўлтурғондек ул беша Аҳраманин қатл этғони ва Аҳраманваш рахшин Аҳраман қасрига сургони ва Сулаймон хотамин илғига кижургони ва ёниб хоқон била хайлин бошлаб ул манзилда тушғони»³. Бобда дев манзили, кўпгина халқ эртақларида бўлганидек, бир томондан, ниҳоятда ажойиб ва ғаро-

¹ Хамса, 194-бет.

² Хамса, 197-бет.

³ Хамса, 208-бет. Дев асосан ёвузлик тимсоли бўлса-да, лекин унга нисбат берилган куч-қувват, суръат ижобий моҳиятга эга. Бинобарин, учқур отни, паҳлавон ва заҳматкаш кишини девга ўхшатиш бир одатдир. Навоий ҳам шу одатга мувофиқ Фарҳоднинг отини «девбод», «девзот», «Аҳраманваш рахш» деб таърифлайди, уни Мозандарон бешасида Аҳраманин енгишда катта иш берган Рустамнинг отига ўхшатади. Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, айрим афсоналарда дев ижобий образ сифатида тасвирланади. Масалан, Хоразмдаги Девқалъа ҳақидаги афсонада заҳматкаш ва муъжизакор Фарҳод «дев» сифатида берилади (қаранг: С. П. Толстов. По следам древнехорезмской цивилизации, 23—24-бетлар). Халқ ижодиётида салбий девлар билан бирга «ижобий дев» («оқ дев», «деви сафед») образи ҳам бор. (Қаранг: И. С. Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, 119-бет). Бундай ҳолатни ўзбек халқ эртақлари ва дostonларида, чунончи «Ширин-шакар» дostonида кўриш мумкин.

йиб, иккинчи томсндан, хавфли ва ваҳимали қилиб тасвирланади. «...Девнинг боғу бўстони не учи кўринар, не қирғоғи билинар эди. Ёғочларнинг остида талай кўкатлар кўринар, бироқ бу кўкатлар кўк осмондан ҳам юқори бош чўзган эди. Ҳар томонга қаралса, юз минглаб эски дарахтлар, ҳар биттасининг боши фалакдан юқори. Ҳар дарахтнинг гавдасида бир ҳайбат бор, япроқларида эса бир таажжублик бор. У ернинг тоғи бошдан-бошга девлар макони бўлиб, кучли дев шамол кетма-кет эсиб туради... Ҳар ариқчада оққан сувнинг овози юзлаб гулу шайтоннинг жаннали товушини беради. Ваҳималарнинг кўплиги шу даражадаки, ариқдаги ҳар бир тошни бир кесук бош деб биласан... Ичи куйиб, коваги очилиб қолган ҳар дарахт, гўё, гулу шайтонларга чайла—олачуқ бўлиб кўринади. Бу девлар макони ақлнинг бошини айлантириб қўяди. Ундаги ҳар бир қуруқ шох, девнинг шохидай кўринади... Ҳар кўкатнинг учи бир ўткир ништар, ништар эмас, қон тўкувчи бир ханжардай ўткир. Чинорлари қўллари тебратиб:—эй, бу ерга кирган киши, тангри ҳақи учун қайт!—дегандай бўлади...»¹

Бу парча бобнинг экспозицияси бўлиб, у контрастни кучайтиришга, Фарҳоднинг шижоат ва жасоратини бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади. Фарҳод ғайри табиий ва даҳшатли ўрмонда ўзини мардона тутати. «Қонхўр дев оёқ товушини эшитиб, нима аҳвол эканини билмоқ учун бошини чиқарди... У ўз қасридан ғазаб булутни каби чиқиб келди. Бошдан оёғигача заҳар эди. Унинг беқарор жисмидан оламга қиёмат ўти, дўзах ёллиги сочилар эди. Унинг мағрур юришидан замон бўстони титрар ва овозидан осмон айвони дарз кетар эди. Баданидаги ҳар бир мўйи бир ўқ каби ва балки аждарга ўхшаш илон каби эди... Қўлида бир устун, устун эмас, балки чинор, текисликда гўёки бир минорадай эди. Унинг учига бир тоғ парчасини боғлаб олган, унга даста минора бўлибдур. Шу хилдаги гурзини кўтариб олган эди. Агар бу гурзи Эльбурс тоғига тегса, уни тупроқ қилгудай эди...»² Фарҳод мана шу даҳшатли махлуқ билан жанг қилади, унинг гурзисини

¹ Парча, айрим жузъий ўзгаришлар билан «Фарҳод ва Ширин»нинг Ғафур Гулом ишлаган насрий баёнидан олинди. (А. Навоий, Фарҳод ва Ширин. Ўздавнашр, 1956, 225—227-бетлар).

² Шу нашр, 229-бет.

нинг дастасини қилич билан чошиб ташлайди, девнинг ёлқини ҳам, тошбўрони ҳам Фарҳодни мағлуб этолмайди. Дев маҳв бўлади. Фарҳод «Қўлида девнинг бошини узган қон тўкувчи қиличини ушлаб, қаср ичига тез-тез қадам қўйиб кирди. Худди жаҳоннинг ичида иккинчи жаҳондай кенг, қайси томонга қараса олам: жаҳон нақдиналар ётади. Ҳар томонга саноқсиз эшиклар қурилган, у эшикларга худди говдай маҳкам темир қулфлар урилган. Ҳар қайси эшикка бу уйда қандай очиқ ёки яширин хазиначилар борлиги ёзиб қўйилган эди...»¹. Фарҳод «қулфи осонлик билан очилмас» уйни ҳам очиб, Сулаймон узугини қўлга киритади. Қандилда «...кимгаки бу узук муяссар бўлса, шу узукда ёзилган исмларни ўқиган киши Искандар Румийнинг тилсимларини очади...»² сўзлари ёзиб қўйилган эди. Голиб Фарҳод отаси, вазир ва бошқа ҳамроҳларини бешага, дев қасрига бошлаб олиб келади, хазина бойликларини хоҳон ва вазирга топширади. Ҳамма шоду хуррам бўлиб, шоҳона базм қурилади.

XXIII боб. Даҳшатли манзара, даҳшатли махлуқ, даҳшатли жанг. Фарҳод мана шу даҳшатлар устидан голиб чиқади, дев Аҳраманни, демакки, ёмонлик ва ёвузлик тимсолини енгади. Эртакларда бўлганидек, унга ташқи куч мўъжиза, (исми аъзам) мадад берсада, аслида Фарҳодни куч-қудрат, ақл-ирода, шижоат ва жасорат галабага олиб келади. Сеҳр, мўъжиза тасвири замирида реал мақсад, инсон ва унинг куч-қудрати, ақл-иродасига ишонч ғояси бор. Бошда дев, аждар каби мавҳум ёвузликларга қарши курашиб голиб чиққан Фарҳод кейинчалик мўъжизалар кўрсатиб, «Наҳрул-жаёт» ва «Баҳрун-нажот»ни бунёд этади, Аҳраман тимсол Хисравга қарши курашади...

«Сабъаи сайёр»нинг 3-ҳикоясидаги Саъд жасорати ва шижоати билан Фарҳод тимсол қаҳрамондир. Саъд оғир шартларни, даҳшатли тўсиқларни енгиб, синовдан ўтиб, севгилисининг висолига эришади. У ҳаётнинг ва инсон толеининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишманднинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шоҳининг бегу-

¹ Шу нашр, 233-бет.

² Шу нашр, 235-бет.

ноҳ кишилар қонини тўкишига чек қўяди. Қаҳрамонлик ва журъат даҳшат ва разолатни, тадбир ва тафаккур ҳийла ва жаҳолатни енгади. Ҳикоядаги дев Қатрон ёвузликнинг мажозий образидир. ✓

✓-Навоий тасвиридаги девлар макони-маскани, ташқи қиёфаси, куч-қуввати, сеҳр-мўъжизаси ва бошқа жиҳатлари билан халқ эртаклари (шунингдек дostonлари)даги девларга ўхшаб кетади. Масалан, «Фарҳод ва Ширин»даги дев тасвири билан¹ «Эркенжа» эртагидаги «...Тонг отгандан кейин подшо ўрнидан туриб қараса бутун атрофи пўлатдан қилинган девор бўлиб, қамалиб қолибди... Дарвоза тагида бир дев ётганмиш. Бўйи саксон газ, калласи қападай, бурни паккининг қинидай, кўкрагида ўсган жуни ўттиз серканинг қилидай, кўзи зиғирнинг гулидаймиш...»² эпизоди ёки «Деви Сафед» эртагидаги «Акван девнинг ҳар қўли каттакон дарахт гавдасидай экан. У тик юрганда боши булутга етгани учун энкайиб сув ичишга эриниб, булутларнинг сувини шимиб ичар экан. Тўқсон ботмон гурзини тўққиз чақирим жойга отар экан...»³ каби парчаларни қиёс этсак хийла муштараклик борлигини кўрамиз. Бу муштараклик асосан фантастик тасвир, муболаға ва юморда, мажозий образ замирида ётган ҳаётий мақсадда ифодаланади.

Навоий асарларидаги ёвузликнинг тимсоли бўлган яна бир образ аждар образидир. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод билан аждар (аждаҳо) жангига бутун бир боб — XXII боб бағишланган бўлиб, бу боб тубандаги-ча номланади:

«Фарҳоднинг аждаҳоваш кўҳ пайкарига миниб, аждаҳокушлик тигин чекиб, аждаҳо водисиға кириб, аждаҳо уни ўқ йилонидин дамор чиқаргондек аждарқони ўқ йилони билан тору-мор қилмоғи, доғи аждаҳо ғорға юзлангандек аждаҳо ғориға юзланиб, Афридун ганжини топмоғи ва доғи ул ганжда аждаҳо монанд қилич била ҳалқа урғон йилондек қалқонни иликлаб

¹ Биз эртакнамо бу тасвири атайин Гафур Фуломнинг наорий (эртакларга хос) баёнида келтирган эдик.

² Ўзбек халқ эртаклари, икки томлик, II том, Удавнашр, Тошкент — 1974, 93-бет.

³ Бу парча М. И. Афзаловнинг «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида» китобидан олинди (ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964, 4-бет.)

ул ганжни атоси бирла хайлига нисор қилғони»¹. Сарлавҳадаги таъриф-тавсиф ва деталларга эътибор берайлик. XXIII бобда Фарҳоднинг отини «девбод», «девзот», «Аҳраманваш рахш» деб атаган шоир бу бобда, унинг мазмунига мувофиқ, «аждаҳоваш» деб сифатлайди. Фарҳоднинг тиғи—«аждаҳокуш тиғ», водий—«аждаҳо водийси», ғор — «аждағо ғор», унда Афридун ганжи сақланади, қалқон — «аждаҳо монанд қилич била қалқа урғон йилондек қалқон». Буларнинг ҳаммаси мифологияда, кўпдан-кўп халқ афсоналари ва эртакларида таърифланган манзара ва образга мувофиқ келади. Фарҳод Аждарни излаб йўлга тушади. Ниҳоят, аждарнинг аломатлари кўрина бошлайди. Унинг олдидан бир қурум босган дашт чиқиб қолади, дашт аждар нафасидан қорайган эди... Аждар бало сингари ҳайбат билан ғорнинг юмалоқ гумбази ичидан чиқиб келади... унинг қўйруғидан кўтарилган тўзон, кўм-кўк осмонни сурма рангидаги гард билан хиралантирар эди... Оғзи дўзах оловхонасининг мўрисидай эди... У Фарҳодни туз кўргандай тотиб, сўнг қўшинни ютмоқчи эди... Фарҳод ваҳимага тушмайди, у қилич ва ўқ-ёйини ишга солади, аждарни енгади. «Эртакларда тасвирланишича, аждар бутун шаҳар, қишлоқ, ҳатто мамлакатни ютиб юбормоқчи бўлади. Бироқ халқ қаҳрамони келиб, юҳони ўлдириб, халқни бу офатдан қутқаради»¹. Фарҳод ҳам шундай қаҳрамонлардан.

Анъанага кўра, аждар хазиналар, беҳад мол-бойлик қўриқчиси. «Фарҳод ва Ширин»да ҳам у хазина қўриқчиси. Аммо бу оддий хазина бўлмай, балки Фаридуннинг афсонавий хазинасининг қўриқчиси. Фарҳод мана шу хазинани қўлга киритади ва уни хоқон билан вазир ихтиёрига топширади. Ўзига эса мўъжизали қилич ва қалқонни қолдиради. Буларнинг ҳаммасида фантазия, хаёлот ва мислсиз муболаға бор. Аммо шулар замирида бир ҳақиқат ҳам борки, бу ҳақиқат Алишер Навоийнинг зўрлик ва ёвузликка, қабоҳат ва разолатга қарши чексиз нафрати — ғазабидир. Бинобарин, Фарҳоднинг аждарни ўлдиришдан, ёвузлик усидан ғалаба қозонишидан ниҳоятда тўлқинланиб кетган шоир бобнинг лирик хотимасида:

¹ Хамса, 204-бет.

² М. И. Афзалов. «Ўзбек халқ эртаклари ҳақида», 59-бет.

Не хушдур аждар ўлмак ранж бирла,
Киши қилмоқ танаъум ганж бирла.
Алар ул аждаҳодин фориғулбол,
Бўлуб ганжи фароғат бирла хушҳол...
Кетур соқи, маю бўл ғамгусорим,
Демайким ғамгусорим, ёри ғорим.
Ки бўлғай анда аждар қонидек ранг,
Сочай ганж, ичмагига қилсам оҳанг¹,—

дейди.

«Фарҳод ва Ширин»да аждарнинг эпизодик—эпик образини яратган шоир бошқа асарларида ундан таъриф ва тавсифда, ташбеҳ ва сифатлашда фойдаланади. Бу жиҳатдан айниқса қуйидаги машҳур қитъа диққатга сазовордир:

Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмоқ эрур
Маош айламак аждаҳо комида².

Бу қитъа аждар мифологик образидан фойдаланишнинг конкрет ҳаётий мақсад-муддаосини равшан очиб бермоқда.

Бошқа прогрессив мутафаккир ва сўз санъаткорларида бўлганидек, Алишер Навоий айрим диний мифологик образ ва тушунчаларга дунёвий моҳият, ҳаётий мазмун бағишлайди. Бу жумладан яъжуж ва маъжужларга ҳам тааллуқлидир. Яъжуж ва маъжуж мифологик қабилалар бўлиб, улар одамхўр экан. «Таврот»да айтилишича, қиёмат қойим бўлганда, яъжуж-маъжуж (гог-магог) чиқиб, одамларни ютар эмиш. Яъжуж-маъжуж ҳақида «Таврот»даги миф ва афсоналар «Қуръон»дан ҳам ўрин олади. Шу билан бирга, Искандар Зулқарнайн ва яъжуж-маъжуж ҳақидаги афсоналар ҳам «Қуръон»га киритилган. Афсонада айтилишича, Искандар Зулқарнайн яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиб, сад-девор барпо қилган эмиш. Яъжуж ва маъжуж ҳақидаги афсоналар тарих китоб-

¹ Хамса, 208-бет.

² Назмдируш-шабоб, 701-бет.

лари, илмий асарлар ва бошқалардан ҳам ўрин олади, гоҳ диний, гоҳ дунёвий ва кўп ҳолларда ярим диний—ярим дунёвий моҳиятда талқин қилинади. Абу Райҳон Беруний машҳур «Ал-осор ал-боқия» асарида Зулқарнайн ҳақида «Қуръон»даги ривоятнинг мазмунини ҳикоя қилади, шу билан бирга, Зулқарнайн шахси ҳақида турли элат ва муаллифларга мансуб бўлган маълумот ва ривоятларни баён этади¹. (Зулқарнайн ҳақида кейинги бўлимда батафсилроқ тўхтаймиз). «Қуръон»да, дейди Беруний, Искандар барпо этган саднинг жойи кўрсатилмаган, айрим илмий ва тарихий китобларда яъжуж ва маъжужлар бешинчи иқлимнинг бошланиши ва олтинчи иқлимда яшайдилар деб кўрсатилган. Муҳаммад Жарир ат-Табарийнинг айтишича, араб халифалари Озарбайжонни эгаллаб олганда, Озарбайжон ҳокими Садни кўриб келмоқ учун махсус киши юборган экан, у киши поёнсиз жарлик билан ажралиб турувчи мустаҳкам сад — деворни кўрган эмиш. 923 йилда вафот этган тарихчи Абдуллоҳ Хурдодбеҳнинг маълумотича, 833—842 йилларда ҳукмронлик қилган халифа ал-Муътасим деворни кимлардир эгаллаб олганини туш кўрган эмиш, у 50 кишини деворни кўриб келишга жўнатибди, улар Бобал-ал-Авбоб² йўли билан бориб, лан ва хазар ерларини кечиб, садга — деворга бориб етибдилар, сад мис қуймаси билан бирлаштирилган темир плиталардан ясалган бўлиб, махсус дарвозалари бор экан, уни қўриқлаш яқин-атроф аҳолиси зиммасига юкланган экан. У кишилар орқага қайтибдилар ва йўл бошловчи уларни Самарқандга муқобил бир вилоятга олиб чиқибди...³

Яъжуж ва маъжужлар ҳақида, уларнинг йўлини тўсиб девор қуриш ҳақида жуда кўп ҳикоя ва ривоятлар ёки «маълумот»лар бор. Бу Навоий давридаги таснифотдан ҳам кенг ўрин олган. Жумладан,³ Мирхонд «Равзатус-сафо»нинг биринчи жилдида «Қиссаи Зулқарнайнни акбар ва сифати яъжуж ва маъжуж ва баёни

¹ Қаранг: Абурайхон Бируни. Избранные произведения, т. 1, изд. АН УзССР, Ташкент — 1957, стр. 49—55.

² Боб-ал-Авбоб — дарвозалар дарвозаси маъносини ифодалайди, Дарбанд (Доғистонда) яқинидаги дарани араб муаллифлари шундай юритганлар.

³ Беруний, ўша асар, 55-бет.

сад» деган махсус бўлим беради¹. Мана шу бўлимда Зулқарнайнинг ғарб юришидан кейин Байтулмуқаддасга қайтиб, бирмунча вақтдан кейин машреққа — Шарққа йўл олгани, «Манозил ва мароҳил тай» қилиб, яъжуж ва маъжужлар ерига яқин бир шаҳарга келгани, у шаҳар аҳолиси яъжуж ва маъжужлардан кўп азият чеккани баён этилади. Шундан кейин муаллиф «яъжуж ва маъжуж сифати» ҳақида сўз бошлайди. Яъжуж ва маъжуж Ефаснинг набиралари бўлиб, Шарқда маскан тутадилар, улардан кўп халқ вужудга келибди. Яъжуж ва маъжуж икки гуруҳ бўлиб, улардан ҳар бири тўрт юз фирқага бўлинар экан. Бирор кимса мингта фарзанд кўрмасдан бурун ўлмас экан, шунинг учун ҳам яъжуж-маъжужлар сони шуморсиз экан. Улар уч тоифага бўлинар экан, биринчи тоифадан ҳар бирининг бўйи 120 газ, эни бир оз камроқ, иккинчи тоифадагиларнинг бўйи ҳам, эни ҳам 120 газ, учинчиси бундан ҳам буюкроқ бўлиб, фил билан каркидон ҳам улар билан бас келолмас экан. Улар нимаки дуч келса, хоҳ жонли, хоҳ жонсиз ҳаммасини емириб ташлар эканлар. Уларнинг дини ҳам, шариасти ҳам йўқ экан. «Бундай таъриф-тавсифни эшитган Зулқарнайн икки тоғ оралиғида темир, мис ва башқа маъданлар қоришмасидан ясалган гиштардан улуғ девор қурдирибди, унинг узунлиги 150 фарсах, эни 80 мил ва баландлиги 2800 ариш экан. (Хондамир бу маълумотларни эътироф қилувчилар ҳам, рад этувчилар ҳам бор, дейди). Кўриниб турибдики, Беруний кўпроқ ҳақиқатнамо материалларга эътибор берса, Хондамир мифологик — афсонавий сюжетга кенгроқ ўрин ажратади. Бу Беруний асарининг илмий характери, Хондамир асарининг тарих китоби бўлиши билан изоҳланади. Утмиш муаррихлари тарихий фактлар билан бирга афсона ва ривоятларни ҳам ўз асарларига киритиб, баъзан кечмиш ҳодисадай тасвирлаганлар.

Шубҳасиз, Алишер Навоий яъжуж ва маъжужга тааллуқли турли, туман материаллар билан яқиндан таниш бўлган. У яъжуж ва маъжужга, ишониш ва ишонмаслигидан қатъи назар, доимо зўрлик ва босқин, офат ва даҳшатнинг рамзи сифатида қараган.

¹ Равзатус-сафо, Ҳиндистон нашри, 1883, биринчи китоб, 81—83-бетлар.

Яъжуж ва маъжуж номларини Навоий шу маънода хийла кўп ишлатади. «Садди Искандарий»да эса уларга кенг ўрин беради. Зотан, «Искандар садди» яъжуж ва маъжужларга қарши қурилган тинчлик ва осойишталик девори эди. «Садди Искандарий»даги яъжуж ва маъжуж воқеаси ўз моҳияти билан Хондамир ҳикоятига яқин туради. Ғарби шимол томонга йўл олган Искандар Қирвон ўлкасига келиб қолади. Ўлка ниҳоятда хароб бўлиб, аҳоли ваҳший яъжуж ва маъжужлар яғмосидан талон-торож бўлиб, кўп мусибат чекар экан. Шоир ўта муболаға ва фантазиядан фойдаланиб яъжуж ва маъжуж васфида бундай дейди:

Таадуд аро йўқ турур сонлари,
Яна сонсиз ойини нуқсонлари.
Қад узра ёйилмиш пароканда соч:
Бири бир қаришдур, бири уч қулоч.
Дема соч, хошоку хас маъдани,
Либос андин айлаб борининг тани.
Қулоғ икки ёндин бўлуб бирга жуфт,
Нажас таъларин кўздин айлаб нуҳуфт.
Келиб гул бармоғи бармоғлари,
Вале дев тирноғи тирноғлари...
Бурун ичларин тил била пок этиб,
Топиб лаззат, ўзни тарабнок этиб...
Анингдекки, мабраз аритурча эл,
Солурлар ани холи айларга бел.
Оғиздин тўнгуздек чиқиб икки тиш,
Вале ерни қозмоқ алар бирла иш.
Не ерники ул тишлар этти табоҳ,
Қиёматқача бўтмай андин гиёҳ...¹

Мана шу ваҳший, одамхўр қавм йилига икки марта Қирвон ўлкасини талон-торож қилар экан. Яъжуж ва маъжуж қавмини қириб тугатишга кўзи етмаган Искандар уларнинг йўлини тўсиб, икки тоғ оралиғида улуг сад барпо этишга қарор қилади. Бироқ бу ишни адо этиш бениҳоя кўп киши, куч ва маблағ талаб этади. У ер юзининг турли ўлкаларига кишилар юбориб, хандақ қазиб, девор барпо этишга чорлайди, кўп киши

¹ Ҳамса, 801-бет.

йиғилади, метиндай мустаҳкам, кечиб бўлмас сад қу-
рилади:

Кишилар йибордики, ҳар марзу бум,
Фаранг ўлсуну Рус ё Шому Рум.
Неким бўлса меъмори чобук хаёл,
Яна доғи устоди нозук хаёл.
Яна коргарлар бори чабдаст,
Бало рахнасин қилғудек сангбаст.
Мису рўю қалъи, биринжу темур,
Яна қўрғошун бирла толу кемур...
Бўлуб олами бўйла санъат намоё,
Кеча-кундуз иш қилдилар олти ой.
Ки неча минг устоду санъатгарий,
Тамом эттилар Садди Искандарий¹.

«Садди Искандарий»да реалистик тасвир ва бадий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб, бирикиб боради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Бу яъжуж ва маъжуж воқеалари тасвирланган 68-бобга ҳам тааллуқлидир. Бобда яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб, агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлишса, зулм ва зулмат йўллари ни ўтиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин, деган фикрга келади.

«Садди Искандарий»даги ваҳшийлар, олтин-кумуш тоғлари, одамхўр чумолилар каби образ ва эпизодлар ҳам, бир томондан, фантастик моҳиятга, иккинчи томондан, реал мақсадга эгадир. Искандар қўшини Мағриб диёрида ит катталигида бўлган чумолисимон ҳайвонларга дуч келади. Бу ҳайвонлар бир неча аскарни нобуд қиладилар. Чумолисимон ҳайвонлар одамхўр ваҳшийларнинг посбони экан. Ола-говур бўлиб навбагдаги ўн кунлик уйқуда ётган ваҳшийлар уйғониб кетади, қаттиқ жанг бошланади. Ваҳшийлар бошлиғи яккама-якка жангга киши талаб қилади. Искандар йигитлари майдонга тушишга ботинолмайдилар. Шунда Чин хоқони тортиқ қилган канизак эркакча либос кийиб, бетига ниқоб ташлаган ҳолда майдонга киради ва ваҳшийни енгади. Ваҳший Искандарга тобе бўлиб, бир

¹ Хамса, 802—805-бетлар.

қанча одами билан унинг юришларида иштирок этади, мардлик ва шижоат кўрсатади¹. Искандар узоқдан кўринаётган олтин-кумуш тоғларига қизиқиб, ўша томонга йўл олмоқчи бўлади. Бу сароб эди, халқ ижодида бот-бот учрайдиган «борса келмас» йўли эди. Ваҳшийлар қавми Искандарни бу истакдан қайтарадилар². Ажиб ҳайвонлар, одамхўр ваҳшийлар, олтин-кумуш тоғлари ва бошқалар ҳақида халқ ижодиётида ҳам, ёзма асарларда ҳам турли-туман маълумот, афсона ва ривоятлар бор. Навоийнинг таъриф-тавсифида, шубҳасиз, шуларнинг излари равшан намён бўлади. Муҳими шундаки, Навоий шулардан ўз даври ҳаёти ва муаммолари баёни ҳамда талқинида ижодий фойдалана билди.

КОСМОГОНИК МИФЛАР

Алишер Навоий ижодиётида космогоник мифология ҳам маълум ўрин олган. Инсон ўзини ўраб олган муҳит, коинот билан алоқадордир, у шу муҳит ва коинот ҳақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ҳодиса ва воқеаларни коинот билан боғлаб изоҳлашга интилади, самовий «сир» ва ашёлар ҳақида хаёл суради, кашф этади, фараз қилади ва уйдирмалар тўқийди. Мана шу заминда қадим замонларда космогоник мифлар пайдо бўлган. Кишилар ерни она, осмонни ота ҳисоблаганлар; ер ҳосил беради, осмон — қор-ёмғир, нур ва иссиқлик; киши ўлади, унинг жасади ерга — она бағрига кўмилади, руҳи осмонга — ота ҳузурига парвоз қилади ва ҳоказо.

Инсон, табиийки, биринчи навбатда қуёш билан, ой ва сайёралар билан қизиқади, у Қуёш системасини, 12 бурж-зодиакни кашф этади, самовий сирлар ошкор бўлиб боради. Баъзан фанний тушунчалар билан ўта хаёлий тасаввур ва мулоҳазалар ёндош бўлиб қолади, астрономия элементлари космогоник мифология таркибига сингиб кетади, ўз навбатида мифология илм-фанни гўё янги кашфиётларга йўллайди.

¹ Навоий ваҳшийлар бошлигини девга монанд қилиб тасвирлайди. Халқ асарларида дев енгса, кишиларни тобе этади, енгилса, ўзи қарам бўлиб, садоқат билан хизмат қилади.

² Хамса, 800-бет.

Қадимги Шарқда астрономия фани камол топиб, кўп кашфиётлар юзага келган эди. Жумладан, йил календари, ой, ҳафта ва сутканинг аниқроқ ҳисобининг белгиланиши катта ҳодиса бўлган эди. Бу борада хусусан қадимги Бобил илгарилаб кетган эди. Геоцентрик назарияга кўра, қуёш, ой ва бошқа сийёралар ер атрофида айланади. Бинобарин, қадимда ҳафтанинг ҳар бир куни битта сайёранинг номи билан аталган. Шанба — Сатурн (Зуҳал ёки Кайвон), якшанба — Қуёш, душанба — Ой, сешанба — Марс (Миррих), чоршанба — Меркурий (Уторид ёки Аторуд), пайшанба — Юпитер (Муштарий), жумъа — Венера (Зухра) куни деб номланган. Эрамининг биринчи асрида ҳафта ҳисобини Рим ҳам расман қабул қилади, шундан кейин у бутун Европа бўйлаб тарқалади¹. Айрим Европа тилларида ҳафта кунлари ҳамон сайёралар номи билан айтилади. Масалан, немисларда: якшанба — Sonntag (Қуёш куни), душанба — Montag (Ой куни); инглизларда шанба — Saturday (Сатурн куни), якшанба — Sunday (Қуёш куни), душанба — Monday (Ой куни); французларда: сешанба — Mardi (Марс куни, март ойи номи ҳам шундан олинган), чоршанба — Mercredi (Меркурий куни), пайшанба — vendredi (Юпитер куни), жумъа — Vendredi (Венера куни) ва бошқалар.

Қадимда Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам сайёралар ҳақида турли мифлар пайдо бўлади, улар, баъзан бири бири билан чагишиб, аралашиб кетади, ўзаро таъсир этади. Масалан, қадимги Римда Марс бошлаб ер ва унум тангриси, кейинроқ эса уруш худоси саналган. Яқин ва Урта Шарқ мифологиясида ҳам Марс—Миррих (баъзан Баҳром ҳам деб юритилган) жанг ва қаҳрамонлик рамзидир. Қадимги Римда Меркурий—савдо тангриси, савдогарлар ва сайёҳлар ҳомийси саналган бўлса, Юнонда шунга Монанд Гермес вужудга келган эди. Шарқда эса Меркурий — Аторуд фалак котиби, ёзувчи ва шоирларнинг ҳомийси саналган. Венера — қадим италянларда—бошлаб — баҳор тангриси, боғ ва экинзорлар ҳомийси, кейинчалик—юнонлардаги гўзаллик тангриси Афродита таъсирида — айна чоқда

¹ Большая Советская Энциклопедия, второе издание, том 29, стр. 356—357.

севги ва гўзаллик тангриси ҳам¹. Шарқда эса — Венера — Зуҳра — санъат ҳомийси, нафосат рамзи. Сатурн — қадим италянларда — деҳқончилик ҳомийси, Шарқда — Сатурн (Зуҳал — Кайвон) юксаклик, бахт-толе рамзи, Юпитер — Муштарий қадим италянларда — осмон, зиё ва ёмғир тангриси, Шарқда — ахтари саъд — бахт юлдузи ва ҳоказо. Бу масалалар, алалхусус, муштараклик ва ўзаро таъсир масалалари, шубҳасиз, махсус тадқиқотларни талаб этади. Биз космогоник мифологиядаги айрим жиҳатларни таъкидлаш, эътиборни жалб этиш билан чегараланамиз.

✓ Алишер Навоий космогоник мифлар билан ҳам яқиндан таниш бўлган, ўз асарларида улардан ижодий фойдаланиб, мавзу ва масалани атрофлича ёритишга, фикр ва мулоҳазани ривожлантиришга, янги-янги образлар яратишга эришган. ✓ Бунга далил сифатида Навоийнинг лирик ва эпик асарларидан, унинг насридан кўп мисол келтириш мумкин. Аммо биз икки мисол — бир ғазал ва «Саъбаи сайёр» билан чегараланишни мувофиқ кўрамиз. Чунки шу икки асарнинг ўзиёқ Алишер Навоий ва космогоник мифология деган мавзунинг барча асосий жиҳатларини қамраб олади.

Кук бинафшазорини анжум наргисзор этар,
 Наргисинг бирла бинафшанг ҳажри кўнглум зор этар.
 Чун Зуҳал толиғ бўлур холинг хаёли фитнадин,
 Жоним ичра юз минг ошуби бало изҳор этар.
 Жилва қилғоч Муштарий кўзни узоринг ёдидин,
 Юз саодат ахтаридин ҳар замон дурбор этар.
 Чун чиқар Баҳроми қотил кўзларинг андишаси,
 Хафта жонимни қатили ханжари озор этар.
 Меҳрдин топмай нишони сенда ҳам, гардунда ҳам
 Бу мусибат кўзума ёруғ жаҳонни тор этар.
 Зуҳра ҳолимға сурудин навҳаға айлаб бадал,
 Чангининг сочин ёйиб, дурри сиришк изҳор этар.
 Улмаким англаб Уторуд ҳолима деб марсия,
 Шарҳи дардим назмидин ҳар лаҳза юз тумор этар.
 Ой ҳалоқимға тушуб мотам, кийиб тундин қаро,
 Оразин сайли била аҳли азо кирдор этар.
 Тийра айлаб бениҳоят неча умрум шамъини,
 Васл субҳи ҳасрати ранжим юз ул миқдор этар.

¹ Қадимги Юнон асотирлари ҳақида қаранг: Н. А. Кун, Легенды и мифы древней Греции, М., 1955.

Ростлиг улдурки еткач ул қуёш раҳм айлағай,
Улча аҳволимға ҳар тун чархи кажрафтор этар.
Эй Навоий, ишқ дардидин шикоят қилмаким,
Жонинга жавру жафосин ҳар неча ким бор этар¹.

Ғазалнинг байтлар бўйича насрий баёни:

I. Осмон бинафшазорини юлдузлар наргисзор этиши билан наргисинг (кўзинг) ва бинафшанг (қошу кирпикларинг) ҳажридан кўнглим зор бўлади.

II. Зуҳалдек толе бўлувчи холинг хаёли фитнаси жоним ичра юз минг бало ошубини изҳор этади.

III. Муштарий юлдузи жилва қилғач (кўрингач) юзинг ёди билан юз саодат юлдузидан кўзимни ҳар замон дурбор этади, яъни дурдек ёшга тўлдиради.

IV. Баҳроми қотил (Миррих) чиқиши билан кўзларинг андешаси хаста жонимни озор ханжари билан қатл этади.

V. Сенда меҳрдан, кўк гунбазида ҳам меҳрдан — қуёшдан нишона топмадим, бу мусибат кўзимга ёруғ жаҳонни қоронғи қилиб қўйди.

VI. Зуҳра чангининг сочини (торларини) ёйиб, дурдек кўз ёши тўкиб, менинг ҳолимға ўз қўшиғини мунгли нолага айлантириб юборди.

VII. Улмоғимни англаган Уторуд менинг ҳолимға марсия айтиб, дардим шарҳи назмидан ҳар лаҳза юз тумор битади.

VIII. Ой ҳалок бўлишимға мотам тутиб, тундан қора либос кийиб, азадорлар каби юзини кўз ёшидан ювади.

IX. Тун умрим шамъини бениҳоят қора қилиб, висол тонги ҳасрати машаққатимни ундан юз чандон зиёд этади.

X. Рости шуки, тескари юрувчи кўк ҳар туни аҳволимға қанча жабр қилса, ул қуёш етгач, шунча раҳм қилади.

XI. Эй Навоий, ишқ жонингга қанча жабру жафо юкини юкласа ҳам, унинг дардидан шикоят қилма.

Кўриниб турибдики, мазкур ғазал ишқ мавзуида бўлиб, шоир айрилиқнинг дард-ҳасрати, азоб-машаққ

¹ Навсдируш-шабоб, 168-бет.

қатини ифодаламақда. Тун. Осмон бинафшазорга ўхшайди. Бирин-кетин юлдузлар намоён бўлади. Улар ёрнинг кўзи, холи ва бошқаларни эслатади, ошиқнинг ҳол-аҳволига ачинади... Ошиқ узун туннинг тезроқ ўтиши, қуёш чиқиб тонг ёришини кутади. Тунни тонг даф этганидек, висол ҳажрни даф этади. Шоир — ошиқ ёрини қуёшга ўхшатади, бу қуёш ҳижроннинг азоб-машаққатларини бартараф этиб, ҳамма ёқни мунаввар қилади. Бинобарин ғазал оптимистик хотима билан тугалланади.

Шоир объект, ҳолат ва кайфиятни баён этишда космогоник мифологиядан ниҳоятда катта маҳорат билан фойдаланган. Ун бир байтли ғазалнинг етти байти (II—VIII байтлар) бевосита космогоник мифология билан боғлиқ. Биринчи байт — матла гўё экспозиция вазифасини ўтайди: кўк бинафшазорида юлдузлар пайдо бўлади, булар ёрнинг кўзи (нарғис) ва қошу кирпичини (бинафша) эслатади. Иккинчи байтдан бошлаб шоир умумий манзарадан конкрет ҳар бир сайёрага ўтиб, объект, ҳолат ва кайфиятни шу сайёрага нисбат берилган мифологик сифат ва моҳият орқали ифодалайди. Хол Зуҳалга ўхшатилади (II байт), Зуҳал—юксаклик, бахт-толе рамзи. Аммо Ҷуҳалга ўхшаш хол хаёли фитна, юз минг бало ошубини қўзғайди. Чунки ошиқ у холдан Зуҳал қанчалик йироқ бўлса, шунча йироқ. Муштарий — бахт юлдузи. Уни шоир ёрнинг юзига монанд келтиради (III байт). Аммо бу узор — юздан йироқ ошиқнинг кўзи юз саодат юлдузидек ёшга тўлади. Баҳром — Миррих — жанг ва қаҳрамонлик рамзи. Миррих — қотил. Ёрнинг шаҳло кўзлари Баҳроми қотилга ўхшатилади (IV байт). Меҳр — қуёш. Ошиқ ёрнинг меҳрини, кўк гумбазида қуёшни кўрмайди, бинобарин ёруғ жаҳон унинг кўзларига қоронғилашган (V байт). Зуҳра санъат ҳомийси, нафосат рамзи. У қўшиқчи ва чангчи. Ошиқнинг ҳолига ачинган Зуҳра қўшиғини мунгли нолага айлантириб, чангининг сочи (торлари)ни ёяди. Модомики мунгли нола бор, сочи ёймоқ бор — дурдек кўз ёши тўкмак ҳам бўлади. Айни чоқда шоир Зуҳра — сайёрадан Зуҳра — инсонга ҳам ўтади: навҳа айтиш ва чанг торларини соч ўрамига — қирқ кокилга монанд этиш (VI байт). Уторуд Зуҳрадан қолишмайди. Зуҳра навҳа айтиб, чанги сочини ёйиб, кўз ёши тўк-

кан экан, Уторуд марсия айтади, ошиқнинг ишқ дарди назми шарҳидан ҳар лаҳза юз тумор битади. Чунки Уторуд — фалакнинг қотиби, шоирлар ҳомийси (VII байт). Ой ошиқнинг ҳалок бўлишига мотам тутиб, тунда қора либос кийган (VIII байт)¹.

Бу ғазалда шоир айрилиқ изтиробида қолган ошиқнинг руҳий ҳолатини мислсиз санъаткорлик билан тасвирлаб, турли-туман бадий тил воситалари ва санъат усулларида фойдаланмоқда. Ташбиҳ, ташхис, таносиб, тазод, тадриж... Шу билан бирга, бир ғазалга унинг мавзу ва моҳиятига мувофиқ — бутун космогоник мифологияни, асотирий суратларни сингдириб юбориш шеъриятда ноёб бир мўъжизадир.

Энди бир неча сўз «Сабъан сайёр» ҳақида. Бу дostonнинг номланиши ҳам², композицияси, етти қаср, етти ҳикоят ва дostonнинг бош қаҳрамонлари ҳам сайёралар олами билан, астрономия ва астрология ҳамда космогоник мифология билан боғлиқдир. Дostonдаги «сайёр» (ёки «сайёра») сўзидан мурад — юлдузлар — планеталардир. Навоий яратган асарларига «Муҳокаматул-луғатайн» да таъриф ва тавсиф берар экан, «Яна чун «Сабъан сайёр» расадин замирим боғлабтур, Ашраф «Ҳафт пайкар»ининг етти ҳурвашин пешкашимга яроғлабтур»³ дейдики, бу ҳам дostonнинг номланиши ва унинг моҳиятига равшанлик киритади. Дostonдаги етти қаср, ҳафтанинг етти куни қадимги илм, коинотнинг геоцентрик системаси билан

¹ Мифологияда Осмонни Ота, Ерни Она деб тасвирлаш билан бирга, ота Қуёшга, она Ойга ҳам ўхшатилади. Бу Алишер Навоий шеъриятдан ҳам ўрин олган. Масалан:

Ахтари Саъд сенингдекки туғубтур гўйиё,

Ким қуёш эрди атову тўлун ой эрди ано.

(Ғаройибус-сиғар, 59-бет.)

«Ҳайрат-ул аброр»да ҳам шоир ота-онани Ой ва Қуёшга ўхшатиб, қуйидаги машҳур мисраларни битган эди:

Бошни фидо айла ато қошига,

Жисмин қил садқа ано бошига...

Тун-кунингга айлаган нур фаш,

Бирисин ой англа, бирисин қуёш.

(Ҳамса, 78-бет.)

² Қаранг: Алибек Рустамов, Навоий Баҳромномасининг номи ҳақида, *Ўзбек тили ва адабиёти масалалари*, 1961, № 3.

Н. М. Маллаев, *Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб*, 1963 (1965), 532-бет.

³ Асарлар. Ҳн тўртинчи том, 120-бет.

боғлиқ. Шу таълимотга кўра, сайёралар ер атрофида айланади, ҳафтанинг ҳар бир куни бир сайёра билан боғлиқ. Достондаги қаср туси, Навоийнинг Баҳром сўзини Миррих деб талқин этиши, Дилоромни Зуҳрага ўхшатиши ҳам юқоридаги мулоҳазаларни тасдиқлайди. Навоийнинг достон муқаддимасида сайёралар ҳақида батафсил сўз юритиши ҳам шундан далолат беради: ✓

✓ Тунд сендин сипеҳр Баҳроми,
Чанган Зуҳранинг Дилороми.
Чектинг этганда даҳр бунёдин,
Етти гунбад сипеҳри минодин...

Ул етти кавкаби жаҳон паймо.
Не жаҳон, балки осмон паймо.
Ким ети кўкта келдилар сойир,
Сувда андоққи, сиймгун тойир...¹ ✓

✓ «Меърож кечаси» таърифига бағишланган IV бобда коинотнинг моддийлиги ҳақидаги «Аносири арбаа» («Тўрт унсур») фалсафаси ва космогоник мифология ҳам маълум ўрин олган: ✓

✓ ...Туфроғу сув юзидин айлаб хез,
Утти ўт, елдин ўту елдек тез.
Маркаби урди ой юзига тувоғ,
Уйлаким қолди жабҳаси уза доғ.
Чун Аторудқа барқдек сурди,
Хораи сум хомасини синдурди.
Қилди чун Зуҳра сори оҳангин,
Зуҳра ёшурди ваҳмидин чангин.
Меҳр худ кавкаби жалолатидин,
Ерга кирмиш эди хижолатидин,
Савлатига чу солди кўз Ваҳром,
Тигига берди қин аро ором.
Муштарий тушти минбаридин тез,
Юзни гардидин этти нур-омиз.
Зуҳал асбобин айлади бир-бир,
Ҳиндуйидекки бўлса маъракагир...² ✓

¹ Хамса, 459-бет.

² Хамса, 465-бет.

- ✓ Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишланган IX бобга ҳам космогоник мифологиянинг моҳияти сингдирилган:

...Эй фалак, хизмат ошкоро қил,
 Меҳринг сафҳасин муҳайё қил.
 Қил давлатимни, эй Зухал, мамлу,
 Хайи рухсорадин солиб қора сув.
 Муштарий, йиртқил амома учин,
 Мен аритмоққа анда хома учин.
 Қинга солғил қилични, эй Баҳром,
 Фитна хайлига бер даме ором.
 Меҳри сафҳанг юзини дурахшон эт,
 Зарварақтин ани зарафшон эт.
 Зухра, бир лаҳза чолма соз охир,
 Чекмагил лаҳни дилнавоз охир.
 Эй Аторид, ўй остонимни,
 Қўйғил олимга жузвдонимни.
 Эй Қамар, сен қалам тарошим йиғ,
 Қил ҳилолингнинг учидин анга тиг...! ✓

- ✓ «Сабъаи сайёр»нинг ғоявий-бадиий тўқимасида етти ҳикоя ниҳоятда кенг ва катта ўрин тутади. Шунга кўра ҳам Навоий:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
 Ғараз аммо етти ҳикоятдур², ✓

- ✓ деган эди. Навоий қаср туси ва кунлар сирасини, худди Низомий Ганжавий ва Хисрав Деҳлавий дostonларида бўлганидек, сайёралар нисбати билан бирга беради: ✓

- ✓ Биринчи ҳикоя — шанба куни — қора қасрда;
 Иккинчи ҳикоя — якшанба куни — сариқ қасрда;
 Учинчи ҳикоя — душанба куни — яшил қасрда;
 Тўртинчи ҳикоя — сешанба куни — гулгун қасрда;
 Бешинчи ҳикоя — чоршанба куни — нилуфар қасрда;
 Олтинчи ҳикоя — пайшанба куни — сандал тусли қасрда;
 Еттинчи ҳикоя — жума куни — оқ қасрда. ✓

- ✓ Шоир ҳар бир ҳикоянинг мазмуни билан шартли ташқи белгиларни (қасрларнинг туси, ҳикоячи ва тинг-

¹ Хамса, 478-бет.

² Хамса, 614-бет.

ловчининг либоси ва бошқаларни) бир-бирига уйғунлаштиради, уларни бир-бири билан боғлайди. Достон «етти фалак» ва «етти иқлим» сўзлари билан тугалланади. Шоир ўз истагини ифодалаб:

Халққа зеби торак айла ани! ✓
Уқуғонга муборак айла ани!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элин харидор эт!¹ ✓

дейди. ✓

Космогоник мифология ва ундан ижодий фойдаланиш яна бир бор Алишер Навоийнинг буюк алломалиги, донишмандлиги ва буюк санъаткорлигидан шаҳодат беради. Космогоник мифология Навоий шеърининг романтик колоритини ошириб қолмай, унинг реалистик моҳиятига мувофиқлашиб, конкрет тарихий шароитнинг адабий-эстетик ва ижтимоий-фалсафий масалаларини ёритиш ҳамда ҳал этишга хизмат қилади. Иккинчи сўз билан айтганда, ўз дастлабки негизини сақлагани ҳолда, Навоий қалами билан XV аср шароитига мувофиқ «янгиладанади». ✓

* * *

Алишер Навоий асарларида мифологик сюжет ва қаҳрамонлар билан бирга жуда кўп афсоналар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳам бор. Булар Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» каби тарих ва маноқиб асарларидан ҳамда бадий ижодиётидан ўрин олган. Мифлар мисолида кўрганимиздек, Навоий тарих ва маноқиб асарларида мавжуд афсоналарни ё бевосита, ёки бавосита баён этса, бадий ижодиётида маълум гоъвий-эстетик мақсадда уларга мурожаат этади. Тарих ва маноқиб асарларида афсоналардан бирини танлаб, унинг мазмунини тугал ёки мухтасар ҳикоя қилса, баъзан бошқа вариант (ёки версия)ни қистириб ўтса ёхуд тилга олса, бадий асарларида уларни маълум мақсад учун иллюстрация сифатида келтиради, анъанавий сюжетга баъзан эркин муносабатда бўлиб, уни қайта ишлаб олади, анъ-

¹ Хамса, 615-бет.

анавий афсона (афсонавий қаҳрамон)га хос моҳият ва хусусиятни янги воқеа ёки қаҳрамонга кўчиради, айрим анъанавий жиҳат ва белгиларни образли ифода учун қўллаб, янги-янги бадиий тил воситаларини яратади ва ҳоказо.

Мифология қисмида кўрганимиздек, Алишер Навоий афсона ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги маълумот (ёки бадиий ёдномалар) ни тарих китоблари, солномалар, мемуарлар, маноқиблар, диний асарлар, илмий ва бадиий адабиёт ҳамда бошқа манбалардан (шубҳасиз, оғзаки ҳикоя ва нақллардан ҳам) олди. Баъзан муаллиф бу манбаларни зикр этади, вариантлар ўртасидаги фарқ-тафовутни таъкидлайди, мунозараларни баён этади, ўз муносабатларини сўзлайди, баъзан манбаларни тилга олмайди (бу ҳозирги китобхон ёки тадқиқотчи учун бирмунча қийинчиликлар туғдирса ҳам, Навоий даври китобхонлари учун кўпинча деярли мушкуллик туғдирмас, улар манбани билар ёки тезда аниқлаб олар эдилар).

Навоий асарларидаги афсоналар тарихий, ярим тарихий-ярим афсонавий ва афсонавий шахслар ҳақидаги афсоналардир. Булар подшолар, пайғамбар ва авлиёлар, олимлар ва ҳакимлар, паҳлавон ва баҳодирлар ҳамда бошқа тоифадаги кишилардир. Даври анъаналарига мувофиқ подшолардан Навоий кўпроқ Ажам шоҳларига эътибор беради, уларга тааллуқли айрим афсона ёки ривоятларни ҳикоя қилади. «Тарихи мулуки Ажам» да муаллиф Ажам шоҳлари анъанавий тўрт табақотидан чиққан ҳукмдорлар воқеотини мухтасар баён этади. Бу асар орқали у китобхонларга шунчаки маълумот бериб қолмасдан, тарих сабоқлари асосида адолатсиз ҳукмдорларни танқид қилиб, адолат, фуқаропарварлик, эл-юрт осойишталиги учун кураш ғоясини тарғиб этади, кўҳна тарихий рамонасининг ҳодисот ва муаммолари билан боғлайди. Жамшиднинг фуқаропарварлиги, Искандарнинг адолати, Заҳҳокнинг даҳшати, Яздижурднинг зулми ва бошқалар тасвирида Навоийнинг «тариххонлик» билан бирга конкрет мақсад-муддаони кўзда тутгани равшан баён бўлади.

✓ Пайғамбар ва авлиёлар ҳақидаги афсоналар билан Навоий дин ва шариатни тарғиб этиб қолмасдан, балки, шу билан бирга, кишиларга ўғит бериш, уларни яхши хулқ-атвор ва хислатларни эгаллашга йўллаш

мақсадини ҳам кузатади. Навоий уч динга — мусаввонӣ, исавий ва мусулмон динига мансуб пайғамбар ва авлиёларни зикр этади, улар билан боғлиқ айрим афсоналарни, нисбат берилган сифат ва хислатларни сўзлайди. Пайғамбар ва авлиёлар сирасида аллақачон афсона ва ривоятлар билан қоришиб, бадиий образ ва маълум рамз ифодасига айланиб кетган Мусо, Исо — Масих, Нуҳ ва бошқалар ҳамда Довуд, Сулаймон, Ёқуб ва Юсуф каби подшо — пайғамбарлар сезиларли ўрин олади. Мусо чўпон, элпарвар, Исо, кўриб ўтганимиздек, мўъжизакор, беморга саломатлик, ўликка жон ато қилувчи; Нуҳ тўфонни дафъ этган мўъжизакор сифатида таърифланса, Довуд сеҳргар овози ва сози, Сулаймон донолиги, шавкати, мўъжизали узуги, Ёқуб сабр-бардоши, Юсуф ҳусн-жамоли билан таърифланади ва ҳоказо. Муҳими шундаки, шоир уларга нисбат берилган сифат ва хислатларни оддий кишиларга, ҳаёт маҳбубаси ва бошқаларга кўчиради, янги-ча тус, дунёвий моҳият бағишлайди. Бир неча мисол кўрайлик:

Сендадур нағмаи Довуд ила анфоси Масих,
Бордурур йўқ эса давронда фаровон ҳофиз¹.

Ул масих анфосқа ёқмас Навоий, не осиг,
Нағмаи Довуд агар зоҳир қилур афғонида².

Юсуф ҳажрида Яъқуби ғам ичра мутрибо,
Уйла менким, хушлуғум йўқ нағмаи Довуд ила³.

Ғар Навоийга Сулаймон мулкига бордур не тонг,
Буки Билқиси замон назмини таҳсин айламиш⁴.

√ ...Ҳам Сулаймони аҳдга ҳамдам,
Ҳамдаму ҳамнишъу мунис ҳам
Чун Сулаймонга ёр эрур неажаб,
Анга Билқиси соний ўлса лақаб,
Қайси Билқис, Соран Узро,
Қайси Сора, Хадичаи Кубро...⁵ √

¹ Наводируш-шабоб, 291-бет.

² Наводируш-шабоб, 564-бет.

³ Ғаройбус-сиғар, 556-бет.

⁴ Ғаройбус-сиғар, 271-бет.

⁵ «Сабъан сайёр», Хамса, 482-бет.

√(Кейинги икки парча Хусайн Бойқаронинг хотини Хадичабегимга бағишланган бўлиб, шоир уни Сулаймон пайғамбарнинг хотини Билқис, Иброҳим пайғамбарнинг хотини Сора ҳамда Муҳаммад пайғамбарнинг хотини Хадичаи Куброга ўхшатапти). ✓

Олимлар ва ҳақимлар сирасидан антик Юнон донишмандлари — Нақуможис (Никомахос, «Садди Искандарий»да Аристотелнинг отаси), Арасту (Аристотель), Филотун — Афлотун (Платон), Суқрот (Сократ), Асқалинус (Искилинус), Буқрот (Гиппократ), Хурмус (Гермес), Файсоғурс — Фишоғурс (Пифагор) ва бошқалар кенг ўрин олган. Навоий Юнон ҳақимлари ва файласуфларининг бадиий образини яратади, уларга нисбат берилган ҳикоят ва ҳикматлар келтиради, образ яратиш, фикр баён этишда уларга мурожаат этади. Ҳақим ва файласуфлар мушкулларни ечиб, мўъжизалар кўрсатади, қимматли ўғити, фикр-мулоҳазаси билан қаҳрамонларни бахт-саодатга йўллайди.

Навоий хусусан уч асарида: «Фарҳод ва Ширин», «Садди Искандарий» ва «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарларида Юнон донишмандларига кенг ўрин берган.

Отасининг хазинасида «Оинаи Искандарий»га кўзи тушиб, тубсиз муаммо ва сир-асрор олдида лол қолган Фарҳод (XIX боб) Юнон мулкига бориб, олим Суҳайло билан учрашиб, ундан йўл-йўриқ ва ўғит олгандан кейингина муаммоларни ҳал эта бошлайди (XX, XXI боблар). Давлат арбоблари ҳар бир масалада олимлар билан кенгашишлари, уларга таянишлари керак.

«Суқроти замон» бўлган афсонавий Суҳайло ҳам шундай олимлардан. У маслаҳатга келган Хоқон ва Фарҳодга «келажакнинг калити»ни топширади. Унинг кўрсатмалари асосида Фарҳод Искандар тилсимотини очади, аждарни ўлдиради, Аҳраманни енгади ва Чинга қайтиб, кўзгуда Ширинни, ўз келажакини кўради.

«Садди Искандарий»дан Юнон ҳақимлари ва файласуфлари янада кенг ўрин олган. Бу табиий. Чунки дostonнинг бош қаҳрамони Искандар Румий. У Аристотелнинг замондоши ва шогирди. Навоий «Садди Искандарий»да Юнон олимлари ва файласуфларининг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий фаолияти ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-фалсафий қарашларини ёритиш мақсадини ўз олдига қўймайди. Асарнинг гоъвий-эстетик мақсади буни талаб

ҳам қилмас эди. Навоий анъаналарга амал қилиб, олимларнинг номлари ва айрим жиҳатларини олади-ю, бироқ уларнинг образлари орқали ўз давридаги ижтимоий-сиёсий проблемаларни, таълим-тарбия масалаларини ёритмоқчи бўлади. У Искандарни антик дунёдан ўз даврига, тўғрироғи, ўз даврининг прогрессив ҳаёл ва орзулари оламига кўчиргани каби, олимларни ҳам ўз замони ва заминига кўчиради. «Садди Искандарий»даги олимлар ўз дунёқараши ва ижтимоий-сиёсий идеали билан замонасининг тараққийпарвар мутафаккирлари сифатида гавдаланадилар. Уларнинг тилидан баён этилган фикр-мулоҳазалар кўпинча Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазаларидир.

«Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Навоий ҳақимлар ҳақидаги анъанавий маълумот, фикр-мулоҳазаларни баён этиш билан бирга, илм-маърифатни, яхши хулқ-одобни тарғиб этишни ҳам бош мақсад қилиб олади, Буни у, анъанага мувофиқ, ҳақимларга нисбат берилган сўз ва уларни «сўзлатиш» асосида қилади. Бир неча парча келтирамыз:

«Буқрот ҳақим... тибб илмида моҳир эрди ва тасо-нифи бор... ул дебтурким, умр қисқадур, иш узун. Оқил улдурким, бу қисқа умрни бир нарсага сарф қилгайким, заруратроқдур»¹;

«Буқротис ҳақим... Анинг сўзларидиндурким... яхши сўз, кўнгулни ёритур ва яхши хат кўзнинг неъмати арусидир»²;

«Жолинус... Ва анинг сўзларидиндур буқим, андуҳ жон беморлиғидур. Беморким иштаҳаси бўлғай, ул тандурустдин яхшироқдурким, иштаҳаси бўлмағай»³;

«Батлимус. Жолинуснинг шогирдидур. Ва анинг сўзларидин буқим, қобилнинг саодати будурким, фаҳим бўлғай. Некбахт улдурким, эл ҳолидин панд олғай ва бадбахт улким, анинг ҳолидин эл панд олғай»⁴ ва бошқалар.

Шу асарда бир неча қадимги Эрон олимлари ҳам зикр этилиб, уларнинг тили билан ибратли сўзлар баён этилади. «Содиқ Нуширавони одил замонида эрди ва Нуширавонга насихатнома битибдур. Бу муфид сўз

¹ Ун бешинчи том, 239-бет.

² Шу ўринда.

³ Юқоридаги том, 241-бет.

⁴ Шу ўринда.

анинг сўзларидиндурким, шоҳ ва гадога фойдаси омадур. «Ло яъкул таоман ва фи меъдатика таомун».

Шеър:

Зарари борча элга ом ўлгай-
Ким, таом устида таом ўлгай»¹.

«Бузуржмеҳр. Нўширавони одилнинг вазири эрди. Анинг сўзларидиндурким, устодимдин сўрдимким, йигитликда не қилмоқ яхши ва қарилиғда не қилмоқ? Дедиким,— йигитликда илм касб қилмоқ ва қарилиғда ани амалга келтурмак яхшидур.

Шеър:

Йигитлиғда йиг илмнинг махзани,
Қарилиғ чоғи харж қилгил ани»².

Навой асарларида «Шоҳнома» ва бошқа жангномалардаги Рустам, Сом, Наримон ва Сиёвуш каби қаҳрамонларнинг номини зикр этади, баъзан ўз қаҳрамонларини уларга ўхшатади, қадим афсоналардан бирон эпизод ёки жиҳатни олиб, янги образ яратиш, янги фикр-тушунчани ифодалашда фойдаланади.

¹ Шу ўринда.

² Шу ўринда.

«ХАМСА» ҚАҲРАМОНЛАРИНИНГ ФОЛЬКЛОРДАГИ ЗАМИНИ

Ёзма адабиёт тараққиётидаги катта анъаналар кўпинча қайси бир жиҳати билан бўлмасин фольклорга боғланади. Бу Яқин ва Урта Шарқ халқлари адабиёти тараққиётида бир неча асрлик тарихга эга бўлган хамсачилик анъанасига ҳам тааллуқлидир. «Хамса» конкрет тарихий шароит ва эҳтиёжнинг мақсули сифатида вужудга келиши билан бирга, қачонлардир халқнинг бадий фантазияси яратган асотир ва афсоналардан, ҳикоя ва тамсиллардан, образ ва сўз инжуларидан баҳраманд бўлиб туғилди, камол топди. Фольклор хамсачиликка туганмас маънавий ва бадий чашма бўлиб хизмат қилди. Назаримизда, хамсачилик фольклорсиз вужудга келолмагани каби, усиз умри боқий адабий анъана ҳам бўлолмасди. Бинобарин, хамсачиликка асос солган Низомий Ганжавийнинг «Панж ганж»ини ҳам, Низомийнинг буюк издошлари Амир Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқа шоирларнинг «Хамса»си (ёки хамсачилик анъанасидан ўрин олган алоҳида дostonлари)ни ҳам фольклорсиз тўлароқ ва мукамалроқ тасаввур этиб бўлмайди.

Хамсачилик алоҳида шоирлар учун ҳам, маълум халқлар ва даврлар адабиёти учун ҳам катта имтиҳон бўлган адабий анъанадир. Бу анъана XV асрда янада кенг тус олган эди. Алишер Навоий «Мажолисун нафоис» да бир неча шоирларнинг «Хамса»га ёки унинг айрим дostonларига эргашиб асарлар яратгани ҳақида маълумот беради. Чунончи: Мавлоно Ашраф «Хам-

са» ёза бошлаган, лекин уни тугата олмаган; Али Оҳий «Хамса» га хос бир неча дoston битган; Мавлоно Котибий «Хамса» ёзишга киришган, лекин уни тугата олмаган; Мавлоно Фасеҳ Румий Низомийнинг «Махзанул-асрор»и га эргашиб дoston яратган; Хожа Ҳасан Хизршоҳ «Лайли ва Мажнун» га жавобан «Зайд ва Зайнаб» дostonини ёзган; Мавлоно Абдулло «Хамс» нинг «Лайли ва Мажнун», «Хисрав ва Ширин» ва «Ҳафт пайкар»ига эргашиб дostonлар яратган ҳамда «Искандарнома»га жавобан «Зафарнома» ёзган; Хожа Имод «Лайли ва Мажнун» дostonини ёзган ва бошқалар. Аммо бу шоирларнинг бирортаси ҳам мукаммал хамса яратишга, Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг қаторидан ўрин олишга муяссар бўла олмади. Лекин XV асрда бирданига икки буюк хамсанавис етишди. Булардан бири улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдурахмон Жомий бўлса, иккинчиси улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийдир. Жомий ва Навоийнинг буюк хамсанавис даражасига кўтарилишининг муҳим факторларидан бири уларнинг халқнинг маънавий эҳтиёжини яхши идрок ва тасаввур этиши, халқ маънавий бойлигини яхши билиши ва ундан ижодий фойдаланиши эди.

Образсиз, қаҳрамонсиз бадий асар вужудга кела олмайди. Сўз ёзма адабиёт билан оғзаки поэтик ижодиётнинг алоқаси ҳақида борганда ҳам, бу биринчи навбатда образларга, қаҳрамонларга тааллуқлидир. «Хамса» эса образлар, қаҳрамонлар галлерейсига ниҳоятда бой обидадир. Унда юзлаб катта-кичик образлар, хилма-хил қаҳрамонлар бор. Булар шоҳ ва гадо, вазир ва чўпон, амалдор ва деҳқон, лашкарбоши ва аскар, ҳаким ва фолбин ва бошқалар. «Хамса» қаҳрамонлари тарихий ёки ярим тарихий-ярим афсонавий шахслар номи билан боғлиқ, шу билан бирга, улар соф афсонавий, фантастик бадий тўқима образлардир. «Хамса» қаҳрамонлари эпик, лирик, эпизодик, «қистирма» ва тавсифий; романтик, реалистик, кўпинча эса романтик ва реалистик тенденцияларнинг бирикуви билан вужудга келган образлардир. Улар ижобий, салбий ва «мураккаб» образлар. Шу қайд ва таснифотнинг ўзиёқ «Хамса» қаҳрамонларининг бевосита ёки бавосита фольклорга боғлиқ, алоқадор эканини кўрсатиб турибди.

Йирик бадий асар бош мавзу, бош воқеа ва бош

қаҳрамонлар билан вужудга келади. Қўшимча мавзу, қўшимча эпизод, қўшимча персонажлар бош мавзу, бош воқеа ва бош қаҳрамонларни тўлдиради. Бинобарин, катта бадий полотнолар номини тилга олиш биланоқ биринчи навбатда бош мавзу, бош воқеа ва бош қаҳрамонлар гавдаланади. Бу «Хамса», унинг дostonларига ҳам тааллуқли.

Маълумки, «Ҳайратул-аброр» «Хамса» нинг бошқа дostonларидан жанр ва композиция жиҳатидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайратул-аброр» фалсафий-таълимий дostonдир. Навоий бу асарида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади, кишиларга ўғит беради. Одатда бундай дostonда, кўпинча, мавзу бирор воқеани ҳикоя қилиш асосида эмас, балки ёзувчи фикр-мулоҳазаларининг баёни асосида ёритилади. Бу ҳолат «Ҳайратул-аброр»-нинг жанрига хос иккинчи бир хусусиятни вужудга келтиради: лирик ифодани, тавсиф ва таърифни асосий ва етакчи ифода усулига, эпик тасвири эса қўшимча ва ёрдамчи усулга айлантиради. «Ҳайратул-аброр» да ҳаёт, воқелик шоирнинг эпик баёни, ҳикояси орқали эмас, балки унинг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғуси ва таъриф-тавсифи орқали ёритилади. Шу маънода «Ҳайратул-аброр» лирик тавсифий дostonдир. Бироқ бу ҳолат унда эпик тасвири — ҳикоя ва масалларни мустасно қилиб қўймайди. «Ҳайратул-аброр» нинг жанр хусусиятлари унда катта эпик образлар яратиш имкониятини бермайди. Лекин, шунга қарамай, «Ҳайратул аброр»да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор. Бу образларни дostonдаги масалаларнинг ривожланишида, асарнинг композициясида қандай роль ўйнашига қараб учга бўлиш мумкин: 1. Дostonнинг бош қаҳрамони — бу дostonнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар китобхоннинг доимий ҳамроҳи, турли-туман масалалар, фикр-мулоҳазалар, ҳикоя ва тамсиллар оламига олиб борувчи йўлчи — Навоийнинг ўзи; 2. Мақолатлардаги тавсифий образлар — портрет ва характерлар; 3. Ҳикоя ва масаллардаги эпик образлар. Бинобарин «Ҳайратул-аброр» деганда бир неча бобдан ташкил топган дoston, дostonнинг бош қаҳрамони — йўлчи

юлдузи Алишер Навоий ва тавсифий ҳамда қистирма эпик образлар кўз ўнгимизда гавдаланади. Бироқ бошқа дostonлар ўзгача. «Фарҳод ва Ширин» номи билан шу дostonнинг бош қаҳрамонлари Фарҳод ва Ширин; улар билан бирга Меҳинбону, Шонур, Хисрав ва Шеруя, «Лайли ва Мажнун» билан Лайли ва Мажнун, «Сабъаи сайёр» билан биринчи навбатда Баҳром ва Дилором, «Садди Искандарий» билан Искандар образи кўз ўнгимизда пайдо бўлади. Навоий дostonлари бошлаб мана шу қаҳрамонлар образи орқали фольклорга, халқ ижодиёти анъаналарига боғланади.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва иждокорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик дostonидир. Олижаноб инсоний фазилатларни, умумбашарий орзу-интилишларни тараннум этган бу асар ўзбек классик адабиётининг янги ва улкан бир асари бўлиши билан бирга, Ўрта Шарқ халқлари адабий анъаналари тараққиётида ҳам янги ҳодиса, катта бир босқич бўлди. Навоий ҳамсачилик анъанасидан мустаҳкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги тема ва проблемалар, янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва характерларнинг бадий тажассуми бўлган «Фарҳод ва Ширин» дostonини яратди.

Хисрав ва Ширин образлари маълум тарихий илдизга эга. Хисрав машҳур сосоний подшоларидан бўлган Ануширвоннинг набираси Хисрав Парвездир. Хисрав Парвез 590 йилда тахтга чиққан ва 628 йилда ўз ўғли Шеруянинг буйруғи билан қатл қилинган эди. Манбаларнинг маълумотига кўра Ширин ҳам тарихий шахс бўлиб, у Хисравнинг энг севиқли хотини экан. Арман қизи ёки оромийлардан бўлган гўзал Ширин феодал зодагонларнинг хонадонидан эмас экан. Шунинг учун феодал-аристократик доира Ширинга паст назар билан қараб, уни Хисравга номуносиб деб ҳисоблар экан. Бу ҳолат феодал-сарой иғволарини янада кучайтириб юборган экан. Шундай қилиб, бошлаб фольклор, кейин ёзма адабиёт анъаналаридан мустаҳ-

кам ўрин олган Хисрав, Ширин ва Шеруя тарихий прообразга эгадир.

Хисрав, Ширин ва Шеруялар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар вужудга келиб, Хисрав ва Ширин саргузашти, уларнинг севгиси афсонавий тус ола бошлайди, янги-янги афсона ва ривоятлар вужудга кела бошлайди. Булар тарихий хроникалар ва турли характердаги ёзма асарлардан ўрин олади.

Тарихий манбалар, афсона ва ривоятлар ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин ҳақида обидалар яратишга бир замин бўлиб хизмат қилди. Ёзма адабиётда биринчи бўлиб Абулқосим Фирдавсий Хисрав ва Ширин ҳақида дoston яратди. Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»и билан мазкур мавзу ва образлар хамсачилик анъанасидан мустақкам ўрин олди. Хамса муаллифларидан ташқари Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида яна кўп шоирлар асар яратдилар. Шундай қилиб, Хисрав ва Ширин тарих заминидан афсона ва ривоятларга, ундан ёзма адабиётга ўтди, ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижодиётида кўпдан-кўп асарлар яратилди.

Хисрав ва Ширин тарихи, афсона ва ривоятлар, ёзма адабиёт обидалари ва бошқаларни тадқиқ этишда шарқшунослик ва адабиётшунослик фанлари катта тажриба тўплади. Кейинги йилларда яратилган тадқиқотлардан йирик кўламдаги асарлар сифатида хусусан чех олими Х. В. Дуда¹, совет олимларидан Г. Алиев², Г. Бегдели³, С. Эркинов⁴ тадқиқотларини таъкидлаш лозим. Алоҳида муаллифларнинг дostonлари (ёки умуман ижодиёти) бўйича яратилган илмий ёки илмий-оммабоп асарлар жуда кўп. Биз булар ҳақида махсус тўхташ, мулоҳаза юритиш зарурияти йўқ деб ҳисоблаймиз. Фақат баҳсимиз муносабати билан икки нарсани таъкидлаймиз. Тадқиқотларда биринчи манбаларнинг материали ва маълумотлари изчиллик билан ўқиланиб, пухта текширилди ва ёритилди. Тадқиқ-

¹ N. W. Duda. Ferhad und Schirin, Die, literarische Geschichte eines persischen Sagenstoffes, Praha, 1933.

² Г. Ю. Алиев. Легенда о Хосрове и Ширин в литературе народов Востока, Изд. вост. лит., Москва, 1960.

³ Г. Бегдели. Низаминен «Хосров ва Ширин» поэмасы ва бу мавзунун Шэрг эдэбијјатинда эшлэнмэсы, дис., Бақы, 1967.

⁴ С. Эркинов. Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиссий таҳлили. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1971.

қотлар «Хисрав ва Ширин» ёки «Фарҳод ва Ширин» (Ориф Ардабилийда «Фарҳоднома») нинг илдизи, бир томондан, тарихга, иккинчи томондан, фольклор анъаналарига бориб тақалишини кўрсатади. (Шубҳасиз, ҳар бир тадқиқотнинг ўз мавзуи ва объектига мувофиқ масалалар доираси, фазилатлари, шу билан бирга айрим мунозарали жиҳатлари ҳам бор).

Ғ. Алиев Хисрав ва Ширинга тааллуқли манбаларни икки гурпуага ажратади. Биринчи гурпуага Византия тарихчиси Феофилакт Симокаттанинг «Тарих» китобини¹, арман тарихчиси епископ Себеос асари² ва автори номаълум Сурия хроникаларини³, иккинчи гурпуага араб-форс манбаларини (Жоҳиз, Табарий, Ибн ал-Фақиҳ, Балъамий, Саолибий, ал-Мааррий, Ёқут ва бошқаларнинг асарларини) киритади. Бу икки гурпуа манбалар маълумот ва талқинда маълум муштаракликка эга. Биринчи гурпуа манбаларда кўпроқ Хисрав ва Ширин тарихи берилса, иккинчи гурпуада тарих билан ривоятлар уйғунлашиб кетган. Мана шу иккинчи гурпуа манбалар Хисрав ва Ширин ҳақида катта обидаларнинг вужудга келишига замин бўлиб хизмат қилган эди.

Қадимги манбаларнинг Хисрав ҳақидаги маълумотлари деярли муштаракдир. Аммо Ширин ҳақидаги маълумотларда, унинг эл-юрти ҳақида бирмунча фарқ-тафовут бор. Симокаттанинг маълумотича, Сира (Ширин) румолик христиёнлардандир. Хисрав шаҳаншоҳлар анъанасини бузиб, христиён қизига уйланади. Бу сарой аҳли ва зодагонларнинг норозилигини тугдиради. Фақат бир йилдан кейингина Ширин сарой маликаси сифатида эътироф этилади⁴. Себеос Хисрав Парвез салтанатига бағишланган бўлимнинг «Шоҳ Хисравнинг хотини малика Шириннинг олижаноблиги ҳақида» бобида Ширинни христиён қизи, унинг юртини Хужистон (Хузистон) деб маълумот беради⁵. Сурия хроникаларида эса Сира (Ширин) эронийлар

¹ Феофилакт Симокатта. История, под ред. Н. В. Пигулевской, Москва, 1957.

² Себеос. История императора Иракла, СПб, 1862; «История Епископа Себеоса», Ереван, 1939.

³ Бу хроникалар Н. Пигулевскаянинг «Византия и Иран на рубеже VI и VII веков» (М.— Л., 1946) асаридан ўрин олган.

⁴ Феофилакт Симокаттанинг зикр этилган китоби. 134-бет.

⁵ Себеос. История императора Иракла, стр. 50.

дан деган маълумот берилади. Шу манбада Хисравнинг бошқа бир хотини — Марям (у ҳам христиён қизи) номи зикр этилади¹. Е. Э. Бертельс: манбанинг аслида «оромий» эмас, балки «армани» ёзилган бўлиши мумкин. У ҳолда Яқин Шарқдаги анъаналарнинг Ширинни «армани» деб ҳисоблаши сабаби ойдинлашади,— дейди².

Иккинчи гурппадаги манбалар тарих фактлари ва ривоят-афсоналарни тўплаган манбалар сифатида қимматли бўлиб, айрим фарқ-тафовутига ва зиддиятига қарамай, улар тарих ва ривоятлардаги Хисрав ва Ширин ҳақида тўлароқ тасаввур туғдириб, бир-бирини тўлдиради ва такомиллаштиради. Дастлабки афсона ва ривоятларда Хисрав ва Ширин, буларнинг севгиси, Хисравнинг Ширинга уйланиши, сарой реакцияси, Хисравнинг ўлдирилиши каби эпизодлар ҳикоя қилинса, кейинчалик Фарҳод ва Бесутун, қаср ва ариқ, от Шабдиз, қўшиқчи Баҳлабанд (Борбад), Марям ва Шириннинг рашк-рақобати каби воқеалар, эпизодлар қўшилади. Фарҳод номи биринчи бор «Тарихи Табарий» да зикр этилиб, унинг Ширинга ошиқ бўлгани ва Ширин шарафи учун Бесутунни кесгани ҳикоя қилинади³. Фарҳод номи Низомийга қадар Абулҳасан Али бинни Оғочий, Сўзани Самарқандий, Фаррухий, Қатрон Табрзий ва Хоқоний каби шоирларнинг сатрларида зикр этилса, ёзма адабиётда унинг эпик образини биринчи бор Низомий Ганжавий «Хисрав ва Ширин» достонида яратди.

Шундай қилиб, Хисрав ва Ширин тарихдан халқ афсонаси ва ривоятларига, ундан ёзма адабиётга ўтиб катта ва мураккаб тарихни бошидан кечирди. «Хисрав ва Ширин ҳақидаги ривоятларнинг турли тарихий даврларда мунчалик кенг шуҳрат қозонишини унинг севги ва садоқат ҳақидаги гўзал афсона бўлиши билангина изоҳлаш тўғри бўлмайди. Хисрав ва Ширин ҳақидаги афсона — халқ ижодиётининг маҳсули. Унинг сюжети замирида ётган тарихий воқеалар асрлар давомида халқ томонидан қайта ишланиб, бадиий асар яратишга бир режа бўлиб хизмат қилди...»⁴.

¹ Н. Пигулевская. Византия и Иран на рубеже VI и VII вев, стр. 241

² Е. Бертельс. Низами, «Молодая гвардия», 1948, стр. 107.

³ Тарихи Табарий, Лакнау, 1874, 360-бет.

⁴ Ғ. Алиев, зикр этилган асар, 6-бет.

Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и ҳамсачиликнинг анъанавий мавзуи ва образлари заминида вужудга келди. У ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин ҳақида биринчи бор ишланган Фирдавсий достони билан, ҳамсачиликнинг муассиси Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин», Хисрав Деҳлавийнинг «Ширин ва Хисрав» ҳамда Ашраф достони билан яқиндан таниш эди. У муқаддимада ўз салафлари ҳақида сўзлаб. Низомий ва Деҳлавийдан кейин айтади:

Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,
Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб.
Яна бўлгон экан бу нома марқум,
Вале роқим эмастур яхши маълум.¹

Кейинги йиллардаги тадқиқотларда Навоий таъкидлаган «яхши маълум бўлмаган роқим» Ориф Ардабилий деган фикр илгари сурилмоқда². Ориф Ардабилийнинг форс тилида битилган «Фарҳоднома» достони икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Фарҳод билан Гулистон деган қизнинг, иккинчи қисмида Фарҳод билан Шириннинг севги саргузаштлари ҳикоя қилинади. «Фарҳоднома»да меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик мотивлари ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ориф достони сюжет ва композицияси, образлар системаси ва бадиий услуби жиҳатидан халқ ижодиётига, афсона ва ривоятларга янада яқиндир.

Булардан келиб чиқадиган хулоса шундаки, Навоий салафларининг дostonлари «соф китобий» асарлар бўлмай, балки халқ ижодиёти билан йўғрилган асарлардир. Навоий салафларининг асарлари орқали ҳам бевосита бўлса-да, халқ ижодиёти, унинг афсона ва ривоятлари билан таниш эди. Иккинчидан, Навоий ҳеч қачон ҳамсанавис салафларининг асарлари билан чекланиб қолмади. У турли-туман манбаларни, тарих китоблари, халқ афсонаси ва ривоятларини синчковлик билан ўрганиб чиқди, улардан ижодий фойда-

¹ Ҳамса, 166-бет.

² Мухтасар Азарбајҷан эдэбиинати тарихи, Бақы, 1948, 117—118-бетлар. Н. Г. Араслы. Ариф Ардебилли и его поэма. «Фарҳаднаме», Автореферат канд. дисс.. Бақы, 1969.

ланди. Достоннинг муқаддимаси — «Иқболи саодат тили...» дан бир неча мисра келтирамиз:

...Қилиб кўнглумни бу андиша шайдэ.
Таворих сари айладим ҳар сари пайдо,
Назар айлаб борин аввалдин-охир,
Бўлуб бошдан-оёқ олимда зоҳир.
Топилди онча сўзким, комим эрди,
Қуюлди онча майким, жоним эрди.
Бу дурлар чунки манзум ўлғусидур,
Қулоқ солғонга маълум ўлғусидур.
Ки бу баҳр ичраким поён анга йўқ,
Етишмак қаърига имкон анга йўқ...¹

Аммо Навоий бу сатрларда танишган ва фойдаланган асарларини номлаб ўтмайди. Шундай бўлсада, айтиш мумкинки, у танишган ва фойдаланган асарлар сирасида Хисрав ва Ширинга доир афсоналарни жамъ этган манбалар — Табарий, Балъамий, Ёқут, Саолибий ва бошқа муаллифларнинг асарлари ҳам бўлган бўлиши мумкин. Бу китобий манбаларда «тарих» билан «фасона» нинг ёндош ва қоришиқ ҳолда келишини унутмайлик. Шундай хусусият Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асаридаги Хисравга доир фаслларга ҳам хос бўлиб, у тарих маълумотларинигина эмас, балки афсона ва ривоятларни ҳам ўзида мужассамлантирган. Шу ўринда айрим қисқартиш ва шарҳлар билан ушбу мўъжаз фаслларни келтиришни мувофиқ кўрамиз. Навоий Ҳурмуз билан Баҳроми Чўбинанинг ўзаро ёғий бўлгани воқеотини баён этиб, Баҳроми Чўбина «...Парвез отиға ва анинг навкарлигига ўзин мансуб қилди. Ғараз бу тадбир эдиким, Ҳурмуз ўғлидан бадғумон бўлуб ородан кўтарғай ва Баҳром осонлиғ била Ҳурмузни дафъ қилиб, подшолиғини олғай. Ва бу ройи мувофиқ тушги. Ҳурмуз Парвез қасдиға машғул бўлиб, Парвез ваҳмдан қочиб, Арман вилоятига борди ва Ширинга ошиқ бўлди (таъкид бизникк — Н. М.). Андоқким шарҳи келгусидир. Иншоолло, чун Парвез қочти, Баҳромға бормади. Ҳурмуз билдиким, Баҳром кайд қилибтур ва ўғли гуноҳсиз эркандур. Сипоҳ ясаб, Баҳром ўтрисиға йиборди. Баҳром анинг сипоҳин урушиб бости.

¹ Хамса, 165-бет.

Ва Ҳурмуз салтанати корхонаси мутазалзил бўлуб, чун аркони давлат андин норози эрдилар, тутуб кўзига мийл тортиб, Арманга киши йибориб, Парвезни келтуруб подшо қилдилар...»¹ Бу сатрларда Навоий тарихий маълумотларга мувофиқ Хисравнинг отаси Ҳурмуз билан қариндош ворислардан Баҳроми Чўбина ўртасидаги муҳолифат, Ҳурмузнинг кўр қилиниши ва Хисрав Парвезнинг тахтга чиқишини баён этади. Навоийча, Хисрав Парвез Армандан чақирилади. Бу Ширин ва Меҳинбонунинг афсона ва ривоятлардан арманистонлик сифатида ўрин олиши, афсона ва ривоят маълумотларининг «расмий» тарих китоблари таркибига сингиб бориши оқибати бўлиши мумкин (мазкур ўзгаришлар, албатта, «Тарихи мулуки Ажам»га қадар содир бўлган).

Баҳроми Чўбина фаслида Навоий Хисрав Парвез устига Баҳромнинг қўшин тортгани, Хисравнинг мағлуб бўла бошлагани, отасига мурожаат қилиб, унинг маслаҳати билан Румга бориб Қайсардан мадад олгани, Баҳромнинг енгилиб, Хоқон хизматига боргани, у ерда уни заҳарлаб ўлдиришгани баён этилади. Фаслнинг охирида: «Ва баъзи тарихда ани мулук ададига киюрмайдилар. Ва Шервон салтанатини анинг наслидин дебтурлар ва анинг нажодини баъзи Каркин Миллодқа ва баъзи Яздижурд бинни Баҳромга еткурубтурлар»², — деб манбалардаги тафовут ва зиддиятларни таъкидлайди.

Хисрав Парвез фаслида аввалги фаслнинг айрим маълумотлари такрорланади ва тафсилотлар билан тўлдирилади. Шулардан бири Ҳурмузнинг хоинлик билан ўлдирилиши воқеотидир.

Иккинчи бир тафсилот Хисравнинг Марямга уйланиши билан боғлиқдирким, бу Сурия аноним хроникалари ва Хисрав ҳақидаги кўпчилик ривоятлардан ҳам, ёзма адабиёт обидаларидан ҳам ўрин олган. «Чун Парвез Румга етти, — дейди Навоий, — Қайсар анга қамоқи ҳолин билиб, яхши дилжўйлик қилиб, Марям отлиғ қизин анга никоҳ қилди ва қолин мадад бериб узотти...»³.

¹ Алишер Навоий. Асарлар, ўн тўртинчи том, 227-бет.

² Уша ерда, 228-бет.

³ Уша ерда, 229-бет.

Шундан кейин Навоий Хисравнинг шон-шавкати, довуғи ортганини ҳикоя қилади: «Ва макнат ва шавкати бир ерга еттиким, андин бурунғи Салотинга мурассар бўлмайдур эрди. Ва баъзи муаррихлар анга мурассар бўлгон нималарни ҳайрат тариқи била теъдод қилибтурлар...»¹ Булар: жавоҳир билан зийнатланган, тўрт поясига фалак, юлдузлар ва етти иқлим тасвирланган Тоқдис деб номланган олтин тахт; ҳар бири чумчуқ катталигидаги жавоҳирлар билан зийнатланган улкан гилам; Шабдиз номли машҳур от (от ўлгандан кейин қояга унинг суратини солдириб Хисрав шу билан овунар экан); Борбад номли «замонининг ягонаси бўлган муғанний»; Шопур исмли тенги йўқ наққош; Бузург Уммид деган аллома вазир; яна — минг фил, ўн саккиз минг от, ўн икки минг «туркий» деб навланган оқ туя, неча минг соҳиб жамол канизак ва бошқа-бошқалар. Бу таъриф ва тавсиф Хисравнинг шон-шавкати ҳам, мол-дунёси ҳам эл-юртда дoston бўлиб, ҳақиқат билан муболағанинг уйғунлашиб кетганини кўрсатади. Шабдиз ва Борбад эса Хисрав ҳақидаги кўпдан-кўп афсона ва ривоятларнинг асосини ташкил этади.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ширинга алоҳида ўрин ва эътибор беради: «Ва Шириндек маҳбуби бор эрдиким, оламда анингдек ҳусну латофат ва жамолу малоҳат ҳеч кимда йўқ эрди...»² Ширин таърифидан кейин Навоий нодир манбалардан кишини гоътада таажжублантирувчи «икки сўз» (икки маълумот) топганини қайд этади. Булардан бири Фарҳодга тааллуқли: «Бири улким, агарчи Шириндек оламда нодираси бор эдики, вале Фарҳоддек ҳам олам ажубаси рақибни бор эрдиким, ишқ ва ниёз атрофидин бовужуди Хисравдек подшоҳ кўнгли Фарҳодқа майл қилиб, илтифот ва тараҳҳумлар зоҳир қилди. Ва ани билиб *Хисрав рашқдин макр била Фарҳод қатлиға*, (таъкид бизники — Н. М.) боис бўлдиким, андин машҳурроқдурким битмак ҳожат бўлғай». Фарҳод номи биринчи бор X аср манбаларида, жумладан «Тарихи Табарий»да зикр этилгани маълум. Фарҳод, бу ман-

¹ Уша ерда, 229-бет.

² Уша ерда, 230-бет.

банинг баёнича, Ширинни севиб қолган, унинг учун Бесутун тоғини кесиб, мўъжизали ишларни бунёд этган экан. Бу, шубҳасиз, Хисрав ва Ширин тарихи ва Ҳоқеотиға қўшилиб бориб, анъанавий сюжетни янги обида томон ривожлантирган.

Иккинчи маълумот шундаки, «Ҳазрат Рисолат» (Муҳаммад пайгамбар) Хисрав Парвезга «дин ва ислом даъватиға нома битиб киши йиборди. Ва ул мувахрафот ғуруридин ул ҳазрат муборақ номасин йирти ва итоат қилмади»¹. (Дарҳақиқат, сўнгги сосонийлардан бўлган Хисрав Парвез исломни қабул қилиш таклифини рад этиб, зардуштийликка содиқлигича қолган.) Хисрав Парвез фасли Шеруя томонидан Хисравнинг қатл қилиниши баёни билан тугалланади.

«Тарихи мулуки Ажам» Алишер Навоийнинг Хисрав Парвез тарихи билан ҳам, унинг тўғрисида яратилган ривоят ва афсоналар билан ҳам яқиндан таниш бўлганини кўрсатади.

Шубҳасиз, ёзма манбалардан ташқари Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида халқ оғзида айтиб келинган қисса, афсона ва ривоятлар, уларнинг турли-туман вариантлари ҳам бўлган. Навоий ёзма манбалар билангина эмас, балки оғизда айтиб келинган қисса, афсона ва ривоятлар (жилла бўлмаса уларнинг бир қисми) билан таниш бўлган. Навоийнинг турли-туман қисса, афсона ва ривоятлар билан танишлигига унинг лирикасидаги айрим сатрлар ҳам шаҳодат беради. Бир неча мисол келтирамиз:

Кўп ўқудим Вомиқу Фарҳоду Мажнун қиссасин,
Ўз-ишимдин бул-ажаброқ достоне топмадим².

Бодан гулгун кетурким, шоми ҳижрон мен киби,
Юз туман Фарҳодни паст айлаган Шабдиз эрур...

Хийла ожизлиқдин айлар ошиқ, англа, эй кўнгул,
Ким забунроқ ишқ аро Фарҳоддин Парвез эрур³.

Эрур мазлуму золим қатли ишқ оллида кўп осон,
Агар Фарҳод ўлди, қатл топмай қолдиму Парвез...⁴

¹ Ўша ерда, 230-бет.

² Ғаройибус-сигар, 430-бет.

³ Наводируш-шабоб, 197-бет.

⁴ Наводируш-шабоб, 208-бет.

Бу парчаларда «Хисрав ва Ширин» ёки «Фарҳод ва Ширин» циклига мансуб бир эмас, бир неча қисса кўзда тутилаётгани равшан. «Маҳбубул-қулуб» нинг иккинчи қисми 6- фаслида «Муқбил ва Мудбир» ҳикоясининг Хисрав Парвез билан боғлиқлиги ҳам шуни кўрсатади. Худди шунингдек, Навоий замондошларининг асарлари, жумладан Абдурахмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонидаги Хисрав Парвез ва балиқчи, ёш замондоши Мавлоно Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф» китобидаги Парвез ва мунажжим, Парвез ва қул ҳикоялари¹ ҳамда бошқаларни кўзда тутсак, Навоий даврида Хисрав ва Ширин (ёки Фарҳод ва Ширин) ҳақида мураккаб сюжетли катта қиссалардан ташқари кичик, баъзан бир эпизоддан иборат ҳикоя-тамсиллар ҳам кенг тарқалгани аён бўлади.

Шундай қилиб, Алишер Навоий ихтиёрида кўп ва хилма-хил манба, материал ва маълумотлар бор эди, улар шоирни тарих сарчашмаларигагина эмас, балки халқ ижодиёти сарчашмалари томон ҳам элтар эди. Бундан ташқари халқ ижодиётига хос романтика, фантазия, хаёлот, фавқулоддалик, муболаға ва бошқалар Алишер Навоийга ижодий эркинлик бериб, уни бирон (ёки бир неча) манбага боғланиб қолиш «маҳдуд» лигидан халос этар, халқ асарларининг ўзи бу борада сабоқ бўлар эди. Зотан, бирор манбагагина боғланиб, унинг доирасида қолиш Навоийга «Фарҳод ва Ширин» да ўз олдиға қўйган улкан проблема ва масалаларни ҳал этиш имконини бермас эди. Навоийнинг тарихға — фактларға, бадий анъаналарға, жумладан халқ ижодиётиға муносабати шу зайлда эди.

Энди «Фарҳод ва Ширин» даги анъанавий образларға ўтайлик. Бу биринчи навбатда Хисрав Парвез образидир. Тарихий шахс — Хисрав Парвез бу образнинг вужудға келишида прообраз бўлиб хизмат қилгани маълум. Аммо шуниси ҳам маълумки, Хисрав Парвез тарих саҳнасида адабиёт оламиға ўтиши билан тобора тарихдан йироқлашади, ўз тарихий ўзагини ўзгартириб боради. Бу Хисрав ҳақида яратилган ёзма адабиётдаги илк йирик асар Фирдавсий достонига ҳам тааллуқлидир. Унинг «шавкатли ва ошиқ Хисрав» и

¹ «Ирфон», Душанбе, 1968, 76—77, 219—220-бетлар.

тарихдаги Хисрав Парвезнинг айнан ўзи эмас. Шу маънода Низомий тарихдан янада «йироқлашади», Аммо у ўз даври тарихига яқинлашади. «Адолатли подшоҳ ғоясини илгари сурган улуг шоир ва мутафаккир Ширин воситасида Хисравни «қайта тарбиялаб», уни одил ва ориф шоҳ, содиқ ва вафодор ошиққа айлантиради. Низомий халқ орзуси ва хаёлотигади одил подшо образини яратган эди. Бу образни яратишда у анъанавий материаллар билан бирга халқ эртаклари ва қиссаларидаги «адолатли подшолар» образидан ҳам, шубҳасиз, илҳомланган.

Навоий яна нари кетди. У мақсади, орзу-интилишлари ва хаёлотини меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳод образида мужассамлантирди. Бу Хисрав қиёфаси ва унга бўлган муносабатни батамом ўзгартириб юборди. Фарҳод — эзгулик оламининг, Хисрав — ёмонликнинг мужассами. Хисрав билан Фарҳод ўртасидаги конфликт — дostonнинг бош конфликти. Энди Шириннинг ҳам Хисравга муносабати тамомила ўзгача. У Хисравни севиш у ёқда турсин, балки бутун қалби билан ундан нафратланади... Навоий дostonида Хисрав аслидан (тарихий Хисрав Парвездан) шу даражада йироқлашиб кетдики, айрим деталларни (ном, Шеруя воқеаси ва бошқаларни) мустасно қилганда, гўё у билан қадимги тарихнинг барча иплари узилгандек. Навоийдаги Хисрав афсона ва ривоятлардаги анъанавий Хисрав образидан ҳам узоқ, узоққина эмас, ҳатто қарамақарши ҳам. Лекин у гўё халқ эртаклари ва қиссаларидаги «Бир бор экан, бир йўқ экан, зolim бир подшо бўлар экан...» қабалидаги ўнлаб, юзлаб зolim подшоларнинг жамловчи образи... Демак, Навоий конкрет бир неча афсона ва ривоятлардан йироқлашган бўлса-да, халқ ижоди руҳидан йироқлашмади, ўз Хисравини қиссадан-қиссага ўтиб халқ қарғаб, лаънатлаб келган шох тимсолида яратди, «андаза»ни халқдан олди. Навоий дostonининг ғоявий-эстетик моҳияти, йўналиши ва мақсади шуни тақозо қилар эди.

Ширин образи ҳам мураккаб тараққиёт йўлини кечиб ўтди. У бошлаб халқ ижодиётидан, кейин ёзма адабиётдан кенг ўрин олди. Дастлабки афсона ва ривоятларда Ширин фаолияти асосан Хисрав билан боғлиқ бўлиб, у гўзал ва садоқатли аёл сифатида тасвирланади. Кейинроқ у Фарҳод, Шомира, Бесутун ва бош-

қалар билан бирга ўсиб такомиллашади. Ширин халқ ижодиётидан ёзма адабиётга ўтади.

Алишер Навоий Ширин ҳақидаги тарихий-ривоятвий манба ва анъаналар билан яқиндан таниш эди. Бунга хусусан «Тарихи мулуки Ажам»даги маълумотлар ёрқин далил бўла олади. Навоий анъанавий маълумот, ривоят ва афсоналардан фойдаланиши билан бирга, дostonнинг янги ғоявий-эстетик моҳияти, режаси, воқеалар ва образлар силсиласи муносабати билан анъанавий Шириндан чекинади ҳам. Унинг Ширини ривоят ва афсоналардангина эмас, балки хамсалардаги анъанавий Ширин образидан ҳам катта фарқ қилади. У Хисравнинг қаллиғи эмас, балки меҳнаткаш ва ижодкор Фарҳоднинг севикли ёри, у «сут ариғи»нинг эмас (бу Шириннинг маънавий оламини хийла чегаралаб қўйган бўлар эди), балки эл-юртга «ҳаёт» ва «нажот» бағишлаган «Наҳрул-ҳаёт» ва «Баҳрун-нажот»нинг ташаббускорларидан бири. (Халқ афсоналарининг кўпчилиги ҳам Ширин фаолиятини сув билан, ариқ очиш билан боғлайди). Ширин халқ эпосидаги мўъжизакор, жасоратли ва оқила қизларга ўхшаб кетади. Навоий Ширини билан Ориф Ардабилии дostonидаги Ширин образи бир-бирига хийла яқинроқдир. Бу, Навоийнинг Ориф дostonи билан таниш бўлиши-бўлмаслигидан қатъий назар, халқ ижодиётида Ширин ҳақида қадимийроқ анъанавий ривоят ва афсоналардан фарқ этувчи янги асарлар ҳам вужудга келган, Навоий ҳам, Ориф ҳам шундай асарлардан илҳомланиб, улардан ижодий фойдаланганлар деб фараз қилмоққа имкон беради. Ширин номи билан боғлиқ кўпгина ривоят ва афсоналар бор. Қаҳрамонни ўз эл-юрти билан боғлаб кўрсатиш халқ ижодига хос анъаналардан бири. Шу анъанага мувофиқ Ширин халқ асарларида турли эл-юртга мансуб қилиб тасвирланади, айрим қишлоқлар, бинолар, сойлар, чашмалар ва бошқалар унинг номи билан аталади. Аммо шу атамалар асосида Ширин «тарихи» ни тиклашга интилиш, шубҳасиз, фойдасиз, натижасиз бўлур эди. Чунки Ширин аллақачонлар якка шахсликдан чиқиб образга, гўзаллик, садоқат, ақл-ирода тимсолига, халқнинг сув ҳақидаги ғояси ва орзуси тажассумига айланиб, ҳад-ҳудудни кечиб ўтган эди.

Шириннинг қиссага Фарҳод образини бошлаб кел-

гани қайд қилиб ўтилганидек, Фарҳодни биринчи бор Низомий Ганжавий ёзма адабиётда мукамал эпик образ сифатида ишлаб, «Хисрав ва Ширин»нинг асосий образларидан бирига айлантирди. Шундан бошлаб Фарҳод хамсачиликнинг анъанавий образи бўлиб қолди, унинг тўғрисида кўпдан-кўп асарлар, жумладан дostonлар вужудга келди. Бошқа асарларнинг ғоявий-бадий қимматини камситмаган ҳолда, шуни дадил таъкидлаш лозимки, Навоийнинг Фарҳоди бу образ тараққиётининг юксак чўққисидир.

Фарҳодни тарихий шахс деб тасдиқловчи ёки бундай мулоҳазани узил-кесил рад этувчи ҳужжатларга эга эмасмиз. Фарҳод номи дастлаб бирор конкрет шахс — тош йўнувчи, уста билан боғлиқдир. Эҳтимол, у Бесутун билан алоқадор бўлиб, бу қоя билан боғлиқ бирор ишни бажо келтиргандир. Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Хисрав Парвез ҳақида сўзлаб, Ширин ва Фарҳод воқеотига ўтиш олдидан «Ва Кисро тоқин дебтурларким ёримчуқ эрди, ул тугатти» дейди¹. Фарҳод Доро замонида эмас, Хисрав Парвез даврида ўтиб, чала қолган «Кисро тоқи» ишларини тугаллашда иштирок этган бўлиши, тарихий замин ҳақиқат бўлиши мумкин². Ривоятларга кўра Фарҳод қояга Ширин, Хисрав ва Шабдиз тасвирини ишлаган экан³.

Аммо ортиқ даражада фаразга берилиш, Фарҳод номи ва шахсини қандай бўлмасин тарихга боғлашга интилиш сунъий ва фойдасиз бўлиши мумкин. Чунки Фарҳод тарихга эмас, балки адабиётга мансубдир, яъни Фарҳод деганда биз мураккаб тарихий тараққиёт босқичларини кечиб ўтган бадий образни кўзда тутамиз. Унинг бадий образ сифатида шаклланиши ва тараққий этишида, кўпчилик тадқиқотчилар айтганидек, халқ ижодиёти, мифология, бадий фантазия замин бўлган эди⁴. Фарҳод мўъжизакор афсонавий қаҳрамон. У тоғ суради, қоя қўпоради, йўл солади, ариқ очади, қаср қуради; у ҳормас паҳлавон, ҳеч ким, ҳатто дев ва аждар ҳам у билан тенглаша ол-

¹ Ун тўртинчи том, 230-бет.

² Бальямий маълумотлари ҳам шунга мувофиқ келади.

³ Қаранг: Б. Денике. Сюжеты Низами Гянджеви в искусстве. Низами Гянджеви. Сборник четвертый, Ваку, 1947.

⁴ Бу ҳақда С. Эркиновнинг зикр этилган асарига (24-ва кейинги саҳифаларига) қаралсин.

майди... Шу жиҳатлари билан Фарҳод Хоразмдаги «Дев Қалъа» қаҳрамонига ҳам¹, бошқа кўп қаҳрамонларга ҳам ўхшаб кетади. Аммо Фарҳодни алоҳида олинган битта асар билангина боғлаш ва айниқса чегаралаб қўйиш мумкин эмас. Фарҳод — катта бадий ижодиётнинг маҳсули, у жамловчи образ, орау ва халқдаги қаҳрамон. Навоийнинг қаҳрамони ҳам ана шундай. У «Фарҳод ва Ширин»даги бошқа образларга қараганда янада халқ ижодига, халқ қаҳрамонларига яқин. У жуда мураккаб ва ҳалокатли саргузаштларни бошидан кечиради, денгиз тўфони ва қароқчилар ҳамласини дафъ этади, дев ва аждарни маҳв қилади, Искандар тилсимини очади, Жамшид жоми ва Сулаймон узугини қўлга киритади, йиллар давомида минглаб кишилар қилолмаган ишларни бажариб, тоғ кесиб мўъжизалар кўрсатади ва ҳоказо. Хуллас, Навоий Фарҳоди ҳам бевосита, ҳам билвосита халқ ижодиёти билан, фольклор билан боғланади. У ҳам Ширин каби бир эмас, бир неча халқнинг қаҳрамонига айланиб кетган бўлиб, турли географик аталмалар унинг номи билан аталади².

Ширин образи қиссага Меҳинбонуни ҳам олиб кирди. Меҳинбону ҳақидаги афсоналар бошлаб Мидия-Сурия заминиде вужудга келди, у Мидия-Сурия афсоналарида Семирамида деб номланган. Семирамида Суриянинг афсонавий шоҳи. Юнон ёзувчиси Ктесийнинг (эрамизгача бўлган V асрнинг охири IV асрнинг бошлари) тасвирича, Семирамида маъбуд Астартанинг қизи бўлиб, ёшлиги камбағалликда ўтган, гўзаллиги туфайли бир амалдорга эрга чиқиб, бахти очилган экан. Семирамида Бактрия билан Сурия жангида Сурия шоҳи Нинга ақлли бир маслаҳат бериб, шу билан шоҳнинг диққат-эътиборини қозонган, шоҳ Нин унга уйланган экан. Нин вафотидан кейин Семирамида Сурия тахтига чиқиб ҳукмронлик қилади. У Миср, Эфиопия, Ҳиндистон ва бошқа жойларга юришлар уюштиради, Бобилда «осма боғ-

¹ С. Толстов. Қадимги Хоразм маданиятини излаб, Тошкент, 1964, 31-бет.

² Фарҳоднинг Чин фарзанди сифатида тасвирланиши, назаримизда унинг наққошлиги билан, машҳур наққош Моний аъналарини билан боғлиқ бўлиши мумкин.

лар», Мидияда «Семирамида боғлари» барпо этиб, шон-шавкатда яшайди. Семирамида ўз ўғли Ниний томонидан ўлдирилади. Ривоятлардаги Семирамида шундай бўлган экан. Бу образнинг тарихий прототиби ўғли Ададнерари III (809—782) нинг болалик чоғида эрамизгача 809—806 йилларда ҳукмронлик қилган Сурия ҳукмдори Шаммурамаддир. Семирамида антик адабиётдан (жумладан Овидий ижодиётидан) ўрин олган бўлиб, у давлатманд ва улуғвор, лекин баттарин давлат бошлиғи сифатида тасвирланади. Қадимги арман афсоналарида Семирамида Шамирам номи билан тилга олинади¹.

Шундай қилиб Меҳинбону образининг излари қадимги Сурия тарихи, Сурия-Мидия афсоналарига бориб тақалади, у қадимги арман афсоналаридан Шамирам номи билан ўрин олади. Бу ҳолат Шамирамнинг фақат арман фольклоридагина эмас, балки бошқа Кавказ халқлари фольклорида ҳам кенг тарқалишига замин бўлади. Шамирам фольклордан ёзма адабиётга ўтади, Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достони билан хамсачиликнинг анъанавий образига айланади. Низомий ва унинг салафлари достонларида у Шомира-Меҳинбону (улуғ соҳиба) деб номланади, адолатли, тадбирли, эл-юрт учун фидокор ҳукмдор сифатида тасвирланади. Навоий достонидан у фаолияти ва сифати — хислати билан Хисравга қарама-қарши қўйилади².

Шундай қилиб: Хисрав ва Ширин (кейинчалик Фарҳод ва Ширин) ҳақидаги бадий асарларнинг пайдо бўлиши илдизи тарихга, Сосоний шоҳларидан Хисрав Парвез ва унинг хотини Ширинга бориб тақалади, Хисрав ва Ширин тарихдан халқ афсонаси ва ривоятларига ўтиб, севги ва садоқатнинг ўлмас образларига айланади, ривоят ва афсоналар қадимги мифология ва кейинги янги афсона ва ривоятлар билан қўшилиб,

¹ БСЭ, том 38, стр. 48.

² Меҳинбону, кўпчилик илмий, илмий-оммабоп асарлар ва дарсликларда саҳв билан айтилганидек, Шириннинг аммаси эмас, балки холасидир. Навоий Меҳинбону таърифида сўзлаб келиб, Ширинга ўтар экан:

Жаҳондин хотири озодаси бор,

Ки бир гулчеҳра хоҳарзодаси бор, —

дейди (Хамса, 237-бет).

мураккаб сюжет ва композицияга, катта образлар галереясига эга бўлган йирик қиссалар вужудга келади, булар ёзма адабиётда «Хисрав ва Ширин» (ёки «Фарҳод ва Ширин») ҳақида катта обидаларнинг вужудга келишига замин тайёрлади, Низомий достони билан у ҳамсачиликнинг анъанавий асарига айланди, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»и эса кўп асрлик адабий тажриба ва анъаналар такомилида янги, йирик ҳодиса бўлди.

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан биридир. Бу қиссани «Ромео ва Жульетта» билан қиёс қилар экан, машҳур арабшунос, академик И. Ю. Крачковский, жумладан, бундай деган эди:

«Ғарб сюжети Шекспир томонидан абадийлаштирилган «Ромео ва Жульетта» қиссасидан кўра жаҳонда аламлироқ қисса йўқ, деб аллақачонлар айтган эди.

Шарқ, албатта, Ромео ва Жульеттани билмаган ва улар билан фақат XIX асрдагина танишган эди, аммо унинг узоқ асрлар давомида яшаб келаётган ўз ғамгин қиссаси, Лайли ва Мажнун қиссаси бор... бу қисса ўнлаб улуғ шоирларни романтик дostonлар яратишга илҳомлантирди ва у ҳозирги кунга қадар Яқин Шарқнинг турли халқлари шоирларининг ҳам, драматургларининг ҳам, музикантларининг ҳам ижодида ўз аксини топиб келмоқда. Ғарбдаги Ромео ва Жульеттанинг шуҳрати билан қиёс этганда, Шарқда Мажнун ва Лайли янада машҳурроқдир...»¹.

«Лайли ва Мажнун» кўп асрли мураккаб тарихга эга. Қиссанинг вужудга келиши тарихини биринчи манбалар асосида синчковлик билан текширган И. Ю. Крачковскийнинг фикрича, унинг куртаклари VII асрнинг иккинчи ярмига бориб тақалади². Айрим

¹ Ранняя история повести о Меджнуне и Лейле в арабской литературе, Сб. «Алишер Навои», изд. АН СССР, М., — Л., 1946, стр. 31.

² Мазкур мақола, 31-бет. Биз Лайли ва Мажнун ҳақидаги қиссаларнинг вужудга келиши тарихини асосан ана шу мақолага таяниб, хулоса тарзида баён этамиз.

араб манбаларининг маълумотига кўра, Мажнун тарихий шахс бўлиб, у Бани Омир қабиласидан чиққан, унинг асл номи Қайс ибн Мулавваҳ (ёки Қайс ибн Муод) бўлган¹. Қайс ўз қабиладоши Лайли деган қизни севган², ўз севгиси ва ҳижрон аламлари ҳақида мунгли шеърлар битган. Бундай маълумот, жумладан, ибн-Қутайба (889 йилда вафот этган)нинг «Китоб-уш-шеър ва шуаро» асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда вафот этган араб олими Авон ибн-Ҳаким ал-Қалбий ҳам, 819 йилда вафот этган араб тарихчиси Ҳишом ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлар эса ўз яқин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ бўлган умавийлар хонадонига мансуб бир йигитнинг шеърлари бўлиб, у ўз номини ошкор этмаслик учун Мажнун тахаллусини қўллаган, дейишади. Шундай қилиб, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб қолади. Лекин шуниси равшанки, VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ араб поэзиясида Мажнун тахаллуси зикр этилган кўпгина мунгли шеърлар вужудга келади, бу шеърларнинг миқдори кўпайиб боради, тўпламларга киритилади. Аммо Мажнун номи зикр этилган шеърларнинг барчаси ҳам ёлғиз бир кишиники эмас. Араб олимлари ал-Жоҳиз (IX аср) ва 908 йилда вафот этган Ибн ал-Муътазнинг айтишича, кишилар Лайли номи билан боғлиқ бўлган барча шеърларни Мажнун номига нисбат бераверганлар. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърларни девон қилиб тузади, уларга шарҳлар беради ҳамда шеърларни Мажнун ҳақидаги ривоятларнинг сюжетига киритади.

Демак, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлгани каби, Мажнун номига нисбат бе-

¹ Баъзи манбаларда унинг номи Маҳдий ибн Муод, ал-Буҳтурий ибн ал-Жаъд ва бошқалар деб кўрсатилади.

² Баъзи маълумотларга қараганда, Лайли тарихий шахсдир. Машҳур тожик шоири ва мутафаккири Носир Хисрав (XI аср) «Сафарнома» асарида ҳикоя қилишича, у Арабистонда бўлган чоғида, Тоиф яқинида кишилар унга Лайли яшаган қўрғоннинг харобаларини кўрсатган эканлар. (Насир-и Хусрау. Сафарнамэ. Книга путешествия. Перевод и вступительная статья Е. Э. Бертельса. М.-Л., 1939, стр. 173.)

рилган шеърларнинг автори масаласи ҳам мунозаралидир. Бироқ шуниси аниқки, мана шу шеърлар зами-нида Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган эди. Агар VIII аср бошларида Мажнун ҳақидаги ана шундай айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар ҳали у қадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб бундай ривоятлар кўпайиб, кенг тарқалиб боради, X асрда эса Мажнун номи, Мажнун шеърлари ва ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Урта Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг тарқалади. Ривоятлар турли китоблардан ўрин олади. Мажнун номи шоирларнинг шеърларида тез-тез зикр этилади. Мажнун ҳақида бизгача сақланиб қолган ривоятлар, Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек¹, тарқоқ эпизодлардан иборат бўлиб, изчил, мукамал сюжет ва композицияга эга эмас эди.

Агар Мажнун номига нисбат берилган шеърлар турли ривоятларнинг вужудга келишига асос бўлган бўлса, ривоятлар ёзма адабиётда Лайли ва Мажнун ҳақида йирик обидаларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлади. Лайли ва Мажнун ҳақида биринчи марта 1188 йилда улуғ Озарбайжон шоири Низомий Ганжавий дoston яратди. Низомий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси ғоявий-бадий юксак ва мукамал бир бадий асар даражасига кўтарилди, хамсачиликнинг анъанавий достони бўлиб қолади. «Лайли ва Мажнун»нинг тадрижий такомилида Навоий достони янги ва улкан воқеа бўлди².

Навоийга қадар «Лайли ва Мажнун», бир томондан, халқ ривоят ва қиссаларида, иккинчи томондан, ёзма адабиётда қайта-қайта ишланиб, катта йўл кечган ва маълум анъаналарни вужудга келтирган³. Навоий китоблардан ўрин олган ривоятлар билан ҳам, ўз салаф-

¹ Е. Э. Бертельс. «Лейли и Меджнун», сб., «Родоначальник узбекской литературы», Ташкент, 1941, стр. 30—31.

² Навоийнинг бу асари жуда кўп илмий, илмий-оммабоп асарлар ва ўқув қўлланмаларида тадқиқ этилди, ёритилди. Яқинда бу асар ҳақида ёш олим Т. Аҳмедовнинг махсус монографик тадқиқоти босилиб чиқди: Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» достони, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1970.

³ Навоийга қадар туркий тилда Гулшаҳрий («Мантқиқут-тайр» достонида), Ошиқ Пошо («Ғарибнома» достонида) Лайли ва Мажнун ҳақида шеърий ҳикоя битишган, Шоҳидий «Гулшани ушшоқ» номи билан дoston яратган. Аммо бу асарлар, афтидан,

лари дostonлари билан ҳам яқиндан таниш бўлган¹. Шу билан бирга халқ оғзида, ровийлар ҳикоётида ай-тилиб юрган афсона ва ривоятлар ҳам кўп бўлиб, Навоий улардан хабардор бўлган.

Навоий «Лайли ва Мажнун»нинг халқ ижодиёти заминида пайдо бўлгани, унинг «авом» (оддий халқ) ва ровийлар оғиздан-оғизга ўтқариб ҳикоя қилиб келганини таъкидлайди².

Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonини яратишга киришар экан, маълум адабий анъаналардан воз кечолмасди, албатта, унинг олдида мана шу адабий анъаналардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда даврининг янги ва муҳим талаб ҳамда эҳтиёжларига жавоб бериш вазифаси турар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи дostonининг хотимасида бундай дейди:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.
Ёзмоқта бу ишқи жовидона,
Мақсудум эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси маззун...
Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавголари инсу жонни тутти³.
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи..
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.

у қадар шухрат қозонмаган ва Навоийга маълум бўлмаган. Лайли ва Мажнун ҳақида араб, форс ва туркий тилларда яратилган асарлар машҳур турк олими профессор Огоҳ Сирри Левенд томонидан қиёсий тадқиқ этилган:
Agâh Sirri L evend. Arap, fors ve türk edebiyatlarida Leylâ ve Mecnun hiâkyasi, Ankara, 1959.

¹ Навоий Лайли ва Мажнун ҳақида дoston битган Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Ашрафдан ташқари замондоши шоир Суҳайлини ҳам зикр этади:

Андоқки бўлуб демакка майли,
Назм авжининг ахтари Суҳайли.

(Хамса, 358-бет).

² Хамса, 358-бет.

³ Бу ўринда сўз хамсанавис — Низомий ва Хисрав Деҳлавий ҳақида бораётир.

Ким шуҳрати жаҳонга тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай...¹

Бу парчада Навоий икки масалага, биринчидан «афсона» ва «мазмун»га, яъни асарнинг қобиги ва мағзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътибор қилади.

Навоий ўз достонида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлардан фойдаланади. Бироқ унинг асл мақсади «афсона» сўзлаш эмас, балки «мазмун» баён этишдир. «Афсона» асарнинг «мавзун либоси» бўлса, ҳаёт, Навоий яшаган муҳит масалалари асарнинг мазмуни, моҳиятидир. Сиргдан қараганда, дostonдаги воқеалар қачонлардир араб саҳроларида бўлиб ўтгандек туюлади. Бу адабий анъаналар заминидан вужудга келган ва асарнинг романтик ҳикоявий колоритини кучайтирувчи шартли элементлардир. Моҳият эътибори билан эса Лайли ва Мажнун ҳам, уларнинг аламли, фожиали саргузаштлари ҳам феодал-клерикал муҳит билан, Навоий яшаган замин ва замон билан узвий боғлиқдир. Шоир Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан яшаган муҳитнинг даҳшатли қонун-қоидаларига, урф-одатларига қарши исён кўтаради. Шу билан бирга, бу дoston, инсонни, унинг ҳақ-ҳуқуқини, самимий севгисини ҳимоя қилишга, кишиларнинг шахсий ва оилавий бахт-саодати учун курашга чақирувчи кучли садо эди. Бундан ташқари Навоий биринчи бўлиб ўзбек тилида ва умуман туркий тилларда буюк салафлари асарлари билан басма-бас келувчи «Лайли ва Мажнун» достонини, Лайли ва Мажнунларнинг мукамал эпик образини яратди.

Навоий достони келиб чиқиши, ўз илдизи билангина эмас, балки сюжет ва композиция, услуб ва усул жиҳатдан ҳам халқ ижодиётига яқин туради. Унинг образлари ҳам кўп халқ қиссалари ва ривоятларидаги образларга ўхшаб кетади. Бу биринчи навбагда дostonнинг бош қаҳрамони Мажнун образига тааллуқлидир. Лайли Навоий достонида фольклор асарларидаги жасоратли хотин-қизлар каби хийла активлаштирилган (унинг Ибн Саломга қарши заҳарли ханжар тайёрлаб қўйиши ва хафақони тутиб беҳуш ётган куёв — Ибн

¹ Хамса, 454-бет.

Саломни қолдириб, Мажнун билан учрашиш хаёлида биёбонга йўл олиши эпизодини эсланг), Навфал эса калқ асарларидаги ожизларга мададкор, дармондаларга мушфиқ, адолатпеша, олижаноб инсон ва паҳлавонларга ўхшаб кетади. Буларнинг барчаси Алишер Навоийнинг халқ ва халқ ижодиётига эътиборини, фольклор аънаналаридан илҳомланиши ва ижодий фойдаланишини яна бир бор таъкидлайди.

«Лайли ва Мажнун» дostonидан ташқари Лайли ва Мажнун образлари Навоийнинг лирикаси, бошқа дostonлари ҳамда фалсафий-таълимий асарларидан ўрин олган. Ишқ куйчиси бўлган Навоий лирикасида тез-тез Лайли ва Мажнунларга мурожаат этади, уларнинг севгиси ва фожиасини эслатади, Лайлини гўзаллик ва покликнинг, Мажнунни ошиқлик ва фидокорликнинг рамзи сифатида қўллайди. Бир неча мисол келтирамиз:

Кўп сўз ясоди Лайли Мажнун сўзида халқ,
Эрмас начукки ҳуснуигу ишқим афсонаси¹.

Чу Лайли қилди Мажнун кўнглининг сарманзилин хилват,
На суд ар қўймаса ҳай гирдида они араб ҳаргиз².
Зинда дил Мажнуннинг ўлмиш кўнгли чун Лайлига ҳай,
Бас не осиг ани ҳайдин қовламоғлик, эй араб³.

Биринчи байтда шоир Лайли ва Мажнун «сўз»и (дарди, фожиаси) ҳақида халқнинг сўзи (афсона ва ривоятлари) кўплиги таъкидланса, кейинги икки байтда Мажнуннинг хўрланиши, таҳқирланиши таъкидланади.

Навоий ўзга асарларида бу қаҳрамонлар ҳақида кўпинча бир эпизоддан иборат бўлган кичик ҳикоялар келтиради. Жумладан, «Садди Искандарий»да «Мажнун ҳикоятиким, қиш кунининг узун қоронғу туни Лайли зулфининг мушқин исин ел қорвонидин истишмом қилиб, гом урар эрдиким, бахт машшотаси ул сарриштаи муродин илгига берди» (XXXIII боб)⁴, «Мажнун ҳикоятиким, фироқ тоғи оғирлиғидин ўзни

¹ Бадойиул-васат, 601-бет.

² Бадойиул-васат, 217-бет.

³ Ғаройибус-сиғар, 65-бет.

⁴ Хамса, 709-бет.

тоғдин ташламоқ тилади ва Лайли номаси илик тутуб ва қосиди камарин тутуб ташламоққа қўймади (LXVI)¹ ҳикоялари бор. Бу ҳар иккала ҳикоя ҳам «Эшиттим-ки...» сўзи билан бошланади, бу ҳам уларнинг халққа, халқ ижодиётига тааллуқлигига бир далилдир. «Лисонут-тайр» да ҳам «Лайли ва Мажнун» билан боғлиқ икки ҳикоя бор². Аммо бу ҳикоялар мистик моҳиятга эга бўлиб, Мажнун ишқи — ишқи илоҳий тарзида таъриф қилинади. «Маҳбул-қулуб»нинг иккинчи қисмидаги 10-фаслда берилган ҳикоя ўз ҳаётлиги билан «Лисонут-тайр» ҳикояларидан фарқ қилади. Унда ҳикоя қилинишича, бемор ётган Мажнун Лайли йўллаган мактубни қайта-қайта ўқийди, шу билан таскин ва шифо топиб, тузалиб туради³.

Навоий келтирган ҳикояларга монанд ҳикоялар хийла кенг тарқалган бўлиб, улар турли тўплам ва тазкиралардан, тарих китоблари ва мемуарлар ҳамда илмий-бадий асарлардан ўрин олган. Навоий замондошлари мусаннифотида ҳам улар кўп учрайди. Бу Лайли ва Мажнун ҳикоятларининг кенг тарқалгани, эл орасида латифа бўлганини яна бир бор тасдиқлайди.

«САБЪАИ САЙЁР»

√ «Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достони ўз композицияси билан «Хамса»нинг бошқа дostonларидан тубдан фарқ қилади. Дoston Баҳром ва Дилором ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоядан иборат.

Дostonнинг бош қаҳрамони бўлган Баҳром анъанавий образдир. Унинг замири, бир томондан, қадим-қадим замонларга, мифологияга бориб тақалса, иккинчи томондан, тарихга, сосонийлар салтанатига бориб тақалади. Навоий «Ўзининг бу дostonига Шарқ халқлари орасида машҳур бўлган Баҳром Гўр афсонасини асос қилиб олган»⁴ √ Сосонийлар сулоласида Варахран V.

¹ Хамса, 798-бет.

² Асарлар. Ун биринчи том, 214—215, 230—231-бетлар.

³ Маҳбул-қулуб, 96—97-бетлар.

⁴ Олим Шарафиддинов. Баҳром Гўр образи ва «Сабъаи сайёр» тўғрисида. Алишер Навоий. Танланган асарлар, II том, Хамса, IV китоб, Сабъаи сайёр, Ўздавнашр, Тошкент — 1948, 5-бет.

(418—438) деган бир подшо ўтган эди. («Варахран» дари тилида «Баҳром» шаклида қўлланилган). Ривоятларга кўра, у гўр қулон (ёввойи эшак) овига ўч бўлгани учун Баҳром Гўр номи билан шуҳрат топган экан. Баҳром Гўр ҳақида Эронда ҳам, у билан қўшни бўлган ўлкаларда ҳам турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, у шон-шавкатли подшо, моҳир овчи ва ишрат-параст киши сифатида тасвир этилади. Тарихий Баҳром билан афсона ва ривоятлардаги Баҳром уйғунлашиб бориб, сосонийларнинг солномаси бўлган «Худойномак»дан ўрин олади. Академик И. Орбелининг фикрича, Баҳромнинг бадний образ сифатида кенг шуҳрат топиши сабабларидан бири Баҳром — Варахран сўзининг момақалди роқ ва жанг маъбуди бўлган Вертрагна (И. Орбелида «Вертрагна»)га ҳамоҳанглигидир. Қадимий ривоят ва афсоналарда Варахран билан Вертрагна қўшилиб, мужассамлашиб кетган¹. Вертрагна И. Орбели ва Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек², Кавказ халқлари орасида ҳам кенг тарқалган. «Космик Вертрагнанинг энг ёрқин, энг ҳаётий жиҳатлари,— дейди И. Орбели,— соф ер юзи мавжудотлари билан боғланиши керак эди. Грузия, ва эҳтимолки, Албания, бу жиҳатларни Вахтаг Гургасал (форсчада Гургсар-Бўрибош — Н. М.) билан боғладилар. Арманистонда улар шаҳзода Вахагна қиёфасига қўшилиб кетди, Эронда эса уларни Баҳром Гўр ўзига қабул қилди»³. Баҳром Гўр ҳақида турли-туман ҳикол, афсона ва ривоятлар вужудга келади.

Афсона ва ривоятлардан ҳамда ёзма манбалардан ижодий фойдаланган Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Баҳром Гўр ҳақида дoston яратди. Бу ёзма адабиётда Баҳром ҳақида яратилган биринчи дoston эди. Фирдавсий ўз дostonида Баҳромнинг шоҳлиги тарихи ва унинг номи билан боғлиқ бўлган бир қатор афсона ва ривоятларни ҳикоя қилади. Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшо, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган худ-

¹ И. О. Орбели. Бехрам и Азадэ, Ленинград, 1934, 12-бет.

² Е. Э. Бертельс, Навои, 194-бет.

³ Зикр этилган асар, 12—13-бетлар.

бин ва қаҳр-ғазаби қаттиқ даҳшатли киши сифатида тасвирлайди. Фирдавсий достонида Баҳромнинг саргузаштларини ҳикоя қилувчи қолиповчи ҳикоянинг ва шу ҳикоя рамкасига киритилган бошқа ҳикояларнинг ҳам бош қаҳрамони Баҳромнинг ўзидир. У «Шоҳнома»нинг тарихий қисмининг энг севикли қаҳрамони¹. «Шоҳнома»дан кейин бу образ янада машҳурлашиб, ёзма адабиётдан кенг ва мустақкам ўрин олади.

Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достонидан бошлаб Баҳром хамсачиликнинг анъанавий бир образига айланиб қолди. Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достони Баҳром ва Фитна (Фирдавсийда Озода) ҳақидаги қолиповчи ҳикоя, етти гўзал ҳикояси ва етти маҳбус саргузаштидан иборат. Низомий Баҳром ва Фитна ҳикоясини яратишда Фирдавсий достонидан ижодий баҳраманд бўлди. Бироқ Низомий ўз олдига янги ижодий-эстетик вазифалар қўйган эди. У қолиповчи ҳикоянинг марказий масаласи қилиб давлат бошлиғи ва мамлакатни бошқариш масаласини қўяди, адолатли ҳукмдор учун кураш ғоясини илгари суради. Низомий бошқа манбалардан, хусусан, озарбайжон фольклоридан кенг ва ижодий фойдаланди².

Низомийдан кейин Хисрав Деҳлавий Баҳром Гўр ҳақида «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») достонини яратди. Хисрав Деҳлавий «Баҳром ва Дилором» қолиповчи ҳикояси билан етти маликанинг ҳикоясини қўшиб, достонига «Ҳашт биҳишт» номини берган эди. Достон муаллифи қолиповчи ҳикояни Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлайди, унгача бўлган воқеаларни тушириб қолдиради. Унинг Баҳром саргузашти рамкасига киритилган етти ҳикояси тамомила янги ҳикоялар бўлиб, уларни шоир ҳинд фольклори материаллари асосида яратган. Бу ҳикоялар хушчақчақлиги ва оптимистик руҳда ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Навоийга қадар хамсанавис Ашраф ҳам ушбу мавзуда «Ҳафт пайкар» достонини яратган. Назоий Аш-

¹ И. Орбели, 5-бет.

² Г. Араслы. Низами и азербайджанский фольклор. Сб. Низами Гянджеви. Материалы научной конференции посвященной жизни и творчеству поэта (3—6 июня 1947 г.), Изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1947, стр. 78.

раф ва унинг достони ҳақида «Сабъаи сайёр»нинг муқаддимасида, жумладан, бундай дейди:

Гарчи бир нуктагўй Ашраф ўлуб,
Ўзи тақдирига мушарраф ўлуб.
Яхши ёхуд ёмон деди, ғам эмас,
Яхши гар бўлмаса, ёмон ҳам эмас¹.

Шундай қилиб, Навоийгача бадиий адабиётда Баҳром Гўр бўйича катта ижодий тажриба тўпланган, адабий анъана вужудга келган ва у маълум такомил босқичларини кечиб ўтган эди. Навоий буларни мукамал ўрганиб чиқди, салафларининг ютуқлари ва айрим камчиликларини аниқлаб, ўз достонининг янги вазифа ва режаларини белгилаб олди.

...Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
Балки бу хуш наво тарона аро.
Йўқ эди ҳеч чорау тадбир,
Ким бирор ерда бўлмағай тағйир²,—

деган Навоий янги ва оригинал дoston яратишга муваффақ бўлди. У Баҳром ва Дилором ҳикоясини деярли янги планда қайтадан ишлаб чиқди, Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг марказий мавзуи бўлган севги проблемасига тўла мувофиқлаштирди, образларни янги талқин қилди, дostonга рассом Моний ва Чин савдогари (у Дилоромни асраб олган ота) образларини киритди, халқ ижоди материаллари асосида тамомила янги етти ҳикоя яратди. ✓

Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий ва Навоий дostonларисидаги фарқ-тафовут³ ҳар бир шоирнинг ижодий-эстетик режаси ва мақсади билан боғлиқ бўлишидан ташқари, Баҳром ҳикоясининг халқ орасида тар-

¹ Хамса, 471-бет. Ашрафнинг бу асари унинг бошқа дostonлари каби бизгача етиб келмаган ёки ҳозирга қадар номаълум қолиб келмоқда.

² Хамса, 477-бет.

³ Навоий дostonи билан салафлари дostonларининг фарқ-тафовути Навоий ижодига бағишланган кўпгина асарларда, жумладан, Олим Шарафиддиновнинг зикр этилган мақоласида батафсил ёритилган.

қалган вариантлари кўп бўлганини ҳам кўрсатади. Бу ҳикоялар турли хил китоблардан ўрин олган эди. Жумладан, Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъул-ҳикоёт ва лавомеъур-ривоёт» асарида Баҳром Гўр ҳақида кўпгина ҳикоялар бор. Масалан, Низомий достонидаги Баҳромнинг журъат билан икки шер ўртасидан тожни олиши, вазир Ростравшаннинг хиёнати, чўпон ва ит каби эпизодлар, Хисрав Деҳлавий достонида баён этилганидек, Баҳромнинг қудуққа тушиб кетиб ғойиб бўлиши эпизоди ва бошқалар «Жавомеъул-ҳикоёт»да алоҳида ҳикоялар сифатида берилган¹. Бундай ҳикоялар Навоий даврида ҳам кенг тарқалган бўлиб, турли характердаги китоблардан, бадний асарлардан ўрин олган.

Баҳром ҳақидаги муъжаз ҳикоялар Навоийнинг ўзга асарларида ҳам бор. «Ҳайратул-аброр»нинг XIX мақолатида Баҳром ҳақида жуда ибратли бир ҳикоя келтирилган. Овга чиққан Баҳром Гўр бир хароба қишлоққа келиб қолиб деҳқон кулбасига меҳмон бўлиб тушади. Баҳромнинг бу харобаликнинг сабаби ҳақидаги сўроғига деҳқоннинг жавоб сўзлари² Баҳромнинг кўзини очади, у маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакаг ишларини бошқара бошлайди. «Садди Искандарий»да эса бошқа бир ҳикоя келтирилади (IV боб). Баҳром овда бир қулон изидан қувлаб бориб адашиб, ҳамроҳларидан йироқлашиб, охири бир жойга етиб келади. У ерда учта олачуқ ва ўртада бир дарахт бор экан. Баҳром дарахт соясига ўтириб, олачуқ эгаларидан меҳмон қилишни сўрайди:

Деди ул халойиққа тушган замон,
Ки: «Сизга эрурмен бу дам меҳмон.
Бўлунг моҳазар бирла меҳмоннавоз,
Ки андин наво топқай аҳли ниёз».
Ул уч уй элидин бири дун эди,
Агарчи тамаввулда Қорун эди.
Неким шаҳ деди, қилмади илтифот,
Яна бирга исроф эрди сифот.
Қазон остуруб, қилди қўйлар қатил,
Ки молин зиёфатқа қилғай сабил.
Солиб жуъ меҳмон димоғига дуд,

¹ Қаранг: Муҳаммад Авфӣ. «Гулчини ҷавомеъ-ул-ҳикоёт», Душанбе, 1966, 28—29, 34—36-бетлар.

² Хамса, 134-бет.

Анинг ошиким, тонгла пишгай не суд;¹
 Ва лекин бири эрди аҳли хирад,
 Хушо улки топқай хираддин мадад.
 Ани уйга келтурди тортиб инон,
 Равон моҳазар чекти жугроту нон.
 Кетиб шоҳдин ранжу фарсудалиқ,
 Ебон моҳазар топти осудалиқ.
 Анга берди беҳадду андоза мол,
 Ҳамул дунға андозасиз гушмол.
 Қилиб таъна мусрифқа беинтиҳо,
 Неким зойиъ этганга берди баҳо...¹

Навоий Баҳром ҳақидаги анъанавий тарихни «Тарихи мулуки Ажам»да, Яздигурд ва Баҳром ҳақидаги фаслларда баён этади².

Демак, Баҳром образи, бир томондан, қадимги мифологияга, иккинчи томондан, тарихга бориб тақалади, шулар заминида халқ ҳикояги, афсона ва ривоятлари, ёзма обидалар вужудга келади. Баҳром образи шаклланиши тарихи билангина эмас, балки саргузашти ва қиёфаси билан ҳам халқ ижодиётига яқиндир. У Фирдавсий достонида кўпроқ паҳлавон ва баҳодир, Низомий, Деҳлавий ва Навоийда, бир томондан, ошиқ ҳамда халқ орзусидаги адолатли подшо, иккинчи томондан, халқ қарғишига йўлиққан золим шоҳ ва айш-ишратга берилган худбин сифатида гавдаланади. Низомий достонида у қулонни қувиб, ғорга кириб ғойиб бўлади, Деҳлавий достонида чоҳга тушиб кетиб, беному нишон йўқолади. Навоий достонида уни ер ютади. Уч ҳолатда ҳам Баҳромнинг тақдири фольклорга хос ечим билан ҳал этилади. Яздигурд, Баҳром ва Нуъмон воқеоти (такрор бўлмаслиги учун Навоий бу воқеотни достонинг муқаддимасида ниҳоятда қисқа баён этади), Хаварнақ қасри, Баҳром билан Монийнинг учрашуви, Дилоромнинг келтирилиши, ғабланган худбин Баҳромнинг Дилоромни чўл-биёбон қаҳрига ташлаб кетиши, Хоразмга йўл олган Чин савдогарининг иттифоқо чўлда Дилоромни топиб олиши, етти қаср, етти мусофирдан етти ҳикоя тинглаши ва бошқалар, кўпдан-кўп эпизод ва деталлар «Сабъаи сайёр»ни, унинг қаҳрамонларини фольклорга яқинлаштиради. Навоий «Сабъаи

¹ Ҳамса, 773-бет.

² Асарлар, ўн тўртинчи том, 217—220-бетлар.

сайёр»да фольклордан янада кўпроқ илҳомланди ва ундан ижодий фойдаланди десак муболаға бўлмайди. Бу қолипловчи ҳикоянинг иккинчи қаҳрамони Дило-ром образига ҳам тааллуқлидир¹ким, бу образнинг ил-дизлари, бундан аввалги бўлимда айтганимиздек, қа-димги мифологияга, Зуҳра ҳақидаги Шарқ космогоник мифологиясига бориб тақалади. Шу билан бирга Дило-ром кўпдан-кўп халқ эртаклари ва дostonларида таъ-рифланган мислсиз гўзал, сеҳрловчи санъаткор сифа-тида гавдаланади.]

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

«Садди Искандарий» («Искандар девори») қаҳра-монлик эпопеяси Навоий ижтимоий-сиёсий қарашлари-нинг ёрқин бир кўзгуси бўлиб, унда адолатли ва маърифатпарвар подшо бошчилигида марказлашган давлат учун кураш гоёси илгари сурилади. Бу гоё Искандар шахси ва унинг фаолиятида мужассамлан-тирилади.

Искандар номи остида, одатда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандари Зулқарнайн, Искандари Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр Македониялик тасаввур қилинади¹.

Александр Македониялик (356—323 йиллар) қадим-ги дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва давлат арбоби-дир.

Александр Македониялик вафотидан кейин кўп ўт-май унинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳақида Клитарх ва Онескрит бир асар яратганлар. Бу асар юнон ёзув-чиси Плутархнинг (46—126) Александр Македониялик

¹ «Александр» номи Шарқда шунга монандроқ бўлган «Ис-кандар» сўзи билан юритилган. «Румий» ва «Мақдон» Искандар-нинг ватанини ифодаласа, «Зулқарнайн» (Икки шоҳли) Искан-дарни илоҳийлаштириш заминидан унга нисбат берилган сифатдир. Шоҳ жуда қадим замонларда Яқин Шарқда илоҳий қудратнинг симболи бўлиб, худолар (ёки шоҳлар) шоҳли қилиб тасаввур этил-ган. «Зулқарнайн» сўзининг Искандарга нисбат берилиши ҳақида ёзма ёдгорликларда ва халқ ижодида турлича талқин ҳамда аф-сона ва ривоятлар бор. Искандар образининг вужудга келиши ва такомилли Б. Э. Бертельснинг «Роман об Александре» (Изд. АН СССР, М.-Л., 1948) асаида батафсил ёритилган.

ҳақидаги йирик биографик асарига бир асос бўлди. Тарихий-биографик асарлар билан деярли бир вақтда турли афсона ва ривоятлар пайдо бўла бошлади. Афтидан, Е. Бертельс таъкидлаганидек¹, дастлабки афсона ва ривоятлар унинг юришларида қатнашган аскарлари томонидан яратилган бўлса керак. Юнон тарихчиси Аррианнинг (95—175) маълумотига кўра, Александр Македониялик аскарларининг маълум қисмини ватанига қайтариб юбораётганида, уларга: «Борингиз, форслар ва мидиёнларни, бактрияликлар ва шақларни енгган, Каспий денгизига қадар (бўлган территорияда) яшовчи парфиёнларни, хоразмийларни ва журжонларни бўйсундирган... шоҳингиз ҳақида ҳикоя қилингиз», деган экан². Бироқ ҳикоячилар тарихий фактлардан кўра кўпроқ фантазияга, уйдирмага берилиб кетиб, турли афсона ва ривоятлар тўқиганлар.

Эрамизнинг I асри арафасида Александр Македониялик ҳақида унинг тарихий қиёфасини батамом ўзгартириб юборган бир роман вужудга келади. Бу романни Александрнинг сарой врачлари ва тарихчиси Каллисфен (370—324) яратиб қолдирган деган мулоҳаза мавжуд бўлган. Бироқ олимлар бу мулоҳазанинг асоссизлигини исбот этганлар, шунинг учун автор «Псевдо Каллисфен» («Сохта Каллисфен») номи билан юритилган. «Псевдо Каллисфен»да Александр Филиппнинг ўғли эмас, балки бир Миср қоҳинининг фарзанди қилиб берилади. Эмиш фиръавнлар авлодидан чиққан бир қоҳин Мисрдан Македонияга қочиб борган, Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб ўзига мойил қилган, Олимпия қоҳиндан бир ўғил (Александр) кўрган эмиш. Ун қисмдан иборат бўлган бу романда Александрнинг туғилиши, унинг Африка (Миср), Сурия, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларни забт этиши, браҳманлар (Ҳиндистондаги олий каста намояндалари) билан суҳбати, амазонкалар (жанговар суворий аёллар) юртига юриши ва ниҳоят, Вавилонда вафот этиши ҳикоя қилинади. Шундай қилиб Александр насл-насаби билан қоҳинларга, фиръавнларга боғлаб берилади,

¹ Е. Э. Бертельс, Роман об Александре, 9-бет.

² Древние авторы о Средней Азии (VI в. до н. э.—III в. н. э.), хрестоматия под ред. проф. Л. В. Баженова, Ташкент—1940, стр. 58.

унинг Мисрни эгаллаб олиши қонуний қилиб кўрсатилади. Шу тенденцияларни кўзда тутиб мазкур роман аввал Мисрда пайдо бўлган, кейин эса юнонийларга ўтиб, юнон романига айланиб қолган деб фараз қилиш мумкин. «Псевдо Каллисфен» қадим замонлардаёқ паҳлавий, сурия, арман, латин ва бошқа тилларга таржима қилинган, латинча таржимаси асосида унинг инглизча, французча, немисча версиялари вужудга келган, таржималарда унга турли-туман ўзгариш ва янгиликлар киритилган.

Маълумки, Александр Македониялик аҳмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган, зардуштийлик динига қарши шиддатли кураш олиб борган эди. Бинобарин, у Эрон аристократиясининг, айнқса зардуштий қоҳинларнинг хотирасида жуда ёмон из қолдирди. Улар Александрни ёмонликнинг, қороғиликнинг тимсоли бўлган Аҳриман билан боғлаб тасвир эта бошлайдилар. Тарих китобларида ҳам у босқинчи подшо сифатида берилади. Бироқ Александр Македониялик шахсига бундай муносабатни давом эттириш аристократ табақаларнинг сиёсий эътиқодига мувофиқ келмас эди. Уларнинг талқинига кўра, фақат Эрон шаҳаншоҳлари насл-насабидан бўлган кишигина Эрон тахтига чиқа олади, бу «фарр» — «илоҳий эҳсон»нинг қудратидир, унга ҳеч қандай куч раҳна сололмайди. Александр Македонияликни чет эллик босқинчи сифатида тасвирлаш бу эътиқодга зид келар эди. Бинобарин, бу зиддиятни бартараф этиш зарур эди. «Псевдо Каллисфен»да Александрни мисрлик деб тасвирлаш, афтидан, бу зиддиятни бартараф этишга маълум бир йўлланма бўлиб хизмат қилган¹. Сарой тарихчилари Александр Македонияликни асли эронлик деб, уни Доро II нинг ўғли қилиб кўрсата бошлайдилар. «Худойномак»дан кейин бу традиция мустаҳкамланди, расмий тус олади. Мана шу заминда Доро II нинг ўғли Исқандар—Александр Македониялик ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлади, афсона ва ривоятлар тарихий асарлар ва ёзма адабиётга кириб боради.

IX аср араб тарихчиси Диноварийнинг «Ал-ахбор ат-тиғол» асарида ҳикоя қилинишича, Филипп Доро II дан енгилиб, унга хирож тўлаш ва қизини хотинликка

¹ Е. Э. Вертельс. Роман об Александре, 12-бет.

беришга мажбур бўлади. Бироқ орадан кўп ўтмай Доро жисмоний айби (бадан сассиги) учун хотинини ҳайдаб юборади. Филипп ор-номус туфайли болани ўз ўғли қилиб кўрсатади. Филипп ўлади. Искандар тахтга чиқади. У Доро III га қарши уруш қилади, уни енгиб тахтга чиқади. Шундай қилиб, Искандар босқинчи подшо сифатида эмас, балки «Қонуний ворис» сифатида Эрон тахтига чиқади¹.

Искандарнинг афсонавий тарихи хусусан 923 йилда вафот этган тарихчи Ат-Табарийнинг «Тарих ар-русул ва-л-мулук» («Пайғамбарлар ва подшолар тарихи») асарида тўлароқ баён этилади. Табарийнинг ҳикоя қилишича, Филипп Дорога бож тўлар экан. Филиппнинг вафотидан кейин тахтга чиққан Искандар Дорога бож тўламай қўйибди. У Доронинг элчиларига «олтин байза» («олтин тухум») қилувчи товуқларни сўйиб еганман, энди «олтин байза» тўлай олмайман дебди². Ғазабланган Доро Искандарга «гўй» билан «чавгон» (тўп билан гаёқ) ва кунжит юборибди. Бу билан у «сен боласан, гўй билан чавгонни олиб ўйна, лекин билгинки, менинг аскарларим кунжит доналаридек ҳисобсиздир» демоқчи бўлибди. Искандар «совға»нинг сирини туншунса ҳам, унга бошқача талқин бериб, «тўп юмалоқдир, Доро менинг тўпдай юмалоқ ер юзини эгаллаб олишимни эътироф қилибди, аскарларнинг кунжитдан кўплиги ҳеч гап эмас» деб уларни паррандалар олдига сочган экан, бир зумда еб битиришибди. Икки орада бир йил уруш бўлибди, охири Доронинг икки амалдори суиқасд уюштириб, Дорони ўлдиришибди. Шу асарда бу воқеанинг иккинчи варианты ҳам ҳикоя қилинади: Искандар амалдорларининг суиқасди билан оғир ярадор бўлиб, ўлим олдида ётган Доронинг олдига борибди. Доро унга суиқасд қилганларни жазолаш, қизи Равшанакка уйланиш ва қариндош-уруғларига азият етказмасликни васият қилибди. Искандар буларни бажо келтирибди³.

¹ Е. Э. Бертельс. Роман об Александре, 13-бет.

² «Олтин байза» афсонасидан машҳур рус шоири В. К. Треднаковский ҳам фойдаланган. Қаранг: С. Ф. Елеонский. Литература и народное творчество. Учпедгиз. М., 1956, стр. 104.

³ Искандар ва Доро мухолифати, Доронинг суиқасд билан ўлдирилиши, Искандарнинг Равшанакка уйланиши кўпгина тарихий-ривожий асарлардан, афсона ва ҳикоялардан ўрин олган.

Доро II нинг Филипп қизидан туғилган ўғли Искандар Эрон тахтига чиқибди. Искандар Эронга китобларни, айниқса фалсафа ва астрономияга доир асарларни юнон тилига таржима қилдириб Румга юборибди. У кўп шаҳарларни вайрон этибди, зардуштий қоҳинларни қатл қилибди. Кейин Ҳиндистонга юриш бошлаб, Ҳиндистон, Хитой, Тибет ва бошқа ўлкаларни эгаллаб олибди. Искандар оби ҳаёт излаб 18 кун зулматда йўл босибди, бироқ оби ҳаёт тополмабди, қайтишда Шаҳразурда вафот этибди. Уни ўзи бино қилган Искандарияда дафн этибдилар. Ўғли Искандарус эса подшоликдан воз кечиб дарвеш бўлибди.

Бу эпизодлар кейинги тарих китоблари ва бадий асарларнинг кўпчилигида ҳам ҳикоя қилинади. Табарий китобини форсчага таржима қилган Балъамий Искандарнинг афсонавий тарихига «Қуръон» ривоятларини ҳам илова қилиб, уни исломнинг ҳомийси, сад барпо этиб, мусулмонларни ваҳший яъжуж ва маъжужлар ҳужумидан қутқарган киши сифатида тасвирлайди¹.

Искандарнинг ярим тарихий—ярим афсонавий саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоятлар билан бирга Искандар ҳақида кичик-кичик ибратли ҳикоялар ҳам вужудга келади. Бундай ҳикоялар мажмуа, тарих ва бадий асарлар саҳифасидан ўрин олади, йирик асарлар таркибига киришиб кетади. Кўпчилик ҳикояларда

Буларга айрим тарихий фактлар туртки ва асос бўлган. Асли тарихда бундай бўлган: 333 йилнинг кузида Исса яқинидаги жангда Доро енгилади, унинг чодирда бўлган онаси, хотини ва икки қизи Александр қўлига асир тушади. Доро ярашни ўртага солади, асир тушган оила аъзолари эвазига 10.000 таланти ақча тўлаш ва катта қизини хотинликка беришга ваъда қилади. 330 йилда Доро узил-кесил енгилади. Унга қарам бўлган Бактрия сатрапи Бесс хиёнат қилади, у Дорони тутқун этиб Александрга топширмақчи бўлади, лекин Александр қўшинининг яқинлашувидан ваҳимага тушган Бесс Дорони ханжар билан оғир ярадор қилиб, қочиб кетади. Александр етиб келганда Доро дунёдан ўтган эди. Александр рақибини эҳтиром қилиб, унинг жасадини аҳмонийлар пойтахти Исфаҳонга жўнатади. 324 йилнинг февралда Александр Доронинг катта қизи Равшанакка уйланади, кичик қизини энг яқин дўсти Гепестионга никоҳлаб беради. Уша куни унинг 10.000 аскари маҳаллий қизларга уйланиб, катта тўй берилади. (А. Б. Ранович, Эллинизм и его историческая роль. Изд. АН СССР, М.-Л., 1950, глава II, стр. 39—79.)

¹ Е. Э. Бертельс, Роман об Александре, 16—18-бетлар.

Искандар Арастуниг маслаҳати билан иш тутган до-нишманд, халқпарвар, олижаноб бир киши сифатида тасвирланади. Бундай ҳикоялардан баъзи бирлари, масалан, «Искандар ва девона», «Искандар ва хоқон» ва бошқалар, Искандар образи яратилган дostonларда ҳам келтирилади. Искандар образи лирик асарларда ҳам ўз ифодасини топа бошлайди.

Туркий халқларда ҳам қадим замонлардан бошлаб Искандар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўла боради. Машҳур олим Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги айрим қайд ва изоҳлар шундан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий халқ этимологиясига асосланиб, айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар билан боғлаб изоҳлайди, унинг тўғрисида яратилган баъзи бир афсона ва ривоятларнинг (ёки парчаларнинг) қисқача мазмунини баён этади.

Масалан, у «Олтин қон» тоғи номининг келиб чиқиши ҳақида сўзлар экан, Искандарга қарши жангда турк аскарни Искандарнинг бир аскарини қилич билан чунон чопиб ташлаганки, у киндигигача иккига ажралиб кетган, қилич олтин ҳамённи ҳам кесиб юборган, олтин қонга бўялган экан. Шу воқеа рўй берган жойдаги тоққа «Олтин қон» («Қонли олтин») деб ном берган эмишлар¹. Худди шунингдек у «уйғур», «чигил» ва «тутмоч» сўзларининг келиб чиқишини², шунингдек, «туркман» сўзининг келиб чиқишини ҳам Искандар Зулқарнайн воқеалари билан боғлаб изоҳлайди³.

Турк шоҳи билан сулҳ тузган Искандар турк аскарларининг мерганлигига қойил қолибди. Улар ўқни олдинга қараб қандай отсалар, орқа томонга ўғирлиб ҳам шундай тез отар эканлар. Искандар уларни «Инон худ хуранд» (булар ўзи топиб егувчилардир, яъни улардан ов қочиб қутулолмайди) деган экан. Шундан кейин эмиш уларнинг вилояти «Худхўр» деб аталибди, «Худхўр» сўзи ўзгариб бориб, «уйғур»га айланибди.

Баҳорда қаттиқ лойгарчиликни кўрган Искандар кишилардан: «Ин чи гил аст?» («бу қандай лойгарчи-

¹ Маҳмуд Кошғарий Девону луғотит турк, I том, 117-бет.

² Шу том, 135, 136, 374 ва 422-бетлар.

³ Шу том, 419—423-бетлар.

лик?» деб сўраган экан, шу сўздан «Чигил» (чигил) сўзи пайдо бўлиб, жой ва аҳоли чигил сўзи билан номланибди.

Зулматда обиҳаёт излаган Искандарга унинг ҳамроҳлари озиқ-овқатнинг тугаб боришидан ваҳимага тушиб, Искандарга «тутма оч» деган эканлар. Искандар олимларнинг маслаҳати билан бир хил овқат тайёрлатибди, у кишига куч-қувват берар, рангига ранг киритар, киши узоқ вақт очикмас экан. Бу овқатни «тутма оч» сўзидан олиб, «тутмоч» деб номлаган эканлар.

Гўё туркманларни кўрган Искандар уларнинг кимлигини суриштирмасданоқ уларни «Туркмонанд» деб айтган экан, шундан «туркмон» сўзи келиб чиққан эмиш.

Афтидан, «Олтин қон», «уйғур», «чигил», «тутмоч» ва «туркман» сўзларининг этимологик изоҳи афсона ва ривоятлар заминида ёки улар билан биргаликда пайдо бўлган. Лекин шунга қарамай, бу этимологик маълумотлар туркий қабила ва элатлар ўртасида Искандар номининг кенг тарқалгани, туркий афсона ва ривоятларнинг қадимийлигини кўрсатади. (Уларнинг айрим излари, масалан, зулмат эпизоди ва Искандарни шаҳарлар бунёд қилган киши сифатида тасвирлаш традицияси бошқа халқларда ҳам бўлса-да, қолганлари янги, оригиналди¹.)

Эрон, араб ва бошқа манбаларда Искандар доимо голиб сифатида тасвирланади. Маҳмуд Кошғарий баён этган афсона ва ривоятлар (ёки уларнинг парчалари) Искандарни турклардан енгилиб, сулҳ тузишга мажбур бўлган ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Миср, Эрон ва бошқа манбаларда Искандарни ўз мамлакатлари ва халқлари билан боғлаш бир традицияга айланган эди, туркий афсона ва ривоятларда эса, бу традиция давом эттирилмайди (зотан унга эҳтиёж ҳам йўқ эди). «Худхўр», «Чигил» каби форсий сўзлар, афтидан, Искандарни Эрон шаҳаншоҳи деб тасаввур этиш заминида пайдо бўлган.

Кейинги асрларга мансуб бўлган туркий обидалар-

¹ Маҳмуд Кошғарий «Уйғур» сўзи изоҳида Искандарни Сулми, Қўю, Жонбалиқ, Вешбалиқ ва Янгибалиқ шаҳарларини бино қилган киши сифатида тасвирлайди (I-том, 136-бет).

дан Рабғузийнинг «Қиссасул анбиё» асарида (XIV аср) Искандар ҳақидаги афсона-ривоятлар хийла кенг ўрин тутади. Рабғузий Искандарнинг уруш-юрислари, сад барпо этиши, оби ҳаёт излаб зулматга кириши ва бошқаларни ҳикоя қилади. У қадимий афсона-ривоятлардан ҳам, «Қуръон»дан ҳам фойдаланади, Искандарни исломнинг ҳомийси қилиб кўрсатишга алоҳида эътибор беради.

Ўзбек халқи орасида ҳам бошқа халқларда бўлгани каби, Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Уларда Искандар ё золим подшо, ёки одил подшо сифатида тасвирланади. Масалан, Хоразм халқ эртаги «Искандар Зулқарнайн»да¹ Искандар одил подшо ва лашкарбоши сифатида берилиб, унинг Дорой (Доро)га қарши жанги ва ғалабаси ҳикоя қилинади. «Шохли Искандар» халқ эртагида² эса, у золим ва қотил сифатида тасвирланади. Бироқ бу эртакларнинг қачон пайдо бўлгани, улардан қайси бири Навоийга таниш бўлганини билмаймиз. Лекин шуниси маълумки, халқ ижодига катта эътибор билан қараган Навоий оғзаки адабиётдаги Искандар билан яқиндан таниш эди.

Шундай қилиб, замонлар ўтиши билан Искандар ҳақида турли-туман асарлар яратила боради ва Искандар тарихий заминдан тобора узоқлашиб, бадий тўқима бир образга айланиб қолади. Искандарни ё одил, ёки золим подшо образи сифатида тасвирлаш, уни жаҳонгир, файласуф ва пайғамбар сифатида талқин этиш бир адабий традиция тусини олади.

X асрдан бошлаб Искандар образи ёзма эпик поэзиянинг традицион бир образи сифатида такомиллашиб боради. Абулқосим Фирдавсий «Шохнома»даги Искандар достонида «Худойномак» материалларига, турли ривоят ва афсоналар ҳамда қисман бўлса-да, «Псевдо Каллисфен» романига таянади. Фирдавсий достонининг асосини Искандарнинг қаҳрамонлик (кўпроқ фантастик) саргузаштлари ташкил этади. Фирдавсий Искандарнинг Дорога қарши жанги, Ҳиндистон,

¹ Хоразм халқ эртаклари, Ўздадабийнашр, Тошкент — 1961, 93—96-бетлар.

² Ўзбек халқ эртаклари, Ўздавнашр, Тошкент — 1953, 249—252-бетлар.

Миср, Хитой ва бошқа мамлакатларга юриши, зулматга кириши, гов қуриб, яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиши, турли даҳшатли ҳайвонларга қарши жанги ва бошқаларни ҳикоя қилади. Фирдавсийнинг Искандари, профессор Е. Э Бертельс таъкидлаганидек¹, шавкатли ва шижоатли подшо. У мустабид подшо образи бўлмагани каби, адолатли подшонинг идеал образи ҳам эмас. У «Шоҳнома»даги бошқа бир қатор сосоний подшолардан кескин фарқ қилмайди, мустасно бир образ бўлиб ажралмайди.

Низомийнинг «Искандарнома»си билан Искандар образи Яқин ва Урта Шарқ халқлари адабиётида янги тараққиёт поғонасига кўтарилади ва хамсачиликнинг традицион бир образи бўлиб қолади. Низомий Искандар образида адолатли идеал подшо қиёфасини мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди. У тарихий-хроникал асарлардан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади. Бироқ Низомий фантастик саргузаштларни камайтириб, Искандарнинг фаолиятини ва Искандар образининг ички мохиятини тўлароқ ва мукамалроқ ёритишга интилади. Шоир Искандар образини, тўғрироғи, бу образдан кутилган мақсадни ўз замонаси ва замини билан боғлайди.

Амир Хисрав Деҳлавий «Ойинаи Искандарий» («Искандар кўзгуси») дostonида «Искандарнома» материалларидан хийла эркин фойдаланиб, бир қатор янги ҳикоя ва тимсоллар киритди. У дoston композициясини хийла мукамаллаштирди. Амир Хисрав Деҳлавий дostonининг яна бошқа фазилатлари бор. Бирсқ, шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий кўп жиҳатдан Низомий даражасига ета олмади, у Искандар образини, дostonнинг гоъвий мотивларини янги тараққиёт поғонасига кўтара олмади. Бу Хисрав Деҳлавийнинг социал мавқеи, ижтимоий-сиёсий эътиқоди билан боғлиқдир.

Низомий ва Деҳлавий «Хамса»ларидан кейин Искандар хамсачиликнинг традицион бир образи бўлиб қолган эди. Бу традицияни XV аср хамсалари, жумладан, Навоий ва Жомий эътиборга олмай қололмас эдилар.

Навоий Искандар образини яратишга киришар

² Роман об Александре, 34-бет.

экан, жуда кўп манбаларни, тарих китоблари ва ривоятларни, афсона ва бадий асарларни, хамсанавис салафларининг дostonларини синчковлик билан ўрганиб чиқади, материал тўплайди. У «Садди Искандарий» муқаддимасида бу ҳақда айтади:

...Йўнуб хома, қоғаз нигориш қилай,
Ҳамул дostonни гузориш қилай.
Скандар жаҳондори кишварситон,
Ишидин чу назм ўлса бир дoston...
Ки фарзоналар деб кўп афсона ҳам,
Сўзин назм этибдур бу фарзона ҳам...¹

Кўп эттим таворих ўқур сори майл,
Ҳамоноки бор эрдилар тўрт хайл,
Ки тарих таҳририн этган рақам,
Битибдур аларни «Мулуки Ажам»...
Вале улча бергайлар андин хабар,
«Низомут таворих» эрур муътабар.
Қилиб ўзгалар бирла татбиқ ҳам,
Бу сарнома фиҳрастин эттим рақам...²

Навоий танишган манбаларда тарих маълумотлари билан афсона ва ривоятлар бир-бирига киришиб, чапишиб кетган эди. Уларнинг муштарак жиҳатлари ҳам, фарқ-тафовут ва ихтилофлари ҳам кўп эди. «Искандар нисбатида ихтилоф кўптур»³, — деган Навоий «Тарихи мулуки Ажам» ҳамда Искандар шахсига доир бир неча ривоят ва афсоналарни баён этади. Шулардан бири «Дороб» фаслида ҳикоя қилинади.

«Дороб чун Ҳумой ўрнига тахтқа ўлтурди, адл ва дод пеша қилди. Ва ул хирадманд ва паҳлавон ва хўп сурат подшоҳ эрди. Кўпрак мулк салотини анга инқиёд қилдилар. Ва Рум Қайсариким, замонида Фаляқус эрди, саркашлик қилди эрса, сипоҳ тортиб Румга юруб, Қайсарни тутти ва банд қилди. Чун Румни қаёсирадин ўзга киши забт қила олмас эрди ҳам ани ўқ тарбияг қилиб, минг байза олтунким, ҳар бири вазнға қирқ

¹ Хамса, 641-бет.

² Хамса, 646-бет. «Низомут таворих» — Носириддин Байзавий (XIII аср) асари.

³ Асарлар. Ун тўртинчи том, 200-бет.

мисқол бўлғай, хирож тайин қилиб, Қайсарнинг қизини (хотин) қулуб, Румдин ёнди. Ул қиздин нохуш ис фаҳм қилиб, табъи мутанаффир бўлуб, отаси қошига қайтариб йиборди. Баъзи дебтурларким, ул қиз Искандарга ҳомила эрди. Қайсар ўз қизин ақдиға киюруб, ўғли мутаваллид бўлғондин сўнгра Дороб ўғлидур демакка номусланиб, ўз ўғлумдур деб Искандарни ўғулчилай асраб, валиаҳд қилди...»

«Доро ибн Дороб» фасли гўё аввалги фаслнинг узвий давоми бўлиб, унда «олтин байза» можароси, Доро ва Искандар уруши, Дорога қарши икки ноибнинг суиқасд қилиши, Доронинг Искандарга уч васияти ҳикоя қилинади. «...Чун Искандар хирож йибормади, Доро киши йибориб, минг олтун байзани тилатти. Искандар жавоб бердиким, ул юмургаларни қўяр қуш учти, Доро дағи кўнглидин бу тамаъни чиқарсун. Дорога бу сўздин ғазаб муставлий бўлиб, устига черик тортиб, масофнинг икки сафи тузалганда, Доронинг икки ноибким, анинг зулмидин ториқиб эрдилар, ани ҳалок қилдилар. Баъзи дебтурларким, ики ҳамадонлиғ киши фидойилиғ дасгури била бу ишни қилдилар. Баъзи дебтурларким, аларни Искандар йибориб эрди, бу ишни буюрди. Аввалги қавл саҳиқроқдур. Чун ул сипоҳ орасида йиқилди, Искандар келиб, анинг бошин ўз тиззи устига қўюб, онт ичтиким, бу иш менинг қошимдин эмас эрди. Доро Искандарга уч васият қилди. Бир улким, Равшанакниким, анинг қизи эрди, (ўзиға хотин) қулғай. Бир улким, анинг қотилларин ўлтурғай. Бир улким, анинг атбоиким, Фурс мулуки наслидин эрдилар, қатл қилмағай, дағи ривоят қилғай. Искандар барчани қабул қилди. Доро охир дамда Искандардек муставлий адувсидин хушнуд ўтти»¹. Бу можаро ва ҳодисалар деярли айнан «Садди Искандарий»да ҳам тасвир этилган, буни Навоийнинг ўзи таъкидлаб, «ва бу дostonни фақир «Садди Искандарий»даким, «Хамса»нинг бешинчи китобидур, машруҳ адо қилибтурмен» дейди². Зотан, юқоридаги эпизодлар Искандар ва Доро ҳақида яратилган афсона ва ривоятлардан кенгроқ ўрин олган.

¹ Юқоридаги том, 200—201-бетлар.

² Юқоридаги том, 201-бет.

Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Искандар шахсига доир бошқа маълумот ва ривоятларни ҳам баён этади. Тарихчи Банокатий маълумотича, дейди Навоий, Искандар Хирмиси Румий ўғли бўлиб, «Хирмис отаси Лафти бинни Юнон бинни Торах бинни Ефас бинни Нуҳдур...»¹. Яна мана шу Банокатийнинг маълумотича, Искандар Бозур бинни Албон ўғлидир— «яна ҳам Банокатийдадурким, анинг отаси Бозур бинни Албон эрди...»² Навоий Искандарнинг туғилиши ва шахсига доир яна бир афсонани ҳикоя қиладиким, унинг айрим ўринлари Искандарнинг Доробдан пайдо бўлиши афсонасига ўхшаб кетади. Бозур билан Афлиюн бир-бирига муҳолиф шоҳлар экан. Улар мамлакат осойишталиги учун ярашиб, аҳил бўлишибди. Бозур Афлиюннинг қизини олиб, юртига қайтади. Аммо «Бозурнинг эли бир қайд билан андоқ қилдиларки, Бозур ул қизни кўздин солиб, отасига йиборди ва қиз Бозурдин ҳомила эрди, йўлда андоқ ҳаводис юзландиким, ул қиз бир энага билан ва бир атка ва бир хожасарой била қолди. Иттифоқ, бир чоҳ бошида вазъ ҳамл қилдиким, махуф манзил эрди. Ва анда қароқчи кўп элни ҳалок қилур эрди. Бу ҳолда йироқтин қалин қаро пайдо бўлди. Алар ваҳмдин ул тифлни бир қиймат нимага чирмаб, ул чоҳ бошида қўюб қочтилар. Кўринган қаро худ дашт баҳойими эрмиш. Бори таоло бир сутлук ўчку йибориб, амр қилдиким, ҳар кун келиб, ул тифлға сут берур эрди. Ва ул тифл Искандар эрди. Ва ул ўчки бир қари хотуннинг эрди, бир кун ўчкуси ғойиб бўлгон жиҳатдин ани тилай, ул чоҳ бошига келиб, ул ғариб ҳолға мутталиъ бўлуб, таҳайюр юзидин Искандарни олиб, ўғулчилай улғайтиб, подшоҳ ўғли дабиристонида дабирга топшурди. Искандар оз вақтда жамиъ фазойил ва камолотни касб қилиб, сипоҳилиғ русуми ва баҳодирлуқ фунунида ҳам ягона бўлди. Чун подшо золим ва нодон эрди, Искандарга ҳикмат ва ақл анда турмоқни руҳсат бермади. Ул диёрдин хазимат қилди. Йўлда чоқари от ва силоҳин, ани уюқлатиб, олиб қочти. Ул яёқ бир шаҳарчаға бордиким, иттифоқо, Афлиюннинг шаҳри эрди. Онаси қаср

¹ Юқоридаги том, 201-бет.

² Юқоридаги том, 201-бет.

томида дашт сори тамошо қилур эрдиким, Искандарнинг қаросин кўруб, меҳри ҳаракатқа келиб, эмчокига сут келди. Таҳайюр қилиб, ани тилаб, аҳволин тафаҳхус қилди эрса, ўғли эканин билди. Афлиюнға изҳор қилғач, анинг ўғли йўқ эрди ва улғайиб эрди, мулкни набираси Искандарға топшуруб, ўзи ибодатқа машғул эрди. Искандар черик тортиб, отаси мулкени олди ва макнати азм бўлуб, Дороғо хуруж қилиб, ани ҳам юқори ўткандек ародин кўтариб, жаҳон мулкин олди...»¹

Фаслнинг охирида Навоий Искандарнинг шон-шавкати, «Арастудек вазири» бўлгани, «Оламнинг барру баҳрини олиб, ҳайвон сути таманноси била зулумотқа» киргани, вафотини сўзлайди ва «анинг осоридин Яъжуж Саддидур ва Марв ва Ҳирот ва Самарқанд ва Исфаҳонни ҳам дебтурларким, ул бино қилди»² дейди.

Навоий Искандарнинг умри ва ҳукмронлик саналарини деярлик тарихий ҳақиқатга мувофиқ беради. «Аксар таворихда анинг умрин ўтуз олти йил ва салотинин ўн уч йил битибтурлар». Бошқа айрим фактлар ҳам тарихий ҳақиқатга мувофиқ келади. Аммо шунга қарамай «Тарихи мулуки Ажам» Искандар тарихидан кўра кўпроқ Искандар ҳақидаги ривоятларни ҳикоя қилувчи бир асар сифатида характерлидир. Бу ҳолат яна бир бор Искандарнинг афсонавий шахсга айланиб кетгани, тарих заминидан фантазия оламига ўтиб кетганини кўрсатади.

«Садди Искандарий» бадий — фантастик асар. Навоий Искандарнинг тарихи билан қанчалик таниш бўлишидан қатъи назар, Искандар прообрази асосида орзудаги адолатли идеал подшо образини ярата олмас эди. Чунки Искандаргина эмас, балки бошқа бирон подшо ҳам Навоий идеалларига мувофиқ келмас ва келолмас эди. Навоий ўз олдига қўйган вазифани ҳал этишида тарихий шахслар ёки тарихий фактлар эмас, балки бадий фантазиянинг куч-қудратигина кенг имкон берар эди. Бу борада эса (жумладан, Искандар образи заминидан) маълум адабий тажриба ва

¹ 201—202-бетлар. Шунга яқин сюжет «Доро ва Искандарбек» эртагида ҳам ҳикоя қилинади (Ўзбек халқ эртаклари, 2-том, Тошкент, 1964, 433—436-бетлар). Бизнингча, бу эртақ ёзма манбалар — тарихий-ривоявий асарлар асосида пайдо бўлган.

² Алишер Навоий, 14-том, 203-бет.

традиция вужудга келган эди. Хамсанавислар, айниқса Низомий Ганжавий, шундай бир образ яратишда катта муваффақиятларга эришган эдилар. Навоий эса янги тарихий шароитда яшагани, ўз олдига янги гоъвий-эстетик вазифалар қўйганлиги учун мавжуд адабий тажриба ва традициялар доирасида қолиб кетолмас эди. Бор материалларни танлаш, саралаш ва уларни қайта ижодий ишлаб олиш, янги материаллар киритиш, Искандар образини, аниқроғи, бу образдан кузатилган амалий мақсадни XV аср ҳаётига яқинлаштириш, подшо ва халқ, подшо ва сарой аҳли, подшо ва қўшин, подшо ва илм-маърифат аҳллари каби масалаларни ёритиш, хулоса қилиб айтганда, Искандар образини янги тараққиёт поғонасига кўтариш керак эди. Навоий мана шундай катта ва масъулиятли ишга киришди ва уни муваффақият билан адо этди.

«Яна қиссасига тааққул қилиб
Таворихига кўп тааммул қилиб»¹,—

деган Навоий, Искандарнинг ўнлаб ўлкаларга юруш қилишини, афсонавий саргузаштларини, денгиз саёҳати ва обиҳаёт излашини дostonнинг XXIII бобида ярим тарихий — ярим афсонавий манбалар ҳамда бадиий ёдгорликлар асосида санаб ўтса ҳам, Искандарнинг ҳаёти ва фаолияти силсиласини бир неча йирик эпизод асосида тузади. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, Искандарнинг барча «саргузашт»ларини баён қилиш учун «Шоҳнома»дек катта бир асар ҳам кифоя қилмас эди.

Искандарнинг туғилиши, ёшлик йиллари, таълим-тарбияси, Файлақуснинг вафоти ва Искандарнинг тахтга чиқиши, Искандарнинг Доро билан тўқнашуви, Эронни эгаллаб олиши, Кашмирга юриш қилиб золим Маллуни енгиши, Ҳинд шоҳи ва Чин хоқони билан дўстона битишуви², Мағрибда ваҳшийларга қарши жанги, Қирвон ўлкасида сад барпо этиши ҳамда денгиз саёҳати Искандар саргузаштларининг асосини

¹ Хамса, 668-бет.

² Асли тарихда Панжобнинг Таксил вилояти ҳокими Александр Македонияликнинг Ҳиндистонга юришига қадар, у билан аҳиллашиб, ҳарбий ёрдам, жумладан 25 жанговар фил берган экан (А. В. Ранович, зикр этилган асар, 69-бет).

ташкил этади. Бу эпизодлар тасвирида Навоий тарихий ривоятлар, маълумотларга, халқ афсоналари ва ҳикояларига мурожаат қилади. Искандар образини халққа, халқ ривоятларига яқинлаштиради. Навоий достонида ҳам Искандар, Низомийнинг «Искандарнома»сида бўлганидек, Фаляқуснинг асранди ўғли бўлиб, бефарзанд Фаляқус овдан қайтиб келаётганида бир вайронада ўлиб ётган онаси бағридан топиб олган бўлади. («Тарихи мулуки Ажам»да баён этилган афсоналарни эсланг).

Навоий «Садди Искандарий»да реал ҳаёт лавҳаларини, табиат манзараларини қанчалик моҳирлик билан тасвирласа, фантастик манзараларни, афсонавий махлуқларни, ғаройиб воқеаларни ҳам шунчалик катта санъаткорлик билан чизиб беради. Мағриб ва Қирвон тасвири, у ердаги воқеалар, денгиз сафари ва ажойиботлари шулар жумласидандир. Бундай тасвирий ўринларда, шубҳасиз, Навоий халқ ижодидан, айниқса эртақлардан илҳомланган. «Садди Искандарий»да реалистик тасвир билан бадий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб, бирикиб боради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Масалан, яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб, агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлишса, зулм ва зулмат йўллариини ўтиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин деган фикрга келади. Ёки денгиз тасвирини олайлик. Бу тасвир қанчалик фантастик бўлмасин, унинг моҳиятида: инсоннинг ақл-заковати табиат сирларини кашф қилишга қодирдир, деган реал мақсад ва ишонч бор.

«Садди Искандарий», XV аср муҳити заминидан туғилган гоёвий зиддиятларига қарамай, ўз моҳияти билан халқчил асардир, чунки унинг замирида халқнинг бахт-саодати, осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш гоёси ётади. Авторнинг халқ оғзаки ижодидан илҳомланиши, унинг бойликларидан ижодий фойдаланиши эса достоннинг халқчиллик моҳиятини янада оширади. Фантастик тасвирий ўринларда халқ ижоди услубидан баҳраманд бўлган Навоий достоннинг бобларидаги «Искандар ва гадо ҳикояти», «Мажнун ҳикояти», «Икки рафиқ ҳикояти», «Булбул ҳикояти», «Кабутар ҳикояти» ва бошқаларни халқ ижоди (ёки

халқ ижоди асосида яратилган ёзма адабиёт) матери-алларидан фойдаланиб бунёд этади. Шу билан бирга, Навоий халқ қўшиқларидан, халқ мақоллари ва таъбирларидан ҳам унумли фойдаланади. Буларнинг барчаси «Садди Искандарий» дostonининг, биринчи навбатда, унинг бош қаҳрамони Искандарнинг халқ ижодиёти билан яқиндан боғлиқ эканини кўрсатади.

Алишер Навоий Искандар ҳақидаги халқ афсонаси ва ҳикояларидан «Садди Искандарий» дагина эмас, балки бошқа дostonлари, насрий асарларида ҳам фойдаланган. Масалан, «Ҳайратул аброр» да Искандарнинг васияти ҳикояси (XLIX — «Искандарнинг етти иқлим мамоликин панжаи тасарруфиға кюрғони ва холи илик била оламдин рихлат маркабин сурғони»¹), «Фарҳод ва Ширин» да «Ойнаи Искандарий» (XIX боб), «Искандар тилисми» (XXV боб), «Лайли ва Мажнун» да «Ойнаи Искандарий» (XXXVI боб) эпизодлари, «Лисонут тайр» даги «Искандар—элчи», «Арасту ва Скандар» ҳикоялари² ва бошқалар шулар жумласидандир.

Навоий лирикасида ҳам Искандарга анъанавий бир образ сифатида мурожаат этади, мисраларнинг моҳиятига Искандарнинг таърифи-тавсифи, унинг мўъжизаларини сингдиради.

«Зулфунг овора кўнгуллардин эрур,
Юз Скандарни итурган зулмат»³,

«Лабингдур жоми Жамшиду юзунг миръоти Искандар,
Мусалламдур санга ҳусну жамол аҳлиға султонлиг»⁴,—

каби байтлар шундан далолат беради⁵.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, Алишер Навоий «Хамса»сининг вужудга келишида халқ оғзаки ижодиёти—фольклор муҳим бир адабий фактор, ғоя-

¹ Хамса, 110-бет.

² Асарлар, 5-н биринчи том, 67—68, 131—134-бетлар (ҳикояларга шартли ном қўйилади).

³ Фавойидул-кибар, 93-бет.

⁴ Бадойиул-васат, 320-бет.

⁵ Хожанинг «Мифтоҳул-адл» (XVI аср) асариде ҳам Искандар ҳақида бир неча ҳикоя бор. Улар Навоий ҳикояларига яқиндир.

вий-бадий манба сифатида хизмат қилади. Алишер Навоий халқ ижодиётидан бевосита ва бавосита фойдаланди. Халқ оғзаки ижоди Навоий «Хамса»сининг ғоявий-бадий қимматига қиммат қўшди, унинг кенг оммалашуви ва халққа манзур бўлишида муҳим омил бўлди.

«Хамса» қаҳрамонларининг вужудга келиши ва такомили, бир томондан, кўҳна тарихга, иккинчи томондан, халқ ижодиёти бисотига боғланади. Хисрав, Ширин, Қайс, Баҳром ва Искандар каби образлар аслида тарихий прототиплар асосида вужудга келган бўлса ҳам, бошлаб улар халқ фантазияси, бадий ижодкорлиги билан йўғрилиб, фольклор қаҳрамонлари сирасидан ўрин олди, кейин ёзма адабиёт обидалари томон йўл олди, камолот чўққисига кўтарилди. «Хамса» бадий ижодиётнинг икки тури — фольклор ва ёзма адабиётнинг узвий алоқаси ва ўзаро таъсирининг мислсиз тажассумидир.

НАВОИЙ ҲИКОЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ФОЛЬКЛОР БИЛАН БОҒЛАНИШИ

Алишер Навоий ижодиётининг муҳим хусусиятларидан бири унинг тур ва жанр бойлиги, хилма-хиллигидир. Навоий Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида мавжуд ва машҳур бўлган кўпчилик жанрларда асарлар битди. Унинг «Ҳазойинул-маоний» лирик қулиётининг ўзи 16 жанрдаги (ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, қасида, соқийнома, қитъа, рубоий, туюқ, муаммо, чистон, фард) шеърлардан ташкил топган. У эпик турнинг хилма-хил жанрларида (достон, қисса, ҳикоя, масал, латифа ва бошқалар) асарлар яратди, етакчи бўлган шеърий формадан ташқари нисбатан камроқ ривожланган насрдан ҳам кенг фойдаланди, сўз санъатининг турли-туман «услуг» ва «қоида»ларидан баҳраманд бўлди. Шунинг учун ҳам у «Мезонулавзон»да ҳақли равишда «...ажам шуароси ва фуру фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусига жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили билан қалам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кўргузуб эрдилар, чигатой лафзи била рақам урдум. Андоқким, то бу мазкур бўлгон тил ва

лафз биносидир, ҳеч нозимға бу даст бермайдур»¹,— деган эди.

Ҳикоя Навоий ижодиётида салмоқли ўрин тутган жанрлардан биридир. Алишер Навоий махсус ҳикоялар гўплами тузган, нуқул ҳикоялардангина иборат бўлган асар ёзган эмас. Аммо шунга қарамай, буюк соҳибқаламнинг меросини ҳикояларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Унинг дostonларида, хусусан «Ҳайратул-аброр», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий» ва «Лисонут-тайр» дostonларида, «Маҳбубул-қулуб» фалсафий-таълимий асариди, «Тарихи мулуки Ажам», «Тарихи анбиё ва ҳукамо», «Насоимул-муҳаббат» ва бошқаларда икки юздан зиёд ҳикоя бор. Бу ҳикоялар Навоий ижодиётида ғоявий-бадий жиҳатдан салмоқли ўрин тутди.

Навоий ҳикояларининг бир қисми (асосан «Хамса» ва «Лисонут-тайр» бўйича) маълум даражада тадқиқ этилган бўлса-да², лекин эпик турнинг кичик жанри — ҳикоёт ҳамон навоийшуносликнинг нисбатан камроқ ўрганилган ва ёритилган баҳси бўлиб келмоқда. Мазкур баҳс Навоий ҳикояларини тасниф этиш, уларнинг манба ва илдизини аниқлаш, цикл, версия ҳамда вариантларини қиёсий ўрганиш, ғоявий-бадий такомил тарихини ёритиш, образлар системаси, анъаналари ва бошқаларни тадқиқ этишни тақозо қилади. Навоий ҳикоялари ва уларнинг фольклор билан боғланиши масаласи ҳам ушбу баҳснинг узвий ҳалқаларидан биридир.

Навоий ҳикоялари мавзуи, ғоявий мазмуни, образлари ва бадий услуби жиҳатидан хилма-хилдир. Уларнинг кўпчилиги ахлоқ-одоб, илм-маърифат, инсоф-адолат, севги ва садоқат, меҳнат ва меҳмондўстлик каби масалаларга бағишланган дунёвий ҳикоялардир. (Бундай ҳикоялар «Насоимул-муҳаббат», «Тарихи анбиё ва ҳукамо» каби асарлар сирасидан ҳам сезиларли ўрин олган). Навоий ҳикояларининг қаҳрамонлари тарихий, ярим афсонавий шахсларнинг номи билан

¹ Асарлар, ўн тўртинчи том, 135-бет.

² Монографик тадқиқотлар, ўқув қўлланмалари ва айрим мақолалар билан бирга, Н. Ганихўжаеванинг «Хамса» ҳикояларининг ғоявий-бадий таҳлилига бағишланган кандидатлик диссертацияси кўзда тутилади (Назира Ганиходжаева, Алишер Навоий — новеллист, Автореферат канд. дис., Ташкент — 1967).

номланади, уларнинг орасида «соф» тўқима образлар ҳам анчагина. Қадимги шоҳлар, юнон олимлари, Фахриддин Розий, Ҳотами Той, Иброҳим Адҳам, Хожа Порсо, Баёзид Бастомий ва бошқалар—Навоий ҳикояларининг қаҳрамони. Аммо ҳикоялардаги қаҳрамонлар айнан тарихий шахсларнинг образи бўлмай, балки, айрим жиҳатларини сақлаб қолишига қарамай, бадий фантазия, ижодий тўқима билан йўғрилиб, аллақачонлар анъанавий адабий образларга айланиб кетган эди: Ануширвон, Жамшид, Искандар ва бошқалар—адолат, шон-шавкат; Арасту, Афлотун, Луқмон, Фахриддин Розий ва бошқалар — ақл ва донолик; Ҳотами Той — саховат рамзи ва ҳоказо; Мажнун, Шайх Санъон, Вомиқ ва Узро, Хисрав ва Ширин—анъанавий ошиқ-маъшуқлар. Бу анъанавий образлар билан бирга, биз Навоийнинг айрим ҳикояларида унинг замондошларини ҳам кўрамиз. Масалан, «Ҳайратул-аброр»даги «Шоҳ Ғозий» ҳикоясида Ҳусайн Бойқаро (идеаллаштирилган шоҳ образи сифатида); шу дostonдаги «Икки вафоли ёр» ҳикоясида Амир Темур образлари берилган, «Садди Искандарий»даги бир ҳикояда Абусаид мирзо фожияси баён этилган. «Мажолисун-нафоис» тазкирасида, «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саидҳасан Ардашер» каби адабий биографик асарларда Навоий ўзига замондош бўлган жуда кўп шахсларнинг ҳаёти фаолияти ва хислатларига тааллуқли воқеий ҳикоя, латифа ва нақлларни келтиради. Демак, Навоий ҳикоялари мавзу жиҳатидан ҳам, образлар системаси жиҳатидан ҳам хилма-хилдир.

«Хамса» ва «Лисонуг-тайр» таркибидаги ҳикоялар шеърӣ бўлса, бошқа асарлардаги ҳикоялар ўша асарларнинг нутқ турига мувофиқ насрийдир. Навоий ҳикояларининг бир қисми ҳажвий-сатирик ва юмористик ҳикоялардир (юмористик ҳикоялар кўпинча ҳазил-мутойиба номи билан номланган). Булар Навоий ҳикояларининг жанр хусусиятлари доирасини янада кенгайтиради.

Навоий «ҳикоя» терминини конкрет бир адабий формага нисбатан қўллаш билан бирга, уни жамловчи тушунча сифатида ҳам ишлатган. У кўпинча умуман ривоявий (повествовательный) асарларни «ҳикоя» ёки «ҳикоят» деб атаган. Бу термин кичик эпик тур — ҳикоя (новелла), масал, нақл, латифа ва бошқаларга

ҳамда ўрта эпик тур — қисса (повесть)га нисбат берилган. Масалан, «Ҳайратул-аброр»да «Ҳотами Тойи ҳикоятиким...»¹ «Садди Искандарий»да «Искандар била ул гадолиғ ихтиёр этган подшо, балки филҳақиқат подшолиққа етган гадо ҳикоятиким...»², «Маҳмуд ҳикоятиким...»³ деб ҳикоя термини ҳикоя — новеллага нисбатан ишлатилса, «Садди Искандарий»даги Булбул билан Зоғ масалига «Булбул ҳикоятиким...»⁴, Кабутар масалига «ул кабутар ҳикоятиким...»⁵ деб ҳикоя термини қўлланади. Худди шунингдек, Навоий «Сабъаи сайёр»даги ўрта эпик ривояни—қиссани ҳам ҳикоя деб номлайди:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти ҳикоятдур⁶.

Аммо, шу билан бирга, Навоий гурли ривоявий асарларни бир-биридан ажратиб, уларни жанр хусусиятларига мувофиқ «ҳикоя», «латифа», «қисса» каби терминлар билан атайди. Агар ҳикоя контекст орасида келиб, бирон мақсад-муддаони ифодалаш учун ибратнамуна вазифасини ўтаса, кўпинча унга нисбатан «тамсил» термини ишлатилган. Зикр этилган терминларни конкрет ва жамловчи маънода қўллаш Навоий замондошларига (умуман ўтмиш адабиётчиларга) ҳам хосдир.

Алишер Навоий ҳикояларини иккига—анъанавий ҳикоя ва янги ҳикоя (тўғрироғи нақл ва латифа)ларга бўлиш мумкин. Анъанавий ҳикоялар азалдан мавжуд бўлиб, қайта ишланган ҳикоялардир. Янгилари эса кўпроқ Навоийнинг замондошлари ҳақида конкрет воқеа ва ҳодисалар муносабати билан вужудга келган нақл ва латифалардир (Бундай нақл ва латифалар «Мажолисун-нафоис» тазкираси, «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Саидҳасан Ардашер» каби адабий-биографик асарлар таркибидан ўрин олган).

Анъанавий ҳикоялар ёзма манбалар ва оғзаки

¹ Хамса, 70-бет.

² Хамса, 656-бет.

³ Хамса, 664-бет.

⁴ Хамса, 780-бет.

⁵ Хамса, 809-бет.

⁶ Хамса, 614-бет.

тарзда Навоийга қадар етиб келган ҳикоялардир. Манбаларни «ёзма» ва «оғзаки» деб бўлиш хийла шартлидир. Чунки ёзма манбалардан ўрин олган ҳикояларнинг кўпи соф китобий ҳикоялар бўлмай, балки фольклорда шаклланган ёки фольклор материалларидан фойдаланиб яратилган ҳикоялардир. Уларнинг ғоявий-бадий хусусияти (халқчиллиги, образлар системаси, сюжет ва композицияси, услуби) шундан далолат беради. Шубҳасиз, бундай ҳикоялар аввал бошлаб бирон киши томонидан яратилади, кейин оғиздан-оғизга (ёки китобдан-китобга) ўтиб сайқаллаштирилади, натижада автор номи унутилиб, фольклор асарига айланади, фольклор бисотига қўшилади. Китоблардан ўрин олган ҳикоялар эса маълум бир муаллифнинг номи билан боғланиб қолади. Шу билан бирга, кўпинча муаллифлар халқ ҳикоялари тахлитида ҳикоя ижод этиб уни ўз асарлари таркибига киритадилар. Мана шу мураккаб ва хилма-хил жараён оқибатида ундай ҳикояларнинг турли версия ва вариантлари вужудга келади. Худди шунингдек, дастлаб китобий асар сифатида вужудга келган ҳикоя ёзма манбалар орқали эмас, балки оғзаки ҳикоят қилиш орқали шуҳрат топиши мумкин. Шундай қилиб анъанавий ҳикоялар, ёзма манбалар орқали етиб келганми ёки оғзаки тарзда, бундан қатъи назар, фольклор билан, халқ ҳикоячилиги билан боғлиқдир.

Маълумки, Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти фақат ўзбек адабиёти ва маданиятидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиёти ва маданиятида катта ҳодиса бўлган эди. Навоийнинг ижодиёти, жумладан, унинг ҳикоялари Яқин ва Ўрта Шарқ адабий анъаналари билан яқиндан алоқададир. Салафларининг ҳикоячилик санъатидан баҳраманд бўлган Навоий Шарқ ҳикоячилигида чуқур из ҳам қолдирди.

Ҳикоя Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган жанрлардан биридир. Ҳикоя—ёзма адабиёт билан оғзаки ижодиётни бир-бирига боғлаган муҳим омил. Халқ ҳикоялари билан китобий ҳикоялар ўзаро чунон яқинки, уларни қатъий чегаралаш кўпинча амри маҳолдир. Чунки ҳикоя халқ ривоятидан китобга, китобдан халқ ҳикоячилигига ўтиб борган. Шу билан бирга, маълум бир халқнинг адабиёти (ёки фольклори) заминидан вужудга келган ҳикоя иккинчи

бир халқ томонидан қайта ишланиб, «ўзлашиб», унинг адабиёти бисотига қўшилиб кетар эди. Бинобарин, сюжет ва композиция, образлар системаси жиҳатидан бир-бирига монанд ҳикоялар, бир томондан, ижтимоий ҳаёт, тарихий шароитнинг ўхшашлиги натижасида бир-биридан мустасно ҳолатда вужудга келса, иккинчи томондан, адабий алоқаларнинг маҳсули сифатида пайдо бўлади.

Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари ҳикоячилигида бир қатор анъанавий образлар бор. Ҳотами Той, Талҳак, Афанди ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу қаҳрамонлар бошлаб маълум бир халқнинг, унинг бадиий ижодиётининг қаҳрамони сифатида вужудга келди. Масалан Ҳотами Той араб заминиди, Талҳак—форсий ва Афанди—туркий заминда. Аммо бу қаҳрамонлар ўз замини билан чегараланиб қолмай, бошқа ўлка ва халқларга ҳам манзур бўлиб, уларнинг ўз қаҳрамонлари қаторидан ўрин олади, янги-янги ҳикояларнинг пайдо бўлишига туртки сифатида хизмат қилади. Шунинг учун ҳам, масалан, Ҳотами Тойнинг номи билан боғлиқ бўлган барча ҳикояларни ҳам араб заминиди пайдо бўлган деб айта олмаимиз. Чунки Ҳотами Той образи билан таниш бўлган ўзга халқлар ҳам саховат мавзуидаги ҳикояларида Ҳотами Тойни бош қаҳрамон қилиб олиб, уни идеал саҳий сифатида таъриф-таъсиф этганлар. Талҳак, Афанди ва бошқалар борасида ҳам шуни айтмоқ керак. Баъзан айнан бир ҳикоянинг бир неча қаҳрамонлар (масалан, Талҳак—Афанди, кейинроқ—Мушфиқий ёки Машраб) номи билан айтилиши ҳам шунинг оқибатидир.

Яқин ва Ўрта Шарқ заминиди пайдо бўлган ҳикоя ва анъанавий образлар билан бирга, биз Искандар, Арасту, Суқрот, Афлотун ва Луқмон каби антик дунё қадимги Юнонистонга мансуб бўлган тарихий шахслар номи билан боғлиқ ҳикояларнинг Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида кенг тарқалгани, уларнинг маҳаллий қаҳрамонлар қаторидан ўрин олгани, ҳатто «ўзлашиб» кетганини ҳам кўрамиз. Бу юнон олимлари асарларининг ўрға асрлар тонгида (VIII—XII асрларда) араб тилига таржима қилиниши, ўрганилиши оқибатида содир бўлган эди.

Яқин ва Ўрта Шарқда «Минг бир кеча» (араб эртаклари), «Калила ва Димна» (Ҳинд масаллари — «Пан-

ча тантра»), «Жавомеул-ҳикоёт ва лавомеул-ривоёт» (ҳикоя ва ривоятлар китоби — Муҳаммад Авфий асари) каби асарлар жуда кенг шуҳрат топган. Булар халқ ижодиёти заминида вужудга келган китоботдир. Шу ўринда «Жавомеул-ҳикоёт ва лавомеул-ривоёт» ҳақида бир оз маълумот беришни лозим топамиз.

Ҳикоя ва ривоятлар китобини асли бухоролик бўлган Муҳаммад Авфий ҳижрий 630 (милодий 1232/33) йилда Ҳиндистонда яратди. Бу асарини яратишда Муҳаммад Авфий форс-тожик ва араб тилидаги юзга яқин манбадан фойдаланган, ҳинд адабиётидан баҳраманд бўлган. У манбалар орасида Абурайҳон Берунийнинг «Ал-осор ал-боқия ани-л-қурун ал-қолия», «Китобул-ҳинд» асарларини, «Дастурул-вузаро» (Муҳаммад Авфий бу асарни 1059—1099 йилларда ҳукмронлик қилган Султон Розияддин Иброҳим бин Масъуд бинни Маҳмуд Ғазнавий—Заҳируд-Давлага нисбат беради), «Тарихи Туркистон», «Хавосси аш»¹, «Тарихи Табарий» («Тарих-ур-русул ва-л-мулук» — Абужаъфар бинни Жарир ат-Табарий), «Тарихи Носирий» (Абулфазл Муҳаммад бинни Ҳусайн ал-Байҳақий), «Сиёсатнома» (Абуали Ҳасан бинни Али Низомулмулк), «Қобуснома» (Кайковус бинни Искандар бинни Қобус бинни Вашмгир) каби асарларни кўриш мумкин. Юзга яқин манбалардан ижодий фойдаланиш асосида яратилган «Жавомеул ҳикоёт» кейинги муаллифлар учун ҳикоя ва ривоятларнинг беқиёс бой манбаи сифатида хизмат қилади. Ундан Муҳаммад Авфийнинг замондоши Абу Умар Минҳожиддин бинни Сирожиддин Журжоний «Табақоти Носирий» (1260 йил), Закариё Қазвиний «Ажойибул-махлуқот» (1263—1276 йиллар ораси), Ҳамдуллоҳ Муставфий Қазвиний «Нузҳатул-қулуб» (1340 йил), Сайфуддин Ҳожи бинни Низол ал-Оқилий «Осорул-вузаро» (1478 йил), Мирхонд «Равзатус-сафо», Хондамир «Ҳабибус-сияр», Сафуаддин Али «Латонфут-тавоиф» (1532—33-йиллар), Қози Аҳмад Қазвиний «Тарихи Нигористон» (1552 йил), Муҳаммад Қосим

¹ «Тарихи Туркистон» (ёки «Тарихи Мовароуннаҳр») ва «Хавосси аш» асарларининг муаллифи Муҳаммад Авфийнинг тоғаси «Маждиддин Муҳаммад бинни Аднон ас-Сурҳақатийдир. Бу икки асар бизга қадар етиб келмаган (Муҳаммад Авфий, Гулчини ҷавомеъ-ул ҳикоёт, тартибдиҳанда ва муаллифи муқаддима М. Бақоев, Нашриёти «Ирфон», Душанбе, 1966, 155-бет.)

бинни Ҳиндушоҳи Астрободий (тахаллуси — Фаришта) «Тарихи Фаришта» (1606—1607 йиллар) асарида фойдаланганлар, яна бошқа кўп муаллифлар ҳам ундан баҳраманд бўлганлар.

«Жавомеул-ҳикоёт» тўрт қисмдан ташкил топган, бу қисмлардан ҳар бири 25 бобдан иборат. Боблар бир неча ҳикояни ўз ичига олади. Асар икки мингдан зиёд ҳикояни қамраб олган. Биринчи қисм «Дар маърифати офаридгори таоло ва тақаддус ва зикри анбиё ва авлиё ва таворих ва маосири мулук» («Энг юксак ва муқаддас яратувчининг маърифати ва пайғамбарлар ва авлиёлар зикри ва подшолар тарихи ва уларнинг мақбул ишлари») деб номланган бўлиб, унда пайғамбарлар ва авлиёларга доир афсона ва ривоятлардан ташқари, Ажам шоҳлари тарихи, адолат фазилати, ҳокимлар, мунажжимлар, шоирлар, муғаннийлар ва бошқалар ҳақида қизиқарли, мароқли ҳикоялар бор. Иккинчи сўз билан айтганда, «Жавомеул-ҳикоёт»нинг биринчи қисмида ҳам дунёвий тамойил етакчидир. Китобнинг иккинчи қисми «Дар баёни ахлоқи ҳамида ва сияри марзийя» («Мақтовли хулқлар ва ёқимли хислатлар баёнида») деб номланади ва унда ҳаё, гавозуъ, одоб, шафқат, саховат, карам, шижоат, сабр-матонат ва бошқаларга доир ўғит берилади, ҳикоялар баён этилади. Учинчи қисм «Дар баёни ахлоқи мазмума» («Ярамас хулқлар баёнида») деб номланиб, унда жоҳиллик, ҳасад, тамаъгирлик, бахиллик, ҳасислик, хиёнат, алдамчилик, кўзбўямачилик каби қабих хислатлар фош этилади. Ниҳоят, китобнинг тўртинчи қисми «Дар баёни аҳволи содир ва ажойиби биҳор ва билод ва табоеи ҳайвонот» («Содир бўлган аҳвол ва денгиз ва шаҳарлар ажойибликлари ва ҳайвонлар табиати баёнида») деб номланади. Бу қисм хилма-хил мавзудаги ажойиб ва ғаройиб ҳикояларни қамраб олган.

Яздигурд, Баҳром, Хисрав Парвез, Ануширвон каби Ажам шоҳлари, Афлотун, Арасту, Буқрот каби юнон ҳокимлари, Искандар, Ҳотами Той ва Мажнун каби ўнлаб анъанавий образлар Муҳаммад Авфий ҳикояларининг бош қаҳрамонларидир. Шу билан бирга, уларда турли ҳайвонлар, қушлар ва жониворларнинг мажозий образи яратилган. «Жавомеул-ҳикоёт»даги айрим ҳикоялар Навоий асарларида ҳам бор. Баҳромӣ Гўр, Искандар ва Ҳотами Той ҳақидаги баъзи ҳикоя-

лар шулар жумласидандир. Булар «Жавомеул-ҳикоёт» ва бошқа манбалар орқали Навоий даврига қадар етиб келган. Бундан ташқари Навоий ва Муҳаммад Авфий ҳикояларида ғоявий мотивлари ва сюжети жиҳатидан бир-бирига монанд ҳикоялар ҳам учрайди. Бунга, жумладан, «Сабъаи сайёр»даги иккинчи иқлимдан келган мусофирнинг заргар Зайд Заҳоб ҳақидаги ҳикояси билан Авфийнинг «Заргар ва Нажжор»¹ ҳикояси мисол бўла олади. Бу ҳолат бир-бирига яқин мавзу ва сюжетда хилма-хил ҳикоялар яратилгани ва улар қайта ишланиб, турли манбалардан ўрин олганини кўрсатади.

Яқин ва Урта Шарқ халқларининг ахлоқий-таълимий асарларини, тарих китоблари ва эпик адабиётини ҳикояларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Уларнинг деярлик ҳаммасида ибратомуз ҳикоя, тамсил ва масаллар, латифа ва афсоналар бор. Кўпинча бир эпизоддан иборат бўлган қисқа сюжетли мустақил асар йирик полотнонинг таркибига узвий равишда киришиб боради, маълум бир муддаони асослашга хизмат қилади, баённи жонлантиради, китобхонга завқ ва мароқ бағишлайди. Шундай қилиб, катта асарлар таркибига кирган «қистирма» ҳикоя ҳам ғоявий, ҳам бадий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Зотан Жалолиддин Румий «Маснавий»сининг, Шайх Саъдий «Гулистон»и ва «Бўстон»ининг, Абдураҳмон Жомий «Баҳористон»ининг кенг шуҳрати ва мангулиги биринчи навбатда бу асарлардаги ажойиб ва ғаройиб ҳикоялар билан, уларнинг ўғит бериши ва ибратомузлиги билан боғлиқдир.

↓ Алишер Навоий асарларидаги кўпчилик ҳикоялар, улар қайси манба асосида ишланган бўлишига қарамай, ғоявий-бадий хусусиятлари билан халқ ҳикояларига уйғунлашиб кетади. Бу Навоий ҳикояларидаги қаҳрамонлар образи, уларнинг маънавий қиёфаси, ҳикояларнинг ўткир конфликти, юмшоқ юмори, анъанавий бошланмаси, фавқулодда тугуни, оптимистик хотимаси, мўъжазлиги, содда баёни каби хусусиятларига тааллуқлидир. ✓

Энди шу мулоҳазалар аспектида бир неча ҳикоя кўрайлик.

¹ Қаранг: Муҳаммад Авфӣ. Гулгини ҷавомеъул-ҳикоёт, 49—53-бетлар.

Ҳотами Той—идеал сахий образи. Унинг номи билан боғлиқ кўпдан-кўп ҳикоялар бор. Алишер Навоий ҳам Ҳотами Тойга бот-бот мурожаат этади. «Ҳайратул-аброр»нинг бешинчи мақолати карамга бағишланган. Бу мақолатда Навоий сахийлик билан бахилликни бир-бирига қарама-қарши қўяди, улардан ҳар бирининг моҳиятини очиб беради. Саховат инсоннинг энг яхши сифати ва фазилатидир. Бироқ саховатнинг ҳам ўз шартлари бор. Сахий киши эҳтиёжмандларга кўмаклашиши, саховат беғараз, беминнат бўлиши керак. Сахийман деб тўкиш-чочиш ҳам яхши эмас, бу исрофдир:

Нақдни доғи гулдек совурмағил,
Ғунча киби доғи гириҳ урмағил¹.

Кишиларнинг саховатига кўз тикишдан кўра ўз қўл кучи билан кун кўриш улуғроқ ва олижаноброқ ишдир. Навоий бу фикрини тўлароқ ифодалаш учун «Ҳотами Той» ҳикоясини келтиради. Ҳотамдан: сен ўзингдек бошқа бирор ҳимматли кишини кўрганми-сан?—деб сўраганларида, у бундай ҳикоя қилади: кунлардан бирида катта зиёфат олдидан далага чиқиб айланиб юрганымда чўп-хас йиғиб бозорга бораётган қомати букчайган бир мўйсафидни кўрдим. Унга Ҳотами Тойнинг уйига бориб, нози-неъматидан баҳраманд бўлсангиз, бўлмайдими, бу машаққатли меҳнатни сизга ким қўйибди десам, мўйсафид бундай жавоб қилди:

...Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.
Бир дирам олмоқ чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки биров берса ганж².

Ҳотам ҳикоясини:

Улки бу янглиғ сўзи мавзун эди,
Мендин анинг ҳиммати афзун эди³,—

деб тугатади.

¹ Ҳамса, 69-бет.

² Ҳамса, 70-бет.

³ Ҳамса, 71-бет.

Ҳотами Той ҳақидаги кўпчилик ҳикояларда (жумладан, Низомийнинг «Махзанул-асрор» достони, Саъдийнинг «Гулистон»и ва бошқаларда) меҳнат тамаъгирликка қарама-қарши қўйилади, идеал саҳий Ҳотам қўл меҳнати билан кун кўраётган ваҳматкашларни ўзидан кўра ҳам ҳимматлироқ кишилар деб шарафлайди.

Навоий қаноатни хомтамаъликка, ҳалолликни эгриликка қарама-қарши қўйиб бир неча ҳикоя яратган. «Ҳайратул-аброр»нинг еттинчи мақолатини қаноатни таъриф-тавсиф қилган шоир «Қониъ ва Томиъ» ҳақида ҳикоя келтиради. Икки киши ҳамроҳ бўлиб, Форсдан Чинга йўл олади. Булардан бири «қониъ» (қаноатли), иккинчиси «томиъ» (тамаъгир) эди. Улар йўлда бир тошга дуч келдилар, унда бундай ёзилган экан:

«Ким киши гар эмгак ўтин куйдурур,
Тошни яна юзига айландурур.
Анда битиклик дурур афсонае,
Ким бу навоҳий аро вайронае.
Борки, остида эрур турфа ганж,
Олғай ани ҳар киши кўрса бу ранж.
Ҳар киши бу ранжидин ўлса йироқ,
Сабру қаноат боридин яхшироқ»¹.

Қониъ эътибор Сермай йўлини давом эттиради. У бир шаҳарга келади, шаҳар дарвозасига етиб келиши билан кишилар унинг истиқболига чиқиб, шоҳ кўтарадилар. Шаҳарнинг шоҳи ўлган экан. Элининг одатича, шаҳарга биринчи бўлиб кириб келган мусофир шоҳ кўтарилар экан. Томиъ эса кўп меҳнат-машаққат чекиб, «Хомтамаъ даҳрда ранжур эрур» ёзувидан бошқа бирон нарсга тополмайди. (Шунга монанд ҳикоя «Садди Искандарий» да ҳам бор)².

Ҳикояда бир-бирига қарама-қарши икки характер яратилган, «қониъ»лик билан «томиъ»лик ўртасидаги кураш—ҳикоянинг конфликти бўлиб, унинг тугуни (вақулолда, ечими оптимистик руҳда ва ибратли. (Бу ҳикоянинг сюжетиға яқин ҳикоя Хожанинг «Гулзор»

¹ Хамса, 79-бет.

² Хамса, 814—815-бетлар.

тўпламида ҳам бор). Бир-бирига қарама-қарши икки характер «Сабъан сайёр»нинг олтинчи ҳикоясида ҳам яратилган бўлиб, қалби соф, тўғри, садоқатли ва хушфеъл Муқбил бахтиёр бўлади, қаллоб, эгри, иродасиз Мудбир халқнинг «ёлғон гапирган ёрилиб ўлсин» қарғиши қабалида ёрилиб ўлади. Воқеаларни ривожлантириш, образ яратиш ва хусусан бадий тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошқалар) усулларида Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган (Муқбил ва Мудбир образи, бир-бирига тамомила қарама-қарши хислатли кишилар образи «Лисонут-тайр» ва «Маҳбул-қуллуб»да ҳам берилган. Бу асарлардаги ҳикояларда одатдагидек Муқбил бахтиёр бўлади, Мудбир—бадбахт).

Шарқ халқлари китобий адабиёти ва фольклорида жуда кенг тарқалган анъанавий образлардан бири Нўширвон (Ануширвон)дир¹. Нўширвон (531—589) сосоний шоҳларидан бўлиб, шон-шавкати билан шуҳрат қозонган эди. Аммо тарих заминидан адабиёт оламига ўтган Нўширвон ярим тарихий — ярим афсонавий қаҳрамон тусини олиб, одилликнинг рамзи сифатида талқин этилади. Нўширвон адолатли идеал подшо образи бўлиб қолади. Шарқнинг кўпдан-кўп шоирлари унинг номини одиллик рамзи каби зикр этадилар, Нўширвон ҳақида ижод этилган ҳикоялар қайта-қайта ишланиб, тилдан-тилга, китобдан-китобга ўтади. Нўширвон образи Навоий ижодиётидан ҳам маълум ўрин олган. Навоий Нўширвон номини одиллик рамзи сифатида бот-бот зикр этиш ва тавсифлаш билан бирга, унинг тўғрисида бир неча ҳикоя ҳам келтиради. Бу ҳикоялар «Ҳайратул-аброр» ва «Тарихи мулуки Ажам» дан ўрин олган.

«Тарихи мулуки Ажам» да «Нуширвон-одил бин-нул-Қубод» фасли бўлиб, бошқа фаслларда бўлгани каби, унда ҳам тарих билан ривоят уйғунлашиб, чагишиб кетади. «Тарихи мулуки Ажам» даги биринчи ҳикоя: «Дебтурларким, анинг даврида биров яна бировдин бир боғ сотқун олди. Ва ул боғда кироманд дафина топти. Боғнинг бурунги эгасига айттиким, келиб боғидаги топилган мадфунни олғилким, мен сендин боғ сотқун олибмен, йўқки ўзга нима олғоним

¹ Бу ном Нўширавон, Ануширавон тарзида ҳам қўлланилади.

йўқ. Ул айттиким, мен санга боғни ҳар не билаки анга дохилдур сотибмен. Баъзи дедиларким, бу нима байтул-мол дохилидур, подшоҳқа тааллуқ тутар. Ҳар тақдир била можаро Нўширавонга етишти. Нўширавон сўрдиким, ўгул-қизингиз борму? Ҳамоноки бор эрди, буюрдиким, ул бирининг қизини ул бирининг ўғлига бердилар. Ул дафинани ул ики янги кадхудой бўлғонларга мусаллам туттилар»¹. Мўъжаз, аммо ниҳоятда ибратли ҳикоя. «Можаро»ни Нўширавоннинг одилона ҳукми бартараф этиб, топилган «дафина» гўё боғ сотган ва боғ сотиб олганларнинг фарзандлари тўйига тўёна бўлади. Мазкур ҳикоя сюжети жуда кенг тарқалган. Унинг мотивлари қадимги Шарқ ва Ғарб адабиётида (масалан, Рим комедиянависи Тит Макк Плавтнинг «Хумча» асарида бор. Муҳаммад Авфий «Жавомеъул-ҳикоёт» да бу мавзу ва сюжетни ҳинд манбаи асосида баён этганини таъкидлаб, «Дар кутуби ҳиндувон овардааст, ки...» («Ҳинд китобларида келтирилганки...») деб сўз бошлайди. Унда можаро Ҳинд Ройи (шоҳи)нинг одилона ҳукми билан ҳал этилади². Мазкур сюжет Нўширавон номи билан бошқа муаллифларда, жумладан, XVI аср ўзбек ҳикоянависи Хожада ҳам баён этилган.

Яна бир ҳикоя. Нўширавон «Бир кун бир йўлда тушуб, кабоб буюрди. Туз йўқ эрди. Яқинроқ бир кент кўрунди. Биров бордиким туз кетургай. Нўширавон муболаға қилдиким, тузни сотқун ол! Мажлис ҳузори айттилар: бу тузга не миқдор баҳо бўлғайки, сотқун олғайлар? Дедиким, мунча бемиқдор нима учун, подшоҳ нечук ёмон расм қўйгай, ёмон русум жузвий бўлса, ҳар киши бир нима орттуруб, ани куллий қилурлар. Бадномлик ани бунёд қилганга бўлур»³.

Бу ҳикояда ҳам Нўширавон инсоф ва адолатнинг ҳомийси ва посбони сифатида гавдаланади. У ўрта аср феодал муҳитида эл-юрт орзу қилган подшо, фантазия билан йўғрилган ҳукмдор. Нўширавонни инсоф ва адолат ҳомийси сифатида таъриф-тавсиф этган Навоий фаслни Нўширавоннинг васиятномаси ва тахтининг поясига битилган сўзлар билан тугатади. «Ва анинг,—

¹ Ун тўртинчи том, 224-бет.

² Қаранг: Гулчини чавомеъул-ҳикоёт, 38-бет.

³ Ун тўртинчи том, 224—225-бетлар.

дейди Навоий,— сойир султонлар учун васиятномаси борким, не дастур била салтанат қилғайларким, бу мухтасарда ул кунжойиш йўқтурким, барчасин битилгай, икки-уч калима била ихтисор қилилди. Ва ул булардурким, адл бир қўрғондурким, сув солиб йиқилмас ва ўт била куймас, манжаниқ била бузулмас. Ва адл ганжидурким, кўпрак олгон сайин кўпрак бўлур ва озроқ харж қилсанг, озроқ бўлур»¹. Бу сўзлар келтирилган ҳикояларга жўр бўлиб кетади.

Нўширавон ахлоқ-одоб ва донишмандлик бобида ҳам беқиёс кишилардан бири сифатида таъриф-тавсиф қилинар эди. Навоий ҳам Нўширавон анъанавий образининг бу жиҳатини эътибордан четда қолдирмай, «Тарихи мулуки Ажам»да унинг сўзларидан келтирса, «Ҳайратул-аброр»да ниҳоятда ибратли, ўғит берувчи бир ҳикояни баён этади. «Тарихи мулуки Ажам»дан: «Ва хирадманд улдурким, махфий андоқ иш қилмағайким, ошкоро они қила олмағай ва биров айбида андоқ сўз демағайким, юзида дей олмағай. Урушта душман оз деб ғофил бўлмамоқ керакким, кўп ўтунни оз ўт куйдурур. Тахтнинг тўрт поясида тўрт сўз битилиб эрдиким — ҳар кимда подшоҳлиқ йўқ — комкорлиқ йўқ. Ҳар кимда хотун йўқ — ғамгусорлиқ йўқ, ҳар кимда фарзанд йўқ — дўстдорлиқ йўқ, ҳар кимда булар ҳеч қойси йўқ — беморлиқ йўқ»². Бу подшоҳ одил, ориф ва донишманд бўлиши лозим деган ўй ва орзунинг бир ифодасидир.

«Ҳайратул-аброр»нинг олтинчи мақолатини одобтавозуъ масалаларига бағишлаб, қимматли фикр ва мулоҳазаларини, ҳикматларини баён этган Навоий Нўширавон ҳақида ҳикоя келтиради. Нўширавон подшоҳ бўлишига қадар кунлардан бирида ёри билан чаман хилватида ўтириб, унга қўл узатаётганида кўзи нарғис гулига тушиб, қўлини тортиб олади. Чунки нарғис кўзни эслатади, кўз (бирова) олдида ёрга қўл узатмоқ одобдан эмас:

Айш, Навоий, неча дилкаш дурур,
Лек адаб бирла ҳаё хуш дурур.³

¹ Ун тўртинчи том, 226-бет.

² Уша жойда.

³ Хамса, 75-бет.

Бу ҳикоялар (шунга монанд ўзга ҳикоялар ҳам) китобий манбаларда баён этилишига қарамай, кўпдан-кўп халқ эртақларидаги «Бир бор экан, бир йўқ экан, қадим замонда, бир одил подшо бўлар экан...» деб бошланувчи анъанавий сюжет ва образларни эслатади, ғоявий-бадий хусусиятлари билан фольклор илдизига боғланади.

Навоий «Лисонут-тайр» достонида ҳам халқ ижодиётидан илҳомланади, халқ асарларининг сюжети, услуби, халқ таъбирлари, юмори ва бошқалардан ижодий фойдаланади. Шу жиҳатдан қараганда, даставвал бу достондаги ҳикоялар эътиборни ўзига жалб этади. «Лисонут-тайр» да жамъи 63 ҳикоя бор. Буларнинг баъзиларида тарихий ёки афсонавий шайхлар ва авлиёларнинг «саргузашти» ҳикоя қилинади (масалан, Нажмиддин Кубро ҳикояси, Шайх Санъон ҳикояси ва бошқалар), баъзилари эса таркидунё қилиш ва тоатибодат каби масалаларга бағишланади (масалан, тупроқни олтинга «айлантирувчи» пир ҳикояси, Муқбил ва Мудбир ҳикояси ва бошқалар). «Лисонут-тайр» да реалистик мазмундаги реал ҳаёт масалаларини, турли хил кишиларни, уларнинг фаолияти ва феъл-атворини тасвир этувчи ҳикоялар ҳам бор. Уларда Навоий бадбинлик ва таркидунёчиликни, айёрлик ва фирибгарликни, тамаъгирлик ва текинхўрликни, нодонлик ва жоҳилликни, хуллас, яшаган муҳитининг бир қатор иллатларини аччиқ танқид қилади, сатира ва юмордан фойдаланади. Гўзал подшо, ахлоқсиз ва халълпараст қаландар, қаллоб заргар, уқуесиз боғбон, тўймас полвон ва бошқалар ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир. Навоий бу ҳикоялари билан кичик эпик жанрда ҳам катта бадий маҳорат қозонади. Унинг кўпчилик ҳикоялари сюжет ва композицияси, конфликти ва ечими, юмористик услуби билан халқ ҳикояларига ўхшаб кетади. Шу жиҳатдан қараганда, «Лисонут-тайр» даги халқ латифаси асосида яратилган «Мажнун ал-ҳақ» ҳикояси жуда характерлидир.

Ҳикоя қилинишича, ўзини худо йўлига бағишлаган бир девона бўлар экан. Кишилар уни Мажнун ал-ҳақ (худо йўлидаги девона) деб атаган эканлар. У бир баҳор фасли ўз масканини ўзгартирмоқчи бўлиб йўлга чиқибди. Лоғар эшагида бирмунча йўл босган экан,

кеч кириб, бирдан қаттиқ ёмғир ёғибди. Мажнун бир вайронага кириб паноҳ топибди. Аммо эшаги очиқ ҳавода қолибди. Ҳориб ухлаб ётган Мажнуннинг устига чакка ўтиб уйғонибди. Ёмғир тингандан кейин Мажнун ташқарига чиқса, эшаги йўқ. Шунда у ғазабланиб:

Ким, санга маркабни топшурдум бу дам,
Яхши асродинг, карам қилдинг, карам!..
Асрамоғдин маркабим ор айладинг!
Тийра тунда нопадидор айладинг!—

дебди. Шундан сўнг чақмоқ чақнаб, атроф ёришибди. Мажнун эшагининг ўтлаб юрганини кўриб, хижолат бўлибди ва худога бундай дебди:

— К-эй, менинг жисмим аро жоним худо,
Балки юз жоним санга бўлсун фидо!
Гарчи ул дам маркабимга боқмадинг,
Ғойиб айлаб, бўйнига йип тоқмадинг,
Манга юзланди бу дам ошуфталиқ,
Қаҳрдин қилдим санга олуфталиқ.
Чун эшакни топшуруб эрдим санга,
Они топшурмоқ керак эрдинг манга.
Асрамоқда чунки тақсир айладинг,
Тунд кўргач, манга тадбир айладинг.
Чора айлаб, чақмоғингни чоқибон,
Кўз ёритур машъалингни ёқибон,
Кўзумма они намудор айладинг,
Дар маҳал бу лутф изхор айладинг.
Ким бу диққат айлабон зоҳир манга,
Ғойибимни айладинг ҳозир манга.
Дегонимдин бемадор эттинг мани,
Қилғонимдин шармисор эттинг мани.
Сен неким қилдинг — унуттум мен тамом,
Сен ҳам ўтконни унут, лутф айла ом².

Бу юмористик парчада Мажнун ал-ҳақ худога қарши қаратилган дашноми учун осий бўлган киши сифатида эмас, балки худо билан басма-бас келган бир шаккок табиат киши сифатида (халқ қаҳрамони афанди йўсинида) гавдаланади. Шоир Мажнун ал-ҳақни қораламайди, балки:

¹ Ун биринчи том, 152-бет.

² Ун биринчи том, 153-бет.

Телба рози гарчи номаъқул эди,
Чун муҳаббатдин эди, маъбул эди¹,—

деб унч ёқлайди.

Бу ҳикояга асос бўлган сюжетнинг бошқача варианты шу кунга қадар ҳам халқ латифаси сифатида яшаб келмоқда.

Навоий ҳикояларининг халқ оғзаки ижоди билан боғлиқлиги ҳақида сўз борар экан, Луқмон образи, Луқмон ҳикоялари ҳақида гапирмай бўлмайди. Луқмон кўпдан-кўп ҳикояларнинг қаҳрамони, у асрдан-асрга, оғиздан-оғизга, китобдан-китобга ўтиб келмоқда. Луқмон деганда энг мураккаб мушкилотларни ҳам ўткир ақли ва тадбири билан ҳал этувчи донишманд, сўзамол ва ҳозиржавоб қаҳрамон кўз ўнгимизда гавдаланади. Луқмон саргузаштлари ва Луқмон номи билан айтиладиган ҳикоя, масал ва ҳикмат жуда қадим замонларга бориб тақалади. Қизиғи шундаки, «Луқмон саргузашти» ва айрим ҳикоя, масал ва ҳикматлар Европада Эзоп номи билан шуҳрат қозонган шахсни эслатади².

Эзоп тарихий шахси — йўқми, маълум эмао, Унинг номи Юнонистонда эрамизгача V асрда тузилган масаллар тўплами билан боғлиқдир. Эзоп ва унинг номи билан боғлиқ масаллар ҳақида «Юнон адабиёти тарихи» китобининг I томида бундай дейилади:

«Юнон истилочилари бевосита тўқнаш келиб, эрамизгача бўлган иккинчи минг йилликнинг охири ва биринчи минг йилликнинг бошида кира бошлаган Кичик Осиё мамлакатлари ҳам, шубҳасиз, масаллар сюжетининг манбаи бўлган. Бу сюжетлар, жумладан,

¹ Ушбу том, 154-бет.

² Бу масалага биринчи бор марҳум адабиётшунос Рустам Комилов жамоатчилик эътиборини жалб қилган эди. (Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар, ўн бешинчи том, 231-бет, саҳифа ҳашияси.) Аммо Луқмон шахси ва номи масаласида мунозаралий фикрлар давом этиб келмоқда. Қаранг: Зарифа Эгамбердиева, Зикрилла Эгамбердиев — «Луқмони Ҳакимни излаб» (Тошкент оқшоми», 10 июль 1970), Ш. Зуннун — «Луқмон ҳаким бўлганми?» (Гулистон», №10, 1970.) Қизиғи шундаки, ном (Луқмон ва Эзоп) бир-биридан тамомила узоқ бўлишига қарамай, «Таржимай ҳол», масал ва ҳикоялар бир-бирига ниҳоятда монанд ва ҳатто баъзан айнан бир. Бу икки шахс ва ном масаласи махсус излашни ва тадқиқотни талаб этади.

юнон мифологиясида муҳим роль ўйнаган Фригиядан олиб келинган бўлиши мумкин. Эҳтимол, шу ҳодиса эрамизгача бўлган V асрда Юнонистонда тузилган, ва юқорида қайд этиб ўтилганидек, кейинчалик синфий жамият шароитида қайта ишланган масаллар тўпламини фригиялик қандайдир Эзоп деган қулга нисбат берилишига асос бўлгандир. Унинг тўғрисида энг қадимги маълумот Геродотда (II, 134) берилган, унинг яшаган даврини Геродот VI асрнинг ўрталари деб кўрсатади. Бизгача етиб келган «Эзопнинг ҳаёти баёни» эса анча кейин яратилган бўлиб, унга бир тарихий манба сифатида муносабатда бўлолмаймиз, шунга қарамай, умуман (гарчи кўпчилик ҳақиқатдан йироқ деб ҳисобласалар-да) Эзопнинг тарихий шахс бўлган бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас¹. Ҳар ҳолда унинг номи билан боғлиқ тўплам турли даврларга мансуб, қисман жуда қадимда пайдо бўлган, адабий қайта ишланган улкан фольклор материални тўплаб тартибга солиш маҳсулидир...»²

Эзоп шахси ва ҳаётига доир маълумотлар билан Луқмон ҳақидаги Шарқ маълумотлари деярли айнан бир хилдadir. Шарқнинг кўпдан-кўп тарих китобларида, ривоявий ва бадий асарларида Луқмоннинг саргузаштлари ҳикоя қилинади. Луқмон ҳақида Навоий ва унинг замондошлари, Хондамир, Али Сафий ва бошқалар ҳам маълумот берадилар, ҳикоя келтирадилар. Хондамир «Равзатус-сафо»да «Зикри аҳволи Луқмони ҳаким» деган фасл очиб, унда Луқмоннинг ҳаёти — саргузаштини баён қилади, бир неча ҳикоя ва Луқмоннинг насиҳати ва ҳикматларидан намуналар келтиради³. Хондамир, ўзи таъкидлаганидек, Имом Муҳаммад бин Маҳмуд Шаҳразурийнинг «Тарихи ҳукамо» асрига таянади, шу асарда айтилишича, Луқмон қора баданли бўлган, у қадимги арабларга

¹ Бир қатор кейинги муаллифлар (Каллимах, Аполлоний Софист, Свида ва бошқалар) Эзопнинг Сардада Крез саройида бўлганини айтадилар. Эзопни «етти донишманд» қаторига қўшиш эрамизгача бўлган IV асрда бир анъанага айланади, ўрта аттик комик шоир Александрийнинг лавҳаси шундан далолат беради, унда Эзоп Солон билан суҳбатлашади; шунингдек, Плутархнинг «Етти донишманднинг суҳбати»ни (4 р. 150) қисланг. Бу ерда Эзоп Крезнинг Коринф ва Дельфадаги элчиси.

² История греческой литературы, том I, изд. АН СССР, М.-Л., 1946, стр. 65—66.

³ Равзатус-сафо, 131—134-бетлар.

қарам бўлган Жаша вилоятининг Навба диёридан бўлиб, Шомда таҳсил кўриб, Фаластиннинг Рамла шаҳрида дафн этилган. Хондамир Луқмоннинг хожасини мағлубиятдан қутқариб, шунинг эвазига қулликдан озод бўлиши ҳақидаги машҳур ривоятни баён этади.

Навоий ҳам «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Луқмоннинг «саргузашти»ни ҳикоя қилади. Навоий ҳикояси хийла мўъжаз бўлса-да, асосий маълумот ва таъриф-тавсифда у билан Хондамир ўртасида ортиқча фарқ-тафовут йўқ. Бу Луқмон «саргузашти»нинг хийла барқарор бўлганини кўрсатади. «Тарих аҳлидин баъзи,— дейди Навоий,— ани ҳукамо силкида мазкур қилиб-турлар. Ва кўпрак эл ани пайғамбар дебтурлар. Ва баъзи ривоятда мундоқдурки, тенгри таоло нубувват ва ҳикмат орасида мухбир қилди. Ҳар тақдир била «Ва лақад отайно Луқмонал-ҳикмата» анинг шаънидадир... ранги қаро эркандур. Довуд алайҳис-салом суҳбатиға мушарраф бўлур эрди. Ва андин кўп ғаройибқа вужуд тутар эрди. Баъзи дебтурларки, қул эрди ва озод бўлғонида мухталиф ривоят бор. Бири буки, хожаси бир руд қирғоғинда биров била нард ўйнади, бу шарт билаки, мағлуб бўлғон бу руд суйин тамом ичгай ё молин бергай. Ва Луқмон хожаси утқузди. Ҳариф рудхона суйин тугатмак таклиф қилди. Ва ул мутаҳаййир бўлди. Луқмон дедиким, шарт қиладурғон вақтдаги сувни ҳозир қил ё ғаразинг бу ҳозир сув бўлғон бўлса, руднинг бу қирғоғиндаги сувни ичкунча нори қирғоғиндаги сувни турғуз! Ҳариф бу ишдин ожиз бўлди. Хожаси халос топиб, Луқмонни озод қилди»¹. Мана шу воқеа Луқмон «Саргузашти»нинг энг муҳим ҳалқаси бўлиб, у «Эзопнинг ҳаёти баёни»да ҳам деярли айнан келтирилган².

Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»да Луқмон ҳақида яна иккита мўъжаз ҳикоя келтирадиким, бу ҳикоялар ҳам кўп муаллифларнинг қалами билан хилма-хил китоблардан ўрин олган. «Яна бири буки,— деб янги ҳикоясини бошлайди Навоий,— хожаси

¹ Ун бешинчи том, 231-бет.

² Эзоп ҳақидаги фильм сюжетининг асосини ҳам шу воқеа ташкил этади. Лекин ном масаласида «Эзоп» сўзи билан «Луқмон» бир-биридан тамомила йироқ, уларда ҳарфий ҳеч қандай яқинлик йўқ. Бу ҳолат мазкур масала ҳақида махсус тадқиқот олиб бориш заруриятини яна бир бор таъкидлайди.

си анга буюрдиким, қўй ўлтуруб, яхшироқ узвини пишуриб келтур. Ул юрокини тили била пишуруб келтурди. Яна бир қотла дедиким, қўй ўлтуруб ямонроқ узвини пишуруб келтур! Ҳамул ики узвдин келтурди. Хожа нуктасин сўрди эрса, дедиким, кўнгул ношойиста афъолдин ва тил нобойиста ақволдин бери бўлса, алардин яхшироқ узв йўқтур ва агар бўлмаса, алардин ёмонроқ узв йўқтур»¹. Бу ибратли ҳикоя Шарқнинг жуда кўп муаллифлари асарларидан, жумладан Хондамир, Али Сафий ва Хожа каби Навоийнинг замондошлари ва издошлари асарларидан ҳам ўрин олган. Хожасини шармандали мағлубиятдан қутқариб, шунинг эвазига Луқмоннинг қулликдан озод бўлгани ҳикояси каби бу ҳикоя ҳам Ғарб манбаларида Эзопага нисбат берилади.

Навоий кўп асарлардан, жумладан «Қиссаи Рабгузий»дан ўрин олган Луқмон ҳақидаги яна бир ҳикояни баён этади: «Яна бири буким, хожаси анга буюрдиким, кунжуд эк! Ул арпа экти. Хожа сўрдиким, арпа экиб бар кунжуд начук топарсен? Дедиким, чун сен ношойист иш қилиб, тенгри таолодин раҳмат ва жаннат тамаъ қилурсен, мен ҳам дедимким, шоядким, арпа эксам, кунжуд бар топқаймен. Хожа мутанқабих бўлуб, ани озод қилди»². Бу ҳикояда Луқмон зулм-зўрлик устидан қаҳқаҳа билан кулган ғолиб қаҳрамон, халқ қаҳрамони — Афанди каби кўз ўнгимизда намоён бўлади. Навоий бу асарида Луқмоннинг номига нисбат берилган ҳикматли сўзларга ҳам эътиборни жалб этиб, «анинг сўзларидиндурким, тўрт минг сўз йиғибтурлар ва сўз била ихтисор қилибтур» дейди³. Навоийнинг замондоши Хондамир ҳам Луқмоннинг ҳикматларига алоҳида эътибор бериб, Луқмон фаслининг охирида «Зикри мавъиз ва ҳикмати хазрати Луқмон» («Ҳазрат Луқмоннинг ваъз ва ҳикматлари зикри») сарлавҳаси остида унга нисбат берилган ўғит ва ҳикмагли сўзларни келтиради⁴.

Алишер Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо»дан ташқари ўзга асарларида ҳам Луқмон ҳикояларини

¹ Ун бешинчи том, 231-бет.

² Юқоридаги том, 231—232-бетлар.

³ Юқоридаги том, 232-бет.

⁴ Хондамир Луқмоннинг ўғли ҳақида ҳам бир ҳикоя баён этади.

баён этади, унинг номини зикр этади. Жумладан, «Садди Искандарий»да икки ҳикоя берилган. Улардан бири «Луқмон ҳикоятим, жаҳон мутааллақотидин ганждек бир бузугни ихтиёр этти ва минг йилдан сўнг сипехр аждаҳосидин анга ҳам осийб етти» (78- боб) деб номланади. Унда ҳикоя қилинишича, Луқмон бир вайронанинг кунжида яшар экан. Бундан таажжубланган бир шахс Луқмонга:

Ки ёрутуб ер юзин донишинг,
Недин йўқ жаҳон айши бирла ишинг?
Ватан айламай турфа кошонае,
Қилиб сан макон кунжи вайронае?—

деб берган саволига Луқмон тубандагича жавоб қайтарибди:

Жавоб айтти пири омузгор:
«Ки вайрона ичра узун рўзгор.
Бу ким чуғз янглиғ басар айладим,
Соғиндимки, дафъи зарар айладим,
Ки чун қилмадим майл оламга ҳеч,
Мени ул доғи солмағай гамга печ.
Муни кўрки даврондин элтур чоғи
Олур мендин ушбу бузугни доғи...
Чу охир адам сори қўйғум қадам,
Манга бордур ортуқ бу вайрона ҳам.
Жаҳондин неча эл ҳаросон эрур,
Анинг ранжидин махлас осон эрур»¹.

Бу ҳикояда Луқмон дунёнинг ноз-неъматидан воз кечган киши сифатидагина эмас, балки, шу билан бирга, мол-дунё тўплашни ҳаётнинг бош мақсади қилиб олган шахсларга қарши нафратланган киши сифатида ҳам мужассамланади. Аммо бу нафрат бирмунча рамз ва киноя либосида берилган. «Садди Искандарий»даги иккинчи ҳикоя жуда ибратли ва ўғитлидир. Бу ҳикоя «Бир соил саволи Луқмондин ул бобдаким, мунча илмингга боис ким эркин ва бизга андин хабар бергин ва анинг жаҳл аҳлига ишорати ва аксин тутур башорати» сарлавҳаси остида берилган бўлиб, шу сарлавҳанинг ўзида ҳам ҳикоянинг қисқача мазмуни ифодаланган. Бировнинг бунча билиму

¹ Хамса, 826—827-бетлар.

маърифат, файзу фазилатни кимдан ўргандинг деб берган саволига Луқмон жавоб қайтариб айтган экан:

Деди: «Дониш аҳлига айланмадим,
Билимни билур элдин ўрганмадим;
Жаҳон илми буким манга ёд эрур,
Анга барча жаҳл аҳли устод эрур;
Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон:
Тутуб акси, топтим ёмондин омон.
Жаҳон аҳлига чун шиор ўлди жаҳл,
Эрур борчанинг аксини тутқон аҳл»¹.

Луқмоннинг жавоби ҳозир ҳам кенг қўлланилиб келаётган «одобни одобсиздин ўргандим» маталини ифодалайди. Навоий Луқмонни ниҳоятда доно киши сифатида таърифлайди, унинг ҳар бир сўзини ҳикмат деб атайди. (Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» да «Ҳукамо зикри»ни Луқмон сўзлари билан бошлайди²) Тожиклардаги «Сухан аз даҳони Луқмон хуш» матали каби ўзбек халқида ҳам «Ҳикмат айтишга Луқмон яхши» қабалида ибора бор. Шундан фойдаланган Навоий «Сабъаи сайёр»да Саъд тилидан (III ҳикоя) донишманд мўйсафид (Пайлақус ҳаким) га айтади:

Ер ўпуб деди дардманди замон;
«Ҳикмат айтурға яхшироқ Луқмон»³.

Шундай қилиб, Навоий гарчи «Тарихи анбиё ва ҳукамо» да Луқмонни одатда пайғамбар ва ҳаким сифатида таърифлайдилар, деб анъанавий маълумотни таъкидласа-да, ўзи Луқмонни ҳаким ва донишманд сифатида гавдалантиради. Умуман, Шарқда Луқмонни одатан «Луқмони ҳаким» деб «ҳаким» сўзи билан бирга тилга оладилар. «Ҳаким»ни табиб ва донишманд маъносида қўллайдилар.

Ўзбек халқ ҳикоя ва эртакларида ҳам Луқмон табиб ва донишманд сифатида гавдаланади. У халққа шу даражада эл бўлиб кетган қаҳрамонки, халқ кўпинча ўз билими, тажрибаси ва тадбирларини Луқмон қиёфасида мужассамлантиради. Масалан, «Луқмон ҳаким» эртагида⁴ халқ медицинасидаги табобат

¹ Хамса, 827-бет.

² Ун бешинчи том, 238-бет.

³ Хамса, 538-бет.

⁴ Ўзбек халқ эртаклари, 2-том, 437—447-бетлар.

усуллари ва дори-дармонлар Луқмон билан боғлаб берилади. Эртақда Луқмон Искандарга замондош киши сифатида тасвирланади. Искандар Зулқарнайн «Одами оби» («Сув одами») ни билмоқчи бўлиб, вазирларининг маслаҳати билан зиндондаги бандилардан бирини шишадан ясалган уйга солиб, «Шўр дарё» га туширибди, у «одами оби» ларни кўриб, подшонинг тобе бўлиш таклифини айтган экан, улар бир коса ун бериб, подшоҳнинг шу ундан нон қилиб есин, косани олтин билан тўлдирсин, агар коса тўлса биз тобе бўламиз, дейишибди. Ғазначи танга-олтин тўккан билан косани ҳеч тўлдиrolмапти. «Фолчилар ва қурандозлар» косага тупроқ солган эканлар, олтинлар кўриниб коса тўлибди. (Денгиз тубига тушиш ва косанинг олтин билан тўлмай, тупроқ билан тўлиши мотиви кўп эртақ ва ҳикояларда, қайта ишланган ҳолда бошқача планда «Садди Искандарий»да ҳам бор). Подшонинг хотини ундан хамир қилиб, нон ёпаман деса, нон оқаверибди. У бошқа ундан нон ёпиб берибди, подшо нонни еб «ҳеч асорат, фойдали нарса йўқ» дебди. Подшонинг хотини тиланиб келган девонага ёпилмай қолган нонни хайр қилибди. Девона ариқ бўйида тол соясида нонни ивитиб еб кетаётганида тол тилга кириб, ўз хосиятини айтиб, «сил касалига» дармонлигини айтибди. Шундан кейин бошқа дарахтлар, гиёҳлар ҳам тилга кириб, ўз «сир-асрор»ларини, «шифобахш»ликларини айтишибди. Девона катта ҳаким бўлиб қолибди. Бу Луқмони ҳаким экан. Эртақнинг давомида Искандарнинг Луқмони ҳакимга зулми, ўғлига Искандар ўғлидек либос тикиб бергани учун, ўзини ҳам, ўғлини ҳам тириклайин кўмдиргани, аммо буларнинг ўлмай омон қолиши, Искандар ўлиб, ўрнига ўғли подшо бўлгани, унинг томоғига суяк тиқилиб қолгани, Луқмонни келтиришгани, Луқмон унинг жаҳлини чиқаргани, шоҳнинг ғзаби билан бирга суякнинг отилиб чиққани ҳикоя қилинади. Эртақнинг охирида бетоб бўлиб ётган Луқмоннинг ҳикматли сўз ва дори-дармонлар ҳақида кишиларга сўзлаб бергани (бу Луқмоннинг васияти эди) айтилади.

«—Қиш чилласида оқиб турган совуқ сувга чўмилган кишининг ариқ лабида ўлмай қолганига ҳайрон қолдим. Иссиқ сув билан ўлган ўликни ювган вақтда тирилиб кетмаганига ҳайрон қолдим. Тоби йўқ одам

Ҳаммомга тушиб, ҳаммомдан чиққан вақтда учиб кетмаганига ҳайрон қолдим.

Ҳар қандай одам ялпизнинг томирини ковлаб олиб, сувга солиб, ювиб офтобда қуритиб, сутга солиб, шуни қайнатиб ичса, одамнинг ичида тоши бўлса, шул тошни эритиб юборади. Иккинчи ҳалил оини занги деган гиёҳ бўлади, уни олиб, кўвачага солиб, туйиб, талқон қилиб, кап отиб юрса, ҳар қандай одамни қувватлик, кучлик қилади. Ҳар қандай одам йўтал бўлса, шундай дардга беҳи олса, беҳининг ичидаги уругини олиб, уруғ ўрнига думба ёғ солса, сўнг пишириб еса, йўтал бўлган одам тузалади, яна ҳар қандай одам ҳар ҳафтада ҳаммомга тушиб турса, соғлом-бақувват бўлиб юради,— деб,— сизларга гапим, қилган нафим шу,— деб сўзини тамом қилган.

Келган ошна-оғайнилар, қавм-қариндошлар бу сўзларни эшитиб, ўз уйларига кетган эканлар, Луқмон ҳаким бир-икки кундан сўнг ўз касали билан ўлган экан¹. Луқмоннинг «васияти»да халқ табобатчилигида учрайдиган айрим усул ва дори-дармонлар ўз ифодасини топган. Луқмон асрдан асрга ўтиб, халқ уни ўз замонасига «мослаштириб» олган. Табобати, донишмандлиги ва бошқаларни Луқмон сиймосида ифодалаган. Унинг тўғрисида кичик-кичик ҳикоя ва латифалар тўқилган.

Ғарбда (Эзоп) асосан донишманд ва масалчи сифатида тасвирланади (таъкидлаб ўтилганидек, катта масаллар тўплами унинг номига нисбат берилади). Эзоп масалнавис сифатида жуда кенг шуҳрат қозонган ва масалчилик тараққиётида чуқур из қолдирган. Бабрий (II аср), Авиан (IV аср) ва бошқалар Эзоп масалларини қайта ишлаганлар, масалларнинг лотинча насрий баёни ўрта асрда кенг тарқалиб, турли тилларга таржима қилинган, француз ёзувчиси Жан Лафонтендан (1621—1695) кейин Эзоп масалларидан Хемницер, Измайлов ва Крилов каби рус масалчилари ҳам фойдаланиб, янги-янги масаллар яратдилар².

Шарқ ва Ғарбдаги ўзига хос анъана ва фарқ-тафовутларга қарамай, Луқмон ва Эзоп «саргузашт» лари, унинг номи билан боғлиқ ҳикоялар ёки унга нисбат берилган масаллар даставвал фольклор билан, халқ

¹ Юқоридаги асар, 447-бет.

² Қаранг: История греческой литературы, том I, 65-бет.

ижодкорлиги билан боғлиқдир. Навоийнинг Луқмонга тааллуқли ҳикоялари ҳам, уларнинг қандай манба орқали Навоийга етиб келган бўлишидан қатъи назар, ўз замири ила халқ ижодиётига бориб тақалади.

Навоийнинг ҳикоялари каби унинг масаллари ҳам ё бевосита, ёки бавосита халқ ижодиёти билан боғланади. «Ҳайратул аброр»даги «Шер билан Дуррож» масали¹, «Садди Искандарий»даги «Қабулар ҳикояси» масали² ва бошқалар, «Лисонут-тайр» масаллари сюжети ва композицияси, образлари ва услуби жиҳатидан халқ ижодиётига, халқ масалларига монанддир.

Демак, Навоий ҳикояларининг кўпи ё бевосита, ёки бавосита халқ ижодиёти билан боғланади. Навоий халқ ҳикояларининг сюжети ва композициясидан, образлари ва бадиий услубидан ижодий фойдаланади ва халқ ижодиётига, халқ ҳикоячилигига хос бир қатор хусусиятларни сақлаб қолади. Халқ ҳикояларидан ижодий фойдаланиш тажрибаси ва анъаналари Навоийдан кейинги ёзувчилар учун, хусусан машҳур ўзбек ҳикоянависи Хожа ва буюк масалчи Гулханий учун бир катта мактаб бўлди.

Бизнингча, Навоий ҳикояларини жам этиб, алоҳида бир тўплам сифатида китобхонларга тақдим этиш, уларни тасниф этиш ва махсус тадқиқ этиш лозим. Шарқ ҳикоячилиги тарихи, айрим ҳикояларнинг генезиси ва такомилни ўрганиш махсус ҳикоялар каталогини яратишни, турли даврлар, турли халқлар ва музллифларнинг асарларини қиёсий ўрганишни тақозо этади. Шу катга ишдан Навоий ҳикоялари ҳам ўзига муносиб ўрин олган бўлур эди. Бундай катга ва кўп заҳмат талаб қиладиган иш яратилишига қадар айрим ҳикоялар ва уларнинг версия ҳамда вариантлари ҳақидаги фикр-мулоҳазалар, шубҳасиз, хийла маҳдуд бўлиб қолади.

БАДИЙ ТАСВИР ВА ТИЛДА ФОЛЬКЛОР АНЪАНАЛАРИ

Ёзма адабиёт билан фольклорнинг ўзаро алоқа ва таъсири сўз санъатининг барча жиҳатларини қамраб олади. У мавзу ва ғоявий мазмун, сюжет ва образлар системаси билан чегараланиб қолмасдан, балки бади-

¹ Хамса, 92—93-бетлар. («Садди Искандарий»да шу мавзу ва мазмунда ҳикоя бор, Хамса, 761—762-бетлар.)

² Хамса, 809-бет.

ий тасвир ва тил масалаларига ҳам тааллуқлидир. Одатан ёзувчи фольклордан «нимани сўзлаш» ва «кимни яратиш» (образ яратиш) билан бирга, «қандай сўзлаш» ва «қандай яратиш»ни ҳам ўрганеди.

Алишер Навоий ҳам халқ ижодиётидан мавзу ва гоёвий мазмун, сюжет ва образлар «олиб» қолмасдан, балки шу билан бирга, «қандай сўзлаш» ва «қандай яратиш»ни ҳам ўрганган сўз санъаткоридир. Бу Навоий ижодиётининг барча жиҳатларига, биринчи навбатда образлар оламига тааллуқлидир.

Биз аввалги бўлимларда «Ҳайратул-аброр»да фольклор анъаналари ҳақида қисман фикр юритган эдик. Бу ўринда тавсифий образлар аспектида Навоий бадиий тасвирининг фольклорга яқинлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Икки ҳажвий тавсифий образ билан қисқача танишув кифоя қилади деб ўйлаймиз.

Навоий ўн олтинчи мақолатда мутакаббир ва золим феодал амалдор образини тасвирлаб, унинг портрети ва характерини типиклаштиради, шакл-шамойили, кийим-кечаги, юриш-туриши, фикр-ўйи, феъл-атвори ва бошқа жиҳатларини тасвирлайди, сатира ва юмордан кенг фойдаланади.

Амалдор ўзини ботир, отини Рустамнинг афсонавий оти Рахш, Рахшгина эмас, балки яшин деб билади, Рустамни ҳам назар-писанд қилмайди. Гуё унинг боши кўкдан тўрт эллик қуйи, холос. Аслида у зулмда йўлбарсдек йиртқичдир. У ўзини қоплон деб билади ва ит эти билан тамадди қилади, кибр-ҳаво унинг қоши устида ажинлар пайдо қилган... Бўйнида тавқи бор, ҳатто кўчадаги дайди ит ҳам унга, бўйнингга занжир тушибди-ку, деб таъна қилади, чунки унинг бўйнидаги тавқ лаънат тавқидир. Зулмдан у Заҳҳокдир, икки илони ҳалқа бўлиб ётибди... мўйлови икки томонга шохлаб чиққан тузоқдир, бу тузоқ нафсу ҳаво қушларини ўз домига туширади. Оғзидан битта ҳам бамаъни сўз чиқмайди, чакаги эса лоф уришдан чарчамайди... Жиғасининг патини бойқушнинг бошидан юлиб олгану, унга товуснинг тожи деб ном қўйган... Бўркининг учини ичига буккан, бу гуё ҳирсу ҳавас қушларига бир ошён бўлган. Агар тўни ипакдан бўлмаса, кўнгли ҳазин бўлади, ипак бўлиб, Чин ипаги бўлмаса, у ҳолда қошлари устида чин (ажин) пайдо бўлади...

Бу образ кўпроқ халқ ижодида яратилган салбий образларга эш бўлиб кетади. Биз бу образни яратишда Навоийнинг конкрет қайси халқ асари образидан илҳомланганини айта олмаймиз. Зотан у бир асар ва образдан эмас, балки кўплаб асар ва образлардан илҳомланган. Шу билан бирга, у фольклордан «тайёр андаза» олмай, балки фольклор образларига, уларнинг тасвирий ва тавсифий жиҳатларига ижодий ёндошган. Муҳими шундаки, Навоий халқ ижодига хос тасвир воситаларини фантастик-романтик образлар яратишдагина эмас, балки конкрет, реалистик образлар яратишда ҳам ижодий қўллай билган, халқ ижодиётига, кўпинча эртақларга хос тасвир воситаларини уларга моҳирлик билан сингдириб берган. Зотан юқорида зикр этилган амалдор образи феодал-клерикал муҳидаги бекларнинг, амалдорларнинг реалистик, бадий умумлаштирилган образи десак, хато бўлмайди.

Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг ўн бешинчи мақолатида майхўрликнинг зарари ва бемаънилигини ҳар томонлама фош этиб, майхўрлик балосига мубтало бўлган кишининг ҳам кулгили, ҳам жирканч қиёфасини тасвирлайди. У билан танишар эканмиз, халқ асарларини тинглаганда ёки ўқиганда бўлганидек, кулиб туриб ғазабланамиз, ғазабланиб туриб куламмиз. Чунки уларда заҳарханда билан юмор узвий бириккан бўлади. Аммо заҳарханда ҳам, юмор ҳам фош этишга хизмат қилади, шоирнинг ҳужуми, ҳамласи асос — етакчи бўлиб қолади.

Мана шу аянч қиёфа ва жирканч ҳолат тасвирининг қисқача баёни — шоир майхўрга қарата айтади: қачонгача жаҳолат жомини ичасан, ғурурланасан, фисқ-фужур қиласан, ўлимни, паймонанг тўлишини ўйламайсан... Кўчада бир телбадек кўринишинг билан болалар бошингга тош ёғдиради, манглайинг томга тегиб ёрилади, саллангнинг печи бузилади, кишиларга қопогон итдек ҳамла қиласан... Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, тўғри келган жойга оёқ ташлайсан... Қусуғинг соқолингни булғайди.. Ит келиб ялаб уни пок қилади. Мастлигинг тарқалгач, яна бода ича бошлайсан. Бошингдаги дасторингни, белингдаги ақчангни тополмайсан. Уликдан кафан тама қилувчи ўғрилар тўнингни ечиб олган бўлади... Қини қолиб, пичоғингни йўқотасан. Этагинг лой, олдинг шалта, қўлмак... уйингни

излайсану узун, бепоён кўчадан ўзгани тополмайсан. Аъзойи баданинг қақшаб титрайди, оғзинг бемаза там беради... бошинг айланган, ҳушинг йўқолган...

Бундай кулгили тасвири халқ дostonлари ва эртакларида кўп учратамиз. Ундаги аския ва чандишга хос сўз ва иборалар фольклор анъаналарини янада бўрттириброқ кўрсатади.

Навoий дostonларида халқ ижодиётида, кўпгина дoston ва эртакларда бўлганидек, воқеа қаҳрамоннинг туғилиши билан бошланиб, аксар унинг фаолияти, умрининг адоси билан тугайди. Бу «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» ва «Садди Искандарий»га ҳам хосдир.

Одатан халқ асарларида подшо (орзу, хаёлда одил подшо), лашкар боши ёки баҳодирнинг фарзанди бўлмайди. Бу ҳолат қаҳрамонни эзади, ўртайди, кексалик кулфати билан авжига чиқади. Ниҳоят, бахти кулиб, фарзанд кўради, орзулари ушалади. Бундай мотив ҳамма халқларнинг қадимги эпоси ва ўрта асрлар поэзиясига хосдир. «Бамси-Байракнинг шаҳодат беришча, — деб таъкидлайди В. Жирмунский ва Ҳ. Зарифов, — бундай бошланманинг (фарзандсизлик мотиви кўзда тутилади — Н. М.) классик формаси Урта Осиёда ўғуз эпосининг шаклланиши даврида, яъни X—XI асрларда вужудга келган эди»¹. Бу мотив «Алпомиш» қаҳрамонлик эпосига, «Гўрўғли» циклидаги кўп дostonлар ва халқ эртакларига хосдир. Бундай мотив асарнинг ҳикоявий колоритини, унинг романтик ифодасини оширади, тингловчининг диққат-эътиборини бўлажак қаҳрамонга жалб этади, тингловчи доимо у билан «бирга» бўлади, «бирга» нафас олади, шодлиги, зафари ва бахти билан қувониб, кулфати ва мағлубиятидан алам-изтироб чекади.

Навoий яратган Фарҳод, Қайс — Мажнун ва Искандар ҳам шундай образлардир. Чин хоқонининг мол-мулкда, обрў-иззатда камчилиги йўқ. Аммо фарзандсизлиги, ўлса ўрнига валиаҳд йўқлиги қаттиқ эзади. Чунки:

...Шажарким жуз латофат шеваси йўқ,
Ўтун ўрнидадур гар меваси йўқ...
Ўғулсизлигдин ўлди бу шиканжим,
Ки ҳақ дафъ айлагай бу дарду ранжим...²

¹ Узбекский народный героический эпос, стр. 319.

² Хамса, 171—172-бетлар.

Хоқон фарзанд кўради. Бу Фарҳод эди. Китобхон Фарҳод билан ҳамроҳ бўлади, «бирга» катта ва мураккаб кураш ва саргузашт йўлига тушади.

Шунингдек, «Лайли ва Мажнун»да тасвирланишича, ҳай қабиласининг бошлиғи «тилаб-тилаб» фарзанд кўради. Шу тариқа Қайс — Мажнуннинг ҳаёти ва фожиаси бошланади. «Садди Искандарий»даги шоҳ Фаляқус ҳам бефарзанд эди. У муродини бир вайрона гўшасидан топиб олади. Иттифоқо вайронага кирган Фаляқус янги туғилган гўдак ва мурда онани кўради. Гўдакни ўзига фарзанд қилади, бутун меҳр-муҳаббати, умид-орзусини унга бағишлайди. Бу Искандар эди... Шундай қилиб Навоий дostonларининг уч асосий бош қаҳрамони — Фарҳод, Мажнун ва Искандар ўз таваллуди билан халқ эртаклари ва дostonларидаги кўп қаҳрамонларга ўхшаб кетади.

Навоий қаҳрамонлари гўдаклик чоғидан бошлаб мислсиз куч-қувват, ақл ва билим ҳамда фаҳм-фаросатга эга бўлиб, халқ асарлари қаҳрамонларига йўлдош бўлиб кетадилар. Кўпчилик ўзбек эртаклари ва дostonларидаги қаҳрамонлар шу зайлда (Алпомиш ёки Гўрўғли ва унинг йигитларини эсланг). Бу барча халқларнинг эпосига хос хусусиятдир. Ёш Зигфрид («Нибелунглар») аждарни ўлдиради, Рустам («Шоҳнома») қутурган филни ҳалок этади, ўн беш ёшли Мгер («Сосунлик Довуд») қўли билан шерни ёриб ташлайди ва ҳоказо¹. Бундай қаҳрамонлик, фавқулодда мардлик фантастик ҳаёлгина бўлиб қолмасдан, инсоннинг, халқнинг ўзига, ўз куч-қудратига ишончи ифодаси ҳам эди. Халқ мана шундай баҳодир қаҳрамонларни орзу қилар, фарзандларига ибрат қилиб, уларни шу руҳда тарбиялар, ёмонлик ва ёвузлик устидан қачон бўлмасин голиб келишига ишонар эди. Фарҳод, Искандар ҳамда «Сабъаи сайёр» ҳикояларида бир қатор қаҳрамонлар шу хилдаги қаҳрамонлардир.

Фарҳодни эслайлик. У халқ афсонавий қаҳрамонларидек ою кун сайин ўсиб боради, камол топади, ақлу заковати ва куч-қуввати билан ҳаммани ҳайратга солади. Зўр ҳавас билан ўқийди, табиёт, математика, логика ва бошқа фанларни ўрганади, қобилият ва салоҳияти мавж уради. Жисмоний ва ҳарбий

¹ Қаранг: В. М. Жирмунский, Ҳ. Т. Зарифов. Уша асар, 320 ва кейинги бетлар.

машқлар билан ҳам шуғулланади. Сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулооти бўлиб қолади. Шу билан бирга у ниҳоятда камтар, хоксор ва кишиларга мушфиқ:

{ ... Ҳзин абжад ўқур элдин тутуб кам,
Дема донишки, зўри даст ила ҳам.
Бўлуб шоҳлар эшигининг гадойи,
Ва лекин у гадолар хокипойи.
Анга тенг подшолиғ, ё гадолиғ,
Гадолиққа тенг этмай подшолиғ.
Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок,
Тили поку сўзи поку ўзи пок...¹
Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор...
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокни кўриб, кўксин қилиб чок...²

Фарҳод учун қасрлар қурилиши ҳам, отанинг тожтахтини фарзандига таклиф этиши мотиви ҳам кўп халқ эртаги ва дostonларида учрайди. Шунингдек, Фарҳоднинг хазинада Ойнаи жаҳоннамони кўриши, сафардаги саргузаштлари, Фарҳод билан Шопурнинг биродарлиги (Алпомиш ва Қоражон биродарлигини ёсланг) ва бошқалар халқ қаҳрамонлик эпосига, халқ романларига хос мотивлардир.

Искандар ҳам, Навоийнинг бошқа ижобий қаҳрамонлари ҳам ўз сифат ва фазилатлари билан Фарҳод қаторидан ўрин оладилар.

Халқ ижодиётида, кўпинча эртақ ва дostonларда сюжет ва композицияни ривожлантириш, қаҳрамоннинг саргузашти ва характерини яратишда «туш» бир усул, восита сифатида хизмат қилади. Бу усул деярлик барча халқларнинг сўз санъатига, фольклори ва адабиётига хосдир. Антик тарихчилардан Харес Мителеналик (эрамиздан аввалги IV аср) Мидия ва қадим Урта Осиё тарихини баён этар экан, бир-бирини туш кўриб севиб қолишган «Зариадр ва Одатида» қиссасини ҳикоя қилиб қолдирган³. Ўзбек халқ ижо-

¹ Хамса, 175-бет.

² Хамса, 189-бет.

³ Бу ҳақда қаранг: Н. М. Маллаев, «Ўзбек адабиёти тарихи», биринчи китоб, 56-бет.

диётида, хусусан романтик дostonларда ҳам «туш»нинг ўрни катта. В. М. Жирмунский ва Ҳ. Т. Зарифов «туш» масаласини Гўрўғли ва Машриқа, Авазхон ва Интизор, Кунтуғмиш ва Холбека, Орзигул ва Сувон каби қаҳрамонлар мисолида ёритадилар¹. «Туш» ўзбек ёзма адабиётига, хусусан фольклор анъаналари намён бўлган асарларга ҳам хосдир. Ўзбек классик адабиётининг «Юсуф ва Зулайхо», «Гул ва Наврўз», «Қиссаи Сайфулмулук» каби асарлари бунга далил бўла олади.

Навоий «туш» усули (ёки мотиви)дан ўринли ва унумли фойдаланган. «Туш» Навоий асарларида муқаддима ёки воқеа тугуни ўрнига келади, гоёвий-эстетик муддаони ёритишга, қаҳрамонлар характери-ни такомиллаштириш ва ҳикоявий-романтик тасвири-ни кучайтиришга хизмат қилади. «Лайли ва Мажнун» ҳамда «Сабъаи сайёр»да «туш» воқеа баёнига ўтиш учун бир муқаддима ёки «сабаби таълиф» вазифасини ўтайди. «Лайли ва Мажнун»нинг «Ул тун маҳобати таърифидаким...» деб бошланган бобда шоир «ҳотиф»² тилидан ўзига қаратиб айтади:

«Чун қиссани англадинг равон бўл,
Сунгил варақу қалам сори равон бўл.
Сендин рақам айламак ҳикоят,
Биздин сенга сўз сори ҳидоят...»
Ул навъи ҳотиф этти иршод,
Мен ҳам қилдим фасона бунёд...³

✓ «Сабъаи сайёр»нинг муқаддимасида шоир тушида етти гумбаз кўргани, етти гумбазда етти ҳикоя эшитгани ва шулар дostonга асос бўлганини романтик пафос билан ифодалайди⁴.

✓ «Туш» воқеани ривожлантириш воситаси ҳам бўлиб келади. Шопур Фарҳоднинг Хисравга банди бўлганини туш кўради ва уни қутқаришга отланади. Навфалдан енгилса, отаси Лайлини ўлдирмоқчи бўлган ёди. Буни «туш»ида билиб олган Қайс Навфалдан жангни тўхтатишни илтимос қилади. Қайс ота-онаси

¹ Узбекский народный героический эпос, стр. 333—334.

² Ҳотиф — ғойибдан овоз берувчи.

³ Хамса, 358-бет.

⁴ Хамса, 474—475-бетлар.

вафотини ҳам туш кўради, қабристонга йўл олади... Бу эпизодлар Қайснинг руҳий ҳолатини, унинг психологик дунёсини жуда таъсирли қилиб ёритиб беради.

✓ Халқ асарларида бўлганидек, ёзма адабиётда ҳам баъзан «туш»нинг моҳияти ва функцияси бошқа воқеа-усулларга ўтиб боради. ✓ «Сурат», «манзара», «фантастик тасаввур», «хаёлот» ва бошқалар шулар жумласидандир. ✓ Фарҳод, кўп халқ асарларида бўлганидек, ёрини туш кўриб эмас, балки сурати-тимсолини кўриб севиб қолади. Баҳром ҳам Дилоромнинг Моний ишлаган суратини кўриб ошиқи беқарор бўлади. Навоий «Хамса»ни «хаёлот» хотимаси билан тугаллайди. Хаёлот уни шоирлар даврасига элтади, бир қўлидан Хисрав Деҳлавий, иккинчи қўлидан Абдурахмон Жомий тутиб, Низомий ёнига ўтқизадилар.

Халқ ижодиётида сюжет ва композиция кўп ҳолларда фавқулодда воқеа ва ҳодиса, тугун ва тугунлар ҳалқаси билан ривожланади. Қаҳрамон мушкул сарғушаштларни бошидан кечиради, оғир синовларга бардош беради, «бажариб бўлмас» шартларни адо этади. «Бахтли кал», «Камбағал қиз», «Камбағал йигит» каби ўнлаб эртақларда, «Алпомиш» ва бошқа дostonларда ижобий қаҳрамонлар «бажариб бўлмас» шартларни адо этиб, мурод-мақсадига эришади.

✓ «Шарт» мотиви ва усули ёзма адабиётда ҳам кенг қўлланилади. Буни жумладан, Алишер Навоий дostonларида кўриш мумкин. ✓ Фарҳод Искандар тилсимини очиш хаёфли шартларини бажариб, ниҳоятла Ширин тимсолини кўзгуда кўришга муяссар бўлади. ✓ «Сабъан сайёр»нинг 3-ҳикоясидаги Саъд ҳам халқ эртақларидаги қаҳрамонлардек оғир шартларни бажаради. У дев Қатронни енгади, жодугар Золни маҳв этади, ҳақимнинг мушкул саволларига жавоб беради. Бу билан у Шаҳрисабз шоҳи қизига уйланибгина қолмайди, балки шоҳнинг қотиллигига, шартни бажаролмаган йигитларнинг қирилиб кетишига хотима қўяди. ✓

Халқ асарларида қаҳрамон табиатга, ҳайвонот оламига янада яқин бўлади, у табиатдан, ҳайвонот оламидан меҳр-вафо ва яхшилик кўради, улар билан дўст тутинади. Табиат ва жониворлар қаҳрамон билан тиллашадилар, уни ўз ҳимояларига оладилар. Шундай ўринларда табиат ва жониворлар золим ва мунофиқ кишиларга, худбин ва ҳийлакор шахсларга қарши қў-

йилади. Бундай хусусият Навоий шеъриятига ҳам хос. Халқ асарларида бўлгани каби Навоий қаҳрамонлари ҳам от, ит, кийик ва бошқа ҳайвонларга меҳр қўядилар, ёлғизлик чоғларида улар билан ҳамдам, «ҳамсуҳбат» бўладилар, керак бўлса мадад оладилар. Бу жиҳатдан хусусан «Қайс ва табиат» диққатга сазовор. Ҳақсизлик ва шафқатсизликдан ғзабланган Қайс кишилардан йироқлашиб, табиат оғушида, ҳайвонлар ҳузурида таскин топади. Буни Навоий «Мажнуннинг ваҳшатлиг элдин улфат риштасин узгони ва биёбон ваҳшийлари билан унс навосин тузгони...» деган сарлавҳа билан таърифлайди. Қайс дашт-биёбонда кезади, унга беозор кийикдан тортиб ҳатто йиртқич ҳайвонларга қадар ҳаммаси ром, дўст бўлади¹. Қайснинг қўй териси ёпиниб, Лайли қабиласи томон йўл олиши, унинг Лайлилар кўчиб кетган қўрғонда қолиб кетган қўтир итни меҳр билан парвариш қилиб, у билан юпаниши, жайрон билан суҳбати ва бошқалар психологик-романтик тасвир кучли бўлган «Лайли ва Мажнун»да хийла кўп учрайди. Бироқ, назаримизда, қаҳрамон ва табиат тасвири жиҳатидан Қайс билан Лайлининг охириги учрашув туни янада мароқли ва таъсирлидир. «Куёв» ни қолдириб йўлга тушган Лайли билан «келин»ни қолдириб келган Қайс саҳрода учрашадилар. Бу охириги учрашув. Қоронғи, зулмат тун. Бироқ севишганларнинг қалби чароғон. Бутун коинот Қайс билан Лайлини олқишлайди, уларни қўриқлайди. Қанча-қанча машаққатлардан кейин бир неча соатлик висол бахтига муяссар бўлган Лайли билан Қайсга халақит бермаслик учун бутун борлиқ хомуш туради:

Бир лаҳза сипеҳр ўлуб мулойим,
 Фитна кўзин этти кеча нойим...
 Ер эрди сипеҳру давр-ёвар,
 Ақл айламайин бу ишни бовар.
 Ҳар неки ҳисоби офариниш,
 Айлаб ул икковга васл хоҳиш...
 Осуда чарандаву паранда,
 Уйқуда газандаву даранда...
 Не гард қўпуб, не ел равона,
 Сув сокину чекмай ўт забона...²

¹ Ҳамса, 394-бет.

² Ҳамса, 429—430-бетлар.

Лайли ва Мажнун ўлади. Аммо ўлим ҳам уларни (худди «Тоҳир ва Зуҳра» да бўлганидек) бир-биридан жудо қилолмайди:

Бир наъшқа солдилар иковни,
Жонсиз келину ўлук куёвни.
Кирди икки жисм бир кафанга,
Йўқ, йўқ, икки руҳ бир баданга¹.

Қаҳрамонларнинг ҳалокатига қарамай Навоий дostonлари оптимистик руҳда хотималанади. «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром Шопур билан биргаликда Шеруяни енгиб, Арманияда адолат ўрнатади, Лайли ва Мажнун ўладилар, аммо муҳитнинг зулми-зўрига итоат қилмай, маънавий жиҳатдан ундан устун келадилар. ✓Баҳром ва Дилором ҳикояси ҳам фожиавий хотимасига қарамай, ғоявий оптимистик руҳдадир. Чунки унда Баҳромнинг худбинлиги, айш-ишратга берилиши қаттиқ қораланиб, шу билан замон ҳукмдорлари огоҳлантирилади. ✓(Навоийнинг Баҳромни туш кўриши эпизодини эсланг). ✓«Сабъаи сайёр»даги етти ҳикоя — қисса эса, халқ асарларида бўлганидек, қаҳрамонларнинг ғалабаси, мурод-мақсадга етиши билан тугалланади. ✓Ниҳоят, Искандарга келсак, унинг ўлими табиий ўлим эди, у барча орзу-истакларини, ер юзида адолат барқарор этиш мақсадини амалга оширган эди. ✓Буларнинг барчаси халқчиллик ва халқ ижодиётининг Алишер Навоий асарларига умидворлик руҳи — оптимизм руҳи бағишлаганини яна бир бор кўрсатади. ✓

Халқ асарларида бўлганидек, Навоий қаҳрамонлари энг хавфли-хатарли дамларда «пир», «донишманд»дан мадад оладилар (Фарҳоднинг Суҳайло ва Суқрот ҳаким билан учрашувини эсланг), «Сулаймон узуги», «Жоми Жамшид» каби «сеҳрли» асбоблар ёрдамга келади, қаҳрамон дев, аждар, ялмоғиз ва бошқаларни енгади, ажойиб-ғаройиб ўлкаларда бўлади, денгизда сувади, сув тубига тушади ва ҳоказо.

✓Алишер Навоий халқ ижодиётидан «қолиплаш» усулини ҳам олди. У «Сабъаи сайёр» даги «Баҳром ва Дилором» ҳикоясининг композицион ҳалқасига «эртак ичида эртак» тарзида етти ҳикоя — қиссани жой-

¹ Хамса, 446-бет.

лаштирди. Навоий дostonларида, ҳикоя ва масалла-
рида, айрим эпизодлар ибтидосида халқ эртақларига
хос «бошланма» усулини қўллайди.¹ Бир-икки мисол:

Анинг хороға мундоғ ков-кови,
Бу сўзни бўйла тақрир этти рови...

(«Фарҳод ва Ширин»дан)¹

Мундоқ деди ноқили маони,
Қилгач бу бадиъ сўз баёни.

* * *

Бўлди анга иш чу бўйла мушқил,
Бу навъ ривоят этти ноқил.

(«Лайли ва Мажнун»дан)²

Шоир баъзан бундай «бошланма» усулини моҳирлик
билан лирикага ҳам сингдирган. Бир мисол:

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсона,
Бошладим филҳолким, «Бир бор эди, бир йўқ эди».³

Навоий насрий асарларида, «Маҳбубул-қулуб»,
«Вақфия», «Муншаст» ва бошқаларда, дostonларида-
ги бобларнинг насрий сарлавҳаларида халқнинг қо-
фияли наср-сажъ ва мусажжаъ санъатини, уларнинг
турларини ишлатади, бу санъатнинг ёзма адабиётдан
кенгроқ ўрин олиши ва такомилига катта ҳисса қў-
шади. Шу билан бирга у лирикада ҳам «мусажжаъ»
ни қўллаб, «қофияий мусажжаъ» нинг намуналарини
яратган.

Ухшатиш, муболаға, истиора каби бадий тасвир
воситаларида Навоий халқ ижодиётидан илҳомланиб,
«фольклорона» тасвир воситаларини яратади. Маса-
лан, Хисравнинг Арманияга ҳадди-ҳисобсиз қўшин
тортиб келишини муболағали ифодалаб айтади:

Сипоҳи ер юзида қум ҳисоби,
Не қум, гардун уза анжум ҳисоби⁴.

Қайснинг тоғу-саҳрода қаровсиз қолиб кетишини
тасвирлаб, унинг сочлари гўё қуш уясига айланиб
кетган эди дейди:

¹ Хамса, 245-бет.

² Хамса, 389—438-бетлар.

³ Фавойидул-кибар, 755-бет.

⁴ Хамса, 171-бет.

Фарқингки эмиш қуш ошени,
Ким уркуту эркин андин они?¹

Хулоса қилиб айтганда, Навоийнинг бадиий тасвири фольклор аънаналари билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, халқ ижодиётидан илҳомланган шоир ўз навбатида бадиий тасвирда фольклорда ҳам ўз изини қолдирди. (Буни хусусан Навоий дostonлари асосида вужудга келган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» нинг халқ вариантларида равшан кўриш мумкин).

* * *

Ўзбек адабий тили XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилди. Бу тилнинг тараққий этишида айниқса бадиий адабиёт етакчи роль ўйнай бошлади. Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Атойи, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий ва ниҳоят Лутфий каби истеъодли шоирлар ўзбек дунёвий адабиётини равнақ топтириш билан бирга, ўзбек адабий тилининг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ ҳали ҳам ўзбек китобхонлари ғоявий-бадиий юксак асарларга жуда ташна эдилар, форс-тожик тилидаги адабиётнинг буюк намоёндаларига басма-бас келувчи ёзувчилар ниҳоятда оз эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» да бундай деган эди:

«То мулк араб ва сорт салотинидин турк хонларға интиқол топти, Ҳулогухон замонидин султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охириғача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар. Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атойи ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлгон шуаро муқобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзгаким, бир неча матлалари борким, табъ аҳли қошида ўқуса бўлур...»²

Ёзувчилар ҳали ўзбек тилининг бойликлари ва унинг имкониятларидан кенг ва мукамал фойдалана олмаган эдилар, бу тилнинг хазиначилари яширин қолиб келмоқда эди. «Бу алфоз ва иборатда,— дейди

¹ Ҳамса, 410-бет.

² Ун тўртинчи том, 128-бет.

Навоий,— бу навъ дақойиқ кўпдурким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмагон жиҳатдин бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат агар киши яхши мулоҳаза ва тааммул қилса, чун бу лафзда мунча вусъат ва майдонида мунча фусҳат топилур, керакким мунда ҳар навъ сухангузорлиғ ва фасихғуфторлиғ ва назмсозлиғ ва фасонапардозлиғ осонроқ бўлғай ва воқеъ осонроқдур»¹. Бироқ бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан фойдаланиш қаттиқ заҳмат чекишни, тажриба тўплаб бориб, мушкулларни енгишни талаб қилар эди. Гўё бу тил бир хазина бўлса Навоий таъбири билан айтганда, унинг атрофида «илон»лар ва «тикон»лар бор эди. Ёзувчилар мана шу «илон» ва «тикан» заҳмидан чўчиб, хазинага кирмас эдилар. Навоий ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини мукаммал билиш ва эгаллашга, унинг хазиналарини очиш ва бадий асарларда моҳирлик билан мужассамлантиришга чақирар, уларга ҳар томонлама ёрдам, маслаҳат ва йўл-йўриқлар берар эди. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун курашган Навоий бошқа тилларни, жумладан, форс-тожик тилини камситмайди, ўзи бу тилда ҳам ажойиб асарлар яратади. Навоий ўз она тилини менсимаган ёзувчиларни, ўзбек тили «дағал» тил, бу тилда нафис бадий асарлар яратиб бўлмайди деб даъво қилган кишиларни шафқатсиз фош қилди. У ўзбек адабий тилининг равнақи учун курашни даврининг, жамиятнинг, халқнинг иши деб ҳисоблади.

Ўзбек адабий тилининг яловбардори бўлган Навоий бу тилнинг «хазиналари»ни очиб, бу тилнинг ҳам бадий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва тўла имкониятларга эга эканини намойиш қилиб, бадий адабиётнинг ўз даврида мавжуд бўлган деярли барча тур ва жанрларида, лирикада фарддан тортиб қасидагача, эпосда фалсафий-таълимий дostonдан қаҳрамонлик дostonига қадар, поэзия ва у даврда жуда кам ривожланган прозада ҳамда илм-фаннинг тарихшунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳасида ўз асарларини ўзбек тилида яратди. Шунинг учун ҳам у фахр билан «Лисонут-тайр»да бундай деган эди:

¹ Шу том, 118-бет.

Турк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.
Тўрт девон бирла назми панж ганж,
Даст берди чекмайин андуҳу ранж.
Назму насрим котиби тахминшунос,
Ёзса, юз минг байт этар эрди қиёс...¹

Навоий асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан, синоним ва омонимларидан, халқ таъбири ва маталларидан, фразеологик, идеоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланди, буларни маълум қоидага, системага солишга интилди. Шунинг учун ҳам Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди, устоз сифатида ўзбек ёзувчиларига халқ тили бойликларидан фойдаланиш йўллари ни кўрсатиб берди.

Навоий яшаган даврда арлот, барлос, тархон, сулдуз, қиёт, қўнғирот, жалойир ва яна бир қатор бошқа ўзбек қабила ва уруғлари бўлиб, буларнинг тиллари бир-биридан озми-кўпми фарқ қилар, территориал диалектлар мавжуд эди. Феодал тарқоқлик, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги зиддият, давлат ҳокимиятининг парчаланиши ва бошқалар диалект ва шева-лаҳжалар ўртасидаги фарқ-тафовутларни тугатишга тўсқинлик қилар эди. Адабий тил учун кураш ўз навбатида мана шу диалект ва шева-лаҳжаларни бири-бирига яқинлаштиришга хизмат қилиши лозим эди. Навоий худди шу йўлдан борди. Бинобарин у «Фарҳод ва Ширин» да:

Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур²,—

деган эди.

Шу билан бирга Навоий бошқа туркий тиллардан ҳам қисман баҳраманд бўлди. Бир-икки мисол:

Навоий туркларнинг тарки тутса, айб қилмангким,
Анга бир туркмон маҳваш ғами маҳкам дўлошибдур³.

¹ Ўн биринчи том, 239-бет.

² Ҳамса, 335-бет.

³ Бадойиул-васат, 148-бет.

Бу байтга «туркман маҳваш» билан биргаликда туркманча «дўлошибдур» сўзи ҳам келган.

Ул париваш ҳурнинг мен телбадек шайдоси чўх,
Не ажаб, гар бўлса олам мулқида гавғоси чўх¹.

Бу байтда озарбайжонча «чўх» сўзи ишлатилган.

Навоий ўз асарларида даврининг жуда катта ва мураккаб масалаларини тема қилиб олди. Бу масалаларни ёритишда, йирик бадийй полотнолар ва хилма-хил образлар яратишда у дарҳол асарларини содда, оммабоп тилда ёзиши, араб ва форс-тожик тилининг кучли таъсиридан чекиниши мушкул эди. Ўз даври анъаналарига амал қилган Навоий кўпчилик асарларини арабча ном билан атайти, уларда кўплаб арабча, форсча-тожикча сўз ва иборалар ишлатади. Лекин, шуларга қарамай, у ўзбек тилининг очилмаган хазиналарини очди, бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан ҳаммадан кўра кенгроқ ва чуқурроқ фойдаланди, бу тилда, Бобир таъбири билан айтганда, барчадан «кўп ва хўб» ёзди, ўзи «Фарҳод ва Ширин»да айтганидек, қалами билан кўп ўлка ва халқларни эгаллаб олди.

Алишер Навоий халқ тили, унинг бойликлари ва гўзалликлари тўлароқ мужассамланган фольклор тилидан, унинг анъаналаридан кенгроқ баҳраманд бўлди. Бу Навоийнинг сўз бойлигига, ибора ва гап тузилиши хусусиятларига ҳам, халқ мақоллари ва таъбирларидан баҳраманд бўлишига ҳам тааллуқлидир. Биз Навоий асарларини ўрганар эканмиз, мингдан зиёд мақол ва ҳикматли сўзларни рўйхатга олдик. Булар Навоийнинг шеърий ва насрий, бадийй, тарихий ва илмий асарлари ҳамда мактубларидан ўрин олган. Улар мавзу ва мазмун жиҳатидан кенг ва хилма-хил бўлиб, «халқ донолиги»нинг гоъвий-эстетик моҳиятини ҳам, тил кўркини ҳам мужассамлантиради. Навоий халқ мақолларини айнан келтиради ёки уларга айрим ўзгаришлар киритади. Бу ўзгаришлар баъзан маъно ёки формага, баъзан эса ҳар иккаласига ҳам тааллуқлидир (форма ўзгариши шеърий асарнинг поэтик талабларига мувофиқ кўпинча шеърий асарларга хосдир). Навоий айрим мақолларнинг бир эмас,

¹ Фавоидул-кибар, 115-бет.

бир неча вариантини қўллайди. Туркий тиллардаги мақоллар билан бирга форс-тожик ва араб тилидаги мақолларни ҳам келтиради. Афтидан, баъзан, уларни таржима қилиб олади. Шу билан бирга, Навоий халқ мақоллари руҳида кўп ҳикматли сўзлар ҳам яратган. Улар кейинчалик кенг ўзлашиб, халқ мақоллари қаторидан ўрин олган. Бинобарин, кўпчилик фольклористлар таъкидлаганидек, мақол билан ҳикматли сўзни ҳар қачон ҳам қатъий бир чегара билан ажратиб бўлмайди.

Навоийнинг асарларидаги айрим мақоллар ҳозирги кунда ҳам деярли айнан сақланиб, ишлатилиб келмоқда. Бунга «Маҳбул-қулуб»даги «Сунинг мазаси муз била, ошнинг таъми туз била» (бу мақол «Девону луғотит турк»да ҳам келтирилган). «Ўт иши қовурмоқ ва ел иши совурмоқ», «Сиҳат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема», «Кўп деган кўп енглур, кўп еган кўп йиқилур», «Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ», «Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз», «Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур», «Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт» каби мақоллар шулар жумласидандир. Шунингдек:

«Ишқ истар эмиш сени адам мисри сари,¹
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз»

байтидаги «Эл тилаган ерда азиз»,

«Етти жон оғзимгаким чиқмас уйидин ул ҳур,
Чиқмагон жонга умид — ушбу масалдур машхур»².

байтидаги «Чиқмагон жонга умид»,

«Хизрваш хат бирла чун ҳуснунг самандин сургасен,
Юз Скандарни суға элтиб сусиз келтургасен»³

байтидаги «Суға элтиб, сусиз келтургасен» мақоли,

«Хўблар тийғи етишмастин бурун бу зор ўлар,
Чин эмишким, бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар»⁴

¹ Ғаройбус сиғар, 752-бет.

² Наводируш-шабоб, 146-бет.

³ Бадойиул васат, 449-бет.

⁴ Фавойидул-кибар, 178-бет.

байтидаги «бўлса кўп қассоб, қўй мурдор ўлар» («Қўйчивон кўп бўлса қўй ҳаром ўлади») мақоли ва яна кўп мақоллар, айрим элементларни ҳисобга олмасак, айнан сақланиб келмоқда.

Навоий юқорида таъкидлаганимиздек, мақолларни айнан ёки мисраларнинг поэтик талаби билан айрим ўзгаришлар билан қўллайди ёки мақол моҳиятини мисраларга сингдиради (у ҳам замондошлари ва кейинги муаллифлардек мақолга нисбатан «масал» терминини ишлатади). Бир неча мисол:

Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер «йироқдин»¹.

Бу байтда «Мен фироқдин десам, ул йироқдин» мақоли («мен боғдан келсам, ул тоғдан келади» каби вариантлари ҳам бор) лирик қаҳрамоннинг оғир руҳий ҳолатини ифодалашга мос тушган. (Шоир «Йроқ» сўзида сўз ўйини қилиб, «узоқ» маъноси билан бирга «Йроқ» куйини ҳам ифодалайди.)

«Эгма қошин кўргузуб айлар манга манъи жунун,
Янги ой бирла керак соғ этса бу девонани»²

байтига «Девонадан ой боши сўрама» мақолини,

«Бўлди аёгин қаро зийнату пероядин,
Уйлаки бўлгой қаро шамъ туби соядин»³

байтига «Чироқ туби қоронғи» мақолини (бу мақол Мавлоно Лутфийда ҳам бор),

Ишқинг ўтинки ёшурдим эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани ниҳон тутса қилур марг аён»⁴

байтига «Касални яширсанг, иситмаси ошкор қилади» мақолини,

«Зулфи васлин истасам рухсори меҳр афрузидин,
Йўқ ажаб чун йил келиши билгурур наврўзидин»⁵

¹ Ғаройбус-сиғар, 489-бет.

² Ғаройбус-сиғар, 619-бет.

³ Наводируш-шабоб, 493-бет.

⁴ Ғаройбус-сиғар, 492-бет.

⁵ Ғаройбус-сиғар, 676-бет.

байтига «Йил келиши наврӯзидан маълум» мақолини,

«Май батининг кўр нишот афзолигин ҳузн аҳлига,
Ким куяр ўлу қуруғ чун найситонга тушди ўт»¹

байтига «Тўқайга ўт тушса, ҳўл-қуруқ баробар ёнади» мақолини,

«Тўкуб май муҳтасиб, мен йигладим лекин ул усрукка:
Су келтирмоқ ҳамону кўза синдирмоқ ҳамон эрмиш»²

байтига «Сув келтирган хору кўза синдирган азиз» мақолини,

«Бориб ақбобу мен гафлат асири бўлмоғум,
Уйладурким ит уюб қолдию кўчти корвон»³

байтига «Ит ҳуради, карвон ўтади» мақолини сингдириб юборади.

Алишер Навоий фақат ўзбек (ёки умуман «туркий») мақоллар билан чекланиб қолмай, форс-тожик ва араб тилларидаги мақоллардан ҳам кенг фойдаланган. У «Девони Фоний», «Ситтаи зарурия», «Фусули арбаа» асарларида форс-тожик тилида (баъзан араб тилида) кўп мақол ва халқ ибораларини қўллаш билан бирга, баъзан ўзбек тилидаги асарларида ҳам улардан айнан, кўпинча ўзлаштира ҳолатда фойдаланади.

Бир неча мисол:

Зи дил бишуд хираду сабру ҳушу ишқат монд,
Чунон, ки монд ба манзил зи карвон оташ.

(Кўчган карвон манзилида ўт қолганидек, дилимдан ақл, сабр ва ҳуш йўқолди-ю, ишқинг қолди)⁴.

Ба азви тавба набояд зи шайхам истимдод,

Ва кори хайр чи ҳожат, ки истихора кунам.

(Мен тавбага қараб юриш учун шайхдан ёрдам сўрашим лозим эмас — кори хайр учун қуръа ташлашнинг нима ҳожати бор)⁵.

¹ Ғаройибус-сиғар, 103-бет.

² Бадойиул-васат, 268-бет.

³ Фавойидул-кибар, 496-бет.

⁴ Асарлар, 5-том, I китоб, 460—461-бетлар.

⁵ Асарлар, 5-том, II китоб, 160—161-бетлар. Бу байтдаги мақол Гулханийнинг «Зарбулмасал»ида ҳам бор.

Бо даҳони хушку чашми тар қаноат кун аз он-ки,
Ҳарки қонез шуд ба хушку тар шаҳи баҳри бар аст.
(Ҳақраган оғиз билан нам кўзга қаноат қил,
чунки ҳўлу қуруққа қаноат қилган киши, денгизу
қуруқликнинг подшоҳидур)¹.

Ҳалол гашт ва чашми ту хуни ман, гарчи
Ҳануз аз даҳанат бўйи шир меояд.
(Эй нозанин, ҳали оғзингдан она сути ҳиди келиб турган
бўлса-да, кўзингга менинг қонимни тўкиш ҳалолдир)².
... Ба таърифи мазкур ин шәхсро,
Тавон гуфт камхаржи болонишин³.

(Бу шахс таърифи зикрида кам харажат қилиб, тўр-
га чиқувчи деса бўлади). Навоий-Фоний шунингдек
«Мурғони ҳавою моҳиёни дарё», «Шутури маст» қаби-
лидаги халқ ибораларини ҳам шеърияти моҳиятига
сингдириб юборган.

Назаримизда, Алишер Навоий баъзан бошқа
бир тилдаги мақолнинг моҳиятидан фойдаланиб, уни
ўзбек тилидаги шеърияти таркибига моҳирлик
билан киритиб юборган. Масалан, ўзбек тилидаги

«Ор этар пашминадин аблаҳ тилаб зар риштани,
Ким эшак ҳалвони андоқким сомон кўрмас лазиз»⁴.

байтига форс-тожик тилидаги «Хар чи донад қадри
ҳалвоу навог, як тўрва қаҳу кунжи равог» мақолини
асос қилиб олган.

Навоийнинг халқ мақоли ва ибораларидан ижодий
фойдаланиши унинг шеърияти шуҳратини янада орт-
тириб, буюк фозилларнинг таҳсинига сазовор бўл-
ган эди. Унинг ўзи «Ҳолоти Сайидҳасан Ардашер»да
қайд этиб, Ардашер қуйидаги байтимни такрор-так-
рор ўқур эрди дейди:

Лабинг кўргач илгим тишларам ҳар дам таҳайюрдин,
Ажаб ҳолатки, тутмай болни бармоқ ялайдурман⁵.

¹ Асарлар, 5-том, II китоб, 346—347-бетлар.

² Асарлар, 5-том, II китоб, 260—261-бетлар.

³ Асарлар, V том, II китоб, 398-бет.

⁴ Ғаройбус-сиғар, 147-бет.

⁵ Асарлар, XIV том, 79-бет. Байтга «бол тутган бармоғин
ялар» мақоли акси сингдириб берилган.

Шубҳасиз, Навоийнинг кўпгина ҳикматли сўзлари беш аср мобайнида халқ орасида кенг ёйилиб, «фольклорлэшиб» халқ мақолига айланиб кетган. Бу процесс ҳозир ҳам давом этмоқда. Навоийнинг:

«Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур»,

«Билмагани сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамагон ўзига
золим»,

«Чин сўзни ёлгонга чулғама, чин айта олур тилни ёлгонга
булғама»,

«Карам ва мурувват ато ва анодурлар, вафо ва ҳаё икки ҳамзот
фарзанд» ҳикматлари, ҳатто шеърини:

«Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо анинг ҳақин юз ганж ила»

каби байтлари деярли халқ мақолига айланиб кетди¹.
Навоий халқ ибораси, олқиши ва қарғишидан ҳам маҳорат билан фойдаланган. Мисоллар:

*Кўзум торгар ҳамоно ёр келгай,
Солур кўнглум магар дилдор келгай².*

*Оқу қаро мадҳида ҳар неки дедим, ёқмас,
Эмди бу мазаллатдин оқ тавба, қаро тавба.³*

*Дер эрмиш: «зарқ айлайдур,
Кўрунг мен қайда, ул қайда?»⁴*

*Эй Навоий, олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг киби, мен янглиғ ўлғунг сен доғи⁵.*

*Ҳар қуруғ шох ўлди дашт узра сабодин ҳуллапўш,
Тинмағур жисмим жунун водийсида урэн ҳануз⁶.*

*Кўзунг шамойилини нарғиз ар кўра олмас,
Санга не фикр кўзи чиқсун, улки бўлди ҳасуд⁷.*

¹ Мисоллар «Маҳбул-қулуб»дан олинди.

² Ғаройбус-сиғар, 661-бет.

³ Бадойиул васат, 708-бет.

⁴ Ғаройбус-сиғар, 547-бет.

⁵ Наводируш-шабоб, 593-бет.

⁶ Ғаройбус-сиғар, 225-бет.

⁷ Наводируш-шабоб, 126-бет.

Панд эшитмай, кўруб они, юз балога учрадим,
Кўзларим чиқсунки, юз мунча сазо камдур манго¹.

Буларнинг барчаси Навоий ижодиётининг ғоявий-бадий қимматига қиммат қўшади, унинг тилини янада бойроқ ва кўрклироқ қилиб, халққа, унинг дили ва тилига яқинлаштиради.

¹ Бадойиул-васат, 18-бет.

III. НАВОИЙ ДОСТОНЛАРИНИНГ ХАЛҚ ВАРИАНТЛАРИ

Деганимни улусқа марғуб эт!
Ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт!..
Халққа зеби торак айла ани!
Уқуғонга муборак айла ани!

(«Сабъаи-сайёр»дан¹)

Алишер Навоий мангуликка мушарраф бўлган сўз санъаткоридир. Унинг обидалари асрлар давомида «улусқа марғуб», «кўнгулга маҳбуб», «халққа зеби торак» — бош зийнати, яъни халқ маънавиятининг бир кўрки бўлиб келмоқда.

Феодал-клерикал муҳит халқ оммасини ўқиш, савод чиқариш имкониятларидан маҳрум қилган эди. Лекин у халқ даҳосини, унинг ижодкорлик қудратини бўға олмаганидек, уни Навоий каби буюк санъаткорларнинг обидаларидан маҳрум ҳам этолмади. Халқ Навоий меросини кўз қорачиғидай сақлади, ундан маънавий-бадий озиқ олди, Навоий даҳосини қалбига жо қилди, уни эъзозлади.

Кенг халқ оммаси Навоий асарлари билан бевосита (уларнинг асл тексти) ва бавосита: а) Навоий асарларининг халқ китоби тарзидаги баёни; б) Навоий асарлари мотивлари асосида вужудга келган халқ эртаклари ва халқ достонлари орқали танишиб борди. Зотан, бундай эртак ва достонларнинг ижодкори ва сайқалчиси ҳам шу халқнинг ўзи эди.

Ўзбек халқининг бир қатор ўзига хос адабий анъаналари бор. Шу анъаналардан бири узоқ тарихга эга бўлган ва кенг ёйилган **навоийхонлик** анъанасидир. Маълумки, Навоий асарлари Мовароуннаҳр ва Хуро сонда, Яқин ва Ўрта Шарқнинг бошқа кўп ўлкаларида моҳир хаттотлар ва оддий котиблар томонидан

¹ Хамса, 615-бет.

қайта-қайта кўчирилди. Навоий асарларининг, хусусан «Хазойинул-маоний» китобининг кўпгина компилятив вариант ва нусхалари вужудга келди. XX асрнинг охирида Туркистонда литография пайдо бўлди, Навоий асарлари Хива, Тошкент ва бошқа шаҳарларда бир неча бор нашр этилди¹. Қўлёзма нусхалар ёки литографик нашрлар, турли-туман нуқсонларга қарамай, катта маданий-адабий аҳамиятга эга бўлиб, Навоий ижодиёти билан тобора кўпроқ кишиларнинг танишиб боришига имкон туғдирар эди. Мана шу қўлёзма китоблар, кейинчалик литографик нашрлар навоийхонлик давраларини вужудга келтирди. Кишилар дўкон, устахона, чойхона, меҳмонхона ёки бошқа жойларда йиғилиб навоийхонлик қилишган. Навоийхонлар давраси, одатан, бир-икки саводли ва кўпгина саводсиз кишилардан ташкил топар эди. (Навоийхон хушовоз ва хушхон бўлса, давра янада кенгаярди, баъзан навоийхонлар даврасида ҳофизлар ҳам иштирок этган). Навоийхонлар даврасида кўпинча «Хамса» ёки «Чор девон» ўқилар, ўқилган шеър навоийхон ёки бошқа киши томонидан шарҳланар, баъзан шарҳ мунозарага айланиб кетар эди. Навоийхонлар даврасида қатнашган кишилар Навоий асарларининг ўзига хос тарғиботчиси бўлиб қолардилар. Навоий асарларини тинглаган кишилар уларнинг мазмунини ўқиб олиб, бошқаларга ҳикоя қилиб берар, ҳофизаси кучлилари ора-орада Навоийнинг ўз мисраларини ҳам қистириб ўтар эдилар. Худди шу нарса Навоий дostonларининг халқ вариантларини вужудга келтирган асосий омил бўлди. Шу билан бирга, Навоий шеърлари куйга солиниб, тўй-тамошоларда эл-юртга завқшавқ бағишлар эди. Куй Навоий шеърларининг кенгроқ тарқалишига хизмат қилар, куй туфайли саводсиз кишилар ҳам текстни ёд олиб айтиб юрар, мушоира қилишар эди. Булар Навоий асарларининг халқ орасида кенг тарқалиши, оммалашувининг асосий турлари эди.

Навоий асарларининг кенгроқ оммалашувида халқ китобларининг ҳам ўрни, ҳам роли каттадир. Маълумки, Навоий асарларини мутолаа этиш учун фақат са-

¹ Қаранг: Р. Маҳмудова. Литографированные произведения и их значение в истории узбекской литературы (конец XIX—начало XX в.). Автореферат канд. дис., Ташкент — 1971.

водли бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди, балки адабиёт бўйича маълум даражада билимга эга бўлиш, қисман бўлса-да, форс ва араб тилларидан хабардор бўлиш керак. Бунинг устига адабий тилда ҳам маълум ўзгаришлар вужудга келиб, кейинги асрларнинг тили Навоий тилидан бирмунча узоқлашиб фарқланиб боради. Буларнинг барчаси Навоий асарларини қайта баён этиш асосида китобхонларга етказиш эҳтиёжини туғдиради. Бир неча асрли тажриба ва ўзига хос анъаналарга эга бўлган халқ китоблари бу борада қўл келиб, Навоий дostonларининг халқ китоби вариантлари вужудга келади.

Буюк сўз санъаткори халқ ижодиётидан баҳраманд бўлади ва халқ ижодиётига таъсир этиб, унда ўз изини қолдиради. Алишер Навоий ҳам шундай санъаткордир. Навоий асарларидан илҳомланган халқ шу асарларнинг мазмуни асосида «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» нинг эртақ, афсона ва халқ дostonлари вариантларини яратди. Навоий халқ ижодиёти воситасида кенг тарғиб этилди, оммалаштирилди. Алишер Навоий ижодиётининг революциягача оммалашувининг асосий формалари шулардан иборат. Энди биз Навоий асарлари асосида яратилган халқ китоблари ҳамда халқ эртақлари ва дostonлари ҳақида фикр юритамиз.

ХАЛҚ КИТОБЛАРИ

Ўзбек адабиёти хазинасида «халқ китоблари» ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бундай китоблар фольклор ва ёзма адабиёт асарларини ижодий қайта ишлаш асосида вужудга келди. Фольклор асари ижодий қайта ишланиб китобат қилинар экан, унга ёзма адабиётнинг айрим тенденция ва хусусиятлари сингиб боради, худди шунингдек, ёзма адабиёт асари ҳам фольклорга хос хусусиятларга эга бўлиб, «халқ китоби» тусини олади. Бинобарин, «халқ китоблари», «оғзаки адабиёт билан ёзма адабиётни бир-бирига чамбарчас боғловчи»¹ асарлар циклини ташкил этади, улар

¹ В. Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи, иккинчи китоб, «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент — 1964, 32-бет.

фольклористиканинг ҳам, адабиётшуносликнинг ҳам объектидир.

Маълумки, ўзбек халқи асрлар давомида бир қатор халқлар билан маданий алоқада бўлиб келди. Бу алоқа «халқ китоблари» циклида ҳам ўз изини қолдирди. Ўзбек тилидаги «халқ китоблари» сирасида биз бевосита маҳаллий-миллий адабиёт материаллари, шунингдек ҳинд, форс-тожик, араб ва бошқа адабиёт материаллари асосида яратилган асарларни ҳам кўрамиз. Бунга, жумладан, «Калила ва Димна», «Тўтинома», «Китоби Жамшид», «Рустами Достон» каби асарлар мисол бўла олади.

Айрим дастлабки изланиш ва уринишларни ҳисобга олмаганда, ўзбек халқ китоблари ўрганилмаган катта қўриқ бўлиб келмоқда. Илк одимлар халқ китобларини тўплаш, уларни текстологик ва филологик жиҳатдан тадқиқ этиш ва кенг китобхонлар жамоатчилигига тақдим этиш заруриятини яна бир бор таъкидламоқда¹. Одатан «қисса» деб юритилган халқ китоблари тарих, этнография, санъатшунослик каби фанлар учун ҳам қимматли манбадир. Афсуски, бу манба шу соҳаларнинг мутахассислари эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Шубҳасиз, махсус тадқиқотларсиз, «халқ китоби» циклининг энг характерли асарлари таҳлилсиз ўзбек халқ китоблари ҳақида умумлаштирувчи назарий хулосаларга келиб бўлмайти. Лекин шуни таъкидлаш керакки, умуман «халқ китоби» га хос асосий хусусиятлар ўзбек халқ китобларига ҳам хосдир. Фридрих Энгельс немис халқ китоблари ҳақида фикр юритиб айтган эди:

«Халқ китоби кун бўйи оғир меҳнат қилиб кечқурун уйига чарчаб келган деҳқоннинг димоғини чоғ қилиши, ҳордиғини чиқариб, қайтадан куч-ғайрат бағишлаши, машаққатли меҳнатини унуттириши, унинг тошлоқ ерини хушбўй боққа айлантириб кўрсатиши лозим; у ҳунарманднинг корхонаси ва ҳолдан тойган халфаларнинг аянч кулбасини поэзия оламига, ол-

¹ Халқ китобларини Ризоийнинг «Хуршед ва Маликаи Дилором» асари асосида ўрганишга бағишланган Р. Мажидовнинг тадқиқотида диққатга сазовор айрим кузатиш ва хулосалар бор, (Рауф Мажидов. Узбекские народные книги и произведения Ризои «Хуршед и Маликаи Дилором», Афтореферат, канд. дис., Самарканд — 1971.)

тин саройга айлантириб кўрсатиши, унинг баҳайбат хотинини назокатли малика қиёфасида гавдалантириши керак; шу билан бирга... унинг маънавий ҳиссиётини равшанлаштириши, ўз кучи, ўз ҳуқуқи, ўз озодлигини англантириши, ундаги мардлик ва ватанга муҳаббат туйғуларини уйғотиши керак»¹. Ф. Энгельснинг бу мулоҳазаларини ўзбек «халқ китоблари» га ҳам татбиқ этиш мумкин. Ўзбек «халқ китоблари» ўз мазмуни билан ҳам, бадий услуби ва формаси билан ҳам халқчил асарлардир. У феодал-клерикал муҳитнинг айрим иллатларини фош этади, китобхон (ёки тингловчи) ни у орзу қилган ҳаёт оламига, романтика ва хаёлот оламига элтади, «димоғини чег қилади», «ҳордигини чиқариб, қайтадан куч-ғайрат бағишлайди»... Халқ китобларида романтизм тенденциялари етакчилик қилади. Бундай асарлар сермўъжиза ва фавқулудда воқеа-ҳодисаларга бой бўлади. Уларда шартлилик меъёридан ортади, беҳад мураккаб тугун кўпинча «сеҳрли ечим» билан ечилади, муаммолар ҳал бўлади; бадий тил воситалари ҳам шуларга мувофиқлашади ва ҳоказо. Лекин буларнинг ҳеч қайси бири уни ҳаётий заминдан, халқнинг орзу-армонлари оламидан йироқлаштирамайди. Халқ китоблари оммавийлигининг сири ҳам шунда. Диний-хурофий тушунча ва одатлар тарихан табиий бўлиб, айрим муҳаррир ва ноширларнинг қуюқлаштиришига қарамай, улар ҳақиқий халқ китоби учун ҳеч қачон етакчи — бош хусусият бўлмаган.

Ўзбек халқ китоблари жавонида Алишер Навоий дostonлари асосида яратилган асарлар ҳам мўътабар ўрин эгаллайди. Навоий дostonларини халқ қиссалари — «халқ китоби» тарзида ишлаш, уларни хийла оммафаҳм тил ва услубда баён этиб, китобхонларга тақдим этиш улуг шоир ва мутафаккирни халқ оммасига янада яқинлаштирди, унинг асарларини оммалаштирди. Мир Махдум томонидан китобат қилиб нашрга тайёрланган «Насри Хамсаи беназир»², Маҳзун яратган «Қиссаи шаҳзода Фарҳод ва Ширин»³

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве, том второй, стр. 55.

² Насри Хамсаи беназир, Тошкент, 1908.

³ Бу асар ҳам нашр этилган: Қиссаи шаҳзода Фарҳоду Ширин, Тошкент, 1908.

ҳамда Умар Боқий ишлаган «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун»¹ шундай асарлардир.

«ҚИССАИ ФАРҲОДУ ШИРИН»

Умар Боқий XVIII аснинг иккинчи ярми ва XIX аснинг бошларида яшаб ижод этган санъаткордир. Унинг ижодий фаолияти махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Бизга унинг Навоий дostonлари асосида ишланган халқ китоби тарзидаги «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» асарлари маълум. Бу асарлар Алишер Навоий ҳақидаги айрим илмий ва илмий-оммабоп асарларда зикр этиб ўтилади. «Фарҳод ва Ширин» парчалари Олим Шарафуддинов тузган «Ўзбек адабиёти» тарихи хрестоматиясининг II томига² киритилган ҳамда тўрт томлик (кейин беш том бўлиб кетган) «Ўзбек адабиёти тарихи» нинг учинчи томидан ўрин олган³.

Олим Шарафуддинов хрестоматиясида «Умар Боқийнинг таржимаи ҳолига оид маълумотимиз йўқ. Ўзи томонидан ёзилган «Фарҳод ва Ширин»дан унинг Хоразм хонларидан Муҳаммад Амин Иноқ (1791) ва Ивозбий⁴ Иноқ (1792—1804) лар замонида яшагани англашилади.

Бу замонларда Хоразмда Навоий асарларини ўрганишга қизиқиш анча кучли эди. Унинг асарларига лугатлар ёзилди. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» номли асарлари халқ дostonлари формасида ишланди. Умар Боқий ҳам Навоийнинг «Фарҳод-Ширин» дostonини насрга айлантириб ишлаб чиқади. Унинг хизмати халқимизнинг доҳий шоирга бўлган ҳурмат ва қизиқишини сезиб, унинг энг бадий ишланган дostonларидан бирини халқ оммасига яқин содда бир тилда ифодалаб беришдир»⁵ дейилади.

¹ «Фарҳод ва Ширин», «Фарҳод Ширин» ёки «Куллиёти Фарҳоду Ширин» номи билан 1908, 1910, 1912 ва 1915 йилларда, «Лайли ва Мажнун» эса «Китоби Мажнун ва Лайли» номи билан 1909 йилда Тошкентда нашр этилган.

² Ўздавнашр, Тошкент, 1945.

³ УзССР Давлат Бадий адабиёт нашриёти, Тошкент — 1959, 411-бет.

⁴ Ивозбий — Авазбий.

⁵ Уша хрестоматия, 159-бет.

Олим Шарафуддинов «Фарҳод ва Ширин» нинг икки муҳим бобини — «Фарҳодни ариқ қазмоқ била бало тошини бошига ёғдурғони ҳикояси» ва «Фарҳодни ул хайл Хусрав қошига еткурғони ва Хусрав Фарҳодни бошидан аёғигача салосил ва ағлол ҳукмин сурғони...» бобларини китобхонларга — олий ўқув юрти студентларига тақдим қилади¹.

«Ўзбек адабиёти тарихи» учинчи томида Умар Боқийнинг ижодий фаолияти ҳақида бундай дейилади:

«Умар Боқий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» дostonларини анча содда тилда насрда ифода қилган.

Умар Боқий томонидан насрда ёзилган «Фарҳод ва Ширин» Навоий текстига жуда яқин, аммо «Лайли ва Мажнун» да бир оз четга чиқиш бор. Масалан, Умар Боқийда Лайлининг отаси олим, мактабдор деб кўрсатилади.

Ўзининг бу иши билан Умар Боқий Навоий асарларини оммага етказишга ва насрда адабий тилнинг ривожига хизмат қилган.

Умар Боқийнинг ҳар икки асари ҳам («Фарҳод ва Ширин» — 1909, «Лайли ва Мажнун» — 1910) Тошкентда тошбосмада нашр этилган, шу ҳодисанинг ўзи унинг иши самарали бўлганидан, шундай бир асарга катта эҳтиёж бўлганидан дарак беради»². Мазкур томда ҳам Олим Шарафуддинов хрестоматиясида берилган икки боб китобхонларга тақдим этилади³. Абзацга бўлиб беришни ҳисобга олмаганда, текстда деярли фарқ йўқ⁴.

Умар Боқий ва унинг фаолияти ҳақида деярлик бошқа маълумот йўқ. О. Шарафуддинов таъкидлаб ўтганидек, унинг «Фарҳод ва Ширин» муқаддимасида даври ва ўзи ҳақида қисқача бўлса ҳам, айрим муҳим маълумотлар бор. Биз, бир томондан, китобхонларни шу маълумот билан таништириш ва, иккинчи томондан айрим адабиётшуносларда содир бўлаётган бир чалкашликни бартараф этиш мақсадида «Фарҳод ва

¹ Уша хрестоматия, 160—174-бетлар.

² Уша хрестоматия, 411-бет.

³ Уша хрестоматия, 412-бет.

⁴ Текст «Фарҳод ва Ширин»нинг 1909 йил нашридан олинган.

Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» га ёзган муқаддимот сўзларини келтиришни мувофиқ кўрамиз:

«...Низоми мамлакат ва ижрои аҳкоми шариатки, подшо ва умаро ва вазирларнинг салтанат ва сиёсатлари билан зеб ва оройиш топар, анинг учун худованди олам буларни салтанатга лойиқ қилиб, барчадин баланд халқ қилибдур, барчани аларнинг фармонида тутубдур. Бу жиҳатдан барча аларнинг хизматларини орау қилурлар, лекин муяссар бўлмас. Чароки ҳар кимда уч фазилатнинг бири бўлмаса, улуғларга мулоқот бўлмоқ ниҳоятда мушкулдур.

Бу уч фазилатнинг бири улки, илмда беназир бўлгай. Булар бирла соҳиби иззат ва лойиқи суҳбат бўлуб, улуғларни суҳбатига мушарраф бўлган. Бу сабабдин асолат гавҳарининг тождори, умаро хайлининг шоҳвори, адолат гулшанининг гули ва зарофат дарёсининг дурри ноёби, саховатпеша, муқаввийи уламо ва мураббийи фуқароу ағниё, амири аъзам ҳазрат Авазбек хулди олло мулки ва абад давлатининг вақтлариди фақиру алҳақири бебизоат Умар Боқий «Фарҳоду Ширин» ни неча ҳикоялар бирла тартиб бериб, равшан иборатга келтурди ва илалмуваффақ. Назм:

Се чиз мусаллам омад назди султон:
Ҳунар ё илм ё марди сухандон.
Ман аз илму ҳунар чизе надорам,
Яке фазли сухан дорам — биёрам!¹

Бу парчани, назаримизда, бироз шарҳлаш зарурга ўхшайди:

1. Умар Боқий феодал муҳитда яшаган сўз санъаткори сифатида мамлакат идораси ва тартибини подшо, амир ва вазирлар фаолиятига боғлайди, унингча мамлакатнинг «зеб» ва «оройиш» топиши шуларнинг «салтанати» ва «сиёсати» га боғлиқ. Гарчи Навоий билан Умар Боқий замонасини 3 асрдан зиёд давр ажратса-да, Умар Боқий муҳити учун ҳам марказлашган

¹ Қиссаи Фарҳоду Ширин, 2-бет. Шеърнинг мазмуни! Султонлар қошида уч нарса эътиросиз тан олинади: ҳунар ё илм ёки сўзамол киши. Менинг илму ҳунардан арзигулик ҳеч нарсам йўқ, бир фазилатим — сўз фазилатим бор, уни султонга бағишлайман.

ҳокимият, маърифатпарвар ҳукмдор учун кураш ўзининг маълум ижобий-прогрессив қимматини сақлаб келмоқда эди. Зотан узоқ давом этган тож-тахт талашлари, харобалик урушларидан кейин Хива хонлигида Муҳаммад Амин Иноқдан кейин Аваз Иноқ Қўнғирот сулоласини вужудга келтириш учун курашиб, нисбатан йирикроқ ва қудратлироқ Хива хонлиги ҳокимиятини барпо этувчилардан бири бўлган эди. Ундан кейин ҳукмронлик қилган Элтузархон (1804—1806) Қўнғирот сулоласининг расмий хони бўлди;

2. «...анинг учун худованди олам буларни салтанатга лойиқ қилиб, барчадин баланд халқ қилибдур, барчани аларнинг фармонида тутубдур» жумласида Умар Боқий ошкор равишда феодал ҳукмдорларни идеаллаштиради, уларнинг фармонидаги тобеъликни табиий бир ҳодиса деб ҳисоблайди. Бу Умар Боқий дунёқарашининг тарихий чеклангани ва зиддиятларини яна бир бор таъкидлайди;

3. Умар Боқий анъанавий таъриф ва тавсиф билан Авазбий Иноқни идеаллаштиради ва унинг даргоҳига «фазли сухан» билан йўл топганини таъкидлайди. Бу Умар Боқийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълум тасаввур ҳосил қилиш учун аҳамиятлидир. Умар Боқий «Фарҳод ва Ширин» ни неча ҳикоялар бирла, яъни бир неча бобда ҳикоя шаклида тартиб берган, уни «равшан иборатга» келтирган, яъни содда, равон тил ва услуб билан баён этган.

Умар Боқий Авазбий (Авазбек) Иноқ замонасида «Лайли ва Мажнун» нинг ҳам насрий баёнини — «халқ китоби» вариантини ишлаб чиқди. У анъанавий ҳамду сано ва мадҳиядан сўнг муқаддимотнинг давомида «...ҳазрати Авазбек... вақтларида фақир ал-ҳақир Умар Боқийи бибизоат Лайли била Мажнундин неча ҳикояларни тартиб бирла зоҳири иборатга келтурди...»¹ дейди.

Алишер Навоий меросини ўрганиш ва уни оммафаҳм услубда қисқа вариантда халққа тақдим қилишда Умар Боқийнинг хизмати катта. Биз, ҳозирча, Умар Боқийнинг бутун фаолияти ва меросини билмаймиз, лекин «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» нинг ўзидек уни ўтмиш ўзбек маданияти ва ада-

¹ Китоби Мажнуну Лайли, Тошкент, Порцев босмаҳонаси, 1909, 3-бет.

биётининг кўзга кўринган намояндаларидан бири сифатида баҳолашга асос бўлади.

Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» асарларини нашрга тайёрлаш, оммалаштириш ва тарғиб этишда шоир Хислат (1880—1945) — Сайид Ҳайбатуллаҳўжа Сайид Орифхўжа Тошкандийнинг хизмати бениҳоя каттадир. Хислат ўзбек классик адабиёт анъаналарини давом эттирган ғазалнавис, янги тузум ва янги кишиларни ардоқлаган янги типдаги шоир, шу билан бирга, фозил, донишманд, таржимон ва ноширдир. У Сидқий Хондайлиқий билан ҳамкорликда «Армуғони Хислат» «Савғоти Хислат», «Тухфани Хислат» каби баёзларни тайёрлаган, ўзбек, форс-тожик классикларини тарғиб этган адабиёт фидойиларидан бўлган. Хислат Умар Боқийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» ини кўпгина асарлар (Навоий дostonларининг насрий вариантлари) орасидан «интихоблаб» — «сайлаб» нашрга тайёрлаган. У бу асарларни нашрга тайёрлар экан, уларни синчковлик билан ўрганиб чиққан, афтидан, маълум даражада таҳрир қилган¹, расмлар билан безаттирган. Бинобарин «Фарҳод ва Ширин» нинг титул саҳифасида «Фарҳод ва Ширин» ҳикоясини интихоблаб, тасвирлик қилиб, эҳтимом кўргизгучи Мулла Сайид Ҳайбатуллаҳўжа, мутахаллус ба Хислат бинни Сайид Орифхўжа эшон дар вилояти Тошканд сўзлари илова қилинган. Китоб «Фарҳод ва Ширин» сюжетига мувофиқ 13 расм-миниатюра билан безатилган. Миниатюралар Шавкат Искандарий томонидан чизилган. Худди шунга монанд ҳолат «Лайли ва Мажнун» га ҳам хосдир. «Лайли ва Мажнун» нинг титулида «Китоби Мажнуну Лайли» ҳикоясини интихоблаб, тасвирлик қилиб итмом қилгучи Сайид Ҳайбатуллаҳўжа ба мутахаллус Хислат бинни Сайид Орифхўжа эшон Тошкандий деб ёзиб қўйилган. Бу нашр ҳам Шавкатнинг 11 миниатюраси билан зийнатланган. Демак, «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» нинг мазкур насрий — «халқ китоби» вариантларини нашр этишда Хислат шоир ва

¹ Хислатнинг таҳрири ҳақида асарнинг қўлёзма нусха ва нашрларини қиёсий ўрганиш, тадқиқ қилишдан кейингина қолхрет сўзлаш мумкин. Нашрлар тексти бир-биридан бир оз фарқ қилади.

Шавкат Искандарийнинг хизмати катта. Ҳар икки китобнинг биринчи саҳифасидаёқ бу асарлар Умар Боқий қаламига мансуб экани, яъни Алишер Навоий асарлари унинг ижодий меҳнати билан «халқ китоби» тарзига келгани ойдинлашади. Афтидан, титул саҳифадаги «интихоблаб» (сайлаб), «эҳтимом қилғучи» (ниҳоясига етказувчи) ибораларини бир томонлама тушуниш, ёки титул саҳифанинг ўзи билан кифояланиш оқибати бўлса керак, айрим адабиётшунослар бу икки асар ҳам Хислат қаламига мансуб деган хулосага келганлар. Бу, жумладан, Абдуҳамид Жалоловнинг «Устоздан ўрганиб» мақоласига ҳам хосдир. Мақола муаллифи «Тошкентнинг донг таратган ношир-шоирларидан Сайид Ҳайбатуллаҳўжа Сайд Орифхўжа ўғли Хислат (1880—1945) Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини 1326 йил ҳижрийда (1906 й.) қисқартириб насрий йўл билан қайта ишлаб чиқди ва ўзи чоп эттирди», «Алишер Навоий асарлари» нинг мафтуни бўлган Хислат яна 1328 йил ҳижрийда (1908 й.) улуғ мураббийнинг «Лайли ва Мажнун» асарини қисқартириб насрда қайта ишлаб, ўзи чоп эттирди. Бу тўғрида шоир ёзади:

«Лайли ва Мажнун» ҳикоясин интихоблаб, тасвирлик қилиб эҳтимом қилғучи... Хислат Тошкандий¹. А. Жалолов ўз фикрини қувватлаш учун «Армуғони Хислат» дан қуйидаги мисраларни ҳам келтиради:

... Яна қиссаи «Фарҳоду Ширин»,
Ҳаммага маълум шуҳратидур чин.
...Анинг срқасидан бас, «Лайли-Мажнун»
Ки, қилдим қиссасин чоп, ютуб хун².

Титул саҳифадаги сўзлар ҳам, «Армуғони Хислат» мисралари ҳам «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» насрий вариантларини Хислат ишлаб чиққан — яратган деган мазмунни ифодаламайди. Шубҳасиз, ўзбек шеърояти, маърифати ва китоб нашр этиш соҳасида катта хизмат қилган Хислат Умар Боқийнинг бу икки асарини нашрга тайёрлаш ва чоп этишда анча меҳнат қилган, турли машаққат ва мо-

¹ Ўзбек тили ва адабиёти, № 6, 1970, 41-бет.

² Уша ўринда.

неликларга дуч келиб, «хун ютган». Унинг хизматини зинҳор инкор этиб бўлмайди. Ҳатто муболағасиз айтиш мумкинки, Хислатнинг бу ташаббуси ва хизматисиз эҳтимол «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» нинг Умар Боқий ишлаган вариантлари ўша йилларда чоп бўлмас, омма орасида кенг шуҳрат қозонолмас эди. «Фарҳод ва Ширин»нинг бир неча бор нашр этилиши китобхонларнинг қизиқиши ва катта эҳтиёжини кўрсатади¹.

Умар Боқий қалами билан ишланган «Фарҳод ва Ширин» ҳақида фикр юритар эканмиз, унга, асосан, икки жиҳатдан ёндашувимиз ва баҳолашимиз лозим:

1. Умар Боқий Алишер Навоий достонининг ғоявий-бадиий қимматини қанчалик тушунган ва сақлаб қола билган?

2. Муаллиф «Фарҳод ва Ширин» нинг қисқа насрий вариантини ишлар экан, уни қанчалик халқ қиссалари — «Халқ китоби»га яқинлаштириб, оммафаҳм ва оммабоп қила олган?

Шубҳасиз, бу иккала масала ҳам, бир томондан, яна қатор масалаларни ўз ичига олади ва уларнинг ҳар бири умумий хулоса чиқаришда маълум ўрин эгаллайди, иккинчи томондан, Навоий достони билан Умар Боқий (ёки бошқа муаллиф) таснифини қиёс этар эканмиз, бу қиёс ҳам, шу қиёс асосидаги хулоса ва баҳо ҳам маълум шартлилик моҳиятига эгадир. Зотан, Навоий қалами билан бино бўлган «Фарҳод ва Ширин» га бирор бошқа асарни тенг-баробар қўйиб бўлмайди. «Фарҳод ва Ширин»га, агар шундай демоқ мумкин бўлса, Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»ининг ўзи тенг ва айнидир. Демак, Навоий достони билан Умар Боқий қаламида халқ китоби шаклини олган «Фарҳод ва Ширин» ҳақида «мутлақият» тушунчаси эмас, балки «нисбийлик» тушунчаси асос бўла олади ва бизнинг мулоҳазаларимиз ҳам шу «нисбийлик» доирасида бўлади.

Аввало шуни таъкидлаш лозимки, Умар Боқий Алишер Навоий ва унинг ўлмас меросини тўла эътироф этади, унинг даҳоси ва буюк обидалари билан фахрланади, бу обидаларнинг замонлар ва авлодлар

¹ Буни шу факт ҳам кўрсатадики, «Фарҳод ва Ширин»нинг ҳижрий 1334 (мелодий 1916) нашри китоб билан савдо қилувчи Мирза Аҳмад Мирзо Карим «фармойиши билан» босилган.

га мансублигини идрок этади, уларнинг ўз даври учун муҳим бадиий-эстетик қимматга молик эканини тушунади; Навоий ва Навоий каби устодлар меросини мутолаа қилиш билан адабиётга иштиёқи туғилган муаллиф Навоийнинг янада ажиброқ бўлган дostonларидан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»ларни халқ қиссалари услубида қисқа насрий баён этишни мувофиқ кўради. Умумий мулоҳаза ва хусусий масалаларга ўтмай, шуни таъкидлаш лозимки, Умар Боқий бу сермеҳнат ва ўта масъулиятли ишнинг уддасидан чиқа олган. Хислатнинг Умар Боқий қаламига мансуб қиссаларни танлаб олиб нашр этиши, «Фарҳод ва Ширин»нинг бир неча бор босилиб чиқиши ҳам шуни кўрсатади.

Биз, одатан, «Фарҳод ва Ширин»ни севги ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик дostonи сифатида таърифлаймиз, баҳо берамиз. Умар Боқий насрий ишлаган вариант ҳам худди шундай таъриф ва баҳога мувофиқдир. Умар Боқий Навоий дostonининг ғоявий моҳиятини сақлаб қолиш, воқеалар мазмуни ва силсиласини, образлар характери ва хислатини мумкин қадар оригиналга мувофиқроқ беришга интилган ва бунга эришган ҳам. Муқаддима ва хотима билан бирга Навоий дostonи жами 54 бобдан ташкил топиб, ҳар бир боб махсус сарлавҳалар билан номланган. Табиийки, қисқа насрий баёнда барча бобларни, уларнинг номи билан бирга сақлаб қолиш мушкул ва зотан, бунинг ҳожати ҳам йўқ. Умар Боқий муқаддима (жами 11 боб) ва хотима (2 боб)ни қолдириб, воқеани Фарҳоднинг туғилиши билан бошлаб, Навоий дostonининг сюжети нима билан хотималанган бўлса, ўша воқеа билан асарни тугатади¹: халқ қиссалари ҳам одатан кўпинча қисқа «бошланма» (зачин)дан кейин тўппа-тўғри воқеанинг ўзига ўтади. Бу, шубҳасиз, Умар Боқийнинг Навоий «Муқаддимот»и ва «Хотима» сига бефарқ қараши эмас, бал

¹ Умар Боқийда ўзига хос муқаддима бўлиб, унда муаллиф ўзи, замонаси ва асарнинг яратилиши ҳақида сўз юритган аввалги саҳифаларда таъкидланган эди. Қиссани 40 содиқ кишининг Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва бошқаларни туш кўриши баёни билан тугатиб, «илоҳи ул содиқ кишилар ҳурматида биз осийларни ҳам ғайрдин бегона қилиб, ўз муҳаббатингга ошно қилиб, дийдорингга мушарраф қилгайсен» дейди.

ки жанрнинг ўзига хос талаби, баён усули ва услуби ифодасидир. Навоий «Муқаддимоти» ва «Хотима» си эса, шубҳасиз, Умар Боқийга ҳам катта маърифат, маънавий-эстетик озиқ берган, унга ижодий илҳом бағишлаган.

Достондаги воқеаларни Умар Боқий 6 қисм — бобга бўлиб баён этади, Фарҳоднинг туғилиши, болалиги билан боғлиқ ҳодисалар «Аmmo ровиёни ахбор ва ноқилони осори қисса-у достони куҳан ва хўшачинони хирмани сухан...»¹ анъанавий бошланмаси билан ибтидо топиб, бу қисмга — бобга сарлавҳа қўйилмаган. Кейинги воқеа-ҳодисалар эса беш бобга бўлиниб, уларга тубандагича сарлавҳа қўйилган: «Шаҳзода Фарҳодни Ойнаи Искандарга боқғони ҳикояси», «Шаҳзода Фарҳод Ойнаи Искандарни тамошо қилиб, оташи ишққа гирифтор бўлғони», «Фарҳодни ариқ қозмоқ била бало тошини бошига ёғдурғони ҳикояси», «Фарҳодни ул хайлнинг Хисравга еткурғони ва Хисрав бошидан оёғига саладил ва гулол ҳукмин сўрғони ва Бузургуммид ҳикмат бирла ул бандга муқайяд бўлғони ва девона думоғига дафъ дору қилиб ҳушқа кетурғони ва муҳаббат юзидан анга сўз қотғони ва Хисравнинг саволи шишалари жавоб хоралари бирла ушотқони. Фарҳоднинг бу навъ қаттиқ сангборонидин Хисравнинг қўнғлидаги саволлари шишадек синиб, анинг қатлига жозим бўлғони, ул муҳлик сўзлари била қатлдин қутулғони» ва ниҳоят «Фарҳоднинг жонни жаҳонофаринга топшурғони баёни тур». Бу сарлавҳалардан тўрттаси хийла мўъжаз, лекин бешинчи қисм сарлавҳаси (сирада тўртинчи сарлавҳа бўлиб келган) хийла узун бўлиб, у гўё бутун бобнинг қисқа баёни — аннотацион изоҳи тарзида келган. Одатан қисса — халқ китобларининг сарлавҳаси қисқа-мўъжаз бўлади. «Қиссаи Фарҳод ва Ширин» сарлавҳалари ҳам асосан шундай. Узайиб кетган тўртинчи сарлавҳада эса, назаримизда, Умар Боқий Навоий усу-

¹ «Қиссаи Фарҳод ва Ширин бо тасвир». Типо-литография газ. «Туркестанский курьер», Ташкент, 1915, 3-бет. Бизнинг қўлимизда шу нашр мавжуд бўлгани учун, мазкур ишда ўшандан фойдаландик (нашрлар текстида бир оз тафовут бор, тексти қиёсий ўрганиш ва танқидий тексти ишлаш алоҳида бир ишга талаб этади). Кейинги мисолларни шу нашрдан оламиз ва фақат саҳифани курсатамиз.

лини сақлаб, сарлавҳа биланоқ бобнинг мазмунидан китобхонни воқиф этиш мақсадини кўзда тутган (бу бобда воқеалар кўп ва мураккаброқ). Навоий бобларга сарлавҳа қўяр экан, гўё шу сарлавҳа билан китобхонни бобнинг мазмуни-моҳияти билан олдиндан таништиради. Бир-икки мисол келтирамиз: «Фарҳоднинг Шопур дашт паймолиғи, балки раҳнамолиғи билан Яман мулкидин Арман кишварига азимат қилғони ва Арманнинг Ирам осо сабза ва раёжинидин гунчадек кўнгли гул-гул очилғони ва Армания тоғи камарида хоро қозодурғон эл ажзин кўруб ул иш кайфиятин сўруб хоро қозорға камар чуст этгани ва бу хабарнинг чусту ширин Меҳинбону била Ширинга етғони» (XXX боб), «Хисрав Фарҳоднинг қаттиғ тошидин пажмурда ва қаттиқ сўзидин озурда келиб, Бузургуммид била улуг чора умидиға сўзлашиб, лутф омиз алфозға қаҳр ва шаҳд ангиз каломға заҳр қотқони ва бу умид ва бийм мактубин расулдин Меҳинбону сори узотқони га элчининг шаҳдлиқ заҳри шишаси қалъанинг хорасидин ушолғони, яъни Меҳинбонунинг хорадек маҳкам жавобларидин ожиз қолғони, доғи Хисрав Армания Хисорин муҳосара қилғони ва қалъа дарвозалари боғланиб, хусумат эшиклари очилғони» (XXXIX боб).

Умар Боқий Навоий достонидаги энг асосий воқеа ва эпизодларни сақлаб қолиб, Фарҳод ва Шириннинг мураккаб ва тўлқинли саргузашти билан китобхонларни таништиришни мақсад қилиб олади. Шу мақсадда у мазмунан бир-бирига яқин бобларни бир сарлавҳа остига бирлаштиради. Муаллиф Навоий достонининг сюжети ва композицияси асосларидан йироқлашиб кетмайди, уларнинг моҳиятига хилоф келадиган ориқча чекинишларга йўл қўймайди.

Муаллиф қаҳрамонлар характерининг асосий моҳиятини ҳам сақлаб қолишга интилан ва бунга эриша билган. Хусусан, Фарҳод ўз саргузашти, мақсад ва хислатлари билан баркамол бир образ сифатида гавдаланади. Муаллиф уни ошиқ ва содиқ, меҳнаткаш ва ижодкор, баҳодир ва фидойи сифатида тасвирлашга муваффақ бўлган. Мана, Фарҳоднинг ариқ қазувчи заҳматкашларга бош бўлиб, мўъжизалар кўрсатганини тасвирловчи эпизод сатрлари: «Аммо аҳли таҳқиқлар андоғ дебдурларки, Фарҳоднинг дарду сўзи Шофурға таъсир қилиб, ёгдек эриб сув бўлди ва ман ул

вилоятқа бошлаб борсам мақсудга етгайсен, деб Шаҳзодани бошлаб Арман тарафиға равон бўлди...

Ҳунарни асраб на қилай охир, тупроқға олиб борурманму, деб барча табару тешаларни йиғдурди. Темурчиларни келтурдилар. Ул табару тешаларнинг учтўртини бир қилдурди. Қорундан ўрганган тариқаси бирла ёшурун сув бериб, табар бирла тешани рост қилдилар. Эртаси ишға муқайяд бўлдилар. Тоғлар ларзаға келди, қаттиғ тошлар мумдек эриди. Шаҳзода ҳар табар солғонда учқуни кўз етар ерга борур эрди. Ҳамма халойиқ ҳайрон бўлуб, бисёр шукру сано айтиб, офарин қилдилар. Булар уч йил қозғон ариқдин ортуғроқ ва кенғроқ қозди...

...Кеча-кундуз асло ором олмай иш қилур эрди. Бот фурсатда ариқни тамом қилиб еткурди. Ул ариқнинг бир учи ул париваш ётодурғон Урданинг олдиға борур эрди ва яна ул ерда тошни ковлаб бир катта ҳавз қилди. У ҳавзнинг атрофида сайр қилғудек ер ясоди ва яна ул ерда улуғ тош бор эрди, анинг баландлиги икки терак бўйи бор эрди, анинг тепасини ковлаб бир равоқ ясади ва анча покиза ҳужралар қилди. Ул равоқ бирла ҳужраларнинг тағларини тош бирла ораста қилди. Шофур анинг атрофиға нақшу нигорлар қилди ва яна барча пари пайкар канизлар суратини тортти, аларнинг аёғида ажзу нигунсорлиқ бирла Фарҳоднинг суратини тортти. Мундоғ ораста қилиб тамом қилдилар. Эрса Фарҳод Айнулҳаёт чашмасиға сув очқали равона бўлди, тамоми вилоятнинг халқи тамошо қилғали келдилар. Гўё ер юзини тамоми одам пур тутти...¹.

Фарҳод камтар, оқил, фозил, заҳматкаш, ижодкор, иродали, садоқатли, мушфиқ, ботир ва фидойи шахс, У шу фазилат ва хислатлари билан кишиларнинг ишонч-эътибори, меҳр-муҳаббати ва иззат-икромини қозонди. Муаллиф Фарҳоднинг фазилат ва хислатларига, бошқа персонажларнинг унга муносабатига катта эътибор бериб, Навоийнинг шу образдан кузатган мақсад ва ниятини китобхонга етказишга интилади. Ширин, Шопур, Меҳинбону каби ижобий образ ва персонажларга нисбатан ҳам шуни айтиш мумкин. Яна ушбуни ҳам таъкидлаш лозимки, муаллиф муш-

¹ 20—25-бетлар.

тарак хусусият ва хислатлар билан бирга, ҳар бир образнинг ўзига хос индивидуал жиҳатларига катта эътибор беради. Бинобарин, Навоий достонида бўлганидек, Ширин ҳусни, маънавий гўзаллиги, садоқати, иродаси ва қатъияти, Шопур вафодорлиги ва фидойилиги, Меҳинбону донолиги ва тадбиркорлиги билан гавдаланади ва ҳоказо.

Умар Боқий салбий образ ва персонажларни ҳам (айрим жузъий ўринларни ҳисобга олмаганда) шу зайлда китобхонга етказишга интилади. Хисрав—худбин, золим, жоҳил ҳукмдор, Шеруя — худбин, мунофиқ ва ҳоказо. Мана Хисрав характерини рельефлироқ тасвирловчи бир эпизод. Мунозарада қўл-оёғи кишанланган, лак-лак аскарлар билан ўраб олинган Фарҳод Хисравни маънан мағлуб этади. «...Аммо Хисравга шаҳзода Фарҳоднинг бу ранг жавоб айтқони бисёр асар қилиб эдики, «мундоқ кишини бетаъхир дорға осиб тирборон қилмоқдин ўзга иш йўқ. Подшоларга мундоғ ноҳамвор сўз айтқоннинг жазоси ушбудур», деб дорға буюрди...»¹.

Навоий достонида бўлганидек, «Қиссаи Фарҳод-Ширин» да ҳам Фарҳод бошлиқ ижобий образлар билан Хисрав бошлиқ салбий образлар, инсоннинг дўстлари билан унинг душманлари, яхшилик билан ёмонлик, маърифат билан жаҳолат, малоҳат билан қабоҳат ўртасидаги кураш конфликт моҳиятини ташкил этади². Бу конфликтнинг, айтиб чоғда воқелик тугунининг кульминацияси Фарҳод билан Хисрав мунозарасидир. Шунинг учун ҳам бошқа ўринларда баъзан Навоийнинг бир неча мисра шеърини насрий баён таркибига киритиш билан кифояланган Умар Боқий бу мунозарани бутунисича сақлаб қолади.

Маълумки, Навоий яратган образлар ички руҳий кечинмалари билан китобхоннинг кўз ўнгиде мукамал гавдаланади. Бунга, хусусан, кўзгуда Ширинни

¹ 34-бет.

² Навоий достонидагидек, Умар Боқий қиссасида ҳам Фарҳодга гул исқатиб уни беҳуш қилган маккор (эркак) ва «Ширин ўлди» деган ёлгон овоза билан Фарҳодни ҳалок этган «художўй» кампир образлари берилган. «Фарҳод ва Ширин» саҳна асарида эса бу икки образ «бирлаштирилиб», унга Ёсуман деб ном қўйилган. Афсуски, баъзи мақолаларда буни фарқ этмай, Навоий тексти билан саҳна вариантини қориштириб юбориш ҳоллари учрайди.

кўрган Фарҳоднинг ҳолати, Шириннинг Фарҳодга ёзган дардли, аламли мактуби ва бошқалар ёрқин мисол бўла олади. Умар Боқий Навоий қаҳрамонларининг ички кечинмаларини ҳам тўлароқ тасвирлашга ва шу билан китобхоннинг шууригагина эмас, балки унинг қалбига ҳам таъсир этишга интиланган ва бунга эришган. Мисол тарзида бир эпизоддан парча келтирамиз:

«Аммо ул куниким Хисрав Фарҳоднинг ўлумига бел боғлаб эрди, бир бадбахт кампир Хисравнинг олдига келиб айдики, Фарҳоднинг ишини ман қилурман ва анинг бирла ишинглар бўлмасун, деб ваъда қилди. Ул замон қаро либос кийди, бошига қаро чулғади, қўлига бир асо олиб Фарҳод ўлтурғон тоғга бориб, Фарҳоднинг олдида ўлтурди...

Бул шум кампир кўзига ёш олди. Фарҳод сўзларини эшитиб фарёд била сайҳа тортиб ўрнидан қўпқали хез қилди, тура олмай яна афгонлар бирла толпинди, танидин мадор чиқмиш эрди. Охируламр бошини тошқа уруб, ўзини пора-пора қилиб йиқилди, Устухонлари лахта-лахта бўлди. Тириклигидан умиди узилиб, жони ҳалқумига етти. Бу аснода андак ўзига келди, тоғларга хитоб қилиб айдики, эй маннинг тешамдан шикаста бўлгон ва аёғим зарбидин хаста бўлгон ва оҳим ундан ҳароратқа қолгон ва кўзларим ёшидин дайратга қолгон, сизларнинг олдингизларда бисёр хижил ва шарманда турман, мандан рози бўлунглар; андин осмонга хитоб қилиб айдики, эй оҳим дудидин қаройгон ва сиришким қонидин қизоргон ва чеҳрам аксидин сорғоргон, мандан рози бўлунглар, Андин хитоб қилиб айдики, эй ашким суйида тўла бўлгон ва эй мандек мажнунга куйлар бўлгон, мандин рози бўлунглар. Андин жонворларга хитоб қилиб айдики, эй ғам даштида мунис бўлгон ва ҳижрон ғамида унс бўлгон ва ғариблиқ водийсида рафиқ бўлгон ва бекаслик биёбонида шафиқ бўлгон, фироқ кунжида меҳрибонлиқ кўргузгон ва ҳижрон бурчида ҳамзабонлиқ шевасин тузгон, мандин рози бўлунглар, деб барча жонворлар бирла розилик тилашти. Аммо барча жонворлар зор-зор йиғлаштилар ва зорийлариға осмон бирла замин ларзаға келди. Ва яна боду сабоға хитоб қилиб айдики, эй сабо, ночор гузоринг Хитой мулкиға тушса, хоқонға бу бағри пора фарзандининг бошиға келгон ишларини бир-бир баён қилгил ва яна улким,

Хисрав ҳийла бирла мундоғ жабру жафолар еткурди. Агар ростлиқ бирла бўлса эрди, юз онча кишига жавоб берур эрдим. Бу сўзларни айғил ва яна Баҳром деган бир қариндошим ва мунисим бор эрди. Чериклар йиғиб келиб Хисравдин қонимни олсун. Ва яна улким, хоқон бу оворасини мундоғ бўлгонини билса, яқиндурки, тахту бахти, барча хонумонларидин кечиб ҳаммасини тарк қилғай. Аммо сан манъ қилиб, таскин берғилки, тақдирда манга шундоғ ғариблиқ бирла оворалиқ ёзилгон экан, тақдирга ҳеч чора йўқдур, алар ҳам қазога ризо бўлсунлар, мандек овора қулдин рози бўлсунлар. Ва яна онам эшитиб, сочини ёйиб, «қўзум» деб нолау афгон қилғонда анга ҳам таскин бериб айғилки, рози бўлсун. Ва яна Мулкорога мандин дуо дегил ва яна Моний бирла Қорунга ҳам салом дегил ва барча ғариблиғда бошимга келгонларини бир-бир баён қилғил, ҳаммалари мандин рози бўлсунлар, деб боду сабоға тамом сўзларини айтиб кўзини юмди. Шириннинг ёди бирла жон ба ҳақ таслим қилди»¹.

Умар Боқий Навоий достонининг сюжети ва композицияси ҳамда образлари моҳиятини тўлароқ сақлаб қолишга интилади, Навоий достонидан деярлик йироқлашмайди. Бир-икки ўринни мустасно қилганда, унинг жузъий ўзгариш ёки чекинишлари Навоий достонининг моҳиятига хилоф келмайди. Бир неча мисол келтирамиз. Тоғда ариқ очаётган Фарҳод тамошога келган Ширинни кўриб беҳуш бўлиб йиқилади. Уни маҳд (кажава)га ётқизиб, саройга олиб борадилар. Умар Боқий маҳдни «сандиқ»қа алмаштиради: «...улар ҳам Фарҳоднинг мундоғ ҳолига паришон бўллуб, Фарҳодни сандиққа солдилар ва отқа юкладилар...»² Навоий достонида Фарҳоднинг жасадини аморига — маҳдга солиб, уни «бўйин»ларига қўйиб, шаҳарга — қасрга олиб келадилар:

... Муборак жисмини нур ичра топиб,
Ҳариру ҳулла бирла они ёпиб,
Қилиб шоҳона бори эҳтиромин,
Париваш маҳдида айлаб мақомин...

¹ 37—39-бетлар.

² 23-бет.

Аморини қўюб бўйнига бори,
Кишидин поялар топиб амори.
Фигон бирла видоъ айлаб даду дом,
Ҳамул ер теграсида топиб ором¹.

Бу мисралар Умар Боқий қиссасида бирмунча ўзгачароқ: «Фарҳоднинг танига ҳарир ҳуллалар ёпиб, гулоб септилар, хушбўй нимарсаларни туташтилар, сандиқга солиб тевага орттилар, устига зилчайи кирмоний ёпиб, Шофур тевани етаклаб, Ширин тарафига равона бўлдилар...»²

Эпизод моҳият эътибори билан сақланиб қолган. Бироқ деталларда айрим ўзгаришлар бор. «Маҳд» бу эпизодда ҳам «сандиқ» билан алмаштирилган; Навоийда маҳдни кишилар кўтариб боришса, Умар Боқийда сандиқни туяга юклайдилар, уни Шопур етаклаб боради. Назаримизда, Умар Боқий эпизодни ўз даври китобхонларига янада яқинлаштириб бериш мақсадида деталларга ўзгаришлар киритган. У «Маҳд» ўрнига ҳаммага янада танишроқ «сандиқ» ишлатади, сандиқни туяга юклайдилар... Бу эпизод Қорақум саҳросида кўч ёки карвон кўчиши манзарасини кўз олдимизга келтиради. Бундан ташқари, халқ асарларида, масалан «Тоҳир ва Зуҳра» да, қаҳрамонни «сандиққа солиш» воқеалари кўп учрайди. Туяни Шопурнинг етаклаши орқали эса, Умар Боқий унинг Фарҳодга бўлган меҳр-муҳаббати ҳамда садоқатини яна бир бор таъкидлаб кўрсатади.

Айрим қўшимча деталлар ҳам Навоий достони моҳиятига хилоф келмайди. Масалан, Навоий достонида олим Суҳайлонинг ўлими ва дафни баёнида

«Алар юб ашк суйидин танини,
Ҳам ул масканда айлаб мадфанини»⁴.

дейилган бўлса, Умар Боқий «булар зор-зор йиғлаб, ёшлари дарё бўлди, бу дарё суйида юб ва таҳорат қилдуруб, намозини ўтаб, Суҳайлони ул ғорда дафн қилдилар»⁵, деб «таҳорат ва намоз» ни қўшган. Фарҳод

¹ Хамса, 323-бет.

² 43-бет.

⁴ Хамса, 204-бет.

⁵ 10-бет.

аждарни ўлдириб, ғорга киради, ғорнинг марказига кўмилган тошни топиб, атрофини қилич билан ўйиб ағдаради. Навоий шу тош таърифида:

•Кўмуклук ерга тошидур шабаҳгун,
Ки бор вазн ичра минг ботмондин афзун,¹—

деган бўлса, Умар Боқий «Мунда минг ботмондин оғирроқ тош бордур, Рустамнинг соқасидин юма-лоқ...»² деб «Рустам соқаси»ни қистириб ўтади. Бундай жузъий ўзгариш ёки янги деталлар анчагина бор. Булар Навоий достонининг моҳиятига футур етказмайди, балки, кўпинча, маълум бир воқеани, эпизодни соддароқ ва китобхонга танишроқ тахлитда баён этишга хизмат қилади.

Аммо Умар Боқий қиссасидаги барча чекиниш ёки «янгилик»лар ҳақида шундай фикр юришиб бўлмайди. Чунки айрим чекиниш ёки «янгилик»лар муваффақиятли чиқмаган, баъзан, ҳатто достоннинг моҳиятига қисман бўлса-да, футур етказган. Мисол учун Фарҳод шарафига Меҳинбону саройида зиёфат берилиши эпизодини олайлик. Умар Боқий бу эпизодга бир неча шеърий парча киритган. «...Навбат Фарҳодга етти, эрса ул ўн қиз Фарҳод бирла Шириннинг бошларидан жавоҳирлар сочтилар. Бу тариқада ўлтуруб юз минг нозу карашма бирла Фарҳодга оёғ туб, олдида ўлтуруб, Ширин бу байтни ўқиди:

Ки эй зору балокаш ошиқим, мансиз нечукдурсан,
Ки бу жавру ситамга лойиқим, мансиз нечукдурсан,—

деб пиёлани қўлига олиб, «санинг ёдинг била нўш қилай» деб нўш қилди. Фарҳод филдек маст бўлуб, бу байтни ўқиди ва таъзим бажо келтурди:

Эй соқийи гулузори маҳваш,
Жону жигаримга тушти оташ,
Тутгил манга лаб-балаб қуюб жом,
Бу ташналигимдин ўлсун ором...»³

¹ Хамса, 206-бет.

² 12-бет.

³ 28-бет.

Бу мисралар мушоира қилиш ва «алёр» айтишни эслатади, шу билан эпизод бирмунча жонланади, халқ қиссаларига яқинлашади. Аммо шу эпизоднинг аввалроғида ўн қиз тилидан айтилган мисралар эпизоднинг мантиқий моҳиятига, Фарҳодга хос бўлган камтарлик, поклик, фидойилик каби сифатларга мос тушмайди. Мана ўша парча:

«Бу қизлар бу байтни ўқуб, Фарҳод бирла Шофурга аёқ тутар эрдилар. Назм:

Юзунгни хуни жигар бирла шусту шўй қилиб,
Наззора қилгил ўшал юзга чашми пок била.
Жаҳонга берма кўнгул, эй гурусна рўйи ҳарис,
Кўзунгни тўйдуруп айём мушти хок била.
Карашма бирла ҳалок айлади мани ул шўх,
Яна не шеваларинг бор экин ҳалок била...»¹

Умар Боқий киритган бу мисралар бадий жиҳатдан бирмунча бўш (учинчи байт мантиқан аввалги байтларга боғланмаган) ҳамда эпизоддан кузатилган ғоявий мақсадга хилофдир.

Яна бир мисол. Фарҳоднинг ўлимини эшитган Хисравнинг ички кечинмаларини тасвирлаб Навоий бундай дейди:

Мақолотин қилиб Хисрав тааққул,
Тафаккур бирла кўп айлаб тааммул;
Неча кун қайғудин кулгуси келмай,
Неча тун ваҳмидин уйқуси келмай,
Агарчи бу умид айлаб ани шод,
Ки Шириндур анинг, чун берди Фарҳод.
Вале бу ваҳмдин ҳар лаҳза гамгин,
Ки нетгай кинига, чарх айласа кин?»²

Бу мураккаб кайфият Умар Боқий қиссасида жўнгина «... бу воқеа Хисравга эшитилди, Хисрав ҳам мундоғ ишни эшитмаб эрдим, беўрун иш бўлубдур, деб паришон бўлди»³ дейилади. Умар Боқий баёнида Хисравдаги кин-қасос ваҳимаси, қилмишига яраша жа-

¹ Ўша ерда.

² Хамса, 315-бет.

³ 40-бет.

зога гирифтор бўлиш ваҳимаси йўқ. Образни характерлаш ва воқеалар ривожини жиҳатидан бу момент анча муҳимдир. Лекин бундай нуқсонлар кўп эмас. Улар Умар Боқийнинг ижодий изланиши йўлида содир бўлган жузъий нуқсонлардир.

Шундай қилиб, Умар Боқийнинг «Қиссаи Фарҳод-Ширин»и ғоявий мазмуни, сюжети ва композицияси, образлар моҳияти жиҳатидан аслига — Навоийнинг дostonига мувофиқдир. Бу Умар Боқийнинг катта ижодий ютуғи. Қисса муаллифи иккинчи вазифани — дostonни халқ қиссалари — «халқ китоби» га яқинлаштириб, уни оммабоп услубда баён этиш вазифасини ҳам яхши ўтай олган. Қисса халқ эртаги, халқ дostonи каби равон ўқилади, китобхонни мафтун этади.

Умар Боқий «Қиссаи Фарҳод-Ширин» да фольклор ва халқ китоби тажриба ҳамда анъаналаридан кенг баҳраманд бўлган. У воқеаларни эртак ёки дostonнинг насрий қисми тахлитидан баён этади, баъзан шеърини парчалар келтириб, қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини тўлароқ очади¹, сўзни «Аммо ровиёни анбар ва ноқилони осори қиссаи дostonи куҳан ва ҳўшачинони хирмани сухан андоқ айтибдурларким...»², «Аҳли таҳқиқлар андоғ баён қилибдурларки, кунлардин бир кун...» каби халқ китобларига хос анъанавий бошланма билан бошлайди, «эраса», «алқисса» каби сўзлар билан эпизодларни бир-бирига улайди, воқеадан воқеага ўтади. Фарҳоднинг туғилиши (кўп эртакларда подшонинг ўғли бўлмайди, тилаб-тилаб ўғил кўради), унинг кучқуввати, турли-туман воқеа-ҳодисаларга дуч келиши, воқеалар тугунининг фавқулодда мураккабланиб бориши, мўъжизалар ва бошқа-бошқалар халқ эртакларидек янграйди. Муаллиф халққа хос таъбир, мақол, матал ва бошқалардан кенг фойдаланади, баённи мазмунли ва рангдор қилишга муваффақ бўлади. «Итоатидаги шаҳарларнинг ҳар қайсидин тариг олса, бир тўлум тўлар эди», «Ул қасрда ғулomони зарринкамар ва канизони парипайкарларни муҳайё қилиб...»,

¹ Жами 152 мисра шеър бўлиб, бундан 132 мисра Навоий шеърдир (Фарҳод ва Хисрав мунозараси эпизоди 106 мисра).

² Қиёс этинг: «Аммо ровиёни дафтару ноқилони қиссаи Ширин ҳарфи мўътабар андоғ келтурубдурларким...» (Хомушийнинг «Шоҳнома» таржимасидан). Ўзбек адабиёти, тўртинчи том, иккинчи китоб, Тошкент — 1960, 275-бет.

«Охируламир «ё ҳайён ё маннон ё далили дармондагон ё дастгири бечорагон» деб...», «аждарнинг тоғдек бадани гордек шикоф бўлди», «...Сунбулмўйи офати замон ва ягонаи даврон, назокат гулшанининг гунчаш наврастаси ва тароват сабзасининг гулдастаси, ҳижрон ғамининг жавҳарию фироқ оламининг гавҳари, офтоб талғат, Муштарий саодат...», «Охируламр тоғдек жисми наълдек, филдек қуввати пашшадек бўлди. Офтобдек жамоли хазондек сўлди...», «тақдири рабоний ва қазойи осмоний бисёр дабдаба бирла рустухезлик қилиб, андоғ боди мухолиф пайдо бўлдики, майманани майсарага чоқтилар...», «...зарринкамарлар олдида ер ўпарлар», «...тўрт-беш юз пари рўю сунбулмўй, симинбадан қизлар», «кабкдек хиром қилиб, товусдек жилва кўргузуб, офтобдек тулўъ қилиб, қамардек сайрга кириб...», «Аммо тақдирга тадбир қилгали бўлмас», «... ул ҳаромзоданинг бошига чунон урдик, мияси қатигдек тўкулди», «шамшер бирла отосининг гарданига андоғ урдик, боши сабчадек узлуб ерга тушти», «тири ишқи синасидин паррон ўтти» «...зор-зор чун абри навбаҳор йиғлади» каби ибора ва бадий тил воситалари асарни янада халқчил қилган, фольклор обидаларига яқинлаштирган.

Маълумки, ўзбек насрида сажъ катта ўрин тутди. Халқ эртаклари, дostonларнинг насрий қисми ҳамда ёзма насрда мусажжаъ усули кенг қўлланилади. Бу асарга маълум оҳанг, мусиқийлик бағишлайди, жило беради ҳамда эшитилган (ёки ўқилган) ни ёдда сақлаб қолишни енгиллаштиради. Умар Боқий ҳам «Қиссаи Фарҳод-Ширин» да сажъ формасидан фойдаланган, насрий жумла (ёки жумла бўлаклари) ни шеърий мисраларга яқинлаштириб берган. У бешинчи боб сарлавҳасини ҳам сажъ усулида ифодалаган: Фарҳодни ул хайлнинг Хисравга еткурғони ва Хисрав «Фарҳодни бошидин оёғига саладил ва гулол ҳукмин сўрғони ва Бузургумид ҳикмат бирла ул бандга муқайяд бўлғони ва девона думоғига дафъ дору қилиб ҳушқа кетурғони ва муҳаббат юзидин анга сўз қотғони ва Хисравнинг савол шишаларин жавоб хоралари бирла ушотқони...».

Ўрни келганда шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Алишер Навоий халқ насрининг сажъ усулига катта эътибор бериб, ўз асарларида уни қўллаган эди. «Маҳ-

бубул-қулуб», «Муншаот» каби асарлар ўзбек насри ва айни замонда сажънинг ҳам гўзал намуналаридир. Шеърин асарларида, жумладан «Фарҳод ва Ширин» достонида улуг шоир ушбу усулдан фойдаланиб, насрий сарлавҳаларни кўпинча сажъ билан мураттаб этган.

Умар Боқийнинг «Қиссаи Фарҳоду Ширин» и ўзбек бадиий насрининг ёдгорлиги сифатида қимматлидир.

«КИТОБИ МАЖНУНУ ЛАЙЛИ»

«Фарҳод ва Ширин» қиссасини китобхонларга манзур этган Умар Боқий фожиавий севги қиссаси «Лайли ва Мажнун» нинг қисқа насрий вариантини ҳам муваффақият билан яратди. У «Китоби Мажнуну Лайли» да Навоий достонининг моҳиятини сақлаб қола олди. Китобнинг сюжет ва композицияси, образлар системаси ва уларнинг қиёфаси Навоий достонига мувофиқ ишланди. «Китоби Мажнуну Лайли» ошиқ-маъшукнинг севги саргузашти ва фожиали қисмати-ни халқ китоблари услубида ҳикоя қилади, феодал-клерикал муҳитнинг киши эркини поймол этган одатларига, шафқатсизлик ва зўравонликка қарши нафрат уйғотади.

Китоб «Мажнуннинг Навфалга учрошқони ҳикояси», «Мажнунга Навфалнинг қизини сўз солдуруб тўй қилғони», «Мажнун била Лайлининг фироқ меҳнатида бир-бирлариға жон нисор қилғонлари» сарлавҳалари билан бир неча бўлимга бўлинган. Муаллиф, фожиали севги қиссасини ҳикоя қилар экан, конфликт ва қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати тасвирига алоҳида эътибор беради. Хусусан, Лайли ва Мажнуннинг бири-бирига йўллаган мактуби, Ибн Саломни қолдириб даштга йўл олган Лайли билан Навфал қизини қолдириб келган Мажнуннинг учрашуви, Мажнуннинг туши, Лайлининг онаси билан видолашиб, васият қилиши каби эпизодлар ҳароратли, таъсирли чиққан. Мисол тарзида Лайли мактубидан ҳамда Лайли билан Мажнуннинг даштда учрашуви эпизодидан парча келтирамиз: «Бу шикаста ҳол, парешон аҳвол фироқингда заиф бўлгон бечора ва бенаводин ул ишқ даштида макон тутқон ва манинг фурқатимда қон ютқон, висол

давлатидин маҳрум бўлгон, ҳижрон аламидин мамнун бўлгон мубталоға салому пайғомлар адосидин сўнгра мафҳум улким, сенинг фироқингда ўлар ҳолатда эрдим. Зайд саломатлигингни еткурди. Гўё янги боштин жон топтим...»¹

«...Лайли ўз фироқида ялғуз қолди. Лайли вақтни ғанимат топиб, ёнида бир дашт бор эрди, қўпуб бир теваға савора бўлуб, ул даштға равон бўлди. Неча фарсанг йўл бориб эрди, бир овоз эшитилдиким, Лайли мутаҳаййир бўлуб қулоқ солди. Бисёр дарду сўз бирла тазарруъ қилодур. Мажнуннинг ўзиға ўхшатиб яқин борди. Ногоҳ Мажнун Навфалнинг қизи қошидин чиқиб, бу даштға келмиш эрди. Мажнунға яқин бориб, оҳе тортиб, аёғиға йиқилди. Мажнун ҳам Лайли эканини билди, Лайлини қучоғиға олиб бир оҳе тортти. Бу ҳам беҳуш бўлиб йиқилди. Бир соатдин, кейин яна ҳушлариға келдилар, анча рози дил эшитилар...»²

Умар Боқий Навоий достонидан фарқли ўлароқ «Лайли ва Мажнун»га баъзи жузъий ўзгариш ёки япгиликлар киритган. Маълумки, Навоий достонида Лайлининг отаси қабила бошлиғи сифатида берилади. Умар Боқий уни қабила бошлиғи эмас, балки давлатманд ҳамда олим ва муаллим сифатида тасвирлайди. Ўз қабиласида лойиқ мактаб бўлмагани учун отаси Қайси Лайлининг отаси мактабига беради, Қайс унинг қошида таҳсил олади. «...эrsa мактабға борур вақти бўлди. Ўз қабилаларида лойиқ мактаб йўқ эрди. Ўзга қабилалардаги мактабларға сарҳисоб бориб жусту-жў қилиб эрдилар, ногоҳ бир қабилада бир асолатлик дунёдор, покиза олим бор эрди. Бу важҳдин ўз маҳалласидаги болаларни ҳам ўқутур эрди. Қайси ул олимға супориш қилдилар. Ул олим ҳам муфридлик бирла таълим берур эрди. Аммо Қайс бисёр хушфаҳм ва зийрак эрди. Оз фурсатда тўлароқ фазилат ҳосил қилди. Бу аснода ул олимнинг Лайли деб бир қизи бор эди, ҳусну малоҳатда беназир эрди...»⁴ Наво-

¹ Китоби Мажнуну Лайли, Типо-литография О. А. Порцева в Ташкенте (1909), 24—25-бетлар. (Кейинги ҳавоаларда фақат саҳифани кўрсатамиз.)

² 37—38-бетлар.

³ 4—5-бетлар.

⁴ Хамса, 361-бет.

ий Лайли отасини «Ул турфа қабилада сарафроз, ҳар ишта ҳай аҳлиға навосоз» деб ижобий жиҳатларини тасвирласа-да, аммо асосан салбий образ — «Қаҳр этса дами самум янглиғ...»¹ шафқатсиз, қаттиққўл киши сифатида тасвирлайдиким, Лайли ва Мажнун фсжиасининг бош сабаби ҳам унинг қаҳр-ғазаби, эгоизми га баландпарвозлиги билан изоҳланади. Афтидан, Умар Боқий Лайли отаси шаънига айтилган ижобий сифатларни кучайтириш мақсадида уни мактабдор муаллим сифатида тасвирлашни мувофиқ кўрган. Навоий достонидагидек Лайлининг отаси Қайсга ачинса-да, унинг ўз қизига ошиқ эканини билгач, дарғазаб бўлиб, Қайснинг отаси ва ҳатто бутун бир қабилага даҳшат солмоқчи бўлади. Шундай қилиб, айрим чекинишларига қарамай, бу образ воқеанинг ривожи, бош қаҳрамонларнинг тақдирида салбий роль ўйнайди.

«Фарҳод ва Ширин» дан фарқли ўлароқ «Лайли ва Мажнун» да Умар Боқий Навоий шеърий мисраларини камроқ келтириб, кўпроқ ўз шеърий мисраларини лирик чекиниш («Қистирма») сифатида ишлатади. Маълумки, Навоий ҳар бир достонида бошдан оқир фақат бир вазни қўллаган. «Лайли ва Мажнун» «Ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи макфуф» (мафъулу мафоилун фаълўн) вазнида битилган. Умар Боқий киритган шеърий парчалар вазни турлича. Бу ҳолат насрий битилган «Лайли ва Мажнун» халқ китоби моҳиятига шикаст бермайди, балки ҳатто унга маълум оҳангдорлик, мусиқийлик ҳам бағишлайди. Айрим шеърий парчалар воқеалар моҳиятини тўлароқ ва жонлироқ ёритишга хизмат қилган. Навфал қўшини ва Лайли қабиласи жангини «... Чунон муқотила бўлдики, кишидин пушта қўпорилди» деб кўпгина халқ китоблари ва қиссаларига хос иборани қўллаган Умар Боқий даҳшатли жанг тасвирини қуйидаги мисраларда янада бўрттириб беришга муваффақ бўлади:

«Гуруҳо гуруҳ жилва айлаб сипоҳ,
Икки лашкар эмас, икки ҳашргоҳ.
Тарақо туруқи амуди замон,
Жаҳон бўлди бозори оҳангарон.

¹ Уша ерда.

Улукдин кўтарилди кўп пушталар,
Еторди неча қонга оғишталар¹.

Бу мисраларни Хомушийнинг «Шоҳнома»сидаги ушбу парчаларга қиёс этинг:

Оқиб қон, бўлуб ер юзи лоларанг,
Киши англамай, кўрмайин ўйла жанг...
Тарақо туруқи амуди гарон,
Жаҳон бўлди бозори оҳангарон².
Икки лашкар эмас, икки ҳашроғоқ,
Гуруҳо гуруҳ жилва айлаб сипоқ.
Тарақо туруқ амуди гарон,
Жаҳон бўлди гўёки оҳангарон³.

«Ончунон ўлжа ғаниматларни олиб, куштадин пушталар қўпориб, қон бирла ариқ оқиздилар»⁴.

Бу ўхшашликлар адабиётда маълум ҳолат ёки ҳодисани баён этишда анъанавий тасвир вужудга келгани, баъзан деярлик ўзгаришсиз китобдан-китобга ўтиб борганини кўрсатади. Шунингдек, Қайснинг қабристонда, ота-онаси қабри устида нолау зори қилиб айтган шеъри, Лайлининг онасига васият қилиб айтган мисралари (булар «Лайли ва Мажнун»нинг анъанавий вазнида битилган) тасвири кучайтириш, унинг эмоционаллигини оширишга хизмат қилган. Шу билан бирга, бу шеърий парчалар Умар Боқийнинг оригинал, соҳибқалам ширлигидан дарак беради.

«Лайли ва Мажнун» тил ва услуб жиҳатидан «Фарҳод ва Ширин» тахлитидадир. Бу асарда ҳам Умар Боқий воқеани соддароқ баён этишга, халқ асарлари услубини қўллаш, халқ ибораларидан кенгроқ фойдаланишга интилган, баъзан сажъ усулини қўллаган. «Лайли ва Мажнун» да ҳам, «Фарҳод ва Ширин» да ҳам Хоразм шеvasига хос хусусиятлар равшан кўринади.

Маълумки, «халқ китоби», қайси манба асосида бўлмасин, билимли, маълумотли киши томонидан яра-

¹ 19-бет.

² Шоҳномаи Фирдавсий Тусий (Хомуший таржимасида), Тошкент — 1908, 170-бет.

³ Шу асар, 290-бет.

⁴ Шу асар, 273-бет.

тилади, саводхон китобхонга мўлжалланади. Бинобарин, халқ китобларида, фольклор асарларидан фарқи кўпроқдир. Бу хусусият Умар Боқий асарларига ҳам хосдир. Форс-тожик ва араб тили элементларининг нисбатан кўпроқ бўлиши халқ китобларининг оммабоплигини инкор этмайди. Одатан давраларда асар ўқилганда изоҳланган, шарҳланган, шу зайлда нота-ниш сўз ва иборалар турли савиядаги кишиларга англашилари бўлган.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, халқ китоби ёки насрий баён Алишер Навоий меросини омалаштириш, улуғ шоир ва мутафаккирнинг фикр-қарашларини тарғиб этишда муҳим бир восита бўлиб хизмат этди, айтиш чоқда ўзбек бадиий насрини такомиллаштирди. Бу соҳада Навоийнинг икки достонини халқ китоби тарзида қайта ишлаган Умар Боқий янада мумтоз бир ўринни ишғол этади.

ФАРҲОД ВА ШИРИН ХАЛҚ АФСОНАСИ ВА ЭРТАКЛАРИДА

Халқ ижодиётидан кенг баҳраманд бўлган Алишер Навоий мана шу халқ ижодиётида чуқур из ҳам қолдирди. Буни, жумладан, Навоий достонлари, алаҳусус, «Фарҳод ва Ширин» мисолида равшан кўриш мумкин. «Фарҳод ва Ширин» халқ орасида янада кенгроқ тарқалган, шуҳрат топган мумтоз асардир. Унинг афсона ва ривоят, эртақ ва достон вариантлари бор. Булар сюжети ва композицияси, образлар системаси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, лекин ғоявий мазмуни, мақсади жиҳатидан жуда яқин туради. Қақраган асрий чўлларга сув чиқариб ҳаёт бағишлаш, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, сеvgи ва садоқат, олижаноб инсоний фазилатлар «Фарҳод ва Ширин» вариантларининг асосий моҳияти ва лейтмотивини ташкил этади. Уларнинг кўпчилигида меҳнаткаш ва иждокор Фарҳод золим ва айёр Хисравга қарама-қарши қўйилади. «Фарҳод ва Ширин» достонининг сюжети,— деб таъкидлайди бу достоннинг халқ вариантларини тадқиқ этган йирик фольклорист М. Афзалов,— бир неча асрлар давомида халқ оғзида севиб куйланди. Чунки у халқнинг асрлар да-

зомидаги орзу-умиди — эркин ҳаёт, тинч меҳнат, бахтиёрлик, сув учун кураш, Ватан мудофааси кабиларчи куйлаб келган. Шунинг учун бу дoston халқ ижодчиларининг репертуаридан ҳам мустаҳкам ўрин олган»¹.

«Фарҳод ва Ширин»нинг қайси фольклор ғарианти ҳақон вужудга келганини ҳар доим аниқлаб бўлмайди. Бироқ шуниси аниқки, «Фарҳод ва Ширин» кўп асрлар мобайнида яшаб келган, такомиллашган асарлардандир. Унинг халқ орасида кенг тарқалгани ва шуҳрат қозонганини айрим географик номлар ҳам равшан кўрсатади. Бекобод районида Ширинсой, Фарҳодтоғ, Хисрав қудуғи, Шеробод районида Ширин дахмаси, Бойсун районида Биби Ширин қишлоғи, Хоразмда Фарҳод тоғи бор ва бошқалар. Шуларнинг ҳар бири билан боғлиқ бўлган турли бадий асарлар — афсона, ривоят ва эртаклар бор. Уларда ё Сирдарё, ёки Амударё сувларини чўлга чиқариш учун кураш ҳикоя қилинади.

Афсуски, ўтмишда халқ ижодиётининг нодир асарларини ёзиб олиш, тадқиқ этиш яхши ривожланмаган. Бинобарин уларнинг бир қанчаси беному нишон кетган. «XIX аср охири ва XX аср бошларида айрим рус олимлари — тарихчилар, археологлар, шарқшунослар, этнографлар, географлар ўз илмий ишларига киришганларида, йўл-йўлакай ўзбек халқ эртаклари, афсоналарини ва улар ҳақидаги маълумотларни тўплаганлар. Лекин ҳеч бир олим, ёзувчи, муаллим ўша даврда систематик равишда бу соҳада иш олиб бормаган»².

XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида «Фарҳод ва Ширин» нинг бир неча халқ вариантлари ёзиб олинади, рус тилига таржима қилинади ва қайта ишланади³. Биринчи бобда таъкидлаб ўтканимиздек «Фар-

¹ Фарҳод ва Ширин (дoston), УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 5-бет («Сўзбоши»дан).

² М. И. Афзалов, Ўзбек халқ эртаклари ҳақида, УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964, 14-бет.

³ Қаранг: А. А. Кушакевич, Сведения о Ходжендском уезде, Записки Императорского Русского Географического общества, т. 4. СПб, 1871; Голодная степь, ее предания, газ. «Правительственный вестник», 1898, №№ 10—12; Бегаватская сказка, Туркестанский литературный сборник в пользу прокаженных, 1900; Н. Ляпунова, Ширин кыз (легенда), газ. «Самарканд», 25 августа, 1905г.

ход ва Шириннинг турли вариантлари Назармат Эгамназаров (1939), М. Афзалов (1944), М. Алавия (1943) ва бошқалар томонидан ёзиб олинган, ўзбек эртаклари тўпламларига киритилган, рус ва бошқа тилларга таржима қилинган.

Шу эртакларнинг айримлари билан танишиб, уларнинг ўзига хос ва муштарак хусусиятларини кўрайлик.

Ўзбек халқ эртақларидан бирида ҳикоя қилинишича, Фарҳод бир камбағалнинг ўғли экан. Отаси ўлиб, унга бир кетмон, бир сандиқ мерос қолибди. Фарҳод сандиқни очиб қараса, унда бир кўзгу бор экан: Кўзгуга қараб ажойиб бир гўзал қизни кўрибди ва беҳуш бўлиб йиқилибди. Уртоғи Шопур келиб, уни ўзига келтирибди. Фарҳод билан Шопур бу гўзал қизни излаб йўлга тушибди, улар жуда кўп юриб, охири Бекободга келибдилар. Бекобод хароб бир жой экан; у ернинг аҳолиси машаққат чекиб, тоғ-тош кезиб, Сирдарё сувини чўлга оқизиш тараддудида экан. Фарҳод отасидан қолган кетмон билан ишга тушиб, мўъжизалар кўрсатибди. Фарҳоднинг овозаси Бекобод ҳукмдори Гулчеҳра ва унинг жияни Ширинга бориб етибди. Фарҳод кўзгуда кўрган гўзални ўнгида кўрибди. Фарҳод шарафига зиёфат берибдилар.

Шириннинг ҳусн-жамолини эшитган Эрон шоҳи Хисрав совчи юборибди. Гулчеҳра Ширин ҳали ёш деб рад жавобини берган экан, Хисрав ғазабланиб, Бекободга қўшин тортибди. Бироқ Фарҳоднинг тоғдан қулатган тошлари Хисрав қўшинини тўзғитиб юбориб, катта шикаст етказибди. Шунда Хисрав вазирининг маслаҳати билан ҳийла йўлига ўтибди: Мирзачўлга ким сув чиқарса, Ширин ўшанга тегсин, дебди. Фарҳод зўр бериб ишини давом эттирибди. Хисрав Мирзачўлга бўйра ёздирипти. Бўйралар товланиб сувдек мавж берибди. Ширин ноилож Хисравнинг таклифига кўнибди. Лекин тонг отгандан кейин алданганини билган Ширин кўз ёши тўкиб Фарҳод томон йўл олибди. Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ҳам Шириннинг қошига жўнабди. Уртада Сирдарё оқиб ётган экан. Ошиқ-маъшук икки томонда қолибди. Шунда Фарҳод қўлини чўзган экан, у тоққа айланиб қолибди. Ширин кўз ёши тўка бериб, сойга ай-

ланибди. Ушандан бери кишилар тоғни Фарҳод тоғ, сойни Ширин сой деб атар эканлар¹.

Кўриниб турибдики, мазкур эртақда сув бош проблемадир. Меҳнатқаш, ижодкор ва фидокор Фарҳод кўпнинг оғирини енгиллаштириб мардона ишга киришади, шу иши, мўъжизаси билан Шириннинг муҳаббатини қозонади. Бироқ худбин ва ҳийлакор Хисрав Фарҳод ишининг ниҳоясига етишига қўймайди, чўл ташналигича қолади, лекин на Фарҳод ва на Ширин Хисравга маҳв бўлади.

Яна бир неча эртақ ўз мазмуни билан шу эртақка яқин туради. Бироқ уларнинг хотимасида Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ўзини ҳалок қилади, Фарҳоднинг ўлимига чидай олмаган Ширин ҳам ўзини ўлдиради.

Айрим эртақларда Фарҳод ва Ширин мурод-мақсадга етиб, эл-юртга «тўй-томоша» берадилар. Шундай эртақлардан бири «Ўзбек халқ эртақлари»да ҳикоя қилинади². Бу эртақда Ширин бир подшонинг қизи, Фарҳод эса «Кун чиқар»даги бошқа бир подшонинг ўғли сифатида тасвирланади. Фарҳод бир устадан тош йўнишни ўрганади, отасининг хазинасига кириб тош сандиқни очиб, ойнаи жаҳонномада аввал «Гулқаҳқаҳ пари»ни, «Кунботар томонда арғимчоқ учиб турган» Ширин қизни кўриб, ошиқ бўлади. Фарҳод йўлда «бир дарахтнинг соясида бир йигитнинг ухлаб ётганини кўрибди. Дарахт тепасидан бир илон тушиб йигитга заҳар солай деб турганида, Фарҳод югуриб келиб ханжар билан илонни ўлдирибди». У шу йигит билан дўстлашиб, бирга Ширин юртига етиб келибди. Шириннинг «Шу тоққа сув чиқарган йигитга тегаман» деган шартини бажариб, Шириннинг севгисига сазовор бўлибди. Бу эртақда уч асосий образ: Ширин, Фарҳод ва унинг дўсти образи бор. Унда ҳам севги билан бирга тоғ кесиб, чўлга сув чиқариш асосий мавзу. Воқеа, кўпчилик халқ асарларида бўлганидек, оптимистик хотима билан яқунланади. Эртақ воқеалари кучли тўқнашувлар билан бирга ривожланмайди, ун-

¹ Бу эртақ рус тилига ҳам таржима қилинган: Узбекские народные сказки, Фарҳад и Ширин, Ташкент, 1967.

² Ўзбек халқ эртақлари, икки томлик, 1 том, Ўзадабий-нашр, Тошкент — 1963, 541—542-бетлар.

да қаҳрамонларнинг ички кечинмалари ва интилишлари маълум ситуация ва воқеани туғдиради. Халқ асарларида шундай усул ҳам бор. Бироқ, назаримизда, эртақнинг нашр этилган вариантыда айрим мантиқий парокандалик ва номукаммаллик бор. Шулардан икки моментга эътиборни жалб этмоқчимиз. Эртақда «Бир кун канизлардан бири»: «Ҳеч нарсадан камчилигингиз бўлмаса, нима учун доимо хафа кўринасиз», — деб сўрабди. Шунда Ширин: «Мен ўйнаб, даврон суриб юрсам, бошқалар қайғу ғамда бўлса, унда нима фойда» деган жавобни қайтарибди, дейлади. Шириннинг бу сўзлари уни «бошқаларни қайғу-ғам» дан қутқаришга сафарбар этиши, халқпарвар сифатида иш кўришга йўллаши керак. Гарчи у «тоққа сув чиқарган йигитга тегаман» деган, Фарҳод «чўлни сувга сероб» қилган бўлса) ҳам, Ширин образи номукаммал чиққан, «мантиқ чизиғи» узилиб қолган.

Иккинчи бир эпизод ҳам мантиқан асарнинг умуман моҳиятига боғланмай қолади, охирига етказилмайди.

«Бир кун Ширин дарё бўйида сочини ювиб ўтирган экан, унинг қошига бир кампир келиб: «Қизим, қани сенинг бу бўйингга муносиб йигит бўлса» дебди. Ширин: Мен ҳам ўша сиз айтган йигитни истар эдим. дебди. Бу сўзни эшитган кампир: «Ана сен истаган йигит дарёда оқиб келаётир», деб айтибди. Ширин дарёга қарайман деганда бошидаги тилла тароғи сувга тушиб кетибди.

Иккинчи бир мамлакат подшосининг ўғли дарёда чўмилаётган экан. Тилла тароқни тутиб олиб, «Шу тароқнинг эгаси ким бўлса, ўшани оламан», деб аҳд қилибди. Элда юриб суриштира бошлабди. Бир кампир бу тароқнинг эгаси Ширин эканлигини айтибди. Йигит қизни ахтариб йўлга чиқибди». Лекин, воқеалар давомида тароқ ҳам, тароқни ушлаб олган шаҳзода ҳам унутилади. Халқ ижодиётида бундай бўлиши мумкин эмас. Назаримизда, ёзиб олинган вариант халқ эртагининг номукаммал варианты, хийла қусурли варианты бўлиши керак. Кенг китобхонлар жамоатчилигига тақдим этилган вариант мукаммал бўлиши лозим. Афсуски, «Фарҳод ва Ширин» эртагининг гоёвий-бадий жиҳатдан тугалроқ, мукаммалроқ ва

пишиқроқ вариантлари қолиб кетиб, «Узбек халқ эртаклари» тўпламидан эртакнинг юқорида қайд этилган номукамал ва жуда қусурли варианты ўрин олган.

«Фарҳод ва Ширин» эртаги тожик халқи орасида ҳам кенг тарқалган. Унинг вариантларидан бири «Тожик халқ афсоналари»¹ китобидан ўрин олган. Бу эртак ҳам мазмун, гоъвий йўналиши жиҳатидан ўзбек халқ эртаклари билан муштаракдир. Эртакда ҳикоя қилинишича, қадим замонда Ҳисор тизма тоғлари ёнбағрида, Қоратоғ қишлоғи яқинида Ширин деган гўзал яшар экан. Унинг ҳусни, латофати овозаси яқин ва узоқ жойларга тарқалиб, кўп шаҳзодалар ва водагонлар унинг висолига эришмоқчи бўлиб, совчи қўйишибди. Лекин Ширин ҳаммага рад жавобини берибди. Ниҳоят, ота-онасининг қистови билан Ширин: кимки бир кечада дарёдан қалъага ариқ очиб сув келтирса, ўшанга тегаман, дебди. Кўплар бу ишни уddалай олишга кўзи етмай, Шириндан воз кечишибди. Лекин пода боқиб юрганида Ширинни кўриб уни севиб қолган чўпон Фарҳод бу мушкул ишни бажаришга аҳд қилиб, афсонавий кетмон ва метинини олиб ишга тушибди. Бунини эшитган шаҳзода Хисрав ҳасад қилиб, қалъага яқинроқ жойдан ариқ қазмоқчи бўлиб, ишга тушган экан, тезда чарчаб қолибди. У меҳнат билан эмас, макр-ҳийла билан Шириннинг висолига эришмоқчи бўлибди. Қалъага томон бўйра ёзибди. Ёлмоғизни чақириб, Ширинга ариқ очилганини айт, Ширин висолига етишганимни Фарҳодга хабар кил, дебди. Ой ёруғида тобланган бўйраларни кўриб, Ширин ишониб, Хисравга турмушга чиқишга розилик берибди. Ёлмоғизнинг шум хабарини эшитган Фарҳод кетмони билан уриб ўзини ҳалок қилибди. Тонг отганда Ширин алданганини билибди, қаҳрамон Фарҳод ариқ очаётган жойга бориб, унинг қонга беланиб ётганини кўриб, нола-фарёд кўтарибди, ҳаммадан воз кечибди.

Бу эртакда ҳам биз адолат билан адолатсизлик, ҳалоллик билан макр-ҳийла курашини, эл-юртни сув

¹ Афсонаҳои халқи тоҷики, Нашриёти Давлати Тоҷикистон, Сталинобод — 1957. «Фарҳод ва Ширин» («Фарҳоду Ширин») ertaгини Р. Амонов адабий жиҳатдан ишлаб, таҳрир қилган.

билан маъмур этиш ғоясини кўрамиз. Эртакдаги географик номлар тожик халқи яшайдиган жойлардан олинган.

* * *

«Фарҳод ва Ширин» эртак вариантлари ичида XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ёзиб олиниб, рус тилига таржима қилинган (ёки қайта ишланган) вариантлар ҳам диққатга сазовордир. Шулардан бири А. А. Кушакевичнинг «Сведения о Ходжендском уезде»¹ очеркида келтирилган эртакдир. Очерк «Граница уезда. Орошение», «Орфографический очерк», «Петрографический очерк», «Очерк путей сообщения...», «Населения уезда», «Очерк занятий и промыслов населения», «Промысл и ремесла» бўлимларидан иборат бўлиб, «Орфографический очерк» бўлимида Ширин-Фарҳод тепа ҳақида сўзлаб, ҳошияда Фарҳод ва Ширин ҳақидаги эртаклардан бирини ҳикоя қилади. Муаллиф Оқ-сув ва Босмонди-сув ораллигидаги тепаликни тасвирлаб, бу тепалик Бекободнинг ғарбидаги бошқа бир тепаликка қадар чўзилган, Бекобод яқинидаги тепаликнинг тик кўтарилган шарқий буруни — қирғоғи «Ширин-Фарҳод»² деб номланади, у Шимолий Сирдарё водийсининг серунум ва серсув қисми билан туташади, бу жой қадим замонлардаёқ ўзининг ҳосилдорлиги ва аҳолисининг зичлиги билан шуҳрат қозонган эди, у Бахтли Фарғона³ деб аталар эди, дейди⁴. Мана шу Фарҳод тепалиги ҳақида диққатга сазовор афсона яратилган бўлиб, биз уни вариантларидан бири бўйича маълум қиламиз» деб афсонани баён этади. Бу афсонанинг қисқача мазмуни шундай:

Бир кўчманчи бадавлат ўзбекнинг Ширин деган гўзал қизи бўлар экан. Ширинга кўп йигитлар ошиқ бўлибди, булар орасида Фарҳод ва Хисрав ҳам бор экан. Фарҳод Бекобод яқинидан бўлиб, жуда кучли,

¹ Записки Императорского Русского Географического общества. По общей географии. Том Четвертый, СПб, 1871, стр. 173—265.

² А. Кушакевич «Ширинъ-Ферхатъ» деб ёзган.

³ А. Кушакевич «Счастливая Ферхана» деб ёзган.

⁴ Ўша асар, 187—188-бетлар.

баҳодир ва гўзал экан. Хисрав Хўжанддан бўлиб, ўқимишли, фаросатли ва чиройли йигит экан. Фарҳод ўзбек, Хисрав¹ тожик экан. Буларнинг ҳар иккисига „ам меҳр-муҳаббат билан қараган Ширин: Кимки Куркатдан Бекобод ва Уч тепага қадар бўлган ерларга сув чиқариб суғорса, ихтиёримни ўшанга бағишлайман, деган экан. Фарҳод тезда ишга киришибди, дарёни бўға бошлабди. Шаҳарлик нозик йигит Хисрав бу ишга ожизлик қилибди, аммо сир бой бермабди. Ниҳоят у бир ялмоғизга маслаҳат солиб, унинг айтганидек чўлга бўйра ёйдирибди. Тонг отар пайтида чўлнинг мавж ураётганини кўрган Ширин, шартга мувофиқ, никоҳга розилик берибди, буни эшитган меҳнаткаш Фарҳод кетмонини юқорига отиб, бўйинини тутиб турибди, кетмоннинг ўтқир тиғи унинг бошини узиб ташлабди. Фарҳоднинг фожиасини эшитган Ширин чўлга қараб йўл олибди, у Хисравнинг бўйра ёзиб ҳийла ишлатганини кўриб дарғазаб бўлибди, ўша ердаёқ кўксига пичоқ уриб йиқилибди. Замонлар ўтибди, на Хисравдан, на унинг бўйраларидан ному-нишон қолибди. Лекин Фарҳод номи боқий бўлибди. Халқ Хўжанддан деярлик Қўштегирмонга қадар чўзилган дарё бўсағасини Фарҳоднинг меҳнати деб унинг хотирасини эъзозлар ҳамда Фарҳод дарё ўзанини жанубга томон бурганда Жиззахдан Чинозга қадар чўзилган бутун Мирзачўл сувга маъмур бўларди, деб афсусланад экан.

А. Кушакевич баён этган эртак гўё аниқ содир бўлган воқеадек конкрет жой, табиий шароит ва географик атамалар билан боғланган. Бу эртакнинг худди шу жойларнинг ўзида туғилгани ёки эртакнинг мавзуи ва мазмуни конкрет жой, демакки шу жойнинг аҳолиси, унинг ҳаёт шароити, орзу-интилиши ва бошқалар билан боғланиб, маҳаллий колорит билан мужассамланганини кўрсатади. А. Кушакевичнинг айрим жой ва географик номларга берган изоҳлари ҳам худди шундай хулоса чиқаришга хизмат қилади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, А. Кушакевич эртакнинг бадиий қимматини сақлаб қолиш вазифасини ўз олдига қўймаган. Бинобарин изоҳ ва қайдлар баён орасига киритилган, ягона услуб сақланмаган. Зотан,

¹ А. Кушакевич Хисравни «Хосро» тарзида ёзган.

очерк характеридаги асардан буни талаб этиб бўлмай-ди ҳам. Муаллиф эртакка йўл-йўлакай мурожаат этади, уни ҳошияда баён этади. Лекин шунга қарамай, А. Кушакевич маълумоти «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ орасида кенг тарқалгани, сув проблемаси унинг бош мавзуи бўлиб қолгани, қаҳрамонлар ҳам, уларнинг фаолияти ҳам қадимги афсона ва ривоятлардан, ёзма адабиёт асарларидан фарқли ўлароқ ўз «географик харита»сини ўзгартирганини кўрсатади. Сув ташналиги ва бу ташналикни бартараф этиш орзуси «Фарҳод ва Ширин»га янги умр бағишлаб, унинг янги ва маҳаллий вариантларини туғдирди.

Н. Волинский қайта ишлаб шеър билан битган Бек-обод эртаги ҳам шундан далолат беради. А. Кушакевич илмий очеркда эртакка қўшимча бир материал сифатида мурожаат қилиб, ундан фойдаланган бўлса, Н. Волинский халқ ривояти асосида шеърин эртак битади¹. У эртакка «Сладкая царица» («Чучук малика») деб ном беради. Муаллиф эртакка уч эпиграф ибтидо этади. Мана шу эпиграфлар:

1. «Саҳрода ташна кишига берилган бир томчи сув юз йиллик гуноҳни ювади... Ҳаётсиз ерни суғорган киши гўё ўликка жон киритади. Кўкараётган экинзор оллодан уни экиб кўкартирган киши гуноҳини афв этишни тилаб, тиловат қилади (туркман, курд ва араблар эътиқодидан)»;

2. «Мен дарёларни ўзим хоҳлаган томон оқишга мажбур эдим, мен уларнинг фойдали бўлган жойларгагина оқишини истардим. Мен ҳосилсиз ерни дарёларим суви билан суғориб, серҳосил қилдим (Малика Семирамида замонидаги ёзувдан)»;

3. «L'Orient attend un homme... Il ne se fait rien de grand, que dans L'Orient»

«Шарқ бир инсонни кутябди... Барча буюклик Шарқда содир бўлади (Император Наполеон I сўзи)»².

¹ Адабиётшунос Н. Кременцов 1957 йилда жамоатчилик эътиборини қайтадан ушбу эртакка жалб этган эди. Қаранг: «Забытый вариант сказания о Фархаде и Ширин», газ. «Правда Востока», 1957, 23 марта.

² Туркестанский литературный сборник... С. Петербург, 1900, стр. 57.

Шеърӣй эртак 7 бўлимдан иборат бўлиб, улардан ҳар бири махсус ном билан номланган. «Царевна Ширин» («Малика Ширин») деб аталган биринчи бўлимда ҳикоя қилинишича, қадим замонда Бекобод саройида Ширин деган малика бўлар экан, ҳусни-латофати, ақли-фазилати оламга дoston бўлиб, кўп шаҳзодалар, амир-амалдорлар, баҳодир йигитлар унинг висолини орзу қилар экан. Уларнинг орасида Хисрав деган бухоролик соҳибжамол, Фарҳод деган хивалик баҳодир ҳам бор экан. Ширин куёв танлашга ошиқмабди, у йиғилган мулозим ва меҳмонларга қарата сўз сўзлабди. Шириннинг сўзи «Дела дoбра» («Яхшиликнинг иши») ва «Дар Дарьи» («Дарёнинг армуғони») бўлимларида баён этилади. Ширин яхшилик чўлу саҳрога сув чиқариб, у ерларни обод қилишга қодир, донишманд Зардушт, Хурмуз шуни таъкидлаганлар, мен ҳаётимни чўлу саҳрога сув чиқариб, у ерларни обод этиб, Аҳриманни мағлуб этиб, эл-юртга хизмат қилишга бағишлайман, шу йўлда менга ким ҳамроҳ бўлса, мўъжизалар яратса, ихтиёримни унга бағишлайман, дебди. Фарҳод шиддат билан ишга киришиб, мўъжизалар кўрсатибди. Хисрав эса жодугарнинг маслаҳати билан чўлга бўйра ёздириб, ҳийла ишлатибди. Ширин алданибди, бу шум хабарни эшитган Фарҳод ўзини ҳалок этибди.

Бу воқеалар «Фарҳат и Хосрой» («Фарҳод ва Хисрав») деб номланган тўртинчи бўлимда ҳикоя қилинади. Бешинчи бўлим «Ширин и Фарҳат» («Ширин ва Фарҳод») деб номланади. Фарҳоднинг ҳалокатини эшитган Ширин дарғазаб бўлиб Хисравни саройдан қувлайди, Фарҳод томон йўл олиб, унинг жасади устида ўзини шаҳид қилади. Бу ҳодисадан, дейди муаллиф, етти минг йил кечди, Хисравдан ному нишон қолмади, лекин эл-юрт Фарҳод ва Ширинларни унутмайди, у (Фарҳод) дарёнинг йўлини чўлга буради, қақраб ётган ерни суғориб, ўлкага жон бағишлайди. «Степной караван» («Чўл карвони») деб номланган олтинчи бўлимда сувсиз чўлда карвонларнинг кечирган азоб-машаққати, сув келиб ҳаёт ва шоду хуррамлик ато этгани, Фарҳод ва Ширин руҳи шодлангани айтилади. Ниҳоят «Хвала царю» («Шоҳ мадҳи») деб аталган хотима бўлимда Н. Волинский чоризмнинг мустамлакачилик сиёсати руҳида сўз юритиб, Романовлар суло-

ласини шарафлайди. Бу бўлимнинг эртак сюжети билан ҳеч қандай алоқаси йўқ ва у эртак моҳиятини ўзгартириб юбора олмайди ҳам.

Шундай қилиб Н. Волинский «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ орасида кенг тарқалган ва сюжети анъанага айланган вариантларидан бирини танлаб олиб, уни қайта ишлаб, рус китобхонига «Фарҳод ва Ширин» шеърӣй эртагини тақдим этади. Н. Волинский вариантида ҳам бош мавзуъ чўлга сув чиқариш бўлиб, Фарҳод ва Ширин ижобӣй қаҳрамон бўлиб, Хисрав салбий образ сифатида талқин этилади, бош қаҳрамонларнинг ҳалокатига қарамай, эртак оптимистик руҳ билан, асрий орзуларнинг рўёбга чиқиши билан хотималанади. Н. Волинский танлаган вариант Бекобод атрофида пайдо бўлган, гарчи эртакда Хоразм ва Бухоро тилга олиниб, Хисрав Бухородан, Фарҳод Хивадан деб борилса-да, асосий воқеа Бекобод атрофида, Мирзачўл саҳроларида, Ширин юртида содир бўлади:

В пустынных степях Хорезмийской страны,
У мрачных порогов ворот Ферганы,
Где вечно бушует Дарья водопад,
Жила дочь царя во дворце Беговад...¹

Муаллиф халқ эртагининг сюжет ва композициясини, образлар системаси ва ғоявий моҳиятини сақлаб қолган. Аммо у эртакка айрим қўшимча ва қистирмалар киритган. Булар, баъзи мустаснолардан қатъи назар, эртакнинг ғоявий мазмунини тўлдириш, ҳикоявий колоритини оширишга ёрдам ҳам берган. Иккинчи бўлимдаги Шириннинг чўлга сув чиқариш тилагини қадимги асотирлар билан боғлаб баён этиш худди шу зайлдадир.

Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто»да меҳнат, деҳқончилик мадҳ этилади, меҳнат билан, деҳқончилик билан Аҳриманни — ёмонлик ва қоронғилик кучларини маҳв этиш мумкин деб таълим берилади. Шириннинг сўзлари зардуштийлик ва «Авесто» (ёки «Зендавесто»)нинг шу жиҳатлари билан боғлиқ. Ширин қовжираган чўлга сув чиқариб, уни обод эт-

¹ Уша ерда, 59-бет.

моқчи бўлди. У ўзига монанд диловар йигит, фидойи заҳматкашга ихтиёрини топширмоқчи:

Тому я, князья¹, свое сердце отдам,
Кто ключ от Дарьи мне положит к ногам,
Кто жажду безводных степей утолит,
И спящие земли водой оросит².

Шундай диловар ва фидойи киши Фарҳод бўлиб чиқди. У ҳалоллик билан ишга киришди. Хисрав эса макр-ҳийла йўлига ўтиб олди. У номардлик билан Ширинга эришиб олиб, Фарҳоднинг шижоатли меҳнатини барбод бермоқчи бўлади. Фарҳод билан Хисравнинг тўқнашуви, иккинчи сўз билан айтганда ҳалоллик, заҳматкашлик, фидойилик билан маккорлик, худбинлик ва айёрлик ўртасидаги тўқнашув эртак конфликтининг асосини ташкил этади. Ширин, Фарҳод яхшилик ва ёруғлик кучини — «Ҳурмуз қудрати» ни намоиш этса, Хисрав ва ялмоғиз ёмонлик ва қоронғиликни — «Аҳриман қабоҳати» ни намоиш этади. Гарчи Хисрав қабоҳати туфайли Фарҳод бошлаган иш охирига етмай қолса-да, лекин яхшилик ва ёруғлик кучлари мавжуд экан, қачон бўлмасин чўлга сув келади, эл мурод-мақсадига етади. Халққа, халқ ижодиётига хос бу оптимистик руҳ, ишонч ва эътиқод «Чўл карвони» бўлимида яхши ифодаланган. Лирик характердаги бу бўлимда чўл ва карвоннинг икки ҳолати контраст берилган:

I Идет караван по горячим пескам,
По голым, безводным, сыпучим тропам.
Устал, истомился степной караван,
И страхом объаты сердца мусульман³.

II Идет караван по холодным пескам,
По сочным, пушистым цветущим тропам,
Вздыхнул, осветился степной караван,
И радостны, светлы слова мусульман.

¹ Муаллиф «князья», «бояре» каби рус жамиятига хос термин ва унвонларни ишлатган. Бу унинг эртакни рус тилида битиб, рус китобхонига тақдим этиши билан изоҳланади.

² Уша ерда, 60-бет.

³ Уша ерда, ўша саҳифа.

Карвон бўлими эртакни сюжет жиҳатидан ҳам, гоъвий-бадий жиҳатдан ҳам яқунлашга мувофиқ ишланган муаллифнинг ижодий ютуғидир.

Эртак қатъий бир режа билан битилган. Унинг етти бўлими бор, ҳар бир бўлим етти банддан ташкил топган (жамъи 49 банд). Бандлар тўрт мисрадан иборат (жамъи 196 мисра), бутун асар жуфт қофия системасида бўлиб, мисралар ўн бир ҳижолик силлаботоник вазнададир.

Н. Ляпунова ёзиб олган вариант ҳам А. Кушакевич ва Н. Волинский вариантларига ўхшаб кетади. Аммо Н. Ляпунова ёзиб олган вариантда Фарҳод ва Шириннинг тақдири бирмунча бошқачароқ ҳикоя қилинади. Хисравга алданганини билган Ширин унга тегишдан кўра ўлимни афзал кўриб, бир ғорга кириб, ўша ерда «ғойиб» бўлади. Шириндан ажралганини эшитган Фарҳод ўзини сувга ташлаб ҳалок бўлади.

Шундай қилиб, «Фарҳод ва Ширин» халқ орасида кенг тарқалган эртаклардан бири бўлиб, бу эртакларнинг турли-турли вариантлари бор. Вариантлар сюжет, композиция, образлар системаси ва бошқа жиҳатлардан бир-биридан фарқ қилади, улар гоҳ Амударё, гоҳ Сирдарё, баъзан эса умуман «дарё» атрофида содир бўлган воқеаларни ҳикоя қилади. Лекин шу фарқ-тафовутига қарамай, улар моҳият эътибори билан муштаракдирлар. Сув мавзуи, чўлга ҳаёт бағишлаш учун кураш, Фарҳод ва Ширин образлари бу муштаракликни вужудга келтирувчи манбадир. Ширин Шоҳ хотиннинг жияни, Ширин малика, Ширин бой қизи ва ҳоказо. Фарҳод ҳам — шаҳзода, бойнинг ўғли, камбағалнинг фарзанди ва ҳоказо. Лекин шу фарқ-тафовутига қарамай Ширин ҳам, Фарҳод ҳам биринчи навбатда комил инсон, халқ фарзанди, халқ орзу-умидлари йўлидаги фидойи кишилар сифатида гавдаланадилар. Уларни насаб ва мансаб эмас, балки сув учун кураш, ариқ очиш, харобаларни обод этиш маслаги бир-бири билан яқинлаштиради. Воқеалар ўз анъанавий «географик харита» сини ўзгартириб, образлар ҳам «анъанавий макони» ни ўзгартириб боради. Бу анъаналардан чекинишдир. Лекин эртак ижодчилари анъаналардан чекинган бўлсалар-да, улар ҳаётнинг эҳтиёжи ва талабидан чекинмадилар, балки унга яқинлашиб бордилар. Винобарин «Фарҳод ва

Ширин» га ўз замон ва заминларининг руҳини киритдилар. Бу «Фарҳод ва Ширин» нинг янада кенгроқ тарқалишига, халқнинг кундалик ҳаёти билан яшашига хизмат қилди¹.

Маълумки, Алишер Навоий ҳамсачилик анъанасидан мустақкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги тема ва проблемалар, янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва характерларнинг тажассуми бўлган «Фарҳод ва Ширин» достонини яратди. Навоий қалами билан анъанавий «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» томон такмил топиб барқарор бўлди. Ўрта Осиёда тарқалган шу мавзудаги эртакларнинг ҳам кўпчилиги «Фарҳод ва Ширин» деб номланади, уларнинг бош қаҳрамони — ижобий образлари Фарҳод билан Ширин бўлиб, Хисрав салбий образ сифатида талқин этилади. Таъкидланганидек, бу эртакларнинг шаклланиши хронологиясини қатъий аниқлаш мумкин бўлмаса-да, лекин шуни дадил айтиш мумкинки, уларнинг кўпчилигида Навоий достони излари равшан кўринади. «Фарҳод ва Ширин» ҳақида турли воситалар орқали маълум тасаввурга эга бўлган, Навоий даҳосидан илҳомланган халқ ижодчилари ўз муҳитига яқинлаштириб «Фарҳод ва Ширин»нинг эртақ вариантларини яратганлар.

Навоий асарларининг «халқ китоби» циклидан ўрин олиши, достонларининг эртақ ва афсона вариантларининг вужудга келиши «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби халқ достонларининг пайдо бўлишига замин тайёрлади.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ХАМДА «ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»НИНГ ХАЛҚ ДОСТОНИ ВАРИАНТЛАРИ

Ўзбек халқ шоирлари репертуари халқ оғзаки ижоди асарлари билан бирга, келиб чиқиши жиҳатидан адабиётга тааллуқли бўлиб, фольклор асарлари сифатида қайта ишланган кўпгина достонни, ўзбек классик поэзияси асарларини ҳам қамраб олади. Фольклор билан ёзма адабиётнинг бир-бирига таъсири оғзаки поэ-

¹ Озарбайжон халқида ҳам «Фарҳод ва Ширин»нинг эртақ вариантлари бор. Қаранг: Низами эсерларининг эл вариантлари, Баку, 1941.

зия билан бирга китобий адабиётнинг юксак классик намуналарини яратган барча маданий халқларда одатдаги ҳодисадир. Бу таъсир ҳар икки йўналишда ҳам намоён бўлади: ёзма классик поэзия тараққиёти чўққисида ҳам халқ санъатидан ажралиб қолмайди ва халқ ижоди анъаналаридан илҳомланади; ўз навбатида, халқ адабиёти ҳам тараққиётининг маълум босқичида классик адабиётнинг таъсирида бойиб боради»¹. Бу алоқалар «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби асарлар мисолида ҳам равшан намоён бўлади. Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби дostonларни яратишда халқ ижодиёти муҳим манба бўлиб хизмат қилган бўлса, ўз навбатида шу дostonларнинг халқ вариантларининг пайдо бўлишида Навоий мероси сарчашма бўлди.

«Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» халқ дostonларининг шаклланиши тарихи, уларни ижод қилган ва биринчи бўлиб айтиб юрган бахшиларнинг номи маълум эмас. Бу икки дoston 30-йилларнинг охирларида машҳур халқ шоири Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган². Фозил шоир бу дostonларни устози Йўлдош шоирдан ўрганган экан³. Аммо Фозил Йўлдошдан ёзиб олинганидан ташқари бу дostonларнинг бошқа вариантлари бизга маълум эмас. Бундан ташқари, халқ дostonлари бевосита Навоий асарлари асосида вужудга келмай, балки халқ китоби, эртақ ва қиссалар воситасида пайдо бўлган. «...Бу дostonнинг, — дейди М. Афзалов «Фарҳод ва Ширин»га ёзган «Сўзбоши»сида, — халқ шоирлари репертуарига ўтиши ва мустақил равишда куйланиши, Алишер Навоийнинг шу номдаги асари, шунингдек, халқ орасида кенг тарқалган Фарҳод ва Ширин номи билан боғланган афсоналар, халқ китоблари, қиссалар таъсири натижасида юзага келган бўлса керак»⁴. В. Жирмунский ва

¹ В. М. Жирмунский, Х. Т. Зарифов, Узбекский народный героический эпос, Москва, 1947, стр. 279—280.

² «Фарҳод ва Ширин» Б. Каримов, «Лайли ва Мажнун» М. Афзалов томонидан ёзиб олинган, ҳар икки дoston ҳам М. Афзалов томонидан нашрга тайёрланган.

³ Фарҳод ва Ширин (дoston), УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 3-бет. (М. Афзалов — «Сўзбоши»).

⁴ Ҷша ўринда.

Ҳ. Зарифов фикрича, халқ достони билан Навоий асари оралиғида маълум манба бўлиб, бу манба халқ китобидир. Халқ китоби тили ва услуби мураккаброқ бўлган Навоий дostonлари текстига нисбатан халқ шоирига яқинроқ ва манзурроқдир¹. Шундай қилиб, фольклористлар Навоий дostonлари билан халқ дostonлари орасида маълум бир восита—манба мавжуд деб ҳисоблайдилар. Аммо бу восита — манба конкрет аниқ эмас. Лекин шундай бўлса-да, В. Жирмунский ва Ҳ. Зарифов таъкидлаганидек², Фозил шоир репертуаридаги дostonлар билан Навоий асарларини қиёсий ўрганиш катта илмий-назарий аҳамиятга моликдир. Чунки:

а) Қиёсий ўрганиш халқнинг, халқ ижодчиларининг Навоийга ва унинг меросига муносабатини белгилашга ёрдам беради;

б) Қиёсий ўрганиш халқ ижодчиларининг Навоий дostonларининг гоъвий-бадий қимматини англаш даражаси ва унинг асосларини сақлаб қолишини аниқлашга;

в) ёзма адабиёт билан фольклор аъналарининг узвий боғланиши ва бирга мужассам бўлишини ёритишга хизмат қилади.

Мана шу нуқтаи назардан «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» дostonлари ҳақида мулоҳаза юритайлик.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН» ДОСТОНИ

«Фарҳод ва Ширин» да икки манба—ёзма адабиёт ва фольклордан ижодий фойдаланилган. Халқ шоирлари дostonнинг сюжети, композицияси, образлар системаси ва гоъвий мазмунида «Фарҳод ва Ширин» (қисман «Хисрав ва Ширин») аъналарига таянган бўлсалар, баён усули ва услубида, тил ва поэтикада фольклор аъналарини давом эттирадилар. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин», қайси бир восита билан бўлмасин, ёзма адабиётдан Алишер На-

¹ Ўша асар, 286-бет.

² Ўша асар, 282-бет.

войй достонига, айрим ўринлари билан Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин»ига яқин келади. Бу хусусан достоннинг сюжети ва композициясида равшанроқ кўзга ташланади.

Фозил шоир достонидаги Чин ҳоқони таърифи ва тавсифи, Фарҳоднинг туғилиши, унинг тош йўнишни ўрганиши, хазинада Шириннинг тасвирини кўриб, ошиқ бўлиши, Искандар тилсими, Ҳақим ва Бобо билан учрашув (Навоийда Суҳайло ва Суқрот), Фарҳоднинг дев билан жанги, хоқоннинг ўз тахтини Фарҳодга таклиф этиши, денгиз сафари ва унинг оқибати, Фарҳоднинг ўз меҳнати ва шижоати билан Шириннинг майл-муҳаббатини қозониши, Хисравнинг Фарҳод ва Ширин севгисига ғов бўлиши, ялмоғиз ҳийласи, тоғда қаср қуриш, ариқ очиш ва бошқа эпизодлар, айрим жузъий чекиниш ва ўзгаришларни ҳисобга олмаганда, Навоий достонига мувофиқ ишланган. Шубҳасиз, бу «мувофиқлик»ни Умар Боқий халқ китоби тарзида ишлаган «Фарҳод ва Ширин» билан Навоий достони ўрасидаги «мувофиқлик»ка тенглаштириб бўлмайди. Зотан Умар Боқий вазифаси ўзга-ю, халқ шоирининг вазифаси ўзга бўлган. Умар Боқий Навоий достонини қисқа насрий баёнда китобхонларга тақдим этиш вазифасини ўз олдига қўйган. У Навоий достонидан четга чиқмасликка интилган ва бунга эришган ҳам. Бундай вазифани амалга ошириш учун Умар Боқийнинг имконият доираси кенг эди, унинг қўл остида Навоий достони тексти мавжуд эди, у чуқур ва атрофлича китобий билимга эга эди, Шарқ классик адабиётидан мукаммал таълим олган эди. Шу билан бирга, у халқ ижоди, халқ китоблари тажрибаси билан яқиндан таниш эди. Бинобарин у Навоий достонини мазмунан оригиналга максимум мувофиқ тарзда, лекин халқ китоби услубида муваффақият билан баён эта билди. Фозил шоир (унинг устози Йўлдош шоир ҳам) халқ ижоди мактабидан таълим олган, халқ ижоди анъаналари билан камол топган эди. У классик адабиёт билан, жумладан Навоий ижодиёти билан бевосита эмас, балки бавосита таниш эди. Шу билан бирга, у «Фарҳод ва Ширин»ни куйлар экан, ўзигача халқ ижодида шаклланган достон анъаналарига риоя қилар, бадиҳа йўли билан халқ ижодкорлиги сарҳадларига парвоз эгар, ўз ижодкорлик ва ижрочилик санъатини ишга солар эди. Фозил

шоирдан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» ҳақида фикр юритиб, В. Жирмунский ва Ҳ. Зарифов тубандагиларни қайд этган эдилар: «Саводи бўлмаган Фозил бу сюжетларни китоблардан эмас, балки ўз эпик мактабининг оғзаки традицияларидан, китобий адабиётнинг бу асарлари ўзбек фольклори оғзаки традицияларига мувофиқ қандай ўзига хос хусусиятлар билан шаклланган бўлса, ўшандайича олди»¹.

Навоий достонидаги Фарҳод шарафига қасрлар қурилиши, Фарҳоднинг тош йўниш ва сурат солиш санъатини ўрганиши, хазинада сеҳрли сандиқни кўриб қизиқиши эпизодлари Фозил шоир достонида тубандагича ифодаланган:

«...Хоқони Чин мамлакатадаги тош кесадиған, тошга нақшин гуллар ўтқизадиған усталарни йиғиб, шуларни кўриб вақти хуш бўлсин, деб бир томошахона солдирди. Фарҳод таблада от билан (таъкид бизники— Н. М.), подшолик сиёсати билан ҳам иши бўлмади, кеча-кундуз шу усталарнинг қошида бўлди. Тош кесиб, нақш қиладиган анжомларни билиб, кўнгли шунини ўрганмоқда бўлди. Уғлининг бу юришини кўриб, подшономус қилди...»

Кунлардан бир кун Хоқони Чин ўғлининг қўлидан ушлаб, «Шу касбни қўярми, дунёга қизиқарми?»—деб газнахонага² олиб кирди. Газнахонада тилла, гавҳар, лаъли, ёқут, зумрад, шамшир, пўлатларни кўрсатди. Фарҳод буларнинг ҳеч қайсисини ихтиёр қилмади. Шундан сўнг у яна бир газнахонага олиб кирди. Бу газнахонада Фарҳод бир қутини кўрди. Қутининг шўъласи ҳар ёққа уриб, газна уй ёруғ бўлиб турар эди. Фарҳод шу қутига қўл узатди. Шунда отаси: «Ота-бобомиз ҳам қутини тутишгани йўқ»,—деб насиҳат қилиб, ўғлига бир-икки оғир сўз айтиб турган экан:

Жоним болам, мени хафа қилмагин,

Қўл узатиб бу қутини олмагин.

Бобо-бобо калонимиз тутган йўқ, !

Бу қутига сен ихтиёр қилмагин,

¹ Уша асар, 50-бет.

² Халқ талаффузида «хазина»дан кўра кўпроқ «газна» ишлатилади.

Бу қути кўҳна замондан қолган,
Бу қутининг шуъласи ёлғон,
Сен қутига қўл узатма Фарҳоджон!
Қараган одамлар кўп ҳалок бўлган..
Ўғли Фарҳод билганидан қолмабди.
Шу замон қутини қўлига олиб,
Шуъласи турибди дунёга уриб,
Бир очиб кўрмакка интизор бўлиб.

Бу қути подшо Искандардан қолган ойна экан. Фарҳод айтди: «Бунинг калити қани? Бир очиб кўрайин, бунинг сирти шундай, ичи қандай экан?» Отаси кўрсатганига пушаймон қилиб, Чинмочин мамлакатиде бу нима воқеа деб, мунажжимларни йиғиб сўради. Улар ҳам билмади. Фарҳод: «Қутининг калитини топиб бер», — деб чатоқ қиляпти. Шунда йиғилган кишилар, мунажжимлар айтди: «Бунинг калитини бир Луқмон ҳаким, кўҳна замондан қолган киши бор, шу билмаса, биз билмаймиз». Фарҳод айтди: «У киши қерда бўлади?». Одамлар айтди: «Бизнинг Хитой давлатида, Хоқони Чин мамлакатида йўқ. Магар бўлса шаҳри Юнонда бўлади. Улмаган бўлса, шаҳри Юнондан топилади», — деди...»¹

Бу парча зикр этилган эпизодлар мазмуни Навоий достонига мувофиқ тарзда асосан сақланиб қолгани, ифода эса анъанавий халқ достонларига хос эканини равшан кўрсатади. Қасрни «тамошахона» деб олинган, «Фарҳод таблада от билан.. иши бўлмади», «Бунинг калитини бир Луқмон ҳаким... билмаса» каби жузъий ўзгаришлар эпизодларнинг асосий моҳиятига халақит бермайди. Навоий достонига «мувофиқ» келадиган бошқа эпизодлар ҳам деярли шу зайлдадир. Навоий достони анъаналари Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган «Фарҳод ва Ширин» сюжети ва композициясида етакчидир.

Халқ достони учун ёзма адабиётдан Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»идан кейин иккинчи манбаъ бўлиб хизмат қилган асар улуғ озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин»

¹ Фарҳод ва Ширин (достон), ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1966, 13—15-бетлар. Бундан кейин шу асарнинг фақат саҳифаларини кўрсатамиз.

достонидир. Маълумки, Низомий асарлари ўзбек халқига оригиналда ва таржимада асрлар мобайнида яқиндан таниш ва манзур бўлиб келади. Шубҳасиз, халқ шоирлари ҳам бавосита бўлса-да, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Жомий каби форс-тожик тилида ижод этган буюк сўз санъаткорлари ҳақида маълум тасаввурга эга бўлганлар, улардан баҳраманд бўлганлар. Халқ шоирлари зинҳор саводхонлар даврасидан ташқарида бўлган эмаслар, бахшилар билан шоирлар ўртасида ижодий алоқа ва ҳамкорлик бўлган, шоир халқ бахшиси билан мушоира қилган, бири иккинчи бирининг «адабий маърака»сида иштирок этган. «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантыни яратган ижодкорларнинг ҳамсахонлар даврасида қатнашиб, Низомий достонини, унинг таржимаси ва шарҳини тинглаган бўлиши ёки бошқа манба ва воситалар орқали «Хисрав ва Ширин» ҳақида маълум билим ва тасаввурга эга бўлиши мумкин. Бу ҳолат, бир томондан, ёзма адабиёт билан фольклорнинг, иккинчи томондан, ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги ўзаро алоқаларни яна бир бор таъкидлайди.

Фозил шоир достонидаги бир неча эпизод Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»ига монанд келади. Бу эпизодлар Хисравнинг Хурмуз томонидан жазоланиши, Хисрав билан Шопурнинг дўстлиги, Хисрав билан Шириннинг бир-бирини севиши масалалари билан боғлиқдир. Бироқ Фозил шоир достонида Хурмуз ва Хисрав Жўрамиз ва унинг ўғли Шаҳзода (оти аталмайди) деб юритилади, унда Шаҳзодадан бўлак яна Хисрав образи ҳам бор. Анъанавий Хисрав образининг шаҳзода ва Хисрав образларига бўлиниб кетиши сабаби ва жараёни ҳақида конкрет фикр юритмоқ мушкул. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, анъанавий Хисрав образининг Шаҳзода ва Хисравга бўлиниши достоннинг сюжети ва композициясида бирмунча парокандалик ва чалкашликни вужудга келтирган, Хисрав образини номукамалроқ қилиб қўйган. Эҳтимол, айни бир вақтда ҳам Низомий достонидаги Хисравни, ҳам Навоий Хисравини сақлаб қолиш тилаги шунга олиб келган бўлиши мумкин. Зотан, Низомий ва Навоий яратган Хисрав образини (келиб чиқиши жиҳатидан бирлиги ва бир қатор муштарак хусусиятларига қарамай) бир образда мужассамлаштириш мумкин эмас.

Шунинг учун бўлса керак, халқ ижодчилари бирини Шаҳзода, бирини Хисрав деб олганлар.

Энди монанд эпизодларга ўтайлик.

1. Низомий достонида:

Ануширвони Одилдан кейин Эрон тахтига унинг ўғли Хурмўз чиқибди. Хурмўзнинг ўғли, ўлса тахтга вориси йўқ экан. Хурмўз тиловат қилиб ўғил кўрибди, унга Хисрав деб ном берибди. Хисрав жуда гўзал, ақлли, фаросатли ва ҳар томонлама комил йигит бўлиб етишибди. Хурмўз уни жони-дилидан яхши кўрар эди.

Отаси Ануширвони Одил изидан борган Хурмуз, кимки бировга жабр-ситама қилса, экин-тикинига талафот етказса, аҳли-аёлига ёмон кўз билан қараса, ким бўлишидан қатъи назар, қаттиқ жазога тортилади деб фармон чиқарибди.

Бир маҳал овга чиққан Хисрав бир қишлоқ яқинига қўниб қолибди, чодир тикиб, кечгача айш-ишрат қилибди. Кеч кирибди. Шаҳзода қишлоқ хонадонларидан бириникида тунашни ихтиёр қилибди. Айш-ишрат узоқ давом этибди, май қуйилиб, чангу тарона жўр бўлибди. Шаҳзода айш-ишрат билан банд экан, оти қозиқдан бўшаб, экинзорни пайхон қилибди, бир қули боққа кириб, гўра узибди...

Эрталаб Хурмўзга Хисравнинг шоҳона амру фармони бузгани, номақбул ишлар қилгани ҳақида маълумот бериб:

«Гар ин бегонае карди, на фарзанд,

Бибурди хонумонашро худованд.

Занад ба ҳар раге фассод сад неш,

Вале дасташ биларзад бар раги хеш»¹,

яъни: Агар бу ишларни ўғлинг эмас, бегона киши қилганда худованд хон-монини барбод этарди. Ҳа, табиб ўзгалар томирига юз ништар уради-ю, лекин ўз томирига келганда қўли қалтирайди,— деб таъна қилдилар. Хурмўз ҳукм қилади:

Мулук фармуд, то ханжар кашиданд,

Таковар маркабашро пай бурданд.

¹ Низомий Ганжавий, Хусрав ва Ширин, илмий-танқидий текст, араб ёзувида. Воку, 1960, 82-бет. Текстда «Фассод» хато билан «Фассор» бўлиб кетган.

Ғуломашро ба соҳиби ғўра доданд,
Гулоберо ба хоки шўра доданд.
Дар он хонаки буд он рўз рахташ,
Ба соҳиб хона бахшиданд рахташ,
Пас онгаҳ нохуни чангий шикастанд,
Зи рўйи чангаш абрешум гусистанд...¹

(Мулук буюрди: отнинг пайлари ханжар билан кесиб ташлансин, қул ғўра эгасига берилсин, гулоб шўртупроққа тўкилиб ташлансин, у уйга олиб борилган барча буюмлар уй эгаси ихтиёрига топширилсин. Шундан кейин чангчининг нохунини синдириб, чанги устидаги ипак жилтни йиртиб ташладилар). Ўртага обрўли-эътиборли кишилар тушгани ва кечмиш ҳодисаларга бевосита Хисравнинг ўзи айбдор эмаслиги учун отаси Хисравнинг қонидан кечади...

Фозил шоир достонида ушбу эпизод тубандагича берилган:

«Фарҳод бунда ишлаб, бу ишларни тузатиб ётсин. Энди отбоқар Шопур отни ташлаб бу шаҳардан чиқиб кетди. Фарҳод ҳам буни қаёққа кетганини билмади. Шопур бу шаҳардан чиқиб пойи пиёда, калласи оққан ёққа кетиб бораётир эди, Маҳинбону, Ширин, Фарҳод ўзга хизматчилар ҳам бу отбоқарни қаёққа кетганини билмади. Неча муддат йўл юриб, бир кунлари бир шаҳарга борди. Бу шаҳарнинг подшосини Жўрамиз дер экан. Ул жуда фуқаропарвар экан. Халқини чақиртириб қўйган эди. «Бир киши фуқаромга зарар етказса, қулоқ-бурнини кесиб, бу шаҳардан йўқ қилиб юбораман»,— деб эди. Бу подшога кўриниш берди, подшо сўради:

— Нима касб қиласан? Шириннинг давлатидан бориб, бунга ҳам:— Қўлимдан ҳеч нарса келмайди, бир отбоқарлик келади,— деди. Шунда бунга ҳам отбоқар бўлди.

Подшонинг бир шаҳзода ўғли бор эди. Ўғли билан ҳамдам бўлиб от боқиб юрди. Бунинг қанча канизи, тўрт юз йигити билан шаҳзода боғда ўйин қилиб юрар эди. Бир куни томошага жўнади. Томоша қилиб тоғи тошларни, баҳорли ерларни кўриб, бир бойнинг чорбоғига кириб, тўрт юз одами билан, қанча канизак хо-

¹ Зикр этилган нашр, 83-бет.

тинлар билан қўнди. Эрта билан бой чорбоғидан хабар олди. Бу аҳволни кўриб подшонинг қошига бориб, буларнинг устидан арз қилиб турган экан...

Бу сўзни эшитиб, подшо жаллодларни чақириб, бир сўз айгиб турган экан:

Ҳаялламай, жаллод, шундан боринглар,
Бориб бойнинг чорбоғини кўринглар,
Ким бўлса ҳам қараманглар бетига,
Кесиб бошин анинг нобуд қилинглар!
Неча каниз бирга бўлса қошида,
Сочин кесиб одамларга беринглар!
Ҳаялламай боринг бул замон босиб,
Отларнинг барини оёгин кесиб,
Шундай қилиб жазосини беринглар,
Халққа ибрат бўлсин, ондай қилинглар...

Жаллодлар чорбоғ борди, борса ҳаммаси маст бўлиб ётибди: Ҳайвонлар чорбоғда ҳарна бор ўтини еб, гулларни оёқ ости қилиб, ёш новдаларни синдириб юрибди. Шунда жаллодлар отларнинг оёгини кесди, қанча одамларнинг қулоқ-бурнини кесди, нечаларни ўлдириб юборди, канизак хотинларнинг сочини кесиб, чаққон қилиб ҳар кимга бериб юборди. Шаҳзодани ўлдирмай, икки қўлини орқасига боғлаб жаллодлар подшонинг қошига олиб келди. Подшо кўриб: «Буни нега ўлдирмай ҳайдаб келдинглар» деди. Халққа ибрат бўлсин, деб шаҳзодани зиндонга солди. Шаҳзода бир куни зиндонда оҳу фарёд қилиб ётар эди, Шопур от боқиб юриб, буни эшитиб, подшонинг қошига келиб, ўглининг гуноҳини тилаб турган экан:

Жафо тортиб ширин жоним бу танда,
Бир шаҳзода фиғон қилар зиндонда...

Бир мусофир тушиб энди орага,
Гуноҳидин ўтинг, шоҳим, садаға.

Шопур бу сўзларни айтиб тургандан сўнг, шоҳ: «Зиндондан чиқариб ол, бўлмаса»,— деди...»¹

Баъзи деталлардаги ўзгариш, халқ ижодига хос ўта муболаға ва бошқа хусусиятларини ҳисобга олмаганда,

¹ 41—43-бетлар

келтирилган парча ўз моҳияти билан Низомий достонидаги эпизодга мувофиқдир.

II. Низомий достонида Шопур рассом бўлиб, Шириннинг суратини ишлаб Хисравга кўрсатади, Хисрав Ширинга ғойибона ошиқи беқарор бўлади; шунингдек, у Хисравнинг суратини Ширин сайр қиладиган жойга илиб қўяди, гўзал шаҳзода суратини кўриб Ширин ҳам уни севиб қолади...

Худди шунга монанд эпизод Фозил шоирнинг «Фарҳод ва Ширин»ида ҳам бор. Шопур бир канизагининг фироқида қаттиқ алам-изтироб чекаётган шаҳзодага тасалли бериб, «Эрон мамлакатада Ширин деган бир қиз бор... Осмоннинг остида, ернинг устида Шириндай сулув қиз бўлмайди»¹ дейди. Шопур Эронга йўл олади, Меҳинбонуга ҳам отбоқар бўлиб ишга ёлланади. «...Ширин бир куни тоққа қизлари билан, одамлари билан томошага чиқди. Ширин тушадиган ерга Шопур бир қоғозга сурат гортди. Ширин олиб кўрайин деганда бир канизи ёнбошидан келиб Шириндан юлиб олиб, ўраб киссасига солиб қўйди... бу одам бир иш бошлайин, деб юрган одам экан, бировни кўрсатиб, Ширинни жинни қилиб юрмасин, деб олиб киссасига солди, шунда томошадан қайтди...»². Шундай қилиб, Ширин билан Шаҳзода Шопур туфайли бир-бирини севиб қолади, Шопур бирининг таъриф-тавсифини айтса, иккинчи бирининг «суратини тортади». (Низомий достонида Шопур Хисравга Шириннинг суратини чизиб таърифлайди, Фозил шоирда эса бу сўз билан бажарилади. Низомий достонидаги Хисрав Фозил шоирда бу эпизодда ҳам Жўрамиз шоҳнинг ўғли шаҳзода деб берилади.)

III. Икки дostonдаги муштарак эпизодлардан яна бири чашма билан боғлиқдир. Низомий достонида Озарбайжонга йўл олган Хисрав йўлда бир чашмада чўмилаётган гўзални кўриб қолади. Бу Ширин эди...

Фозил шоир достонида бир-бирини излаб Шаҳзода билан Ширин йўлга тушишади. Ширин «Шаҳзоданинг ишқибозлигида қамчи урди, от бир кўтарилиб, уч ойлик йўлга тушиб эди... Бир чашмани кўрди. Чашма-

¹ 44-бет.

² 45—46-бетлар.

нинг бўйида Ширин отдан тушиб, кун иссиқ, бир чўми-
либ салқинлаб олай деб, шунда кийимларини қўйиб
чашмага кирди. Қирқ кундан бери Жўрамизнинг ўғли
Шаҳзода йўлга қараб, Шопурнинг ё ўзи келмади, ё ха-
бари келмади. Бир ёлгончимикан, бу падар лаънати
мани алдади, энди шу қизни ўзим бориб кўрмасам бўл-
мас,— деб отланиб йўлга чиқди. Бораётиб кўрди, бир
чашманинг бошида бир от турибди. Бир қиз ғусул қи-
лаётибди.— Ке, бу туришда яланғоч экан, устига бор-
сам одобдан эмас. Сувдан чиқиб кийимларини кийсин,
ундан кейин бориб, гаплашаман-да,—деб отидан ту-
шиб, отга суяниб, орқа бетини қизга қаратиб турди.—
Сувдан чиқдимикан,— деб бир палла ўнгарилиб қара-
са, қиз йўқ...»¹

Ҳар икки дostonдаги эпизод моҳияти эътибори би-
лан бир-биридан фарқ қилмайди. Асосий фарқ шун-
даки, бу эпизодда ҳам Низомий дostonидаги Хисрав
Жўрамиз шоҳнинг ўғли Шаҳзода билан алмаштири-
лади.

Худди шунингдек, Фозил шоир дostonидаги Шаҳ-
зоданинг Румдан лашкар олиб келиб, ёвни енгиб отаси
тахтини эгаллаб олиши, Рум шоҳи қизига уйланиши
Низомий дostonидаги Баҳроми Чўбин исёни, Хисрав-
нинг Рум қайсари қизи Марямга уйланиши эпизодига
монанддир.

IV. Фарҳоднинг ариқ очиши, ҳовуз бунёд этиши
эпизодида ҳам «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ
варианти билан Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»и
ўртасида маълум муштараклик бор.

Низомий дostonида ҳикоя қилинишича, тоғдаги
қасрида яшаган Ширин янги соғилган сут йўқлигидан
қаттиқ қийналар экан. Атрофда айиқтовонга (чинорак-
ка) ўхшаш заҳарли ўтлар ўсиб, сигир боқиб бўлмас,
яйлов эса жуда узоқ экан. У бу ҳақда Шопур билан
сўзлашган экан, Шопур яйловдан қасрга қадар ариқ
очиб, сутни шу ариқ орқали қасрга келтириш мумкин,
деб маслаҳат берибди ва тоғ-тош кесиш, ариқ очишда
тенгсиз уста бўлган Фарҳодни бу мураккаб ва мушкул
ишни адо этишга тавсия қилибди...

Энди «Фарҳод ва Ширин»дан парча келтирайлик:

«Бу шаҳар подшоҳсининг оти Маҳинбону эди. Бу-

¹ 52—54-бетлар.

нинг бир Ширин деган синглиси бор эди. Опасининг қизи эди. Мендан кейин подшолик Ширинники, деб ўзини ҳам яхши кўрар экан. Шириннинг минг йигити бор эди, тўрт юз канизак қизлари ҳам бор эди. Бу гулистонда ўйин қилар эди. Ширин йигитларга қанд-новот солиб, ҳар кун бир коса шароб берар эди. Минг йигит, тўрт юз қиз қўлиман шароб бериб, еткизмаклик жуда мушкул бўлиб қоларди. Бир куни Ширин айтди: — Бир иш бошласак, ботмонли ер тош билан парчинланган ҳовуз бўлса, тош кесмоқни билган киши бўлса, икки тош, уч тош йўлдан тошдан нов бўлса, тоғнинг нари ёғида дарё бор, дарёдан ариқ олиб, шу ариққа яраша сув чиқарса, тоғни кесиб, шу нов, ҳовуз битгандан кейин, икки минг, уч минг сигир бўлса, халқ соғиб, шу новдан оқизиб юбора берса, қанду новотга ҳовузни ярим қилиб қўйса, сут билан сув араллашиб келиб ҳовузга, қанду новотнинг устига тушса, тош ҳовуз лаб-болаб бўлиб турса, ҳарчанд оққан билан озаймаса. У ёқдан нов билан келиб турса, йигитларга косани тўлдириб, қизларим ўзлари ичиб юра берса...»¹.

Бахтиёр ва фаровон ҳаётни орзу қилган халқ хаёлан бўлса ҳам сут ва шароб оқувчи ариқ, ҳовузларни ижод қилган эди. Низомий достонидаги эпизод ҳам, халқ достонидаги сут оққан нов, қанду новот, шароб тўла ҳовуз ҳам халқнинг фантазиясига асосланган. Дин, Таврот ва Қуръон бундай ариқ ва ҳовузларни жаннагда ваъда қилса, кишилар уни шу мавжуд ҳаётнинг ўзида кўришни, уни яратишни орзу қилар эдилар.

Шундай қилиб, Фозил шоир достонининг бош маъбаи Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин»идир, Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»идан эса халқ ижодчиси бир неча эпизодни олган. Булардан Хурмўз ва унинг адолати, Шаҳзодага қаттиқ танбеҳ бериши орқали адолат ғояси тарғиб этилиб, «адолатли подшо» образи тасвир этилса, «Нов ва ҳовуз» воқеаси орқали халқнинг фаровон ва бахтиёр ҳаёт ҳақидаги орзуси куйланади, «сурат тортиш» ва «чашма» каби эпизодлар севги романидаги романтикани, ҳикоявий колоритни кучайтиришга хизмат қилган. Лекин, такрор айтамиз, достонга ҳам Хисрав, ҳам шоҳ Жўрамизнинг ўғли Шаҳзода образини

¹ 32—33-бетлар.

киритиш дostonнинг ғоявий-бадий қимматига катта футур етказган. Фозил шоирдаги Хисрав «Навоий Хисрави»га мувофиқ бўлса, Шаҳзода аслида «Низомий Хисрави»га мувофиқдир. Бу икки Хисравни бир дoston таркибига киритиш сюжет ва композицияда парокандалик туғдиргани каби, образлар талқинига ҳам салбий таъсир этган. Бир неча эпизодда қатнашган Шаҳзода кейин «унутилади», унинг фаолияти оро йўлда қолиб кетади, натижада бу образ нотамоом қолиб кетиб, ундан кутилган ғоявий-эстетик мақсад англашилмайди. Бундан ташқари, Шаҳзода образи дostonнинг бошқа қаҳрамонлари талқинига ҳам салбий таъсир этган. Масалан, Ширин Шаҳзода билан боғлиқ эпизодларда, Навоий (шунингдек Низомий) дostonидан фарқли ўлароқ, ишқда беқарор, эҳтиросга берилиб кетган аёл қиёфасини олиб қолади. Дам Фарҳод, дам Шаҳзода гомонида туриб хизмат қилган Шопур образи ҳам хийла парокандароқ ва ҳатто, бетайинроқ бўлиб қолган. «Халқ дostonида аввал Фарҳодга чин дўст бўлган Шопур, кейинчалик Фарҳод бошига оғир кунлар тушганда, ўз-ўзидан ғойиб бўлиб кетади. Бу жиҳатдан, Шопур образининг мукамал ишланмаганини кўрамиз»¹.

Фарҳод ва Ширинга киритилган бир қатор ўзгаришлар бевосита фольклор замини билан, халқ ижоди руҳи, унинг анъана ва тажрибалари билан боғлиқдир. «Фарҳод ва Ширин»га халқ дostonи хусусиятлари бағишланган манба мана шу фольклорнинг ўзидир. Дostonнинг оптимистик руҳи ва демократик моҳиятининг такомилида фольклор анъаналари муҳим роль ўйнайди. Шу нуқтаи назардан дostonга киритилган айрим ўзгаришлар ҳақида мулоҳаза юритайлик.

Маълумки, умидсизлик халққа, халқ ижодиётига ётдир. Халқ асарлари аксари ижобий қаҳрамонларнинг ғалабаси, «мурод-мақсадига етиши» билан тугалланади. Бу хусусият «Фарҳод ва Ширин» халқ дostonига ҳам хосдир. Алишер Навоий адолатнинг тантанасига, инсоннинг эрк топиб бахтиёр бўлишига комил ишонч билан қарар эди. Шу ишонч унинг «Фарҳод ва Ширин» дostonида ҳам ўз ифодасини топади. Хисравнинг жабр-зулми ва макр-ҳийласи туфайли Фарҳод ва Ширин ва Меҳинбону ўладилар. Лекин дoston оптимис-

¹ М. Афзалов. «Сўзбоши» (Фарҳод ва Ширин», 9-бет).

тик хотима билан тугалланади. Фарҳоднинг кўкалдоши Баҳром Арманистонга келади. Арман элига етказилган зарар-зиённи отасини ўлдириб Эрон тахтини эгаллаган Шеруядан тўлаттириб олади, Арманистонда осойишталик ва адолат ўрнатиб, Меҳинбонунинг қариндошларидан оқил ва одил бир кишини тахтга кўтаради. Лекин бундай хотима ҳам халқ асари учун камлик қилади. Чунки Фарҳод ва Ширин ўлган бўлади. Халқ асарида қаҳрамонлар ўлмай омон қолиши, мурод-мақсадига эришиши керак. Фозил шоир достонида худди шундай бўлади. Жанг билан ҳам Ширинни қўлга киритолмаган Хисрав макр-хийла йўлига ўтади, шум кампирни ишга солади. Ҳовуз ва ариғини битказиб, «ками-кўст ишларини битириб тоғ бошида юрган» Фарҳод қошига келган Ялмоғиз:

Кўп йиғладим бунда мен ҳам доду дод,
Йиғламай қайтайин бўлди қиёмат,
Шундай Ширин болам дунёдан ўтди,
Меҳнат тортиб бунда жафолар чекдинг,
Бу меҳнатинг зое бўлди, эй Фарҳод! –

деб тоғ-дарани бошига кўтариб фарёд чекади. Халқ эртақларида ялмоғиз ва дев каби қабоҳат ва разолатнинг рамзи бўлган кучлар қаҳрамонларнинг бошига кўп кулфат ва изтироб соладилар, лекин уларни маҳв этолмайдилар, охируламр қаҳрамон ялмоғизни ҳам, девни ҳам енгади. Фарҳод ҳам шум кампирга ишонмайди. «...Фарҳод тош кесадиған олмос чўкичи билан кампирни шундай урдик, пора-пора бўлиб, айёрлиги бошига етиб дунёдан ўтди. Шунда Фарҳод айёр кампирнинг оёғидан ушлаб тоғдан сувдаги нарсалар ҳам бир нима есин, деб дарёга отди»². Ялмоғизнинг мағлубияти Хисравнинг мағлубиятидир. Фарҳод ва Ширин турли-туман тўсиқларни енгиб, эл-юртга тўй-томоша берадилар. Шоир «Фарҳод ва Ширин»ни анъанавий хотима билан якунлаб:

... Ҳйинчилар карнай-сурнай қўяди,
Тўй бошлади, неча моллар сўяди,

¹ 89-бет.

² 91-бет.

Ширин, Фарҳод учун мунда тўй қилиб,
Тўйга келган барчанинг кўзи тўяди,
Шундай қилиб мақсадига етади¹, — дейди.

Бу оптимистик хотима дoston қаҳрамонларининг жанговарлик руҳига уйғундир.

Навоий дostonида Хисрав ва унинг қўшинига қарши Фарҳод узоқ ва мардона кураш олиб борса, халқ дostonида Меҳинбону ва Ширин, қанча лашкар ва тўрт юз каниз жангга шай, улар куч-қувватда, ҳарбу зарбда Фарҳоддан қолишмайди.

«...Шунда Хисрав томондан майдонга тушиб айланганини кўриб, Ширин тўрт юз канизи билан от ўйнатиб майдонга кирди. «Эй ботирлар, кел майдонга» деб Ширин бу сўзларни айтарди:

Хисрав, сенам аҳмоқ бўлдинг,
Кўп лашкарман бунда келдинг,
Қон тўкмакни ҳавас қилдинг,
Талаб қилсанг кел майдонга,
Кечарман майдонда жондан,
Жон узилса ширин тандан,
Хаёл-кўнглинг Хисрав ташла,
Умид узгин Ширинхондан...
Жонинг бўлса талаб қилиб,
Хисрав, ўзинг кел майдонга...»²

Меҳинбону, Ширин ва канизлар кўпдан-кўп халқ дostonларидаги жанговар аёллар, Юнуспари, Барчиной, Қалдирғоч ва бошқалар қаторидан ўрин олади. Жанг эпизоди тасвири, В. Жирмунский ва Ҳ. Зарифов таъкидлаганидек, халқ эпосидаги қаҳрамонлик саҳналари тахлитидадир³.

Фозил шоир дostonининг яна муҳим бир хусусияти қаҳрамонларнинг демократлаштириб берилишидир. Навоий дostonида ҳам Фарҳод, Ширин ва Меҳинбону каби ижобий образларнинг мақсади ва фаолияти халқ манфаатлари билан, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш билан чамбарчас боғлиқдир. Халқ дostonида, шу билан бирга, ижобий образлар, масалан Фарҳод ва Шопур, бевосита халқнинг энг оддий меҳ-

¹ 92-бет.

² 83—86-бетлар.

³ Узбекский народный героический эпос, стр. 283.

наткаш табақалари қаторидан ўрин олиб, бирга яшайдилар. «Бир тахта порада ўзи қолган» Фарҳод дарёдан чиқиб, нотаниш жойларга келганини билиб, молларини ўтга қўйиб ётган карвонларга дуч келади, «карвонлар ичида Шопур деган бир киши бор эди», шу билан танишади. Улар «Шу айносда юриб, бир шаҳарга етди. Бу шаҳар Эрон давлатига тобе. Шу Шириннинг шаҳри, бориб, шаҳарда у бир кун дўконда ётди. Иккови энди ўйлашиб,— нима тириклик қиламиз,— деди. Шопур айтди.— Энди нима касб қилсак? Базозлик қилгани давлатимиз бўлмаса, дўкондорчилик қилишга ҳам қувватимиз етмаса, икковимиз ҳам бир камбағал одаммиз. Энди биз бир жойни ижарага олиб, ҳар куни мардикор бозорига чиқиб, мардикор ишлаймиз,— деб оқшом маслаҳат қилди. Иккови мардикор ишлаб юрди...»¹. Фарҳод Меҳинбону ва Ширинга тош кесувчи мардикор, Шопур эса отбоқар бўлиб ишга тушади. «Мардикор», «отбоқар» бўлиб ишлаш ижобий образларни халқнинг қуйи меҳнаткаш табақаларига, воқеликни конкрет тарихий шароитга, XIX асрнинг охири ва XX аср бошлари — ёлланма мардикорлик кенг ёйилган даврга яқинлаштиради. Қаҳрамонларнинг бир-бирига муносабати, суҳбати ва савол-жавоби ҳам содда, оддий, халқчил ва халқбопдир. Шаҳзоданинг (у Низомийда Хисрав) отасини Жўрамиз (Низомийда Хурмўз) деб номлаш ҳам, бизнингча, халқ ижодкорларининг демократик интилиши натижасидир. Жўрамиз одил шоҳ тарзида талқин этилади, унинг тасвирида биз, бир томондан, Низомий достонида хос анъананинг сақланганини, иккинчи томондан, Гўрўғли циклидаги адолатли подшолар, халқнинг ўзи тахтга кўтарган ҳукмдорларга уйғунликни кўрамиз. Феодал муҳитда халқ фуқаропарвар, адолатли шоҳни орзу қилар, унинг ўзига ўхшаш кишиларга бир жўрадай бўлишини истар эди.

Достонни халқ достонларига яқинлаштирган муҳим омиллардан бири от, от образидир. Тўғри, Низомий достонида, Навоий достонида ҳам от ва от билан боғлиқ эпизодлар бор. Лекин, Фозил шоир достонида от қаҳрамонларнинг доимий ҳамроҳи, йўлдоши сифатида тасвир этилади. Қаҳрамонлар отда юришади, от билан жангга киришади, от бир зумда бир неча ойлик ман-

¹ 32-бет.

зилга олиб боради, от гуфайли Ширин Меҳинбонудан аразлайди ва ҳоказо. Хуллас, бошқа халқ дostonлари ва эртақларида бўлганидек, «Фарҳод ва Ширин»да ҳам воқеалар ривожи, қаҳрамонлар фаолияти ва тақдирида от муҳим ўрин тутган бир образдир. Бу шу дostonни яратган халқнинг турмуш шароити билан, отнинг чорвачилар ва деҳқонлар ҳаётида тутган ўрни билан боғлиқдир.

«Фарҳод ва Ширин»ни халқ асари сифатида мужассамлантирувчи эпизодлар, деталлар жуда кўп. «Фарҳоднинг жасади кундан-кун егилиб, бир олп — полвон сурат бўлди. Сўнгра кам-кам подшолик билан, бу шоҳлик шавкатлар билан иши бўлмайдиган бўлди. Сўнгра отланиб юз йигит ҳамро қилди»¹ (Фарҳоднинг ёшлиги), дарёда бир-биридан айрилиб қолган отанинг Фарҳод фироқида «Қўлимдан кетди қулуним, Кўзимдан айрилиб қолдим, Давр олиб учди булбулим. Боламдан айрилиб қолдим»², деб фарёд чекиши, Фарҳоднинг «Бундан борсанг боди сабо, Ул ёрга салом дегин»³ деб сабо орқали ёрига салом йўллаши, Фарҳод билан Шопурнинг оға-ини тутиниши, Ширинни Шаҳзода канизакларининг тутиб олиб уриши, Шириннинг Шаҳзодага таъна қилиши эпизоди ва бошқа-бошқалар халқ дostonларидаги эпизод ва лавҳалар тахлитидадир.

«Фарҳод ва Ширин»да романтика, фантазия жуда кучлидир. Агар ёзма адабиёт асарларида мана шундай романтика, фантазия бўлмаса, ундай асарларнинг халқ ижоди бисотига ўтиши, қайта ишланиб фольклор вариантининг вужудга келиши амри маҳолдир. «Фарҳод ва Ширин»даги халқ ижодига ҳамнафас романтика ва фантазия унинг халқ дostonи сифатида қайта ишланишига жуда қўл келган эди. Халқ ижодчилари дostonдаги фантазия ва романтикани янада кучайтириб юбордилар.

«Фарҳод ва Ширин» бошқа халқ дostonлари каби наср билан назмнинг уйғунлигида яратилган. Унда воқеа ва ҳодисалар кўпинча наср билан баён этилса, лирик моментлар: қаҳрамоннинг руҳий кечинмаси, ички монологи, баҳсининг воқеага муносабати, таъ-

¹ 12-бет.

² 27-бет.

³ 31-бет.

риф-тавсифи ва бошқалар шеър билан ифодаланadi. Бошланмалар анъанавий тарзда бўлиб, эпизоддан эпизодга ўтиш усули ҳам кўпчилик халқ дostonларига хосдир. Унда мусажжаъ ҳам бор. Шеърлар поэтика жиҳатидан хилма-хилдир. Уларда ҳижо вазнининг турли ўлчови қўлланилган. Қофия системаси ҳам бир-бирдан фарқ қилади. Шеърларда:

«Халқ айтади «тош чопмоқ» деб,
Мен айтаман «гул термоқ» деб,
Хизмат қилай Ширинжонга,
Ёру дилдор — меҳрибонга...»¹—

каби сайқалланган мисралар билан бирга, бўш ва ҳароратсиз мисралар ҳам бор. Дoston «Валиқнинг тирик-лиги сув билан», «Узумни е, боғини сўрама», «Қўл югуриги ошга, тил югуриги бошга» каби халқнинг мақол-матал ва турли-туман иборалари билан зийнагланган.

Шубҳасиз, «Фарҳод ва Ширин» дostonининг халқ варианты асрлар давомида қайта-қайта ишланиб пардозланган, халқ ижодкорлигининг юксак чўққиси бўлган «Алпомиш» ва «Гўр ўғли» цикли дostonлари даражасига кўтарилган эмас. Лекин, шундай бўлса-да, у Навоий даҳосини халқ орасида тарғиб этишда катта ҳодиса бўлди, халқ ижоди билан ёзма адабиёт алоқалари заминида вужудга келган қимматли обидалардан бири бўлиб қолди.

* * *

«Фарҳод ва Ширин»нинг фольклор вариантлари ёзма адабиёт намояндалари эътиборини ўзига жалб этиб, уларни янги-янги асарлар яратишга илҳомлантириб келмоқда. Буюк озарбайжон шоири Самад Вургун 1942 йилда «Фарҳод ва Ширин» поэмасини ёзган бўлса, машҳур турк ёзувчиси Нозим Ҳикмат 1948 йилда «Севги афсонаси» драмасини яратди. Ҳар иккала асар ҳам «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантларидан илҳомланиш ва ижодий фойдаланиш асосида вужудга келди².

¹ 37-бет.

² Нозим Ҳикмат. Бир севги афсонаси. Ўздавнашр, 1953.

Ошиқ-маъшуқларни Фарҳод, Ширин, Вомиқу Узро, Лайли-ю Мажнун ва Тоҳиру Зухраларга ўхшатиш халқ орасида жуда кенг тарқалган бир одатдир. Бу номлар ёзма ва оғзаки адабиётда, кундалик ҳаётда тез-тез зикр этилади. Бахтсиз ошиқ-маъшуқ, севги йўлида азият тортиб, изтироб чеккан йигит билан қиз, кўпинча, Лайли ва Мажнунга ўхшатишган. Лайли ва Мажнун ўзбек халқига жуда қадимдан ганиш. У Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятларни, ёзма адабиёт обидаларини, хусусан, шу мавзудаги Навоий ва Ғузулий дostonларини яхши билади.

«...Навоий дostonи Лайли ва Мажнун ривояти ун-сурларининг ўзбек фольклорига кенгроқ кириб боришига таъсир этди. Халқ қўшиқларида ҳам, халқ эртаги ва дostonларнинг романтик эпизодларида ҳам уларнинг (Лайли ва Мажнуннинг) номлари доимо эслаб ўтилишини кўрамиз. Маълумки, бу романнинг махсус халқ версиялари ҳам бор. Шундай қилиб, улуғ санъаткор Навоийнинг гениал санъаткорлиги араб шоири Қайсни ўзбек халқ ижодиётининг севимли қаҳрамонига айлантирди»¹.

Халқ Лайли ва Мажнун қиссасини янгича талқин қилади. У Лайли ва Мажнунга ачинади, уларнинг севгисини ҳақорат қилиб, бошига кулфат гуширган кишиларни лаънатлайди, инсон эркини поймол этган одатқоидаларни қоралайди. Халқ бу билан чегараланиб қолмайди ва қололмайди ҳам. У эртак ва дostonларидаги ўзга қаҳрамонлар каби Лайли ва Мажнуннинг ҳам мурод-мақсадга эришувини орзу қилади... «Лайли ва Мажнун» халқ дostonида бу орзу ушалиб, ошиқ-маъшуқ мурод-мақсадига етади. Халқ ижоди билан «Лайли ва Мажнун» янада кенгроқ оммалашди, янада суюкли дostonлардан бири бўлди.

Таъкидлаб ўтганимиздек, «Лайли ва Мажнун» халқ дostonи ҳам машҳур шоир Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган. Халқ варианты учун Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и асос бўлган. Ошиқ-маъшуқнинг

¹ Е. Э. Бертельс. Навоий, 180 бет.

мурод-мақсадга эришуви дoston воқеаларини бошқача тарзда ривожлантириб, янгича финал яратишни тақозо этган бўлса-да, халқ достонида Навоий асарининг моҳияти, унинг сюжети асоси ва гоҳий мазмуни сақлаб қолинган.

Фозил шоир дostonида ҳам, Навоий дostonида бўлганидек, Қайс ва Лайлининг болалик палласи, уларнинг биргаликда мактабда таҳсил кўриши, бир-бирини севиши, кишиларнинг маломат қилиши, Қайснинг тоғу даштга йўл олиши, ҳайвонлар билан дўст бўлиши, Лайли шаънига атаб «афсона» тўқиши, Лайлилар оиласининг бошқа ерга кўчиб бориши, Қайснинг Лайлилар манзилида қолган қўтир итни эъзозлаши, Қайснинг Новпал (Навфал) билан танишуви, Новпалнинг жанг қилиб бўлса ҳам Лайлини олиб беришга аҳд этиши, Қайснинг жангни гўхтатиши, бу билан Лайлини отасининг тиғидан сақлаб қолиши, Лайлининг Ҳаким ўғлига (Навоийда Ибн Салом), Қайснинг Новпал қизига тўй қилиниши, Новпал қизининг ўз севгани борлиги, Ҳаким ўғлининг касали тутиши, Қайснинг Новпал қизига бахт тилаб ундан йироқлашуви, Ҳаким ўғли касали тутгандан кейин ота-онаси, қариндош-уруғи тўйдан ҳам, Лайлидан ҳам воз кечиб ўз масканига қайтиши, Қарвоннинг (Навоийда Зайд) ошиқ-маъшуққа кўмаги, Қайснинг қўй терисини ёпиниб, Лайлилар манзилига бориши, Қайс ота-онасининг алам-ҳасратда дунёдан ўтиши ҳикоя қилинади. Ниҳоят дostonда ота-она аввалги шаҳди ва аҳдидан қайтиб, Лайлини Қайсга никоҳлаб берадилар, ошиқ-маъшуқ мурод-мақсадига етади:

... Азоб-уқубати бариси кетди,
Лайли-Мажнун шуйтиб мақсадга етди,
Охири Лайлини Мажнун олибди,
Бу дунёда даврон суриб қолибди...¹

Шундай қилиб, халқ дostonида Навоийнинг «Лайли ва Мажнуни»даги кўпчилик эпизодлар сақланиб қол-

¹ Лайли ва Мажнун (дoston), ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1968, 84-бет. (Кейинги бетларда шу нашрдан олинган мисолларнинг бетигина кўрсатиб борилади.)

ган. Мазмуна ҳам бу эпизодлар бир-бирига яқиндир. Шунингдек, халқ достонидаги қаҳрамонларнинг фаолияти ва маънавий қиёфаси, асосан, Навоий қаҳрамонларининг фаолияти ва маънавий қиёфасига мувофиқ келади. Ошиқ-маъшуқнинг мурод-мақсадига етувчи хотимани мустасно қилганда, халқ достонидаги ўзгариш ва тафовутлар жузъий характерда бўлиб, Навоий достони моҳияти ва концепциясига зид келмайди. Аслида ҳатто оптимистик хотима ҳам Навоийнинг достондан кутган мақсад-муддаосига хилоф эмас. Навоий Лайли ва Мажнуннинг бахтсиз севгиси ва фожиали тақдирини тасвирлаш орқали инсоннинг эрки, унинг ҳақ-ҳуқуқини таҳқир этувчи одат ва қоидаларга қарши курашади, соф ва самимий севгини, севгувчиларни қимоя қилади. Бу халқ достонига ҳам хосдир. Халқ достонида ҳам Лайли ва Мажнуннинг бахтсиз севгиси, уларнинг алам-изтиробини тасвирланади. Лайли чордеворда қолиб қон ютади, Қайс тоғ-даштларда сарсон-саргардон кезади... Тингловчи Қайс билан Лайлининг аҳволига ачинади, улар билан бирга изтироб чекади, ошиқ-маъшуққа шафқатсизлик қилган кишиларга, одатларга қарши нафратланади. У ошиқ-маъшуқнинг мурод-мақсадга эришувини истайди. Шу истак воқеаларни бошқача яқунлаш, оптимистик хотималаш заруриятини туғдиради. Навоийнинг Лайли ва Мажнунга ачиниши, уларнинг севгисини таҳқир этган кишилар ва одатларга қарши нафрати айни чоқда Лайли ва Мажнунни қимоя этиб, уларни бахтиёр қилиш истаги заминидан туғилмаганми?! Навоий қачон бўлмасин адолатнинг, эрк ва бахтнинг тантана қилишига ишонар эди. Шундай қилиб, хотимада жуда катта фарқ-тафовут бор-у, лекин ғоявий-эстетик зиддият йўқ.

Оптимистик хотима халқ ижодчисидан Лайли ва Мажнуннинг севгисига ғов бўлган Лайлининг отаси образини бирмунча бошқача ривожлантириб боришни тақозо қилади. Навоий достонида, Лайлининг отаси, баъзи бир ижобий жиҳатларига қарамай (унинг мактаб очиши, Лайлини ўқитиши, бошлаб Қайсга меҳр қўйиб, унга ачиниши ва бошқалар кўзда тутилади), у салбий образдир, ошиқ-маъшуқнинг бахтсизлиги ва фожиасининг бош айбдоридир. Халқ достонида эса бошқача. Лайлининг отаси салбий жиҳатларини енгиб бориб, ижобий образ сифатида камол топади. Унинг

ижобий тенденциялари Новпалнинг совчилари келган эпизодда равшанроқ намоён бўла бошлайди.

«...Шунда буларнинг қандай одам эканини билмай, отини ушлаб, отдан тушириб, макон жойга бошлаб, остига либос ташлаб, кўнглини хушлаб, дастурхон ёзиб, олдига таом ташлаб, хуш келдингиз, меҳмонлар, деб ўтирди.

Энди йўл бўлсин, — деб гап сўраганча йўқ эди, Новпалнинг ёзган хатини чиқариб Лайлининг отасига берди. Бу хатни кўриб, бу меҳмонлардан ҳам безор бўлиб қолди. Кўнглида айтди:

— «Бу Хоруни Рашид Новпални ҳоким қилибди. Биз бунинг айтганини қилиб, сеники маъқул, — деб айтганини қилсак кун кўрамиз экан. Бўлмаса, бунинг қўлида ўламиз экан. Бунинг хатига қараганда, мана қизимиз, — деб қўлидан етаклаб чиқариб берсак, кун кўрамиз экан. Бизга ўлим бор, хўрлик йўқ. Ундан қўриқиб биз қизимиз тугул итимизни ҳам бермаймиз, — деди...»¹ У халққа мурожаат қилиб: «Новпал устимизга катта ҳоким бўлиб, айтганига юрмасак, шундай лашкари билан келиб, қизимизни олиб кета берса дурустми? Бундай бўлаверса, бизларда бўлган гап ҳам ҳаммада ҳам бўлади. Биз бунда туриб нима қиламиз?»², — дейди. Бу сўзлар зулм-зўрликка, адолатсизлик ва инсофсизликка қарши қаратилган адолатга ташна бўлган халқнинг сўзларидир, феодал истибодга қарши унинг исёнкор овозидир. Халқнинг бу исёнкор овози Қайси бахтиёр қилиш йўлида фидойилик кўрсатган олижаноб Новпалга эмас, балки шафқатсиз «ҳоким»га қарши қаратилган эди. Бинобарин, бу эпизод Новпал характерини белгиловчи етакчи ҳолат бўлмай, балки ўткинчидир, у Новпал образининг асосий моҳиятини, унинг воқеалар ривожидида тутган ўрнини ортиқча ўзгартириб юборолмайди. Лайлининг отасидаги салбий жиҳатлар йўқолиб, ижобий тенденциялар етакчи бўлади, ниҳоят у ошиқ-маъшуқни тўй қилиб, оталик оқ фотиҳасини юзига тортади. Қизига доимо ҳамдард, ҳамдам бўлган мушфиқ она ўзида йўқ шодланади.

¹ 39-бет.

² 45-бет.

Халқ достонига кирган янги эпизод Қайснинг Хорун ар Рашид¹ билан учрашувидир. «Замонида Хоруни Рашид деган подшо бор эди. Бир куни Мажнуннинг гузари Хоруни Рашид ўтирган ердан тушди. У Лайли деб девона бўлиб, ўз ҳолида чинқириб, неча афсона сўзларни айтиб ўта берди. Хоруни Рашиднинг кўзи Мажнунга тушди. Абгор-абгашта бўлиб юрганини кўриб, Мажнунни олдига чақириб тўхтатди. Гапга солиб, Мажнунга қараб, унинг кўнглини сўраб, бир сўз айтиб турган экан:

Мажнун сан ўзингни абгор қилмагин,
Лайли деб ахтариб жинни бўлмагин,
Нима фойда бундай абгор бўлмоқдан,
Беҳуда сўз айтиб бундай юрмакдан?
Бўлмас ишга шундай ҳавас қилмоқдан,
Гулдайин танангни ўтга солмоқдан?

Лайли деган сўзинг фойда қилмайди,
Энди қўйгин, сен ҳам вақтингни хушла,
Лайли деб гапирган гапингни ташла,
Менинг беш юз каниз — хизматкорим бор,
Мен берайин, яхши кўрганнинг ушла...

Бу сўзни Хоруни Рашиддан эшитиб, қайтадан алами зиёда бўлиб: — эй, Хоруни Рашид, сен подшолик дав-

¹ Хорун-ар Рашид (763—809) Аббосийлар сулоласидан чиққан халифа бўлиб, 786—809 йилларда ҳукмронлик қилган. Унинг даврида халифалик ҳудудида деҳқончилик ва ҳунармандчилик, ободончилик ва илм-маърифат хийла ўсади, Ғарбий Европа ва Хитой каби ўлкалар билан савдо-сотиқ жонланади. Бу ҳолат Хорун-ар Рашиднинг номини машҳур қилиб, бадиий адабиётда, жумладан «Минг бир кеча»да унинг идеаллаштирилган образи яратилади, Хорун-ар Рашид одил, саҳий ва мушфиқ подшо сифатида талқин этилади. Ваҳоланки, у Эрон ва Хурсонда, Миср ва бошқа мамлакатларда халқ ғалаёнларини шафқатсизлик билан бостирган қасоскор ва мустабид феодал ҳукмдор эди. Аста-секин тарихий Хорун-ар Рашид унутилиб, унинг адабиётда яратилган образи шуҳрат қозона бошлади. Бу образ қадим замонлардан бошлаб ўзбек халқига ҳам яқиндан танишдир. Ўзбек эртақларида «Қадим замонда Хорун-ар Рашид бўлар экан...», «Хорун-ар Рашид замонида...» деб ривоят бошлаш ҳам одатдир. Халқ яратган «Лайли ва Мажнун» достонига «Хорун-ар Рашид Новпални ҳоким тайинлаган» деб айтилиши ҳақ, Қайснинг Хорун-ар Рашид билан учрашуви ҳам шу билан изоҳланади.

латида юрган беш юз канизакдан биттасини сайлаб ол, — дейсан. Мен беш юз канизингни Лайлининг изига ҳам олмайман, Лайлимдан қолмайман, Лайлидан ўзгани демайман...»¹. Мажнуннинг шу айтган сўзларининг ўзиёқ мазкур эпизоднинг моҳияти ва аҳамиятини ёри-тади, севги қиссаси садоқат ғояси билан яна бир бор йўғрилади².

Халқ достонидаги бошқа ўзгаришлар жузъий характердадир. Навоий достонида Навфал Қайсга Лайлини олиб беришга барча имкониятини ишга солиб, буни амалга оширолмаганидан кейин ўз қизини бериб, куёв ва фарзанд қилмоқчи бўлади. Фозил Йўлдошдан ёзиб олинган вариантда Новпал (Навфал) Қайсга аввал ўз қизини таклиф этади, кейин эса Лайлини олиб беришга жаҳд этади... Бу анохронизм дoston айтилаётган пайтда содир бўлган бўлиши мумкин. (Бошқа вариантлар бўлмагани учун қатъий фикр юритолмай-гиз.) Навоий достонида Лайли ва Мажнуннинг учра-шувини ҳикоя қилувчи ажойиб эпизод бор. Афсуски, бу эпизод халқ достонида йўқ. Юқорида таъкид этилган анохронизм бу эпизодни сақлаш имконини бермаган.

Достондаги айрим ўзгаришлар халқ ижодиётига ҳос анъанавий ривоя, таъриф-тавсиф билан боғлиқ бўлса, баъзилари дoston яратилган (ёки куйлаб келинган) даврнинг моҳиятига мувофиқ янги деталлардир. Сир неча мисол кўрайлик.

Халқ асарларида одатан мўъжизалар кўп бўлади, уларда кутилмаган ҳодисалар рўй беради, фавқулодда учрашув ва тўқнашувлар содир бўлади, ўнг тушга, туш ўнгга айланади, узоқ яқинлашади, яқин узоқлашади, чақмоқлар тилга киради ва ҳоказо. Бундай мўъжизаларни «Лайли ва Мажнун»да ҳам кўриш мумкин. Унда, масалан, Қайс билан Лайлининг ошиқ-маъшуқ бўлиши, Навоий достонидагидек мактабда ўқиб юрган кезларида эмас, балки чақалоқлик палласида туғилади. Дoston халқ эртаклари тахлитида бошланиб, унинг ибтидосида айтилади: «Араб қабиласида икки уруғ

¹ 19—20-бетлар.

² Халқ достонларида ҳаж эпизоди йўқ. Навоий достонида отаси Лайли ишқидан нажот топсин деб тиловат учун Қайсни ҳажга олиб борган эди. Қайс ишқ камол топсин деб тиловат қилиб қайтади.

бор. Олис эмас, бир-бирига яқин. Қўшни қабиладаги икки кишининг хотини ҳомиладор эди. Бири қиз, бири ўғил туғди. Ўғилнинг отини Қайс, қизнинг отини Лайли қўйди. Эналари парвариш қилиб юрди. Булар чақалоқ вақтидан жилавуқ¹ бўлди. Ҳарчанд қилса жовунмайди². Бир маърака бўлса, халқ йиғилса, Лайлининг ҳам онаси кўтариб келса, бу маъракада бир-бирига яқин ўтирса, чақалоқларнинг бир-бирига кўзи тушса, агар кечкачайин ўтирса ҳам йиғламайди. Иккови бир-биридан ажралса, йиғлайдиган ҳунари бошлади.

Халқ кўриб, онаси ҳам ҳайрон қолиб, нима ҳикмат эканин ҳеч ким билмайди. Шундай бўлиб, булар учга, тўртга кирди. Беш ёшга борди...»³ Болалар билан бирга уларнинг севгиси ҳам туғилган эди, деб лоф ва муболаға қўллаш Лайли ва Мажнун севгисини янада кучайтириб тасвирлашга хизмат қилган. Умуман халқ ижодиётида романтика, фантазия ва муболаға кўпинча бирга келади, бири иккинчи бирини тўлдиради, такомиллаштиради. Алишер Навоий ҳам айниқса қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатини тасвирлашда фантазия ва муболағадан кенг фойдаланиб, реалистик тенденция билан романтикани уйғунлаштиришга муваффақ бўлади. Кишиларнинг таъна ва маломат тошларидан қалби жароҳатланган Қайс «ваҳшатлик элдин улфат риштасин узиб, ваҳшийлар билан дўстлашади»⁴, улар билан бирга яшайди. Иш шу даражага борадими, қушлар унинг бошига ин қўядилар. (Лайлининг Қайсга ёзган мактубида :

...Фарқингки эмиш қуш ошёни,
Ким уркутур эркин андин они?⁵ —

деган сўзларини эслайлик.) Буларнинг барчаси Қайснинг азоб-изтиробини кучайтириб тасвирлаш ҳамда Қайсни хўрлаган, таҳқир этган кишиларни ваҳшийлардан ҳам баттар — «ваҳшатлик эл» деб лаънатлашга

¹ Йиғлоқи

² Овунмайди.

³ 3-бет.

⁴ Ҳамса, 392-бет.

⁵ Ҳамса, 410-бет.

хизмат қилади. Халқ достонида эса муболағали тасвир ва тавсиф янада ортириб берилган, қаҳрамоннинг руҳий ҳолати янада чуқурроқ тасвир этилган. Мисол тарзида бир эпизодни қисқартиб келтирамиз:

«...эртаси Лайлининг отаси кўчди. Кун чошга ҳаддида Мажнун қаради, бир кўч кетиб боряпти... Бунинг нзидан қолмайин,— деб йўлга тушиб қорама-қора жўнаб кетди. Бир ерда Лайли кучугини: тур!— деди. Тур, деган сўз Мажнуннинг қулоғига етди. Ул итини тур, деб эди, Мажнун кўнглида: — Мени шу ерда тур, деди, деб зинкийиб йўлда тип-гикка бўлиб турди. Кўнглида: — Ахир келар-да, бу ерни ўзи тайинлаб кетди. Қимирласам топмай юрар деб, неча вақтлар туриб қолди. Баҳор-кўклам вақти бўлиб, йил айланиб, Ҳиндистон кетган қушлар келиб, бунинг қимирламай турганини кўриб, бошига лайлаклар уя солиб, неча марта бола очиб, учиб, чиқариб юрди. Лайлидан хабар бўлмади. Шунда лайлакларнинг бошида сайраганини эшитиб, бу сўзларни айтиб турган эди:

Учар қушлар уя солиб бошима,
Келаман, деб ҳеч келмади қошима,
Раҳм этмади, кўздан оққан ёшима,
Чўллар садо берар, чиққан товшима
Қани Лайли, келгин, сен Мажнуннинг томошосига
.....

Мажнун бу сўзларни ўз ҳолича айтиб ётди. Вақти бўлиб, кўч қайтди...»¹

Бу эпизод қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, севгилисига садоқатини тасвирлашда романтика ва фантазия, ўта муболаға ва лоф қўлланилган. Киши Қайснинг аҳволига ачинади, алам чекади, аммо айрим ҳолат, тасвир, таъриф ва иборалар енгил кулги, табассум ҳам туғдиради. Халқ юморни севади. У кулдира туриб йиғлатгани каби, йиғлатиб кулдиради ҳам.

Халқ достонидаги айрим ўринлар, деталлар, шубҳасиз, халқ ижодчилари томонидан улар яшаган даврга мослаштириб берилган, айрим қистирмалар киририлган. Назаримизда, тўй, қуда-анда бўлиш тартиб-

¹ Ўша ерда, 24—26-бетлар.

қоидалари баён этилган ўринлар бунга равшанроқ мисол бўла олади. Ҳаким Лайлини ўғлига сўратиб Толиб деган кишини совчи қилиб юборади. (Навоийда Ҳаким номи ҳам, Толиб ҳам йўқ. Бироқ бу номларнинг киригилиши масаланинг моҳиятига ҳеч қандай таъсир этмайди). Қайсининг ишқида ўртанган Лайлининг ҳоли-аҳволи яхши эмас. «Ота-онаси: бу қизимиз узун оғру бўлди, сира эт олмайди дер, Лайлининг кўнглидаги дарди билан ошно эмас эди»¹. Совчининг сўзини эшитган эр хотинига «Қизга она отадан яқин бўлар деб» унга маслаҳат солади. Шунда «бу сўзни эридан эшитиб, хотини айтди: «Ҳозир қизимиз касал, хайир унга биз берамиз десак, у буни тушириб олиб кетмаса ҳам, бошини бойлаб қўяйлик, деб кичкина тўй олиб келса, унга яраша қўй олиб келса, қанча мато-мол олиб келса, бу қизимиз ҳеч нимадан наф топмай, силиниб, кунбакун сайин кетса кетди, илгари кетмайди. Агар шу касалдан тузалса яхши, агар ўлиб кетса, бу олган молларни қайтариш лозим бўлади. Унда бу моллар бизга сингиб кетса, ҳам қиздан айрилиб, ёмон айтмай, яхши йўқ деган гап бор, ҳам пешонамиздаги молдан айрилиб, халқнинг ичида армонда бўб ўтирмайик. Узингиз ҳам ўйланг, бу туришда Лайлининг бошини бойламайик. Халқ ҳам маломат қилиб кулар. Молга қизиқиб, касал ётган қизини сотиб еди, деб, гап қилиб юрар...»² Гарчи тўй, қиз узатишнинг айрим одат-қоида, расм-русмлари анча қадимдан давом этиб келган бўлса-да, Лайли онасининг тили билан айтилган таомил баён этилган мулоҳазалар, Фозил шоир дostonни ўрганиб олиб, ўз репертуарига киритган давр удумларига мувофиқлаштирилган. Шубҳасиз, халқ дostonидаги «Темир қозиқ» («Арабистоннинг Темир қозиқ тарафида, бир катта тоғ кўринди») «Тайфун сой», «Чордара чўли» каби географик атамалар номи халқ шоирларига таниш бўлган жойлар ёки одатдагидек шартли — фантастик номлар бўлиб, Навоий дostonи билан боғланиши йўқ.

«Лайли ва Мажнун» халқ шоирлари томонидан халқ дostonлари тажрибаси ва анъанаси асосида ижодий қайта ишланган. Халқ шоирлари Навоий дostonи-

¹ 12-бет.

² 14-бет.

нинг асосий мотивларини сақлаган ҳолда, уни оммабоп тил ва услубда баён этишга муваффақ бўла олганлар. Бошқа дostonларда бўлгани каби «Лайли ва Мажнун»да ҳам шеър билан наср бир-бирини алмашиб келади, оддий наср билан бирга баъзан «насири мусажжаъ» қўлланилади, шеърин мисралар ғоявий-бадий қиммати ва формал поэтик хусусиятлари жиҳатидан турлича бўлиб, сайқал топган мисралар ҳам, бўш мисралар ҳам бор. Дoston ва эпизодлар анъанавий бошланма билан бошланади, шеърин сатрларга ўтиш олдида кўпинча «Бир сўз айтиб турган экан» анъанавий ибораси ишлатилади. Дostonда ривоя билан лиризм бир-бирига узвий боғланади, шоир ривояни кўпинча насрда баён эгиб, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати, уларнинг ички монологи каби ўринларни шеърин нутқ билан ифода-лайди. Унда:

«Ойдин, равшан ики юзи,
Ҳеч кимда йўқ мунинг кўзи,
Одамни ютади сўзи,
Ширин сўзли кимнинг ёри?»¹

каби дostonлар таркибига кирган анъанавий қўшиқларни (бундай қўшиқлар, жумладан, «Равшан ва Зулхумор»да бор),

«Бул сендан айлансин, гулдай танам, деб,
Ширин сўзли менинг жоним болам, деб»²
«Мен юрибман оқ сут берган болам, деб
Тоғларда очилган тоза лолам деб»³
«Эл ичида ғариб бўлдим,
Болам, сендан айрилгани;
Қиёматли кунлар кўрдим,
Кўзим, сендан айрилгани»⁴,—

каби таъсирчан лиро-психологик сатрларни,

«Ёр, сансиз найлайн,
Дилдора, сансиз найлайн,

¹ 4-бет.

² 11-бет.

³ 21-бет.

⁴ 66-бет.

Қуралайдай кўзларинг,
Хумор, сансиз найлайн»¹,—

каби шўх, ўйноқи, рубобий шеърларни ҳам учратиш мумкин. Булар воқеа, характер ва ҳолатни тўлароқ тасвирлашга хизмат этади.

Достондаги «Жарлиға бола берар — ярим жонин олар берар» (10-бет), «Кучук босмас йўлбарс, шернинг изини» (16-бет), «Қизи борнинг нози бор», «Қизни ким айтмайди, қимизни ким ичмайди» (18-бет) каби мақоллар, «Жуда нам торгдим» (19-бет), «Юракли, қимтиган отди, қўрқоқлари кейин кетди» (47-бет) каби иборалар унинг ғоявий-бадий қимматини янада оширган.

Шубҳасиз, халқ достони ғоятда катта санъаткорлик маҳорати билан яратилган Навоий ижодиётини халқ оммаси орасида кенгроқ тарғиб этиш, шу билан бирга халқнинг бадий-эстетик эҳтиёжини қондириш, уни ғоявий-эстетик жиҳатдан парвариш қилишда «Фарҳод ва Ширин»нинг ҳам, «Лайли ва Мажнун»нинг аҳамияти, шубҳасиз, катта.

¹ 29-бет.

IV. КИТОБИЁТ ВА ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИДА АЛИШЕР НАВОИЙ ОБРАЗИ

Бу гулшан ичра йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилик била от.

(Алишер Навоий)

Улуғ кишилар ҳақида ривоят ва ҳикоят яратиш қадимдан одат бўлиб келган. Турли замонларда яшаган давлат арбоблари, саркардалар, донишмандлар, олимлар, фозиллар, шоирлар ва санъаткорлар ҳақида хилма-хил ривоят ва ҳикоятлар вужудга келган. Ривоят ва ҳикоятда улуғ кишиларнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган муҳим воқеа-ҳодисалар баён этилади, уларнинг шахсий сифат, хислат ва фазилаглари таъриф-тавсиф қилинади. Реал воқелик заминда вужудга келган ривоят ва ҳикоятда тарихий ҳақиқат фантазия ва ижодий тўқима билан биргаликда йўғрилади. Баъзан фантазия ва ижодий тўқима тарихий ҳақиқатни бўрттириброқ тасвирлашга хизмат этса, баъзан тарихий ҳақиқатни бузиб ҳам қўяди. Бундай ҳолларда тарихий шахс реал заминдан йироқлашади, адолатсиз ҳукмдорлар адолатли, виждонсиз давлат арбоблари инсофли, хасис давлатмандлар саховатли, жоҳил дин уламолари маърифатли қилиб тасвирланади, олим ва фозил кишилар нодон ва худбинларга айланиб қолади ва ҳоказо. Бинобарин тарихда ўтган арбоблар ҳақида фикр юритганда, ривоят ва ҳикоятлар (ёки бошқа жанрдаги асарлар)нинг ўзи билан чекланиб бўлмайди, уларни тарихий манбаларга, фактларга солиштириб ўрганиш асосидагина дадил сўзлаш, ҳукм чиқариш мумкин. Агар ривоят ва ҳикоят тарихий ҳақиқатга мувофиқ бўлса, тарихий ҳақиқат мантиқига мос келса, қимматли манбага айланади, тарихнинг ёзилмай қолган саҳифаларини тўлдиради. Улуғ грузин шоири Шота

Руставелига доир «Шота ҳақида», «Гоциридзе ва Кахабери», «Руставели шарафига ўтказилган синов мусобақаси», «Шота Руставели ва унинг хотини» каби ривоятлар тўғрисида сўзлаб, адабиётшунос И. В. Мегрелидзе бундай деган эди: «Биз учун бу ривоятларнинг барчаси ҳам қимматлидир. Чунки Руставелининг ўз асаригадаги бир неча сўз ва тарихнинг жуда қашшоқ бўлган айрим маълумотларидан ташқари бу гениал шоирнинг биографиясини тузиш учун бошқа ҳеч нарсага эга эмасмиз. Бинобарин, унинг тўғрисидаги ривоятлар ҳолатда муҳим аҳамият касб этади. Уларни танқидий ўрганиш қашшоқ биографик материални тўлдиришда сезиларли натижа бериши мумкин...

Руставели ҳақидаги ривоятлар яна шуниси билан жозибалики, уларда Руставелига нисбат берилган, ammo унинг дostonида бўлмаган шеърлар ҳам келтирилади»¹

Ўрта Осиёнинг Абу Али ибн Сино, Абурайҳон Беруний, Улуғбек каби буюк олимлари, Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий каби гениал санъаткорлари ҳақида ҳолатда кўп ва хилма-хил ривоят, ҳикоят, латиға ва афсоналар бор. Буларнинг аксарияти ўша улуғ шахсларнинг ҳаёти чоғида вужудга келган, тарихий, биографик—хотиравий китоблардан ва бошқа манбалардан ўрин олган. Реал воқеа, улуғ кишиларнинг фаолияти ва шахсияти билан боғлиқ бўлган жиҳатлар мана шу ривоят, ҳикоят, латиға ва афсоналарга замин бўлиб хизмат қилган. Уларда улуғ олим ва санъаткорлар таъриф-тавсиф этилади, донолиги, заковати, одамийлиги, ҳиммат-саховати улуғланади. Лекин ҳолис ният билан, объектив мақсад билан яратилган асарлар билан бирга, биз улуғ кишилар ҳақида тарихий ҳақиқатни бузиб тўқилган ҳикоят ва ривоятларни ҳам кўрамизким, уларда оқ қора, қора оқ қилиб тасвирланади, улуғ кишиларга қарши тухмат ва гийбат тошлари ёғдирилади. Утмиш арбобларига нисбатан бундай икки хил муносабат, икки хил ҳикоят ва ривоят феодал ўрта асрига хос бўлган мафкуравий курашнинг бир кўринишидир. Бу кураш улуғ ҳаким

¹ И. В. Мегрелидзе, Народные предания о Шоте Руставели. Изд. АН СССР, М.-Л., 1938, стр. 5—6.

ва мутафаккир Абу Али ибн Сино ҳақида яратилган ҳикоят ва ривоятларда равшанроқ намоён бўлади¹.

Абу Али ибн Сино халқ орасида кенг шуҳрат қозонди, унинг тўғрисида кўп ҳикоялар яратилди. Булардан бир қанчаси ёзма асарларга, масалан Зайниддин Восифийнинг (1485—1532) «Бадойеул вақое» асарига киритилиб, қайта ишланди. Ибн Сино ҳақидаги ҳикоялар алоҳида мажмуа бўлиб, Қозон, Теҳрон, Истамбул, Тошкент ва бошқа жойларда китоб шаклида нашр этилди. Машҳур татар ёзувчиси Қаюм Носирий халқ оғзаки ижоди асосида «Абугалисина» ҳикоялар циклини яратди².

Ибн Сино кўпчилик ҳикояларда улуғ ҳаким, олим, донишманд халқпарвар ва адолатсизликка қарши курашган дойурак исёнкор сифатида тасвирланади, у кишиларни беморликдан, ўлимдан, харобалик ва жабрситамдан қутқариб қолади ва ҳоказо. «Ҳайвонга қалқон», «Илон қайт қилган сут», «Мен ҳўкизман», «Сезгирлик», «Узук», «Йигитнинг касали», «Фалаж давоси» ва бошқалар шулар жумласидандир³. Аммо реакцион доиралар томонидан яратилган ҳикояларда улуғ олим ва ҳаким сеҳргар, жодугар, фирибгар ва айёр сифатида тасвирланади, динсизлик ва даҳрийликда айбланади. Буни, жумладан, Азизнинг 1873 йилда Истамбулда босилган «Муҳайёлот (Қиссаи Абу Али Сино)» ва Зиёуддин Саидяхёнинг «Занжинаи ҳикмат (Ҳикояи Абу Али Ибн Сино)» номли авантюристтик роман тарзидаги ҳикояларида равшан кўриш мумкин. Бу тасодифий эмас. Маълумки, Ибн Синога қарши хуруж ва иғволар унинг ҳаёт давридаёқ бошланган эди. Бу хуруж ва иғволар кейинчалик ҳам реакцион гуруҳлар томонидан давом эттирилди ва кучайтирилди. Имом Ғаззолий (1058—1111) «Таҳофатул фалосифа» («Фалсафий тухфалар») асарида Ибн Синога қарши кураш очиб, унинг таълимотини зарарли деб эълон қил-

¹ Ибн Сино ҳақидаги ҳикоят ва ривоятлар А. Мирзоевнинг «Ҳикоятҳо оид ба Ибни Сино ва шахсияти ў» (Нашрдавтоқик, 1953) асарида тадқиқ қилинган ва кенг ёритилган.

² Қаранг: Қаюм Насыри, Абугалисина, Таткнигоиздат, Казань, 1957.

³ Зикр этилган бу ҳикоялар А. Ирисовнинг «Абу Али ибн Сино» (Тошкент, 1960) китобида ҳам берилган.

ган эди. 1160 йилда Бағдод халифасининг буйруғи билан Ибн Синонинг жуда кўп асарларининг нодир қўлёзма нусхалари куйдириб ташланади. Бу борада Ғарб реакционерлари ҳам Шарқ мутаассибларидан қолишмайдилар. Черков руҳонийси Якоб Фридрих Рейманн 1725 йилда ёзган «Атеизм ва атеистларнинг умумий тарихи» китобида Жордано Бруно ва Коперниклар билан бирга Ибн Синони ҳам худосиз деб атайди, уни таҳқир қилади.

Ўтмишнинг бошқа буюк арбоблари ҳам шунга монанд реакция, хуруж ва ифвога дуч келганлар.

* * *

Ўтмишнинг халқ оммаларига манзур бўлган ва кенг популярлашган буюк арбобларидан бири Алишер Навоийдир. Чунки Алишер Навоий доҳий санъаткор, истеъдодли шоир, донишманд олим, маданият ва давлатнинг тараққийпарвар арбоби, ўзбек адабий тили ва классик адабиётининг муассиси, буюк инсонпарвар ва маърифатпарвардир. Навоий асарлари халқнинг ўлмас маънавий—маданий хазинасига айланди. Навоий асарлари халқ билан бирга яшади, айримларининг халқ вариантлари вужудга келди, халқ суюкли фарзанди, истеъдодли шоир ва буюк донишманднинг бадий образини яратди. Халқ ижодиётидаги Навоийнинг сиймоси, шоирнинг бадий образи тарихий ҳақиқат билан халқ фантазиясининг омужга бўлиши негизда вужудга келди.

Алишер Навоий образининг вужудга келиши ҳамда такомилли замини ва босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Алишер Навоий бадий образининг асосий замини ва манбаи тарихий воқелик, Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг бой ва хилма-хил адабий ҳамда илмий меросидир. Алишер Навоийнинг сиймоси, унинг «сурати ва сийрати» шу мерос билан биргаликда гавдаланади.

2. Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг мизожи ва хислатлари ҳақида Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий, Зайниддин Восифий, Заҳириддин Бобир, Мирзо Ҳайдар, Фахриддин Али Сафий каби XV—XVI аср муаллифларининг қимматли маълумотлари, фикр-

мулоҳазалари бор. Булардан Хондамир Алишер Навоий ҳақида махсус асарлар ҳам таълиф этган. Мазкур муаллифларнинг асарларида тарихий факт ва маълумотлар билан биргаликда Алишер Навоийга бевосита ёки бавосита тааллуқли бўлган ҳикоят ва ривоятлар ҳам келтирилганки, уларда, кўпинча ҳақиқат билан ижодий тўқима чатишиб, мужассамлашиб кетган эди, Алишер Навоий тарих заминидан адабиёт оламига ўтиб, унинг бадий образи вужудга кела бошлаган эди. Бу хусусан Зайниддин Восифийнинг бир қатор ҳикоя-латифаларига хосдир. Хондамир, Давлатшоҳ Самарқандий ва бошқалар кўпроқ Навоийга алоқадор фактларни баён этиб, бу шахс ҳақида ўз фикр-мулоҳазаларини жиддий бир услубда баён этсалар, Восифий ҳазил-мутойиба ва ҳикоя-латифаларга ҳам кенг ўрин беради.

3. Афтидан, XV асрнинг ўзидаёқ халқ оғзаки ижодиётида ҳам Алишер Навоий ҳақида турли ҳикоят ва ривоятлар пайдо бўла бошлаган, улар билан китобий ҳикоя ва латифалар бир-бирига жуда монанд бўлиб, оғзаки ижод сифатида пайдо бўлган айрим ҳикоя ёки латифа китобатга киргани каби, айрим китобий ҳикоя ёки латифалар оғзаки ижод сифатида ҳам кенг тарқала бошлаган. Масалан, Зайниддин Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асаридаги айрим ҳикоялар, шунингдек Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф»идаги баъзи ҳикоялар айна чоғда халқ оғзаки ижодиётининг ҳам бисотидир, уларда китобийлик билан оғзаки ижоднинг кескин чегараси йўқ.

Афсуски, ўтмишда Алишер Навоий ҳақида халқ яратган асарларни ёзиб олиш одат бўлмаган. Нашр этилган ҳикоя ва латифалар эса яқин 40—50 йил ичида ёзиб олинган. Улар Навоий замондошлари асарларидаги ҳикоя ва латифалардан катта фарқ қилади. Навоий ҳақидаги кейинги оғзаки ижод асарларида тарихий фактлар билан бадий тўқима таносиби ўзгариб кетгани, бадий фантазияга нисбаган кенг ўрин берилгани, айрим тарихий фактлар эркин баён этилгани ва баъзи тарихий шахсларнинг сиймоси хийла бошқача талқин этилганини кўрамиз. Халқ ўз ижодиётида Алишер Навоийни комил ва идеал бир инсон каби мужассамлантириш мақсадини ўз олдига қўяр экан, баъзи тарихий фактларга эркин муносабатда бўлади. Гарчи

бундай ҳолларда халқ ҳикояси тарих заминидан бирмунча йироқлашса-да, лекин у халқнинг мақсад-муддао ва орзу-армонлари оламига янада яқинлашади. Бундай ҳодиса умуман фольклорнинг табиатига хос бўлган бир хусусиятдир.

Шундай қилиб, Алишер Навоий сиймоси акс эттирилган асарларни иккига — китобий ва халқ оғзаки ижоди асарларига ажратамиз. Аммо таъкидлаб ўтилганидек, китобий ҳикоя ва латифаларнинг бирмунчасида халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар ҳам мавжуд бўлиб, уларнинг мисолида биз XV—XVI аср фольклори намуналарини ҳам кўрамиз.

4. Совет адабиёти Алишер Навоий образи инкишофида ҳам янги ва юқори бир босқич бўлди. Алишер Навоий ҳақида турли жанрда бир қатор асарлар яратилди. Булардан «Навоий» романи (Ойбек) ва «Алишер Навоий» драмаси (Уйғун ва Иззат Султон) совет адабиётининг тарихий жанрдаги энг қимматли асарлари сирасига қўшилди. Совет ёзувчилари Алишер Навоий образини яратишда тарихий манбалардан, Навоий мероси ва унинг замондошлари асарлари билан бирга фольклор материалларидан ҳам ижодий фойдаланиб, Навоий ҳақидаги халқ ҳикоят ва ривоятларига янгича умр бағишладилар.

КИТОБИЙ ҲИКОЯ ВА ЛАТИФАЛАРДА АЛИШЕР НАВОИЙ

Алишер Навоий ҳақидаги китобий ҳикоя ва латифаларни XV—XVI асрлар адабиётидаги ҳикоя ва латифаларсиз, шу жанрга хос бўлган хусусиятларсиз тўла тасаввур этиб бўлмайди. Кичик ҳикоя ёки латифа Шарқ халқлари адабиётида кенг тарқалган ва хийла оммабоп бўлган жанрлардан. Бу жанрдаги асарлар тарихий воқеа, прототип асосида ҳам, ижодий тўқима тарзида ҳам яратилаверган. Лекин ҳар икки ҳолатда ҳам ҳаётийлик, турмуш тажрибаси, ўғит, панд-насиҳат ҳикоянинг асосини ташкил этган. Бундай асарлар одатан ҳажм жиҳатидан муъжаз бўлиб, уларга ҳазил-мутойиба, аския ва чандиш, бадеҳа ва ҳозиржавоблик хусусиятлари хосдир. Ҳундай ҳикоялар халқ оғзаки ижодиётидан ёзма адабиётга, китобий адабиётдан

фольклорга ўтиб бораверган. Маданий доирада тўқилган ҳикояларда ҳам халқ оғзаки ижодига хос хусусиятлар сингиб кетган, шунинг учун ҳам улар оғиздан-оғизга ўтиб тарқалган, аноним (муаллифи номаълум) асарлар сирасига кирган. Шундай ҳикоя ва латифалардан иборат махсус китоблар ҳам вужудга келган. Муҳаммад Авфийнинг «Жавомеъул ҳикоёт», Убайди Зоконийнинг «Дилкушо», Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут тавоиф» каби асарлари шулар жумласидандир. Ҳикоя ва латифалар адабий, тарихий, саргузашт ва бошқа типдаги асарларда, ҳатто илмий китобларда кенг фойдаланилган. Ибратомиз ҳикоя ёки ҳазиломиз латифа асарнинг мазмунини бойитган, завқшавқ бағишлаган. Шайх Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон» каби асарлари ибратомиз ҳикоя ва ҳазиломиз латифалар асосида вужудга келди. Ҳикоя ва латифа ўзбек классик адабиётида ҳам кенг ўрин тутган. Рабғузийнинг «Қиссаул анбиё», Хожанинг «Мифтоҳул адл» ва «Гулзор» каби китоблари, Навоий ҳикоялари, «Гулистон», «Бўстон», «Баҳористон» таржималари ва бошқалар шуни кўрсатади.

Ҳикоя ва латифа Алишер Навоий яшаган XV асрда ҳам кенг тарқалган, ҳаммабоп, ҳозиржавоб жанрлардан бири бўлган. Турли доира ва тоифадаги кишилар мавжуд ҳикоя ва латифалардан фойдаланганлар, уларни пардозлаганлар, бир қисмини қайта ишлаганлар. Шу билан бирга, XV асрнинг ўз ҳикоя ва латифалари пайдо бўлган, уларнинг анча-мунчаси конкрет воқеалар асосида, прототиплар асосида яратилган. Ҳикоя ва латифа суҳбат ва йиғинга доимо ҳамроҳ бўлиб, кўрк бағишлаган, кишилар зарофат ва сўзамоллик, бадеҳа ва ҳозиржавоблик кўникмаларини эгаллаганлар.

Алишер Навоий ҳикоя ва латифани, бадеҳа ва ҳазил-мутоибани жуда хуш кўрган, ҳамсуҳбатларининг хушчақчақ юморидан завқланиб, ўзи ҳам ширингуфторлик қилган. Лекин у одоб доирасидан йироқ, беандеша ва ғаразомиз ҳазил-мутоибани ёқтирмаган. «Навоий замонасида, — дейди С. Айний, — ижтимоий аҳамиятга эга бўлмаган одобсиз шахсий ҳажв, латифалар кўп бўлган. Лекин шу билан бирга, ижтимоий фойдали ёқимли ҳажв ва кўнгулочар латифалар айтиш забардаст олим ва шоирларнинг оддий бир иши бўлиб

қолган эди...»¹. Ҳаз замонасидаги ҳажв ва ҳазил-мутойибага Навоийнинг муносабати, жумладан унинг «Мажолисун нафоис» асарида Мавлоно Абдулвосеъ ҳақида сўзлаган ўрнида равшан ифодаланган. «Мавлоно Абдулвосеъ,— дейди Навоий,— иншо фанида моҳир, бағоят сабукруҳ кишидир... Зурафо анинг бирла мутойиба кўп қилурлар. Ул ширин изтироблар қилурки, яна мужиби ҳазл бўлур, сафоҳат қилса ҳам элдин қутулмас. Анга бу мансаб Хўжа Маждиддин Муҳаммад давлатидин етишти. Дерларки анинг учун беш юз байтдин ортуқ ҳажви бор ва сойир халқ учун минг байтдин ортуқ...»².

Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкиратуш-шуаро»), Заҳириддин Муҳаммад Бобир («Бобирнома»), Мирзо Ҳайдар («Тарихи Рашидий») ва бошқаларнинг маълумотича, нозик табиатли киши бўлган, ўринсиз гап ва хатти-ҳаракатдан аччиғи келиб, тез хафа бўлган, нохуш кишиларни ўз мажлисига йўлатмаган. Алишер Навоий мизожидаги бу хусусиятларни айрим кишилар давлат ва мансаб кибри ғурурига йўйганлар. Аслида эса нозик табиатлилик Навоийнинг туғма хислати бўлган. «Алишербекнинг мизожи,— дейди Бобир,— нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридан тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий (туғма— Н. М.) экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мизож экандур»³.

Алишер Навоийнинг ҳазил-мутойибага муносабати, унинг юмори, бадеҳагўйлик, ҳозиржавоблик, зарофат ва бошқалар борасидаги сифатлари ҳақида конкретроқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг ўз асарларидан, «Мажолисун-нафоис», «Хамсатул-мутаҳаййирин» ва бошқалардан бир неча парча келтирамиз. Зотан, Навоий ҳақидаги замондошларининг ҳикоя ва латифалари ўз хусусиятлари билан Навоийнинг ўз юморига, содир бўлган воқеани ҳикоя қилиш манерасига ҳам ўхшаб кетадиким, бу ҳикоя ва латифаларнинг Навоий давридаги жанр ва услуб муштаракликларини ёритиш учун муҳим аҳамиятга эгадир.

¹ Айни, Алишер Навои, с. 168.

² Мажолисун-нафоис, 155-бет.

³ Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Бобирнома, ЎзФАН, Тошкент —1960, 233-бет.

«...Турфа буким Хўжа Муҳаммад Тойбодиким, бир қарн ул ҳазратнинг (Жомийнинг — Н.М.) махсус мулозимини эрди, назмларидин бир байт билмас, ва билса ҳам назм эмас ва насрларидин бир нукта фаҳм қилмас ва қилса ҳам мақсудга мувофиқ демас. Боракалло, камолу қобилият мунча ўқ бўлғай...»¹

«Хамсатул мутаҳаййирин»дан бир эпизод. Бир вақт Навоий уйида зиёфат бўлиб, унда Султон Ҳусайн ҳам иштирок этади ва Жомийга нозу неъматлардан насибасини юборишга қарор қилинади. «...Қарор анга туттиким, Хожа Деҳдор элтгай. Элтган нималар орасида ҳамоноким бир эътидоидин ташқари семиз қўй учаси дағи бор эрмиш. Хожа деҳдор андинким, фарти иштиҳодур, ул уча таърифидида муболаға андоқ қилмиш бўлғайким, аларга андин Хожанинг рағбати, балки ортуғроқ тамаи маълум бўлмиш бўлғай. Демиш бўлғайларким: «Ўлтур ва машғул бўл». Хожа андоқ пешакорлар ул таомни емоқда кўргузмиш бўлғайким, аларга бу рубойини айтурға боис бўлмиш бўлғай.

Рубой:

Эй, Хожа, маро зи лутфи худ парпарвардӣ,
З-овардани пушти дунба фарбеҳ кардӣ,
Биншастӣ-ю дунбаро ба рағбат хўрдӣ,
Бурди ба шикам ончи ба пушт оварди...»²

Энди «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад»дан бир кечмиш воқеа баёнини келтирамиз.

«Анинг (Паҳлавон Муҳаммаднинг—Н.М) зеҳн ва закоси латофатидин ва ҳофизаси тезлиги ва зарофатидин бир неча калима хотирға келур; адо қилмоғи холи аз муносабате эмас. Султон Абусаид Мирзо замонидаким, Хуросон аҳли Самарқанд аҳлиға асир эрдилар ва ҳар навъ зулм ва тааддики, алардин воқеъ бўлса бу асирлар мутеъ ва фармонпазир.

Бу фақирни айни ифлос ва фалокат ва сарнавиш ва ранжур иш Машҳад сори торгиб элтти ва анда ёнгандин сўнгра мафосил марази жори бўлиб, бир гўшада

¹ Мажолисун-нафонс, 84-бет (Мавлоно Жомий фаслидан).

² Алишер Навоий, Асарлар, 5-н туртинчи том, 20—21-бетлар. Рубойнинг мазмуни: Эй Хожа, мени ўз лутфинг билан парвариш қилдинг, қўй қуйруғини олиб келиш билан семиртирддинг, ўтириб рағбат билан қуйруғини еб битирдинг, нимаики орқалаб келган бўлсанг ўшани қорнингга солиб олиб кетдинг.

Йиқилдим. Иттифоқо Паҳлавон хизматлари ҳам ул айёмда Машҳадда эрди. Бу фақирнинг ҳолидин хабар топгондин сўнгра ҳар кун қадам ранжа қилиб, улча қоидаи шафқат ва ёрлиғ ва тариқи муҳаббат ва гам-хорлиқ бажо келтурур эрдилар — ангачаки мараз дафъ бўлди... Қазоро, бир кунким, саҳари фақир шу шеърни айтиб эрдиким, матлаи будурким:

Ҳар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ҳар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур.

Ва бу шеър етти байт эрди ва мусавада қилиб жайбимга солиб эрдим ва ҳануз кишига ўқумайдур эрдим ва кўрсатмайдур эрдим... (Кейин сўз Лутфий ва Насимий хусусида давом этади.)

...Паҳлавон эътироз юзидин киноятимиз дедики:

— Раво бўлғайки, Сайид Насимий борида Лутфий назмини писанд қилгайсен ва ҳод улким, Сайид Насимийнинг назми зоҳир юзидин мажоз тариқиға шомилдур ва маъни юзидин ҳақиқат тариқиға ва юқори битган байтни ўқудиким, фақир бу саҳар айтиб эрдим. Чун матлаъни ўқиди, ўзга абъётин ҳам мутаоқиб баён қилди ва тахаллусиким, ва навъ воқеъ бўлубтурким:

Гар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ, ажаб, невчунки хом этган киши ранжур эрур.

Навоийни Насимийға тағйир бериб ўқуди ва филвоқеъ бу байтда Навоий лафзидин Насимий лафзи муносиброқдур ва фақир мутаажжиб бўлдум. Оқистароқ илгимни жайбимга элттим ва мулоҳаза қилдим: ўзум битиб жайбимга солгон мусаввадада мавжуд эрди. ҳайрат ва таажжубим ортти. Ва Паҳлавон ҳамул айтган сўзни иода қиладур эрди ва ул шеърнинг абётин мукаррра ўқур эрди... Зарурат юзидин сўрдумки:

— Бу шеърни қачон ёд қилиб тутуб эрдинг?

Дедики:

— Ун икки йил бўлғайки, Бобир Мирзонинг мажлисида бу шеър ўтар эрди, менга бағоят хуш келди, битиб олиб ёд туттум.

Бори ҳар ҳол била букун ўтти, ўз такъясиға борди. Тонгла ҳамул дастур била яна келди, яна суҳбат бўлди, яна бу сўз ораға тушти. Яна фақир сўрдум ва илҳоқ

қилдимким, бу иш кайфиятин маълум қилғаймен. Бу қатла худ дедими:

— Ул вақтки, мен бу шеърни ёд туттум, куштигирлардин ҳам нечаси бор эрдилар, (алар) ҳам ўргандилар,— деб уч-тўрт пиёда сорт куштигирники, анинг била келиб эрдилар, тилаб дедими: «Ўқунг, андоқки менинг била ўрганиб эрдингиз». Алар дағи пайдарпай равон ўқудилар. Фақирға таажжуб устига таажжуб воқеъ бўлди ва Паҳлавон сўзи сидқида муболаға қилур эрди. Агарчи муболаға ҳожат эмас эрди, невчунким, сидқи даъвосида неча тонуқ ҳам ўткарди.

Оқибат андоқ маълум бўлдимки, эгнимни улайдурфонда жайбимда қоғоз кўрубтур, оҳисталиқ била ул қоғозни чиқориб кўрубтур ва маълум қилибдурки, ушбу яқинда айтилғон шеърдур. Ул қоғозни очуқ ёнида қўюбдур ва ёд тутубдур ва чирмаб жайбимға солибдур. Оқшомки, такъясиға борибдур, куштигирларига таклиф била ўргатибдур ва буюрубдурки, эҳтимоми тамом била такрор қилибдурларки, ўқур чоғда равон ўқуғайлар.

Паҳлавоннинг ул навъ ғариб ишлари ва ажиб зарофатларики, табъға мужиби таажжуб ва ақлга боиси тахайюр бўлғай — кўп эрди»¹.

Навой баёноти бир неча жиҳатдан аҳамиятлидир:

1. Унда Абусайид ҳукмронлик қилган давр ҳақида маълумот берилган ва Абусайид адолатсизликларига қарши Навойнинг норозилик кайфияти ифодаланган;

2. Баёнот автобиографик аҳамиятга эга бўлиб, Навойнинг йигитлик палласи, Машҳадда кечирган оғир кунлари ҳақида маълумот беради.

3. Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳазил-мутойибаси Навой даври зиёлилари, илм-урфон ва санъат-адабиёт аҳллари доираси учун характерли ҳазил-мутойибадир;

4. Кечмиш воқеа Алишер Навой томонидан худди бир бадий асардек завқ-шавқ билан ифодаланганки, уни воқеий ҳикоя деб ҳам атамоқ мумкин. Баён усули ва услуби жиҳатидан бу воқеий ҳикоя билан Навойнинг ҳамма замондошларининг шу зайлдаги бошқа ҳикоялари маълум муштаракликка эгадир. Бу Алишер Навой ҳақида унинг замондошлари ёзиб қол-

¹ Алишер Навой, Асарлар, Ҷн тўртинчи том, 97—100-бетлар.

дирган ҳикояларга ҳам тааллуқлидир. Бинобарин, Навоий ҳақидаги унинг замондошлари асарларида берилган ҳикояларга ўтишдан олдин Навоий даври юмори — тўғриси юмористик воқеий ҳикоялардан бир неча мисол келтирамиз. Бу мисолларни ўзга муаллифлардан эмас, балки Навоий асарларидан, «Мажолисун-нафоис» ва «Хамсатул-мутаҳаййирин»дан келтирамиз.

«Мавлоно Масиҳий... дерларки Каъба сафарига Мавлоно бодияда ҳорғон маҳалидаким, Мўғилон яғочи кўланкасида аёғидин тикан суғурурға машғул экандур. Қофила шўх табъларидин бири бу байтни деб-турким:

Аз ранчи раҳи дуру сархори Мўғилон,
Аз омадани Каъба пушаймон шуда боши»¹.

Мавлоно Соғарий ҳақида. «Хамсатул-мутаҳаййирин»дан:

«Алар (Мавлоно Жомий — Н.М.) Соғарий била кўп мутойиба қилурлар эрди. Бир кун алар хизматида мавлоно Соғарий ҳозир эрди. Алар анинг шеърин таъриф қилур рангда анинг билан мутойиба қилур эрдилар. Ва мавлоно Соғарий ўз шеърин бағоят эҳтимом юзидин карру фар² била ўқуғувчи эрди. Андоқки, бир оз нима бевуқуфроқ киши қошида ўқуса эрди, кўп яхшилиққа ўткарур эрди. Фақир ўқумоғин ҳам таъриф қилдимким, бовужуди хўб айтмоқ хўб ҳам ўқур. Алар табассум била айттиларким: «Бизга мундоқ бозий берур». Алар бу қитъани айтиб эрдиларким:

Қитъа:

Соғарӣ мегуфт: дуздони маони бурдаанд —
Ҳар кучо дар шеъри ман як маънии хуш дидаанд.
Дидам аксар шеърқоашро яке маъни надошт,
Рост гуфтаст ин ки маъниқоашро дуздидаанд»³.

¹ Мажолисун-нафоис, 28-бет. Байтнинг мазмуни: Узоқ йўл ва Мўғилон тикани машаққатидин Каъбага келганингдан пушаймон бўлгандирсан.

² Карру фар — дабаба, ҳашамат, кибр-ҳаво.

³ Алишер Навоий, Асарлар, ўн тўртинчи том. 19-бет. Қитъанинг мазмуни: Соғарий айтар эди: маъно ўғрилари менинг шеъримда бирон яхши маъно кўришса, ўғирлаб олишар эди. Мен аксар шеърларин кўрдим, бирон маънисини йўқдир, маъносини ўғирлаганлар деб тўғри айтган экан.

Ниҳоят, Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асаридан шу давр юморининг бир қатор хусусиятларини ўзида жам этган бир ҳикоянинг қисқача баёнини келтирамиз.

Бир вақт шоирлардан Субҳий, Убаҳий, Ҳаётӣ ва Райҳоний саёҳатга чиқиб, Шервонга етиб келадилар. Бу ёш ва шўх шоирларнинг маблағи тугаб қолади. Улар Шервон шоҳига мурожаат қилиб, ҳажга кетаётган эдик, пулимиз тугаб қолди, мадад берсангиз, деб илтимос қиладилар. Подшо уларнинг ҳар бирига 100 тангадан инъом беради. Шоирлар майхонага бориб, охирги тангага қадар ҳаммасини сарф қилиб, бир неча кун Шервонда қолиб кетадилар. Охируламир иш шу даражага бориб етадики, йўлни давом эттириш уёқда турсин, мусофир шаҳарда қолмоқ ҳам мушкуллашади, емоқ-ичмоққа ҳеч нарса қолмайди. Ниҳоят, Субҳийнинг маслаҳати билан озгин ва рангпар шоир Райҳонийни «ўлди»га чиқариб, ҳамроҳларимиздан бири бетоб бўлгани учун йўлга чиқолмадик, берган пулингиз тугади, ҳамроҳимиз ўлиб қолди, уни дафн этмоқ учун сиздан ёрдам сўраймиз, деб подшоҳга мурожаат қиладилар.

Подшо минг танга беради, ўликни дафн этишга кўмаклашмоқ учун садр ва бир неча мулозимларини юборади.

Шоирлар «ўлик»ни ювиш учун келган ювғучини қабул қилмай, бизнинг вилоятимиз одатига кўра, ўликни унинг ўз ёр-биродарлари ювади, деб ўзлари «ўлик»ни «ювиш»га киришиб кетадилар. Шу аснода Райҳонийга бир мушт туширадилар, у ўрнидан сапчиб туриб кетади, шериклари эса «ўлик тирилди» деб шовқин соладилар.

Воқеа подшоҳга бориб етади, у «тирилган мурда»ни кўрмоқ истаги билан шоирларга тахти равонини юборади ва Райҳонийдан сўрайди:

— Эй Райҳоний, сен у дунёдан келдинг, менинг отам ҳақида нима хабар олиб келдинг?

— Шоҳо, маъзур тутинг, фақир дўзахга бориб етмадим ва сизнинг отангизни кўрмадим.

Подшо кулди, унга инъом ва иноят бағишлади¹.

¹ Бадоеул-вақое, 1143—1148-бетлар. Устод Садриддин Айний «Алишер Навоний китобида шу ҳикояни баён этиб, ўлган шоирни Ҳаётӣ деб айтади (169—170-бетлар). С. Айний фойдаланган «Бадоеул-вақое» нусхасида шу зайлда бўлган.

«Бадоеул-вақое»даги шоирлар саргузаштини мустасно қилганда, ҳикояларда воқеанинг ўзида бевосита ҳазил-мутойиба, юмор ёки сатира йўқ. Улар оддий ҳаёт лавҳалари. Аммо «бадий ишлов»дан кейин бу оддий ҳаёт лавҳалари ҳазил-мутойибага айланиб, юмористик (баъзан сатирик) моҳиятга эга бўладилар. Воқеа муносабати билан битилган ёки бадеҳа тарзида айтилган шеър (баъзан фавқулодда насрий ибора) туфайли ёхуд воқеани кўрган — эшитган шахснинг «бадий ишлов» билан баён этиши туфайли у ҳазил-мутойиба тусини олиб, ҳикояга айланади.

Биринчи ҳикоя: Мавлоно Масиҳий Каъба сафаридан Мўғилондаги бир дарахт соясига ўтириб олиб, оёғларини тиканак ва зирапчалардан тозалаётган бўлади. Оддий бир лавҳа, одатдаги бир эпизод. Аммо шу оддий бир лавҳа, одатдаги эпизод «шўхтабъ»лардан бирининг «Узоқ йўл ва Мўғилон тикани машаққатидан Каъбага келганингдан пушаймон бўлгандирсан» кинояли байти билан юмористик тус олади, «ҳаётдан адабиёт олами»га ўтиб, ҳикояга айланади. Лавҳа ҳикояга айланмаганда, Навоий уни «Мажолисун-нафис»да баён этмаган бўларди...

«Бадоеул-вақое» да шоирлардан Субҳий Убаҳий, Ҳаётий ва Райҳонийлар ҳақидаги ҳикояда воқеанинг ўзи комик моҳиятга эга, уни яхшилаб баён этилса бўлгани. Восифий эса истеъдодли шоир бўлиши билан бирга, ҳазил-мутойибанинг устаси, моҳир ҳикоячи ҳам эди. Ҳикоянинг адоси кулги, ҳазил-мутойибанинг куч-қудрати ва унинг қаҳр-ғазабни ҳам енга олишини кўрсатади. Бундай хусусият халқ юморига, хусусан аския санъатига хосдир. Халқда «қофияси келса, отангни ҳам аяма» деган нақл бекорга айтилмаган.

Биз ҳазил-мутойиба, зарофат, бадеҳа, ҳозиржавоблик, сўз ўйини ва шеърят туфайли воқеий ҳикояларнинг пайдо бўлишини кўрдик. Прообраз асосида вужудга келган ҳикояларда бадий тўқима, муболаға ва фантазия маълум даражада чегараланган бўлса, тўқима образлар асосида яратилган ҳикояларда ҳикоячи ҳар жиҳатдан кенгроқ имкониятга эга эди. Лекин ҳар икки турда ҳам ҳазил-мутойиба, аския ва сўз ўйини бўлиши матлубдир. «Новелланинг бу жанри,— дейди проф. А. К. Боровков латифалар ҳақида сўзлаб,—

суюкли ва кенг тарқалган бир жанрдир. Аскиячилик, Ҳирот адабий муҳотида бўлгани каби, ҳозир ҳам Урта Осиёда маҳорат сифатида эътироф этилади. Адабий латифалардан анчасининг шуҳратли Навоий ва Жомий номлари билан боғланган бўлиши таажжубланарли эмас. Чунки ўткир зеҳнлик ва ҳозиржавоблик юқори адабий заковатнинг белгилари ҳисобланган¹.

* * *

Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг фазилат ва хислатлари ҳақида маълумот берувчи манбаларда Навоий билан бевосита ёки бавосита алоқадор бўлган ҳикоя, латифа ва нақллар бор! Алишер Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритишда навоийшунослик бу ҳикоя, латифа ва нақллардан ҳам кенг фойдаланмоқда, булар санъат ва адабиётда Алишер Навоийнинг бадиий образини яратишга ўз улушини қўшмоқда. Шу жиҳатдан қараганда хусусан Хондамирнинг «Мақоримул-ахлоқ» ва Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асарлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

Хондамир «Мақоримул-ахлоқ»да Алишер Навоий билан бевосита ёки бавосита алоқадор бўлган 17 ҳикоя, 10 латифа ва мутойиба келтиради. Ҳикоялар асарнинг 9 боб (мақсадига ва хотимасига киритилган бўлса, латифа ва мутойибалар унинг «Ўнинчи мақсад»ини ташкил этади. «Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси ҳақида» деб номланган «Биринчи мақсад»да икки ҳикоя берилган. Биринчисида Алишер Навоийнинг «Мунажжим чақириб, пайтнинг яхши-ёмонлигини ҳозирда текширишнинг фойдаси йўқ. Чунки пайт мувофиқ бўлса ё бўлмаса ишни ҳам кечиктириш мумкин эмас ва тезлик билан ҳаракат қилиш лозим...»² деган сўзларини қабул этган Ҳусайн Бойқаронинг Хуросонни босиб олмоқчи бўлган Мирзо Ёдгор Муҳаммадга қарши қўшин тортиб, унга шикаст бериши баён этилса, иккинчисида Ҳиротни эгаллаб олган Ёдгор Муҳаммаднинг Алишер Навоийнинг доно тadbири туфайли қўлга олиниши ҳикоя қилинади. Демак

¹ А. К. Боровков, Наваи и Джами в народном предании, изд. АН СССР, Отд. лит. и яз., 1947, том VI; вып. 6, стр. 482.

² Хондамир, Мақоримул-ахлоқ, Тошкент — 1947, 34-бет.

Ёдгор Муҳаммадга қарши курашдан берилган икки эпизодда ҳам Алишер Навоийнинг роли катта бўлиб, булар боб — мақсаднинг номи — «Ақл ва идрокнинг шараф ва даражаси»га мувофиқдир. «Меҳрибонлик ва марҳамат баёнида» деб номланган «Еттинчи мақсад»да Алишер Навоийнинг шафқат ва марҳаматини таъриф ва тавсия этувчи беш ҳикоя (III—VII ҳикоялар) баён этилган. III ва IV ҳикояларда Алишер Навоийнинг шафқати ва доно тадбири туфайли ўлимга маҳкум этилган бир неча асир ҳаётининг сақлаб қолиниши баён этилса, V ҳикояда Навоийнинг қайта-қайта илтимоси туфайли Ҳусайн Бойқаронинг Хоразмни обод қилиш мақсадида у ерга уч минг хонадонни Хуросондан кўчириш ҳақидаги ўз буйруғини ўзгартиргани айтилади¹. Кейинги икки ҳикояда одил шоҳ ҳақида «Чумолига ҳам озор бермайди» дейилгани қабилида, Марвда чодирга ин қўйган бир ғуррак болаларини учирма қилмагунча чодир йиғиштирилмасин деб Хожа Ҳасан Бахтиёрга топшириқ берилгани, таҳорат пайтида илашган чумолини қайта ўз инига яқин қўйиб келиб, кейин намоз учун масжидга киргани баён этилади. «Тавозуънинг фазилати ҳақида» деб номланган «Саккизинчи мақсад»да Алишер Навоийнинг камтарлик билан давлат ҳужжатига «ундан қуйроққа ҳеч ким муҳр босолмайдиган» ерга муҳр босиши (VIII ҳикоя) ва Хожа Ҳусайн Кирангий «Сен илгари мавлоно Муҳаммад Муаммой навкарлари қаторида эдинг» деганидан ор қилиб шикоятга келган Қутбиддин Хавофийга:

«Мен илгари Амир Султон Ҳасан навкари эдим, ҳозирда эса амирлик мансабига эришувим ва ноиблик баланд даражасига етишувимга қарамасдан, шу билан бирга, у кишининг мулозаматидан ор қилмайман, балки агар муяссар бўлганда эди, кўпдан-кўп хизмат шартини бажо келтириб, ўзимни у кишининг қуллари жумласидан санардим», деб насиҳат қилиши (IX ҳикоя) берилган. Тўққизинчи мақсад «Карам ва саховатнинг шарафи ҳақида» деб номланади. Алишер Навоийнинг олий ҳимматини таъриф ва тавсиф этган Хондамир бу бобда шу мазмунга мувофиқ беш ҳикоя (X—XIV ҳикоялар) келтиради. X ҳикояда Абу

¹ Макоримул-ахлоқ, 90-бет.

Саид Мирзо даврида моддий жиҳатдан қийналган Навоийнинг охирги тангасини бир тиланчига хайр қилгани ва кейин унинг ёлғончи ҳамда сурбет эканини билгани¹, XI ҳикояда Навоийнинг ўзига тегишли Хайрбод қишлоғини уни ёқтириб қолган Бадиуззамонга тортиқ қилиши, XII ҳикояда «мамлакатнинг баъзи эҳтиёжлари учун Сабзавор қалъасига бир миқдор эҳтиёж ғалла тўпламоқчи бўлган» шаҳзода Муҳаммад Муҳсин Мирзога ўз ихтиёри билан Сабзавордаги ғаллаларини инъом қилгани, XIII ҳикояда бир савдогардан ўн беш минг динор кепакий қарз олиб мушкул аҳволга тушган бир хожазоданинг ҳожатини чиқариб, унинг Ҳалабдан Маккага томон сафарини давом эттиришга кўмаклашгани, XIV ҳикояда эса Амир Бурҳониддин Атоуллога «Ихлосия» яқинидан бир ҳовли-жой тортиқ қилгани баён этилади. Хотимада яна уч ҳикоя келтирилган. XV ҳикояда Аҳмад Суҳайлийнинг Султон Аҳмад Мирзога бағишлаб ёзган қасидасини тузатиб бериш учун Навоий ҳузурига олиб келгани, Навоийнинг «Мақталувчининг исми билан безалган байтдан кейин, сўзни бир-бирига боғлаш учун, яна бир байт керак» деб айтиши ва иккалалари ҳам байт ёзишга киришгани ва иттифоқо байтнинг таворуд (бир хил) чиқиши, XVI ҳикояда «бир неча бети йўқолган» қуръон нусхасининг муносиб равишда тикланиши ва ниҳоят XVII ҳикояда Хожа Носириддин Убайдулло ўғли Хожа Яҳёнинг хатти-ҳаракатидаги «нуқсон» қораланади ва ота-боболари изидан бормагани айтилади.

Шундай қилиб, Хондамир Алишер Навоийнинг сифат ва фазилатларини таъриф-тавсиф қилар экан, бобларнинг моҳиятига мувофиқ бирор эпизод ёки воқеани ҳикоя қилади. Гарчи Навоийнинг таъриф-тавсифи учун муаллиф муболаға ва турли орттирмалардан кенг фойдаланса-да, фактик воқеани айнан баён этади. Биз муаллифнинг воқеага муносабати ва уни баҳолашига танқидий қарамоғимиз мумкин, ammo фактик воқеанинг ўзига шубҳа билан қарашнинг ҳожати йўқ. Бинобарин, ҳикоялардаги фактик

¹ Хондамир Навоийнинг олий ҳимматлигини бўрттириб кўрсатиш мақсадида Жомийнинг «Баҳористон»идан Ҳотами Той ҳикоясини келтиради.

маълумотлар Навоий биографияси ва унинг шахсини ўрганиш ҳамда ёритишда ниҳоятда қимматли ва ишончли манбадир. Бадиий жиҳатдан қараганда, «Макоримул ахлоқ» даги ҳикояларнинг кўпчилиги хийла заиф бўлиб, улар «бадиий ишлов» дан чиқмаган. Муаллиф фактик воқеани айнан сақлаб қолиш мақсадида «бадиий ишлов» га ортиқча эътибор бермаган, у «жиддий услуб» ни мувофиқ кўрган. Лекин шунга қарамай, айрим ҳикоялар (икки асирни ўлимдан сақлаб қолинганини баён этувчи II ҳикоя, гуррак ҳақидаги VI ҳикоя ва бошқалар) воқеий ҳикоя жанри талабларига жавоб бера олади. Ҳар қалай «Макоримул ахлоқ» даги ҳикоялар Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир факт ва воқеаларнинг «ҳаётдан адабиёт оламига ўтиши» ибтидоси эди. Улар орқали биз Навоий шахси ва сиймосини янада тўлароқ тасаввур этамиз.

Унингчи мақсад «Латифалар ва мутойибалар» деб номланган. Муаллиф бобни ҳазил-мутойиба ва унга муносабат ҳақидаги мулоҳазалари билан бошлайди.

«...Гоҳо дин бошлиқлари ва шайхлик сулукидаги кишилар ҳазил-мутойиба қилишар ва латифалар дурини баён ипига тизар эдилар, балки пайғамбардан ҳам кўпгина мазахомиз сўзлар нақл қиладилар ва халойиқ оғзида мазкур бўлиб туради. Ҳақиқатан, узлуксиз жиддий сўз дил ойнасини хиралаштиради, ҳазил йўсинли сўзлардан бошқаси уни равшан қилолмайди. Чунончи, ҳақиқат эгаси ҳазрати Махдумий (Жомий — Н. М.) бу хусусда назм билан шундай деганлар:

Қитъа:

Гар муқбиле мазох кунад айби ў макун,
Феълияти он ба қондаи ақлу дин мубоҳ.
Дил оина асту кулфати жидд занги ў,
Он зангро чи имкони сайқал ба жуз мазох¹.

Бу муқаддимани келтиришдан ғараз шуки, ҳазрати Султоннинг дўсти давлат эгаси Олий Ҳазрат (Навоий—

¹ Қитъанинг мазмуни: улуғ киши мазах қилса, уни айблама, бу хилдаги иш ақл ва дин қондасида мумкиндр. Дил ойнадир, такаллуфли жиддият ойнанинг зангидир, у зангни мазахсиз сайқаллаш мумкин эмас.

Н. М.) баъзан ширин тилни мазах ва мутойибага очарди ва муносиб ўринларда латифасимон сўзларни баён ипига тортарди. Бундай сўзлар олий ҳазратнинг нозик зеҳни ва муборак фикрининг юқори даражали ўткир эканлигига далолат қилганлигидан, улардан бир хилларини ёзишга журъат қилинади»¹.

Демак, Хондамир ўринли ҳазил-мутойибага ижобий муносабатда бўлиб, Навоийнинг ҳам «муносиб ўринларда латифасимон сўзларни баён ипига» тортишини таъкидлайди. У Навоийнинг фаолияти билан боғлиқ жиддий воқеаларни «ҳикоя» номи билан бошқа бобларда берган бўлса, ҳазил-мутойибани бир бобга бирлаштиради. Лекин «улардан бир хилларини ёзишга журъат» қилиб, жами ўнта латифа ва мутойибани ҳикоя қилади. Ҳикояларда Навоийнинг фаолиятдан бирон лавҳа баён қилинса, унинг ақл-иродаси, шафқат ва марҳамати, ҳиммат ва саховати каби фазилатларни кўрсатувчи воқеалар нақл этилса, латифа ва мутойибаларда Навоийнинг лутф қўллаши, зарофати ва ҳозиржавоблиги ифода этилади. Лутф қўлланган ёки нозик нукта ишлатилган кичик лавҳа (ёки воқеа) латифа деб номланган. Шу жиҳатдан қараганда, бу латифалар бизнинг одатдаги кичик ҳажмдаги ҳикоялардан (афандилардан) фарқ қилади. Мутойиба — ҳазил-мутойибали кичик ҳикоядир, Бобдаги I, II, III, V, VI, VII ва VIII ҳикоялар латифа номи, IV, IX ва X ҳикояларни эса мутойиба номи билан номлайди. Латифалар Навоийнинг фавқулодда лутфи, латифасимон сўзлари билан баднийлашиб, латифа тусини олса, мутойиба кулгили ситуация ва Навоийнинг ҳазил-мутойибаси билан «кулгили ҳикоя» — «мутойиба» даражасига кўтарилади.

Бир-икки мисол келтирамиз.

Латифа. Султони Саид замонида бир куни шавкатли Амир Паҳлавон Муҳаммад билан Боғи Сафидда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номли бир киши учраб қолди, вазирларнинг баъзисидан шикоят қилиб, улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен бу воқеани

¹ «Мақоримул-ахлоқ», 107—108-бетлар. Биз текстдагидан фарқли ўлароқ аввал қитъанинг аслини бериб, ҳошияда унинг насрий таржимасини келтиришни мувофиқ кўрдик.

Мирзога арз қилғали келган эдим, ясовуллар унинг олдига киришга қўймадилар, ваҳоланки, менинг аҳволимнинг ночорлиги шу даражадаки, ҳар кун шилол вақтида ҳар кимдан бир миқдор нонни тиланчилик билан олиб, шу билан кун кечираман, деди. Ул Ҳазрат (Навойи — Н. М.) унга қараб шу байтни ўқидилар.

Байт:

Гадой, ки нон аз дари шоҳ жуст,
Бибояд зи оби худаш даст шуст¹.

Латифа. «Моҳиён» ҳовузи буюк мартабали Амир таважжуҳи билан ишланиб тамом бўлди. Уша чоқда Олий Ҳазратнинг одамларидан бири, ҳовуз кузатувчисининг маошини йилма-йил бериб турайликми, ёки ойма-ой, деб сўради. Олижаноб Амир шундай жавоб берди:

Мисра: Муқаррар созам ўро моҳиёна².

Латифа. Бир куни кўнгилли Амир Фасоҳат ва зарофат бобида замон шоирларининг пешқадами Хожя Осафийга насиҳат қилиш учун муборак тилини баёнга келтириб айтди:

— Мен сенга ҳайрон бўламанки, ўткир зеҳнинг ва баланд табъинг бўла туриб, шеър айтиш билан кам шуғулланасан, ҳамма вақтингни фойдасиз ишларга сарф қиласан.

— Ҳозирги фурсатда борган сари, кўпроқ шеър айтишга машғул бўлаётирман. Масалан, ўтган кеча икки пуллик шам ёниб битгунча икки юз байт айдим,— деди у.

Олий Ҳазрат:

¹ «Макоримул-ахлоқ», 108—109-бетлар. Байтнинг мазмуни: Подшо эшигидан нон излаган тиланчи ўз суви билан қўлини ювиб, қўлтиғига урмоғи, яъни ҳамма нарсадан воз кечмоғи керак.
² «Макоримул-ахлоқ», 111-бет. Мисранинг мазмуни: Унга моёна (ойлик маош) белгилайман. «Моҳиёна» сўзи ҳам ҳовузнинг оти бўлиб, ҳам «Моёна» маъносида келиб, шоир сўз ўйини йўли билан лутф ишлатган.

— Демак у тизмаларнинг юз байти бир пул экан-да, — деди¹.

Ҳар уч ҳикояга ҳам латифа тусини берган нарса Навоийнинг сўзи, лутфидир. Шу асосий компонентни мустасно қилсак, ҳикоя — латифа вужудга келмайди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, «Макоримул-ахлоқ»даги латифа ва мутойибалар Навоийнинг ўз лутфи, нуктаси, зарофати ва мутойибаси туфайли бадий ҳикоя тусини олган. Бу ҳикоялар, шубҳасиз, «Макоримул-ахлоқ»дан ўрин олишига қадар ҳам ай-тилиб, оғиздан-оғизга ўтиб юрган. «Макоримул-ахлоқ» уларга янги боқий умр берди ва кенгроқ ёйилиб омма-лашувига таъсир этди.

* * *

Навоийга доир воқеий ҳикоя, латифа ва ҳазил-му-тойибаларни жам этган яна бир муҳим манба Воси-фийнинг «Бадоеул-вақое» асаридир.

«Бадоеул-вақое»нинг беш боби — XIII-XVII боб-лари бевосита Алишер Навоий номи, фаолияти, ижо-диёти, шахсий сифат ва хислатлари билан боғлиқдир. Муаллиф Улуғбек Мирзога бағишлаган XII боб сар-лавҳасида Алишер Навоий номини ҳам зикр этади, Улуғбек ва Навоий номларини бир сарлавҳа остига бирлаштиради. Бу ғоятда муҳимдир. Восифий XV аср-нинг икки буюк арбоби — олим Улуғбек билан шоир Навоий ўртасида маълум узвий боғланишни кўради. Боб шундай номланган: «Гуфтор дар зикри баъзе аз фазоил ва камолоти султони Саиди Шаҳид Улуғбек Мирзо... ва баъзе аз шамойили ахлоқи амири кабир Алишер...» («Саиди шаҳид султон Улуғбек Мирзо... фазилати ва камолотидан баъзилари ва қисман улуғ амир Алишер хулқининг хуш иси зикрида...») Лекин шу бобнинг ўзида Навоий ҳақида баҳс юритилмайди, сарлавҳанинг иккинчи қисми гўё кейинги бобларга тааллуқлидир.

Қолган боблар бундай номланган:

XIII — «Гуфтор дар савол фармудани ҳазрати сал-танат шиор, маъдалат осор аз ғаройиби ҳикоёт ва ажойиби тадбироти Амир Алишер ва диққати табъ ва назокати мизож ва латофати ҳисол ва ҳусни имти-вожаш бо аҳли фазл ва арбоби камол».

¹ «Макоримул-ахлоқ», 111—112-бетлар.

(«Салтанат шиор ва ҳаққоният осорнинг¹ Амир Алишерга доир қизиқ ҳикоялар ва унинг ажойиб тадбирлари ва таъби нозиклиги ва мизожи назокати ва хислатлари латофати ва фазл аҳли ҳамда камолот арбоби билан муносабати ҳақида савол қилмоғи суҳбати»).

А. Н. Болдиревнинг тахминича, бу узундан-узоқ сарлавҳа фақат шу бобгагина тааллуқли бўлмасдан, балки Навоийга доир барча бобларга ҳам тааллуқлидир².

XIV. «Гуфтор дар зикри назокати ва латофати мизожи Амир Алишер» («Амир Алишер мизожининг назокати ва латофати зикрида».) XV. «Гуфтор дар зикри таърифи мажлиси Амир Алишер ва Хўжа Маждиддин Муҳаммад ва ҳазл ва мутойиба кардани афозил ба Мавлоно Абдулвосиъ Мунши дар боғи Парза». («Парза боғида Амир Алишер ва Хўжа Маждиддин Муҳаммад мажлиси таърифи ва фозилларнинг мавлоно Абдулвосиъ Мунши билан ҳазил ва мутойиба қилиши зикрида»). XVI. «Гуфтор дар баёни маҳорати зайл ва адами майли таъби Амир Алишер... ба шаҳвоти нафсон ва иқтизори ў ба ҳузузи руҳони». («Амир Алишернинг... покдоманлиги ва таъбининг шаҳвоний нафсга майли йўқлиги ва руҳий-маънавий ҳиссиётлар билан чегараланиши баёнида»).

XVII. «Гуфтор дар зикри фазои Мавлоно Бинои ва зарофатҳои вай бо амири кабир Амир Алишер». («Мавлоно Биноий фазилатлари ва унинг улуғ Амир Алишер билан зарофатлари зикрида».)

«Бадоеул вақое» XVI асрнинг 30-йилларида яратилган. Восифий уни шайбонийлар сулоласидан бўлган Суюнч Хўжахоннинг ўғли Тошкент ҳокими Музаффариддин Султон Муҳаммад — Келди Муҳаммад саройида хизмат қилган кезларида битади. Ҳиротдан узоқда, янги сулола салтанати замонида Навоий шаънига айтилган таъриф ва тавсиф холис ва беғараздир. Уни келтиришимиздан мақсад шуни такидлашдир. Шу

¹ Маълумки, Зайниддин Восифий 1512 йилда суннийларга қарши шоҳ Исмоил Сафавий олиб борган қирғиндан омон қолиш учун Ҳиротдан қочиб Тошкентга келган ва шайбонийлардан Тошкент ҳокими Келди Муҳаммаднинг саройидан паноҳ топган эди, бу ўринда сўз шу шахс ҳақида бормоқда.

² Зикр этилган мақола, 124-бет.

муқаддимадан кейин Восифий Навоий ҳақида бир ҳикоя — хотира келтиради. Бу ҳикоя Восифийнинг бевосита ўз хотираси, таассуротлар баёнидан иборат. Ўзга ҳикоялар бошқа шахсларнинг сўз ва хотиралари асосида ифодаланadi.

Биринчи ҳикоянинг қисқача мазмуни бундай: Восифийнинг йигитлик палласи. У илм ва адабиёт оламига фарқ бўлган. Муаммо сирларини билгиси, бу соҳада ҳам яхши уқувга эга бўлгиси келади. Ниҳоят, муаммога уста бўлади.

Навоий Соҳиб Доро ва бошқа мусоҳибларидан доимо янгиликлар, истеъдодли кишилар ҳақида маълумот сўрар экан. Бир суҳбатда Соҳиб Доро Восифийнинг муаммо бобидаги ажойиб салоҳияти ҳақида сўз қотади. Алишер Навоий бунга қизиқиб қолиб, Соҳиб Дородан у йигитни йиғинлардан бирига таклиф этишни сўрайди. Восифий ва унга ўхшаш яна турли соҳада алоҳида салоҳиятга эга бўлган бир неча ёш Навоий бош бўлган улуғлар мажлисида қатнашадилар. Навоий Восифийга мураккаброқ бир муаммо айтади. Бу воқеани давом эттириб Восифий шундай дейди: «Иттифоқо ман ин муамморро ёд доштам, дар тааммул шудам, ки оё тағсфул кунам ва мажлисро баргузорам ё рост гўям. Оқибат рости рожихъ омад, гуфтам: «Махдум, ман ин муамморро ёд дорам». Ҳазрати Мир муддате сар пеш афканданд, (баъда) фармуданд, ки азизон, медонед, ки сухани вай чи маъне дорад, изҳори қудрат мекунад ва мегўяд, ки агар ин набошад дигаре. Дар он мажлис ҳазрати Мир дигар муаммо нахонданд ва лутф бисёр фармуданд ва ба мағзоно Соҳиб гуфтанд, ки мо даъвийи вайро мусаллам доштем»¹. (Мазмуни: иттифоқо мен бу муаммони ёд билардим. ўйга тушдим, билиб билмасликка солиниб мажлис аҳлини алдасаммикан ёки рост гапирсаммикан. Оқибат ростлик устун келди, айтгим:

«Олий зот, мен бу муаммони ёд биламан». Мир ҳазратлари бир муддат бошларини қуйи эгдилар, кейин, азизлар, биласизларми унинг сўзининг нима маъноси бор, у қудратини изҳор қилиб, буниси бўлмаса бошқасини айтинг деяпти. У мажлисда Мир ҳазратла-

¹ Бадосул-вақос. 506-бет.

ри бошқа муаммо айтмадилар ва кўп лутф қилдилар ҳамда Мавлоно Соҳиб Дорога, «унинг даъвосини қабул қилдик» дедилар). Бу ҳодиса Восифий 16 ёшда эканида, 1500 йилда содир бўлган эди.

XIV бобда учта ҳикоя берилган, ҳар учала ҳикоя ҳам Соҳиб Доро тилидан баён этилади ва улардан иккитаси (I ва III)да Соҳиб Доронинг бевосита иштироки бор. Биринчи ҳикоя Навоийнинг мулозими Шайх Баҳлул ҳақида бўлиб, ҳикоянинг ўзига ўтмасдан, аввал Навоий билан Шайх Баҳлулнинг муносабати ҳақида маълумотлар берилади. Шайх Баҳлул Навоийнинг мол-мулки, хўжалиги, хусусий ишлари, рўзғори билан шуғулланган. У жуда билимдон, иншо ва муаммо уста бўлган. Шайх Баҳлул камтарин, камсухан киши экан, шеърӣ қобилияти мукамал бўлса ҳам, кўп ёзишга интиلمас экан. Баъзилар бунини Шайх Баҳлулнинг қусури деб ҳисоблар эканлар. Навоий уларга жавобан, Баҳлул оз ёзса ҳам, соз ёзади, деб қуйидаги қитъани яратган экан:

Хоки Машриқ шунидаам, ки кунанд,
Ба чиҳил сол косаи чини.
Сад ба рўзе зананд дар Бағдод,
Ложарам қиматаш ҳамебини¹.

Навоий Баҳлулни ғоят ҳурмат қилган, Баҳлул ҳам Навоийга ниҳоятда садоқатли бўлган. Аммо уларнинг орасида баъзан айрим кичик англашилмовчиликлар ҳам содир бўлар экан. Шулардан бири Соҳиб Доро тили билан ҳикоя қилинади.

Навоий ётиш олдида ортиқча нарсаларни йиғиштириб қўйишни Шайх Баҳлулга айтади. Баҳлул қараса шамъ, давот, қалам ва сув. Булардан қайси ортиқчалигини билмай тарадудда қолади. Аччиғланган Навоий Соҳиб Дорони чақириб кел дейди. Эрталаб Доро келади. Навоий бўлиб ўтган воқеани унга баён этиб, Шайх Баҳлул мен билан ўн йил бирга яшаётган бўлса ҳам, ҳамон одатимни яхши билмайди, дейди. Ҳикоянинг давоми:

¹ Бадоеул-вақое, 507—508-бетлар. Қитъанинг мазмуни: эшитганманки, Машриқда қирқ йилда бир чинни коса яратар эканлар. Бағдодда кунига юзта ясагалар-да, қиммати пастлиги ҳам маълум.

(Мазмунан):...Менинг олдимда шамъ ва давоту қалам ҳамда бир косада сув бор эди. Мен Шайх Баҳлулга: йиғиштир, дедим. Нимани йиғиштирай, деб сўради. Айттим: Сенга нима бўлди, эшак бўлдингми. Филҳол арз билан тиз чўкди ва айтди: Махдум, менда «гайб илми» (яъни ғойибдагини аниқловчи илм) йўқ, сизнинг олдингизда бир неча нарса турипти. Мир айтдилар, Мавлоно Соҳиб, худо ҳақи, инсоф билан айтинг, маълумки, шамъ менинг олдимда саҳарга қадар ёниб туради ва давоту қалам ҳам доимо олдимда бўлади, агар бир маъно хотирга келса, дарҳол уни қайд этиб ёзаман ва мен тунда сув ичмайман. Демак, сувдан бошқа йиғиштириладиган нарса йўқ. Бунча мунозара ва ўжарлик ва терсликка не ҳожат. Шунга қарамай Мир ҳазратлари ундан узр сўради ва яхши сарпо ва эгар жабдуғи билан бир от иноят қилди.¹

Бу воқеа, шубҳасиз, катта ҳаётдан кичик бир эпизод, улуғ инсон мизожининг бир оний кўринишидир. Тўғри, ҳикоя Бобир ва бошқаларнинг қайд қилганидек, Навоийнинг нозик табълигидан шаҳодат беради (улуғ кишилар инсонга хос оддий хислатлардан бегона деб тушунмоқ, албатта, нотўғри бўлур эди!) Бироқ бу ҳикояда биз фақат «нозиклик» ва «инжиқлик»нигина кўриб қолмаймиз, «эшак» иборасини мустасно этсақ, Навоий таънасида асос ҳам бор, балки шу билан бирга, олижаноблик, меҳрибонлик, самимийлик ва карам-саховатни, бундан ташқари, буюк ижодкорнинг фақат иш вақтидагина эмас, балки доимо, ҳатто баъзан уйқу учун ажратилган соатларда ҳам ижод ва илҳом билан ҳамоғушлигини кўрамиз. Хуллас, бу ҳикоя улуғлик билан оддийлик бир шахсда мужассамлашганини яна бир бор намоиш этади.

Кейинги ҳикоя Алишер Навоийнинг устози Мавлоно Фасеҳиддин Иброҳимнинг куёви амир Садриддин Юнус ҳақидадир. Навоий уни нодонлиги ва бефаҳмлиги учун хуш кўрмас экан. Ҳикояда бир йиғилишда Навоийнинг уни изза қилгани баён этилади, Юнус ўзи ҳақида айтилган аскияни тушунмай, бошда ўзгаларнинг кулгисига қўшилишиб кулади, сўнг мажлисни ташлаб чиқиб кетади².

¹ Бадоеул-вақое, 512-513-бетлар.

² Навоий шу муносабат билан қуйидаги мисраларни айтган экан:

Учинчи ҳикоя ўз характери билан биринчи ҳикояга бир мунча уйғунлашиб кетади. Кунларнинг бирида Навоий уйида бир неча шоир ва надимлар йиғилишган бўлади. Навоий Соҳиб Дорони бемор ётган Мавлоно Фасеҳиддин ҳузурига жўнатади. Йиғилганлар таомдан кейин қолиш-қолмасликни билмай, ниҳоят тарқаб кетишади. Соҳиб Доро қайтиб келади. Уни Мавлоно Фасеҳиддин ҳузурига жўнатгани хотирасидан кўтарилган Навоий дарғазаб бўлиб, нима, менинг уйим ошхонаю, мен ошпазми, еб-ичиб, индамай тарқаб кетасанлар, дейди. Соҳиб Доро воқеани тушунтиришга киришади. Навоий ғазабдан тушмай, мусоҳибларидан сўкинади. Эртаси ва индини ҳам Навоий Соҳиб Дорога бошини кўтариб қарамайди. Соҳиб Доро кетмоқчи бўлиб турганда, араздан тушган Навоий уни койиб, «вожибул-вужуд» (худодан ўзга ҳамманинг хато қилиши мумкин, сен менинг хотирамдан чиқиб қолганини кишилар олдида бетимга солмай, сабр қилсанг бўлмасмиди, дейди ва ярашиб кетади. Ҳикояни тугатар экан, Соҳиб Доро «дарвоқеъ ҳақ ба жониби Мир буд ва хато аз жониби мо воқеъ шуда буд»¹ («дарвоқеъ Мир жаноблари ҳақ бўлиб, хато биздан содир бўлган эди») дейди.

XV боб Навоий шарафига Маждиддин томонидан ўтказилган зиёфат тасвири ва таърифи билан бошланади. Бу тасвир, А. Н. Болдирев таъкидлаганидек², юқори доирадаги зиёфатлар ҳақида батафсил маълумот олиш ва тасаввур ҳосил қилишга хизмат этади. Айни чоқда бобнинг шу қисми Алишер Навоий билан Маждиддин ўртасидаги муносабатни ёритиш жиҳатидан ҳам аҳамиятли. Бу масалага биз кейинроқ батафсилроқ тўхтаймиз, лекин бу ўринда шунини айтиш керакки, Алишер Навоий билан Маждиддин ўртасидаги муносабат доимо бир тарзда бўлмаган, дўстлик ҳам, муҳолифат ҳам содир бўлган.

Хандан бевақт кушояд гиреҳ,
 Гиря аз он хандаи бевақт беҳ.
 Ҳар нафасе ханда задан барқвор
 Кўтаҳи умр диҳад чун шарор (516-бет).

(Шеърнинг мазмуни: бемаҳал кулги тугунни ечади, яъни кишини шарманда қилади, бемаҳал кулгидан йиғлаган яхшироқ. Чақмоқдек ҳар нафасда кулмоқ алангадек умрни қисқартиради).

¹ Бадоеул-вақое, 523-бет.

² Алишер Навои, стр. 132.

Бобда яна беш ҳикоя бор. Бу ҳикояларнинг зиё-
фагга, бобнинг сарлавҳасига бевосита алоқаси йўқ.
Соҳиб Доро тилидан баён этилган биринчи ҳикоя
Навоийнинг ҳаёти, унинг фазилатлари, шу билан бир-
га, Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг ўзаро муноса-
батларини ёритишда фавқулодда аҳамиятга эга.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг мулозимлари қатори-
га бир воқеанавис — айғоқчини ҳам қўшиб қўйган
экан. Буни ҳеч ким билмасада, Навоий пайқаб олган
экан. Кунлардан бирида бир шахс Навоий уйига бир
калла қанд, бир ёй ва қуръон олиб келади. Навоий
ундан мақсадини сўраса, у отаси юқори лавозимдаги
шахс бўлгани, ўзи ҳам мансаб орзусида эканини айта-
ди. Навоий, менда хизмат қилсанг, йилига беш юз
тангадан ошиқ маош ололмайсан. Бошқа маслаҳат
берай. Қуръонни сотсанг юз тангага олишади, ёй би-
лан қандни йигирма тангага сотасан. Пичоқ ва сипо-
ҳилар либосига ўхшаш либос сотиб олиб, башанг
кийинган чиройли йигитларнинг йўлини тўсиб олиб,
«Сизни Хожа Муҳаммад Чинор чақирябди» десанг, у
бечора ёлиниб-ёлвориб, Хожа Муҳаммад Чинордан на-
жот топмоқ учун борини сенга ҳадъя қилади, шу йўл
билан бойиб қоласан, дейди. У шахс мулзам бўлиб,
«туҳфа»ларини кўтариб, Навоий ҳузуридан чиқиб ке-
тади.

Кечган воқеани айғоқчи Ҳусайн Бойқарога етқа-
зади. Дарғазаб бўлган шоҳ Ҳирот ҳокими Муҳаммад-
валибекни чақиртириб, сенинг номингдан Ҳиротни
бошқараётган асрандинг Муҳаммад Чинор эл-юртга
жабр-ситам қилиб, кишиларнинг мол-мулки, қизи ва
ўғлига кўз олайтириб қараётган экан, агар тезда уни
шаҳардан қувиб чиқармасанг, уни ҳам, сени ҳам оғир
жазо кутади, дейди. Муҳаммадвалибек Муҳаммад
Чинорни юз калтак билан жазолаб, шаҳардан ҳайдаб
юборади.

Бу ҳикояда биз Алишер Навоийнинг адолатсизлик
ва инсофсизликка қарши мислсиз нафрат-ғазабини,
унинг қатъияти ва иродасини, ҳушёрлиги ва ҳалол-
лигини равшан кўрамиз. Айғоқчи қўйилиши масала-
си эса, Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўрта-
сидаги муносабатларнинг хийла мураккаб эканлиги-
ни кўрсатади, бу масала ҳақида кейинги саҳифалар-
да махсус тўхтаб ўтамиз.

Соҳиб Доро тилидан баён этилган кейинги ҳикояда Навоийнинг Жаҳонгирбек Барлосдан қасос олиши, Муҳаммад Бадахший тилидан айтилган ҳикояда ҳаддан ташқари ҳовлиқиб кетган, тахтиравонда ҳам ножўя ишлар билан шуғулланган Бойқаронинг баковули Мирҳожии Пирнинг Навоий томонидан фош қилиниши ифодаланади. Бу ҳикоялар (агар уларга шаксиз қаралганда ҳам) Алишер Навоийни қандайдир қасоскор сифатида эмас, балки адолатсиз, инсофсиз ва ўз мансабини суйиистеъмол қилаётган кишиларга бефарқ қараб қололмайдиган қатъиятли бир шахс сифатида гавдалантиради.

Хўжа Маҳмуд Тойбодий тилидан айтилган яна бир ҳикояда работ қурилаётган жойда бир телбароқ киши пайдо бўлиб, у ёқдан бу ёққа чопиб, ҳуштак чалиб кафтар учирishi ва Навоий унинг номи ё Шамс, ё Аҳмад, ё Тожиддин деганда, унинг номи «Шамс Аҳмад Тожиддин» бўлиб чиқиши ва ниҳоят, Биноий тилидан баён этилган бир ҳикояда Муҳаммад Шамс деган шоирнинг айёр ва безори ўғли Порсонинг бемаъниликлари сўзланади. Бу икки ҳикоя ҳам Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти билан у қадар алоқаси йўқ. Порсо ҳақидаги ҳикоя XV аср муҳитининг қора саҳифаларига доир маълумот берса-да, бадий жиҳатдан жуда бўш ва зерикарлидир.

XVI бобда учта ҳикоя келтирилади. Учала ҳикояда ҳам Султон Ҳусайн Бойқаронинг иштироки бор, I ва II ҳикоялар Навоий ва Бойқаро муносабатларини ўрганишда маълум қимматга эга.

Биринчи ҳикоя Хोजа Маҳмуд Тойбодий тилидан сўзланади. Алишер Навоийнинг уйланмагани турли фикр-мулозаҳаларни туғдирган экан. Ҳусайн Бойқаро унинг поклиги ва иродалигини таъриф қилганда, хотини Хадичабегим бунга шубҳа билан қарабди. У Алишерни синаб кўрмоқчи бўлибди. Хадичабегимнинг Давлатбахт деган чўриси бўлар экан, у шундай гўзал эканки, «кўк фалакнинг офтоби унинг жамоли нуридан девона бўлиб, кийим-кечаксиз осмоннинг томида югураркан»¹. Давлатбахт яхши ишонч қозонган, шоҳ оиласи сир-асроридан хабардор маҳрам экан, Алишер Навоий уни севар экан («... хотири Мир дар

¹ Бадоеул-вақое, 583-бет.

Фазойи ҳавои ишқи ў парвоз менамуд»¹ — «...Мир хотираси унинг ишқи ҳавоси фазосида парвоз қиларди»). Хадичабегим бир куни хийла кеч кирганда махсус топшириқ билан Давлатбахтни Алишернинг уйига юборади. Навоий унинг не мақсад билан келгани (тўғриси юборилгани)ни билади, Давлатбахт тунаб қолади. У Алишернинг мукаммал эркаклигига, лекин шу билан бирга, иродали ва покдоман киши эканлигига қаноат ҳосил қилади. «Чун ин ҳикоят ба самъи Мирзо ва Хадичабегим расид,— дейилади пировардида,— эътиқоди (эшон) яке дар сад, балке яке дар ҳавор гардид»². («Бу ҳикоят Мирзо ва Хадичабегим кулоғига эшитилганидан кейин, уларнинг эътиқоди бирга юз, балки бирга минг бўлди».)

Бу ҳикоя Навоийнинг шахсий ҳаёти ва хусусий хислатларини ўрганишда фавқулодда катта аҳамиятга эга. Бу масалага биз «Навоий ва Гули» ҳикоялари цикли муносабати билан кейинроқ яна қайтамиз.

Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг ўзаро муносабатини ўрганиш ва ёритиш жиҳатидан иккинчи ҳикоя ғоятда муҳим бўлгани учун уни таржима қилиб бутунисича кўчириб ёзишни мувофиқ кўрамиз.

«Мавлоно Муҳаммад Бадахший шундай дейдилар. Амири Кабир (Амир Алишер) туркий «Хамса» китобини Султоннинг (Ҳусайн Мирзо) қутлуғ номи билан тўлдириб тақдим эттилар. Мирзо айттилар: «узоқ муддат ва кўп вақтдан бери мен билан сизнинг орамизда бир можаро бор, бугун ўша амр қарор топадиган вақтдир». Ва можаро шу эдики, Султон Ҳусайн Мирзо Мир Алишерга муридлик изҳори қилар ва Мирзо уни ўз пири дерди. Ва Мир айттардиларки, олло-олло, бу қандай сўз, биз муридмиз ва сиз ҳамманинг пирисиз. Бу гап-сўз чўзилиб кетгач, Мирзо: пир киму, мурид ким, деб сўрадилар. Амир: пирининг муродини ўзига мурод деб билган киши муриддир, дедилар. Мирзо кул ранг отни олиб келишни буюрдилар ва у шундай юрумол от эдики, тун қоронғилиги билан кундуз кунининг оқлиги бирга қўшилган эди. Ҳеч ким жаҳон яйловида бундай самандни кўрмаган эди. Мирзо: Сиз бундай шиддатли мурид ва биз пир эканмиз, биз

¹ Шу ўринда.

² Уша ўринда.

нинг муродимиз шуки, ушбу отга минсангиз ва биз жилавни ушлаб юрсак. Минмоқдан Мирнинг ўзга чораси қолмади. Мир узангига оёқ узатиши билан, от ҳуркий бошлади, у шоҳдан бошқа кишини устига миндирмасди. Мирзо «ҳай-ҳай»лади, от Мир миниб олгунича тек турди. Мирзо жилонни ушлаб етаклаши билан Мир отнинг устида ҳушидан кетди ва уни кўтариб туширдилар»¹.

Бу воқеага шубҳа билан қарашга ҳеч қандай асос йўқ. Ҳикоя Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатининг хийла мураккаб бўлганини яна бир бор таъкидлайди. Бу икки буюк шахс ўртасида маълум зиддият ҳам, садоқат ва улуғ эҳтиром ҳам бўлган. Бу масалага халқ ҳикоя ва афсоналари муносабати билан кейинроқ яна қайтамиз.

Мавлоно Шиҳоб ҳақидаги учинчи ҳикоя икки қисмдан иборат. Биринчи қисмнинг Навоийга у қадар алоқаси йўқ. Унда Мавлоно Шиҳобнинг қуръондаги шеърларни «Яс» сурасидан охиригача тўплаб тадвин (деван) қилгани, Ҳусайн Бойқарога тақдим этгани айтилади. Бойқаро бу ишга минг танга инъом бериб, Қуръоннинг бошидан охирига қадар бўлган барча шеърларни тадвин қилсанг, йилига беш минг танга ва беш юз хирвор ғалла нафақа белгилаймиз, дейди. Мавлоно Шиҳоб беш йил меҳнат қилиб бу ишни адо этади. Унинг хизмати Абдурахмон Жомийга ҳам манзур бўлади. Бироқ бундан ҳасад қилган Мавлоно Нуриддин Муҳаммаднинг ғийбати туфайли Ҳусайн Бойқаро ваъдасидан қайтади. Шу воқеани баён этганидан кейин Восифий «Мажолисун-нафоис»дан Мавлоно Шиҳоб фаслини кўчириб ёзади, бу фаслнинг охирида «онга Мавлоно Носириддин Муҳаммаддин ажаб зулм ўттиким, ҳеч ким ғаврига ета олмади»² сўзлари бор. Эҳтимол, шу таъкид учун Восифий Мавлоно Шиҳобга доир бу воқеани ҳикоя қилгандир.

Ҳикоянинг иккинчи қисми Навоий билан Мавлоно Шиҳоб ўртасида содир бўлган қўполроқ бир ҳазилга

¹ Бадоеул-вақое, 586—587-бетлар.

² Бадоеул-вақое, 591—592-бетлар. Бу жумла «Мажолисун-нафоис»нинг илмий танқидий текстида «анга шаҳар шайхул исломидан ажаб зулм ўттиким, ҳеч киши ғаврига ета олмади» тарзида ёзилган.

бағишланган. Мавлоно Шиҳоб, Навоийнинг ёзишича, «одамийлиқ суратидин мунхалиъ бўлуб, ўзга жонвор суратиға масх бўлғай. Андоқки, инсоният сиратидин субоъ ва баҳойим сиратиға мубаддал бўлубдур»¹. Эҳтимол, шунинг заминида бўлса керак, Мавлоно Шиҳобнинг хачирлари «моҳича» (уграга ўхшаш таом) ер экан, деган нақл пайдо бўлади. Кунларнинг бирида Навоийнинг уйида бир неча меҳмон бўлиб, Навоий қўл юваётиб, тегажағлик билан Мавлоно Шиҳоб хачирига «моҳича» берилдими, деб сўрайди, мулозимлар «йўқ, хизматгорлар унутибди» деб жавоб берадилар. Навоий Мавлоно Шиҳобга: бу хачир ҳам сизга жуда бош оғриғи бўлди-да, деган эди, Мулло Шиҳоб: ҳа, бу шум хачир яна бир одат чиқарганки, овқатдан кейин қўл ювиш ва оғиз чайиш учун обдаста била жом талаб қиладиган бўлиб қолди (Навоийга ишора қилинган). Ҳикоянинг охирида Восифий бундай дейди: «Мавлоно Соҳиб мефармудандки, ҳаргиз Мирро бо он тағйир ва тақдир надидоам. Аммо Мир таҳаммул карда ба ханда гузаронидан. Ин далиласт бар камоли улув машраби Амир Алишер»² («Мавлоно Соҳиб дер эдиларким, мен Мирни ҳеч қачон бу даражада ўзгариб кетгани ва газабланганини кўрмаган эдим. Аммо Мир сабр этиб, кулги билан ўтказиб юбордилар. Бу Амир Алишернинг хулқи олийлиги ва баркамоллигига далилдир»). Ҳикоянинг охирига илова этилган бу жумлалардан кейин, назаримизда, яна бирон сўз демоқ ортиқчадир.

Ниҳоят, Биноий фазилатлари ва унинг Навоий билан зарофатларига бағишланган XVII боб муқаддима ва саккиз ҳикоядан ташкил топган. Муқаддима Мавлоно Биноийнинг сифат ва фазилатларига бағишланган. Мавлоно Биноий тилидан айтилган биринчи ҳикояда Навоийнинг иштироки йўқ, бобнинг охиридаги уч ҳикояда Биноий қатнашмайди. Қолган тўрт ҳикоя Навоий билан Биноий ўртасида содир бўлган воқеалардан олинган. Шундай қилиб, бобнинг ҳаммаси эмас, балки маълум қисми бевосита Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабат, воқеа, ҳазил-мутойибага бағишланган. Боб қуйидагича бошланади: «Мавло-

¹ Мажолисун-нафоис, 154-бет.

² Бадоеул-вақое, 592-бет.

но Муҳаммад Бадахший мефармуданд, ки Амир Алишер Мавлоно Бинойро бисёр муътақид буд ва дар тазкиратул шуарои турки («Мажолисун-нафоис» — Н. М.) агарчи ўро таъризот ва ташниёт кардаанд, аммо бар афозили заки ал-фаҳм махфий нест, ки он мутазамман таъриф бисёр аст...»¹ (Мавлоно Муҳаммад Бадахший айтар эдилар, Амир Алишер Мавлоно Биноийга жуда эътиқодлидир ва туркча шоирлар тазкирасида, яъни «Мажолисун-нафоис»да, гарчи уни киноя ва айб қилганлар, аммо закий фаҳмли фозилларга махфий эмасдурким, у тазкира кўп таърифни ҳам қамраб олади...) Шу сўзлардан кейин «Мажолисун-нафоис»да Мавлоно Биноий ҳақида берилган қуйидаги фасл келтирилади («Бадоеул-вақое» матни асосида кўчирамиз): «Мавлоно Биноий авсотун носдиндур, муваллади Ҳиридур. Бағоят қобилияти бор. Аввал таҳсилга машғул бўлди, анда кўп рушди бор эрди, бот тарк килди. Хатга доғи ишқ пайдо қилди, оз фурсатда ободон битиди. Мусиқи фанига майл кўргузди, бот ўрганиб, хийли ишлар тасниф қилиб, рисола доғи адворда битиди. Аммо муажжаб ва мақсурлиғидин эл кўнглига мақбул бўлмади. Бу сифат сабаби учун фақр тариқин ихтиёр қилди ва риёзат ҳам торти. Чун пири йўқ эрди, ўз бошича қилгон учун ҳеч фойда бермади. Эл таън ва ташнидин Ҳирида тура олмай Ироқга борди, анда доғи ушбу рангда овозалар юборди. Аммо чун йигитдур ва қобил ва кўп ғурбат ва шикасталик торти. Умид борким, нафсига ҳам шикаст етмиш бўлғай. Ҳар тақдир била бу матлаъ анингдур, матлаъ:

Ба сурма он ки сияҳ кард чашми ёри маро,
Ба сони сурма сияҳ кард рўзгори маро»².

Алишер Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабат бир тусда бўлмаган, у хийла мураккаб бўлган. Ҳикоя ва латифалар шу мураккабликка асосланган, ёки тўғривоғи, муносабатнинг мураккаб, зиддиятли

¹ Бадоеул-вақое, 593 бет.

² Бадоеул-вақое. 593—599-бетлар. Матлаънинг мазмуни: Менинг ёримнинг кўзини сурма билан қора қилгандан кейин рўзгоримни ҳам сурмадек қора қилди.

томонларини қамраб олган. Бундан қатъи назар, Биной Навоийга мислсиз эҳтиром ва эътиқод билан ёндошгани каби Навоий ҳам уни таъриф ва таҳсин қилган. Шуларни кўзда тутиб, Зайниддин Восифий Мавлоно Муҳаммад Бадахший тилидан Навоийнинг Бинойга, бир томондан, ихлос ва эътиқоди, иккинчи томондан, унга танқидий муносабатини таъкидлайди. У бу билан кифояланиб қолмайди, шу фикр-мулоҳазаларни Навоийнинг ўз тилидан келтириб, «Мажолисун нафоис» дан Биной фаслини кўчириб ёзади. Шу фаслга эътибор берайлик. Ундаги фикр-мулоҳазаларни уч туркумга ажратиш мумкин: ижобий («бағоят қобилияти бор», «Аввал таҳсилга машғул бўлди, анда кўп рушди¹ бор эрди», «Хатқа ишқ пайдо қилди, оз фурсатда ободон битиди», «Муסיқи фанига майл кўргузди, бот ўрганиб, хийли ишлар тасниф қилиб, рисола доғи адворда битиди»), танқидий («Аммо муажжаб ва мақсурлиғидин эл кўнглига мақбул бўлмади», «Эл таъна ва ташнидин Ҳирида тура олмай Ироқга борди, анда доғи ушбу рангда овозалар юборди») ва ниҳоят тазкира муаллифининг тилаги («Аммо чун йигитдур ва қобил ва кўп ғурбат ва шикасталик торти. Умид борқим, нафсиға ҳам шикаст етмиш бўлғай»). Навоий Бинойнинг «ғурбат» ва «шикасталик» тортганидан афсусланади, унинг рўзгори қоралигидан (келтирилган матлаъ бежиз эмас) қайгиради.

Восифий ҳолис мулоҳаза юритиш учун «Ва мавлоно Биной низ ба жаноби Мир ақидаи ғариба дошта».² (Ва Мавлоно Биной ҳам Мир жанобларига нисбатан қизиқ ақидада бўлган), деб Бинойнинг «Мажмаул-ғаройиб» қасидасидан 116 байт келтиради. Беш юз бир байтдан иборат бўлган бу қасидани Биной Самарқандда битган ва уни Алишер Навоийга бағишлаган. Восифий келтирган байтларда Биной Алишер Навоийни мадҳ этади, уни шоир, олим, фозил ва шоҳнинг муқарраби сифатида таъриф-тавсиф қилади, ўз ҳасбиҳолини баён этиб, Самарқандда мусофирлик азиятларини чеккани, Ҳирот ва Ҳирот аҳлини соғинганини айтади ҳамда узрхоҳлик қилади. Биной Алишер Навоий ҳақида, жумладан, бундай дейди:

¹ Рушд — тўғри йўл топиш, етилиш.

² Вадоеул-вақое, 594-бет.

... На ба давлат туро касе ҳамбар,
 На ба дониш туро касе ҳамсон.
 Дар сухан беҳтари зи Хоқони,
 Дар ҳукумат наи кам аз хоқон.
 Фазли ту азҳару миначи шамс аст,
 Ҳамчу хуршед ба жаҳони тобон.
 Ман чи гӯям, ки аз фазоили ту
 Ҳарчи гӯянд ҳаст сад чандон.
 Гар ба тавин расад фазоили ту,
 Нотавон забти он ба сад девон.
 На ҳамин дар замона мислат нест,
 Ки набуда аст ҳам ба ҳеч замон...
 Ончи рондам зи давлати ту сухан,
 В-ончи додам зи дониши ту нишон,
 Нест игроқи шоирона дар ин,
 Нест тахийли муншиёна дар он.
 Бегумон воқеъ асту ҳаст яқин,
 Ба яқин собит асту нест гумон¹.

(Мазмуни: ...на давлатда сен билан баравар, на илмда сен билан ҳамсон бор. Сўзда Хоқонийдан яхшироқсан, ҳукуматда хоқондан кам эмассан. Сенинг фазлиниг қуёшдек зоҳир ва хуршиддек жаҳонга тобланиб туради. Ман сенинг фазилатларинг ҳақида не дейин, чунки ҳар қанча айтилса, ундан юз чандон зиёддир. Агар сенинг фазилатларинг девон қилинса, юз девонга ҳам сиғмаган бўлар эди. Замонада сенинг мислиниг йўқ, бундан аввал ҳам бўлмаған... Сенинг давлатинг ҳақида нимаики деган бўлсам, билиминг тўғрисида нимаики нишона берган бўлсам, булар шоирона муболаға ёки адибона ҳаёл эмас. Ҳаммаси воқеъдир, ҳаммаси муқаррардир, барчаси ҳақ бўлиб, гумони йўқдир).

Энди ҳасбиҳол, гинахонлик ва узрхоҳлик ифода-ланган бир неча мисра келтирамиз:

Дин паноҳо, ба хидматат нақле
 Мекунам арзадошт аз фармон...
 Дар Самарқанд, агарчи беқадам,
 Чун Умар дар вилояти Кошон,
 На ба ирфони ман касеро илм,
 На касеро ба илми ман ирфон.

¹ Вадоеул-вақое, 601—602-бетлар.

Бо ҳама шокирам зи мунъими худ,
 Неъматашро чаро кунам куфрон...
 Сарваро, гар чи дидам аз дари ту,
 Чаври беҳад қафои бепоён,
 Лошти дар азоби гуногун,
 Бандаро бе шавоиби хазлон,
 Гоҳ меҷастам аз ту шаҳр ба шаҳр,
 Ҷам чу маҳи тира рӯзу саргардон,
 Гоҳ мутвори аз ту ҳамчу ҳилол,
 Зада насхам зи дидаҳо пинҳон.
 Бе ту чун оби Дарғамаи дар ғам,
 Бе ту чун рӯди Кӯҳакаи гирён.
 Шаб зи шавқи ту мекунам то рӯз,
 Чун шағолони Ғотфар афгон.
 Ҷам чу оби ҳаёт мажлиси ту,
 Руҳи қон аст руҳбахши қинон.
 Дорам умед аз қаводи карим,
 Роқиам аз муҳаймини маннон,
 Ки барорад аро аз мушкили ҳаҷр
 Ба висолат расонидаам осон¹.

(Мазмуни: дин таянчи, сенинг эътиборингга арзи-
 ҳолимини йўллайман... Гарчи Самарқандда, худди
 Умар Кошон вилоятида бўлганидек, беқадрман, на
 менинг маърифатимдан бирор киши илм олади-ю, на
 илмим бирор кишига маърифат беради, шунга қара-
 май, ўз неъматимдан шукр қиламан, нега берган неъ-
 матига куфр қилайн... Эй сарвар, гарчи сенинг дар-
 гоҳингда беҳад жабр ва бепоён жафо чекдим, бандани
 беайб йироққа солдинг, турли азобларга туттинг, кун-
 дузи хира ва саргардон ой каби шаҳарма-шаҳар кезиб
 юрдим, гоҳ янги ойдек сендан тутқин бўлиб, пасхам
 олиб, кўрар кўзлардан пинҳон юрдим. (Аммо) сенсиз
 Дарғам сувидек ғамдаман, сенсиз Кӯҳак (Зарафшон)
 дарёсидек гирёнман, сенинг шавқинг билан кечаси
 тонг отгунча Ғотфар чиябўриларидек фиғон чекаман.
 Сенинг мажлисларинг оби ҳаётдир, жаннатдек руҳ
 бахш этувчи жон руҳидир. Каримнинг (оллонинг) эҳ-
 сонидан умидворман, саховатли кузатувчи (худо) те-
 гишлигимни беради, у ҳажр мушкilotидан мени қут-

¹ Бадоеул-вақое, 602—603-бетлар.

қаради ва осонлик билан мени сенинг висолингга етказади).

Мураккаб, хийла зиддиятли сатрлар. Мусофирлик, ғариблик азоб-машаққатлари, қандайдир можаролар, алам, кина-кудурат, гинахонлик... Лекин шулар билан бирга, Навоийга ихлос, эътиқод, уни ва у бошлиқ мажлисларни қўмсаш, бетоқатлик, Ҳиротга қайтиш иштиёқи...

Биной 1494/95 йилларда Самарқандга келган эди. Бу қасида Самарқандга келганидан бир-икки йил кейин ёзилган бўлиши мумкин. Қасиданинг Алишер Навоий қўлига бориб етгани-етмагани, унинг бунга муносабати ҳақида ҳеч қандай маълумот йўқ. Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» дан ташқари Мавлоно Биной ҳақида «Фавойидул-кибар» даги «Соқийнома» да сўз юритиб, унинг номини илм-фанда, санъат ва адабиётда машҳур бўлган кишилар қаторида зикр этади:

Яна бири келди Бинойики, фунун
Касбида айламади манъи жунун¹.

Бошқа маълумот, мулоҳаза йўқ.

Биной билан Алишер Навоийнинг муносабати, афтидан, икки марта кескин тус олади. Биринчи марта бу муносабат Бинойнинг Ироққа кетиши билан тугалланади. Навоий «Мажолисун-нафоис» да «Элтаън ва ташнидин Ҳирида туролмай, Ироққа борди» деса, Бинойнинг ўзи, Хондамир, Бобир ва бошқалар буни Навоий билан Биной ўртасидаги муносабатлар билан изоҳлайдилар. «Чун аз назокати табъ ва инҳирофи мизочи Амир Алишер имкони сукунд дар билоди Хуросон мутааззир шуд, ҳавои сайри Ироқ дар тахтгоҳи димоғам мусаммам гардид ва ин каломи саодат фарҷом ба ин камина фил-бадеҳа бар забон ҷорий шуд:

Агар муҳибби Ҳусайнию Рост мегўи,
Машав муҳолифу оҳанг кун ба мулки Ироқ»².

¹ Фавойидул-кибар, 719-бет.

² Қаранг: Абдулғани Мирзоев, Биной, Сталинобод, 1957, с. 112.

(Мазмуни: «Амир Алишернинг нозик таъби ва менга нисбатан мизожининг қайтиши туфайли Хуросон вилоятида сокин қолмоқ имкони қийинлашди ва ди-моғим тахтгоҳида Ироққа сайр қилиш ҳаваси қатъий қарор топди ва саодат билан хотималанувчи бу сўз каминанинг тилида бадеҳа тарзида воқиф бўлди:

Агар Ҳусайний муҳибю рост десанг,
Бу оҳангга қарши бўлма-ю Ироқ мулки томон оҳанг тут»¹.

«Алишербекка хили мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хили жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди...»²— дейди Бобир. «Мажолисун-нафоис»дан келтирилган жумла билан Биноий ва Бобирдан келтирилган сўзлар ўртасида маълум тафовут бор. Бизнингча, Алишер Навоий Биноийни кечирган, унинг узрини қабул этган, бинобарин Ироққа жўнашини «Эл таъни» билан изоҳлайди, аммо Навоийнинг афв этгани Биноийга маълум бўлмай туриб, у Ироққа йўл олган бўлиши мумкин. Биноий Ироқдан қайтади, Навоийлар доирасидан яна муносиб ўрин олади³. Кейинроқ (чамаси 4 йиллардан кейин) Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабатлар яна кескинлашиб, Биноий Мовароуннаҳрга — Самарқандга йўл олади. Биноийнинг фаолияти ва меросини синчковлик билан ҳар томонлама чуқур ва кенг тадқиқ этган йирик шарқшунос Абдулғани Мирзоев таъкидлаганидек, бу муносабатлар миллий заминда эмас, балки хусусий заминда кескинлашган.

Навоий билан Биноий ўртасидаги муносабатнинг ёмон бўлиши ва кескинлашуви бу икки шахснинг мизожи-характери билан боғлиқ хусусий масаладир. Маълумки, Навоий табиятан нозик феъл киши бўлган. Биноий эса хийла мағрур, баъзан бетакаллуф; вазият билан ҳисоблашиб ўтирмай; ҳар қандай гап-сўзни жавобсиз қолдирмайдиган бетга чопарроқ киши бўлиб, баъзан чегарадан чиққан, ҳаддан ошган. Наво-

¹ Бу байтда Ҳусайний, «Рост» ра «Ироқ» аини чоқда куйларнинг ҳам номи бўлиб, шоир сўз ўйини ишлатган.

² «Бобирнома», 242-бет.

³ Абдулғани Мирзоев. Уша асар, 223-бет.

ий билан Биноий ўртасидаги муносабат мана шундай гап-сўзлар заминиде ёмонлашган.

Алишер Навоий ва Мавлоно Биноий ҳақидаги ҳикоя-латифалар шундай хусусий муносабатлар заминиде туғилган, бадийлаштирилган, баъзан ортиқ даражада бўрттириб тасвирланган ҳикоя-латифалардир. Булар Восифийнинг «Бадоеул-вақое», Бобирнинг «Бобирнома» ва Қазвинийнинг «Мажолисун-нафоис» таржимасида баён этилган.

Энди «Бадоеул-вақое»даги ҳикоялар билан танишиб, мулоҳаза юритайлик. Биринчи ҳикоя (таржима):

Мавлоно Муҳаммад Бадахшидан нақлдир ким, айтар эдилар: Мирнинг одатлари бор эдиким, ҳар ҳайитда ёр-дўстлар ва суҳбатдошлар ҳамда мулозаматларида бўлган маҳрам ва фозилларга муносиб сарпо инъом қилар эдилар. Одат бўйича ҳайит куни мажлисда ҳозир бўлган кишилар олдиға чопон қўйдилар, Мавлоно Биноий олдиға зарбофт катта бўғча олиб келиб қўйдилар. Очиб қарасалар, унда эшакнинг тўқими экан. Мавлоно Биноий ўрнидан турди ва қиблага юз ўгириб сажда қилди, мажлис аҳли айтишди: бу қанақа сажда? Айтди: бу шукр саждасидир. Зероки Мир ҳазратининг мизожи Биноийга нисбатан ғоят ёмон деган гап-сўз бор, ҳозир маълум бўлдиким, бу ёлғон экан ва Мир бу каминага ғоятда лутфли ва марҳаматли эканлар. Кўрмайсизми, ҳаммага шарафли чопонлар юборган бўлсалар, бу каминага ўз хусусий чопонларини юбориптилар¹.

Агар бу ҳикоя дарҳақиқат воқия бўлган бўлса, Алишер Навоий қалтис ҳазил қилган, Биноий эса жавобда ундан ҳам ошиб тушган. Шубҳасиз, бундай қалтислик маълум из қолдириши мумкин². Яна шунга монанд қалтисроқ ҳазил-мутойиба:

Мазмуни: Бир куни Мир жаноби Биноийни чақиртирдилар. Узоқда пайдо бўлиши билан Мир шундай назар билан қарар эдики, гўё уни танимас эди. Яқин келганда Мир айтди: Биноий сен экансан-да,

¹ Бадоеул-вақое, 613—614-бетлар.

² Бу ҳикоя кейин Мушфиқийга нисбат берилиб, у «Абдуллаҳон менга ўз чопонини тақдим қилди» дейди. Қаранг: А. К. Боровков, Навон и Джами в народном предании, зикр этилган журнал, 484-бет.

узоқда пайдо бўлганинга мен эшак келяптими деб хаёл қилибман. Биноий айтди: Ҳа, Махдум, ман ҳам узоқдан сизни кўриб, бу ерда одам ўтирибди деб хаёл қилибман...¹.

Яна бир ҳикоя:

Шундай дейдиларки, бир маҳал Мулла Биноий Ироқдан келиб, фозиллар ва турли олий кишилар иштирок этган Мир мажлисида бўлдилар. Мир Яъқуббекнинг латифа ва нозик сўзлари ҳақида гапиришни сўради. Мавлоно Биноий айтдиларки, Яъқуббекнинг ҳеч бир латофати ва яхшилиги унинг туркча шеър айтмаслигига тенглаша олмайди. Мир айтдиларки, эй Биноий, қўполлик ва ҳангиликни ҳаддан оширинг, энди шунга муносиб бўлиб қолдингки, оғзингга ахлат тўлдирагилар. Биноий, бу қийин эмас, туркча шеър айтсам, шунга тенг бўлади», — дейди².

Бу ниҳоятда қалтис ҳазил-мутойбадир. Бу ҳазил-мутойбада биз Навоийнинг одатдаги юмори, ҳазилини эмас, балки ҳақли равишда ғазаб ва нафратини кўрамиз. Биноий атайин Навоийнинг ғашига тегиш мақсадида шундай қалтис ҳазил қилгандир.

Шу ўринда Алишер Навоий ва Мавлоно Биноий муносабатларига тааллуқли бошқа муаллифлардан ҳам бир неча ҳикоя келтиришни мувофиқ кўрамиз. Бобир Биноий ҳақида сўз юритар экан, унинг Навоийга «Мутаарриз» — «терс» лигини таъкидлаб, буларнинг ўртасида рўй берган ҳазил-мутойбалардан бир нечтасини ҳикоя қилади. «Ул жумладан бири будурким, — деб сўз бошлайди Бобир, — бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар, Алишербек мутойба билан дерки «ажаб балоест дар Ҳири агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад». Биноий дерким, «агар жам мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад». Охир бу зарофатлардин яна Ҳиридин Самарқанд азимати қилди»³.

Бобир яна шундай маълумот беради:

¹ Бадоеул-вақое, 615-бет.

² Бадоеул-вақое, 614—615-бетлар.

³ «Бобирнома», 242-бет. Форс-тожикча жумлаларнинг мазмуни: «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегди», «Йиғсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегди». Бу эпизод Восифийнинг «Рўзе жаноби Мир Мавлоно Биноиро талабиданд...» деб бошланган ҳикояси (615-бет) охирида айнан мавжуд.

«Алишербекни қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «Нози Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладан Биноий Ҳиридин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзга ғайри муқаррар полоне буюрар, отини «Алишерий» дер, «Полони Алишерий» машҳур бўлди»¹. Бу, албатта, олдинги ҳикояларнинг кўпидан хийла фарқ этувчи энгилроқ юмордир, зарофатдир. Бу ҳикоя «Мажолисун-нафоис»нинг форсча таржимасида Муҳаммад Қазвиний томонидан ҳам ҳикоя қилинган².

«Биноийнинг зарофат қилғони хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Биноий зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меодоам, вале тугмаҳо наместонад ва мониаст». Биноий дерким: «Тугмаҳо чи мониаст, бодигиҳо мониаст (Вал-ухдату алар рови)»³. Бу кейинги ҳикоя ҳам Навоий билан Биноийнинг мизожи кўп ҳолларда бир-бирига тўғри келмагани, шунинг оқибатида уларнинг муносабати кескинлашганини кўрсатади.

«Бадоеул-вақое» да Навоий билан алоқадор яна бир неча ҳикоя берилган. Улардан бирида Ҳиротда пайдо бўлган безорилар, уларни жазолаш тадбирлари ва Носир деган безорининг зарофати ва ҳозиржавоблиги туфайли жазодан омон қолгани, Навоий, уни панднасиҳат билан озод этгани баён қилинади⁴. Ҳикоя ҳикоялигидан кўра XV аср социал ҳаёти ва ихтилофлари ҳақида маълумот берувчи манба сифатида аҳа-

¹ «Бобирнома», 242-бет.

² Қаранг: Н. А. Болдырев, Персидские переводы «Маджалис-ан-нафоис» Навои, Ученые записки ЛГУ им. А. А. Жданова, № 128, Серия Востоковедческих наук, вып. 3, История и филология стран Востока.

³ «Бобирнома», 431-бет. Форс-тожикча жумлаларнинг мазмуни: «Яхши зарофат қилдинг, чакманни берардим, лекин тугмалари қўймайди ва монийлик қилади». «Тугмалар моний эмас, балки ҳавойилик монийдир». Қавс ичидаги ибора «Масъулияти — гуноҳи ҳикоячининг бўйида» мазмунидадир.

⁴ Бадоеул-вақое, 617—620-бетлар.

миятлироқдир. Яна бир ҳикоя Баҳлул томонидан баён этилиб, Навоийнинг Сейистонлик Қозизода деган йигит билан танишгани, ўз таассуротларини Жомийга айтгани, Жомий истеъдодли бу йигит билан танишув орзусида бўлгани ва Қозизоданинг Жомий ҳузурига келгани, уни танитай мулзам бўлгани, Жомий уни хушлик билан маъзур тутгани ҳикоя қилинади¹. Яна бир ҳикояда (бу ҳикоя Шайхзода Ансорий тилидан сўзланади) Озарбайжондан келган Ҳофиз Ғиёсиддин Деҳдор деган кишининг жуда кўп соҳалар бўйича қобилиятли экани, унинг Навоий ҳузурига ташриф буюриши, Навоийнинг уни имтиҳон қилиб, мамнун бўлиши айтилади².

«Бадоеул-вақое» нинг XXV бобида Беҳзод ишлаган машҳур сурат (боғ, боғнинг тўрида Навоий, бир қўлида ҳасса, иккинчи қўлида олтин товоқ, атрофида шоирлар, олимлар... Навоий суҳбатдошлари бошидан олтин чочмоқчи) ва шу сурат муносабати билан Соҳиб Доро, Мавлоно Фасеҳиддин ва бошқаларнинг зарофати баён этилади. XXXVI бобда эса Навоийнинг ҳиммат ва марҳаматини баён этувчи юмористик бир ҳикоя келтирилган. Бу ҳикоянинг қисқача мазмуни бундай: Ҳасаншоҳ деган шоир бўлар экан, у ниҳоятда ҳазилкаш экан. Бир қиш фасли моддий томондан жуда қийналиб қолади. Ўғлига пешонангни кўк рўмол билан танғиб олиб, қора либос кийиб, Навоий ҳузурларига бор ва отам қазо қилди дегин. У киши харажат учун маблағ беради, сен бозорга бориб рўзғорга зарур нарсаларни сотиб олиб келасан. Йигит Навоий даргоҳига боради, афсусланган Навоий 300 хонлик бериб жўнатади. Эртаси Ҳасаншоҳ Навоий ҳузурига боради. Навоий таажжубдан лол қолади, сен ўлган эдинг-ку, бу қандай бўлди, дейди. Ҳасаншоҳ, агар кеча ёрдам бермаганингизда, дар ҳақиқат ўлар эдим, дейди. Бу зарофатдан кулиб, Навоий Ҳасаншоҳга сарпо ва минг динор инъом қилади³.

¹ Бадоеул-вақое, 620—626-бетлар.

² Бадоеул-вақое, 626—632-бетлар.

³ Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоир Ҳасаншоҳ ҳақида бундай дейди: «Хуросоннинг қадимий шуаросидиндур, Шохруҳ Мирзо замонидин фархунда давронғача кўпрак салотин ва акобир ва мутаин элга мадҳи ва ҳам марсияси бор» дейди ва шеърларидан бир матлаъ келтиради (Мажолисун-нафоис, 90-бет).

«Бадоеул-вақо» даги Навоийга тааллуқли ҳикоялар шулардан иборат. Бу ҳикоялар Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти ва хислатларини, унинг шоир, олим ва давлат арбоби сифатида тутган мавқеини, илм-фан, санъат-адабиёт аҳлларига ҳомийлигини, мусоҳиблари доирасини, дўстлари ва муҳолифларини, Ҳусайн Бойқаро, вазир Маждиддин, шоир Биноий ва бошқалар билан бўлган муносабати мураккаблигини ёритишда муҳим бир манба бўлиб хизмат қилади. Лекин бу манбага илмий-танқидий муносабатда бўлиш, бошқа манбалар билан, Навоийнинг ўз мероси билан қиёсий ўрганиш лозим. Ҳар қалай ҳикоялар Навоий сиймосини улуғ ва оддий бир инсон, пок, ҳалол, иродали, қатъиятли шахс, ниҳоятда истеъдодли шоир, олим, фозил, халқпарвар, мушфиқ, саховатли, марҳаматли бир киши, шу билан бирга, нозик табиат бир одам сифатида гавдалантиради.

* * *

Шу бобда навоийшунослик эътиборидан четда қолиб келаётган яна бир манба — Мавлоно Фахриддин Али Сафийнинг «Латоифут-тавоиф» асари ҳақида тўхтаб ўтишни мувофиқ кўрамиз.

Фахриддин Али XV асрнинг машҳур олими Ҳусайн Воиз Кошифийнинг ўғли бўлиб, Сафий унинг адабий тахаллусидир. Фахриддин Али ҳар томонлама кенг ва чуқур билим олади, отасининг анъаналари изидан боради. Сафий нақшбандийликка доир «Рашаҳоти айнул-ҳаёт», («Ҳаёт чашмаси томчилари»), «Анисулорифин фил-мавоиз» («Орифларнинг дўсти ва панднасиҳатлар»), «Маҳмуд ва Аёз» достони, «Латоифут-тавоиф» («Турли тоифаларнинг латифалари») китобини яратади ҳамда отаси Ҳусайн Воизнинг «Асрори Қосимий» асарини «Кашфул-асрор» («Сирларнинг кашфи») номи билан қисқача баён этиб чиқади.

Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис» да Мавлоно Сафий ҳақида сўзлаб, «Мавлоно Ҳусайн Воизнинг ўғлидур, бағоят дарвешваш ва фоний сифат ва дард-мандшева йигитдур, Ҳиридин Самарқандга ҳазрат Хўжа Убайдулло Аҳрор суҳбатиға мушарраф бўлур учун борди. Ва андоқ дерларким, анда қабул шара-

фин топиб, иршод ва талқин саодатиға сарафроз бўллуб, яна Хуросонға келди, табъи хуб воқеъ бўллубтур»¹, деб унинг шеърларидан бир матлаъ келтиради. Сафий кўпчилик асарларини XVI аср аввалларида яратган. Шу асарларидан бири бўлмиш «Латоифут-тавоиф» ни 1530—1533 йилларда тугаллаб, Ғуржистон² шоҳи Муҳаммад Сайфулмулукка тақдим қилади³.

«Латоифут-тавоиф» 14 бобдан ташкил топган бўлиб, асосан латифа, ҳикоят ва ривоятлардан иборатдир. Буларни муаллиф халқ оғзидан, Муҳаммад Авфийнинг «Жомеъул-ҳикоёт», Замахшарийнинг «Рабеъул-аброр» («Яхши кишиларнинг баҳори») асаридан, Убайди Зоконий таснифотидан, араб муаллифлари китоботи ва бошқа манбалардан олиб тартиб берган. Сайфий ҳикоя ва латифаларни уларда иштирок этувчиларнинг қайси табақага мансублигига қараб, бобларга, бобларни ички бўлим-фаслларга ажратган. Булар шоҳлар ва султонлар (III боб), амирлар ва вазирлар (IV боб), адиб, мунши, надим ва сипоҳийлар (V боб), сўз усталари — булағо ва фусаҳо (VI боб), машойх, уламо, қози ва фақиҳлар (VII боб), муаббир⁴ ва мунажжимлар (VIII боб), шоирлар (IX боб), зариф кишилар (X боб), бахил ва хомтамаъ кишилар (XI боб), ўғрилар, тиланчилар ва бошқалар (XII боб), болалар, қуллар ва канизаклар (XIII боб), аблаҳ, каззоб ва шу тоифадаги бошқа кишилардир (XIV боб).

«Латоифут-тавоиф» да тарихий шахслар, ярим тарихий-ярим афсонавий қаҳрамонлар, фантастик персонажлар ва бошқалар иштирок этади. Ҳикоя ва латифаларда фактик маълумот ҳам, афсона ва бадий тўқима ҳам мавжуд, кўп ҳолларда буларни чегаралаш ҳам амримаҳолдир. Буни муаллифнинг ўзи ҳам эътироф этади. «Латоифут-тавоиф» Шарқ ҳикоячилигининг намунаси, форс-тожик бадий насрининг муҳим бир ёдгорлигидир.

¹ Мажолисун-нафоис, 153-бет.

² Ғуржистон Ҳирот ва Ғазна оралигидаги бир кичик вилоят бўлган.

³ Сафавий ҳукмдорларидан Шоҳ Тоҳмасп таъқибига йўлиққан Али Сафий ҳижрий 939 (мелодий 1533) Ҳиротга қайтади ва ўша йили вафот этади.

⁴ М у а б и р — туш гаъбир этувчи.

«Латоифут-тавоиф» да XV асрдаги бир неча шоирнинг фаолияти, хислати билан боғлиқ бўлган қизиқ ҳангомалар, латифалар бор. «Ирфон» нашриёти (Душанбе) томонидан 1968 йилда оммалаштирилган «Латоифут-тавоиф»¹да Абдурахмон Жомийга бағишланган махсус бўлим ва Алишер Навоийга доир бир неча ҳикоя-латифа бор. Биз ушбу нашр асосида Навоийга тааллуқли зарофат ва латифаларни ўзбек тилига таржима қилиб, эътиборингизга ҳавола этамиз.

I. Кунлардан бири шоир Биноий Амир Алишер даргоҳига келиб ўтирди. Амир чодирдан туриб, ташқарида ким бор? — деб сўради.

Айтди:

— Биноий!

Айтди:

— Яхши келибсан, биз бир оз масхарабоздик қилиш учун бирор кимсанинг келишини истаб ўтирган эдик.

Биноий айтди:

— Биз ҳам шунга келганмиз².

II. Шоирлардан бири у ҳазратга айтди:

— Мен Камол девони ва Хожа Ҳофиз девонига ва Амир Алишернинг юз сўзига (шеърига) жавоб айтганман. У Ҳазрат айтдилар:

— Худога нима жавоб берасан?³

Биринчи латифада Навоий ва Биноийнинг ўзаро ҳазилкашлиги баён этилган бўлса, кейинги латифанинг бош персонажи Жомийдир. Бу ҳикоялар қувноқ юмор ва ҳозиржавоблик билан характерланади. Жомий ва бошқалар ҳақидаги ҳикоя-латифалар XV—XVI асрлар ҳикоя-латифа санъатини ҳамда Алишер Навоийнинг социал-маданий муҳитини ўрганиш жиҳатидан аҳамиятлидир.

Шундай қилиб, ёзма манбалардаги Навоийга тааллуқли ҳикоя ва латифалар, бир томондан, тарихий воқеликнинг, иккинчи томондан, бадиий фантазия ва ижодий тўқиманинг маҳсулидир. Бу ҳикоя ва лати-

¹ Китоб Техронда Аҳмад Гулчин Маоний томонидан нашр этилган «Латоифут-тавоиф» асосида мухтасар қилиб тузилган. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳалим Саидов.

² Зикр этилган нашр, 141—142-бетлар.

³ Бу ўринда ҳам Жомий кўзда тутилади.

⁴ Уша ерда, 95—96-бетлар.

фалар мазмун жиҳатдан ҳам, бадиий услуб жиҳатдан ҳам фольклор асарларига яқин ва монанддир. Уларда, халқ асарларида бўлганидек, фантазия ва муболаға, ҳазил ва мутойиба, аския ва чандиш, тугун ва ечимда фавқулоддалик каби хусусиятлар муҳим ўрин эгаллайди. Фольклорда Алишер Навоий образининг яратилишида мана шу ҳикоялар маълум бир замин бўлиб хизмат ҳам қилган.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАҚИДА ХАЛҚ АФСОНАЛАРИ

Шубҳасиз, китобий асарлардан ўрин олган ҳикоя ва латифалар билан бир вақтда Алишер Навоий ҳақида бевосита халқ асарлари — фольклор асарлари ҳам пайдо бўла бошлаган. Халқ улуғ шоир ва мутафаккир, олим ва давлат арбоби ҳақида янги-янги асарлар яратиб, уларни авлодларга армуғон этган. Афсуски, Навоий ҳақида халқ яратган асарларни ёзиб олиш ва тўплаш ўтмишда одат бўлмаган. Муқаддима бобда таъкидлаб ўтганимиздек, бу иш асримизнинг 20-йилларида бошланди. Утган давр ичида ўнлаб халқ афсоналари ёзиб олиб оммалаштирилди. А. А. Семенов, П. Оголиев, Берди Кербобоев, М. Афзалов оммалаштирган афсоналар, ниҳоят, Алишер Навоийнинг 525 йиллик юбилейига чиройли туҳфа бўлган «Доно Алишер» тўплами бобокалон шоир ҳақида халқ яратган дурдоналарни тўплаш ва кенг жамоатчиликка тортиқ қилиш борасида ғоятда муҳим аҳамиятга эгадир.

Шу билан бирга, А. А. Семенов, А. К. Боровков, Б. Кербобов, Е. Э. Бертельс, М. Афзалов, М. Муродов ва бошқаларнинг шу афсоналар ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам қимматлидир.

Бироқ халқнинг Навоий ҳақида тўқиган афсона ва эртақларини тўплаш ҳам, оммалаштириш ҳам ҳамон қандайдир мавсумий характерга эга бўлиб, юбилей саналари билан боғлиқ бўлиб келмоқда. Ваҳоланки, Ўзбекистон халқ шоири Собир Абдулла, фольклорист Малик Муродов ва Насрулло Собуровлар сўнгги йилларда тўплаган материаллар фольклор бисотида Алишер Навоий ҳақида халқ яратган афсона ва ривоятлар кўп эканлигини кўрсатади. Бу афсона ва ривоятларни мунтазам тўплаб бориш лозим.

Афсона ва ривоятларни нашр этишда ҳам баъзи нуқсонлар содир бўлмоқда. Афсона ва ривоятлар етарли саралаб олинмаётир (1967—1968 йилларда айрим газеталардан гўр ва сунъий тўқилган нарсалар ҳам ўрин олди), афсоналар номи ва тексти истаганча таҳрир қилинмоқда ва ҳоказо. Бизнингча, халқ бисоти материалларини тўплаб, Алишер Навоий ҳақида халқ ижоди асарларининг мукаммал ва стабиллашган тўпламини тузиш, сунъий вариация ва таҳрирларга йўл бермаслик керак. Худди шунингдек, китобий материалларни ҳам жам этиб, шарҳ ва изоҳот билан кенг китобхонлар жамоатчилигига тақдим этиш лозим.

Алишер Навоий ҳақида шу кунга қадар тўпланган ва оммалаштирилган фольклор материални тил ва территорияга қараб шартли равишда учга бўлиш мумкин. Бу форс-тожик тилидаги Бухоро афсонаси¹, «Мир-али ва Султон Суюн» туркман цикли² ҳамда ўзбек тилидаги афсона ва эртақлардир³. Бу Алишер Навоийнинг туркий халқлар ва форс-тожик тилида гаплашувчи халқлар орасида шухрат қозонганини кўрсатади. Навоий ҳақидаги форс-тожик, туркман ва ўзбек тилидаги афсоналар ўзига хос хусусиятларга ҳам, муштарак жиҳатларга ҳам эгадир. Бош муштарак хусусият шундаки, уларда биз айнан тарихий фактларни ва Алишер Навоийнинг айнан тарихий қиёфасини эмас, балки халқ тасаввуридаги Алишер Навоий сиймосини, унинг халқнинг орзу-армонлари билан уйғунлашиб кетган бадий образини кўрамиз. Шу образни яратишда халқ тарихий заминдан, XVаср ҳаёти ва конкрет ҳодисаларидан йироқлашади, айрим воқеаларга янгича моҳият беради, баъзи тарихий шахслар-

¹ Қаранг: А. А. Семенов, Персидская новелла о Мир-Али-Шире Навои, Бюллетень Среднеазиатского гос. университета. вып. 13, Ташкент, 1926.

² П. Огалыев. Мырали ве Солтансойун, Ашгабат, 1941, 1948; Берди Кербобоев, Эсерлар топлумы, дордунжи том, Ашгабат, 1959. (289—344-бетлар.)

³ М. Афзалов. Навоий ҳақида халқ афсоналари «Шарҳ юлдузи», №5, 1948. Ўзбек халқ эртақлари, икки томлик, II-том, Тошкент—1964. (481—500-бетлар.) Хоразм эртақлари, нашрга тайёрловчи Фаттоҳ Абдуллаев, ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, Тошкент—1961. («Мир Алишер билан Ҳусайн Мирзо», 159-бет), Доно Алишер. (Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари), Тошкент—1968.

ни тасвирлаш ва баҳолашда эркин йўл тутади. Аммо буларнинг ҳаммаси Алишер Навоий образини яратишга, унинг сиймосида олижаноб инсоний сифат ва фазилатларни мужассамлаштиришга қаратилган. Яна бир муҳим муштарак хусусият Алишер Навоийнинг демократлаштирилишидир. У айрим афсоналарда шу даражада демократлаштириладики, худди халқ қаҳрамони Афандига (ёки Талҳак ҳамда Мушфиқийга) ўхшаб кетади. Шунинг учун ҳам Навоий номи билан боғлиқ айрим афсоналар халқ қаҳрамонлари — Афанди ва Мушфиқийлар номи билан ҳам айтилади.

Халқ афсоналарида Алишер Навоий истеъдодли шоир, тадбирли давлат арбоби, доно, нажоткор, олийҳиммат бир шахс, зулм-зўрликка, адолатсизлик ва инсофсизликка, разолат ва қабоҳатга қарши шафқатсиз курашган халқ фарзанди сифатида гавдаланади. Афсоналарда биз Навоийни турли халқ тоифалари — деҳқон, боғбон, мардикор, чўпон, уста, косиб, ҳунармандлар билан бирга, олим ва фозиллар даврасида, саройда, подшо ва амиру амалдорлар гурунгида кўрамиз. Қаерда ва қайси доирада бўлмасин, у доимо халқ учун, адолат ва яхшилик учун курашувчи инсон сифатида гавдаланади, муҳолифларига қарши ҳамла қилади, уларни енгади, бева-бечораларга кўмаклашади, уларнинг ҳожатини чиқаради. Шу билан бирга, айрим афсоналарда Навоийнинг ўзи ҳам меҳнаткаш-деҳқон, боғбон ёки мардикор сифатида тасвир этилади. Бундай ҳолларда биз XV асрнинг улуғ амири ва шоирини эмас, балки меҳнаткаш, қувноқ ва ҳозиржавоб оддий бир инсонни кўрамиз. Ушбу хислатлар ўзбек афсоналарига ҳам, туркман циклига ҳам хосдир.

Биз шартли равишда учга ажратган афсоналар гоёвий йўналиши ва Навоий образини талқин этиши жиҳатидангина эмас, балки сюжет ва композиция ҳамда услуб жиҳатидан ҳам хийла муштаракликларга эгадир. Баъзан бир сюжет деярли айнан такрорланади ёки бир-бирига ўхшаб кетади. Тарихи ва тақдир, тили ва удуми бир-бирига яқин бўлган халқларда бу ҳолнинг содир бўлиши таажжуб эмас. Туркман заминида пайдо бўлган айрим афсоналар ўзбек халқи орасида ҳам кенг тарқалиб, «ўзбекчалашгани» каби, айрим ўзбек афсоналарининг туркманлар орасида

тарқалиб, «туркманчалашган» бўлиши мумкин. Хоразм водийси ва Тошовуз мавзуи мана шундай алоқа ва «алмашув» лар замини бўлган. Ўзбек афсонаси «Навоий билан Чўпон»¹ ва туркман афсонаси «Патыша олерине»². «Тарихдаги тўрт донишманд киши»³ ва «Йылдыз горен», «Нэме учин»⁴, «Мир Алишер билан Султон Ҳусайн»⁵ ва «Бу-да гечер»⁶, «Пашшадан дод»⁷ ва «Биз адам далми?»⁸ ва бошқалар шуни кўрсатади. Ниҳоят, форс-тожик тилидаги Навоий ва Гули ҳақидаги афсона билан шу мавзу ва сюжетдаги туркман афсонаси «Этмак герек»⁹ ҳамда ўзбек афсонаси «Навоий ва унинг севган қизи»¹⁰ ўхшашлиги ҳам бунни тасдиқлайди. Яна характерлиси шундаки, форс-тожик тилидаги Бухоро афсонасида Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг Гулининг ўлими ҳақидаги мушоираси форс-тожик тилида эмас, балки ўзбек тилидадир. Бу мазкур афсонанинг бошлаб туркий тилда вужудга келганини кўрсатади.

Шубҳасиз, бу муштараклик Алишер Навоий ҳақида яратилган афсоналарнинг миллий колорити ва ўзига хос хусусиятларини инкор этмайди. Афсоналарда воқеа ва ҳодисани ўз тарихи билан, турмуши билан боғлаб баён этиш, ўз адабий анъаналарини тадбиқ қилиш кўзга равшан ташланади. Афсонани яратган ёки ҳикоя қилиб юрган халқ географик атамаларни ҳам ўз ўлкасидан олади (Масалан, туркман афсоналарида Мари шаҳри, Мурғоб, Тежан дарёлари, Дашкопри, «Пулхатын» кўприклари каби). «Миралини — Навоийни, — дейди Берди Кербобоев, — туркман халқи ўзининг классиги каби севарди. Савод чиқармоқ учун мактабда ўқиладиган асосий китоблардан бири Навоийнинг лирикаси-ғазаллари бўларди. Саводли, тушун-

¹ Доно Алишер, 49—50 бетлар.

² Берди Кербобоев, зикр этилган том, 308—309-бетлар.

³ Доно Алишер, 30—32-бетлар.

⁴ Берди Кербобоев, 291—293, 298—300-бетлар.

⁵ Доно Алишер. 24—27-бетлар.

⁶ Берди Кербобоев, 339—340-бетлар.

⁷ Доно Алишер, 34—35-бетлар.

⁸ Берди Кербобоев, 321-бет. Худди шундай ҳикоя Талҳак номм билан боғлиқ ҳолда «Латоифут—тавоиф»да ҳам бор (139—140-бетлар).

⁹ Берди Кербобоев, 344—346-бетлар.

¹⁰ Доно Алишер, 27—30-бетлар.

чали одамлар ўз атрофларига тингловчиларни тўплаб, унинг газалларини, «Хамса» сини ҳафталаб ўқир эдилар. Навоийнинг газаллари куйларда, қўшиқларда янграр эди. Шу қўшиқлар ҳозир ҳам бахшилар оғзидан тушган эмас, бахшилар одатда узоқ кечанинг куй-қўшиғини Навоийдан бошлайдилар.

Навоийнинг тили туркман тилига яқин ва қулай бўлиб, арабча, форсча аралашган сўзларни муллалардан сўралмаса, унинг асосини саводли одамлар, тингловчилар тушунар эдилар. Навоийнинг туркман тилига қулайлиги, туркман халқининг уни ўз классиги сифатида севиши туркман халқининг Мирали билан Султонсуюн борасида ҳад-ҳисобсиз ҳикоя, нақл ва «шорта соз» лар яратмоғига сабаб бўлгандир¹. Туркман олими проф. Б. Карриев ва М. Косаевлар айтишича, туркман халқида Навоий билан боғлиқ махсус мақом Навоий перза — Навоий куйи бор. Гарчи профессор А. К. Боровковнинг Султонсуюн туркманларнинг афсонавий бобакалони Соинхон ёки Соилхон, Мирали эса ривоятларнинг маълумотича, Султон Маҳмуд Ғазнавий давраси билан боғлиқ шоир Мирали бўлиши мумкин² деган фаразини ё тасдиқ ёки рад этишга асосимиз бўлмаса ҳам, Мирали ҳақида туркман афсоналарининг туркман заминида жуда қадимда пайдо бўла бошлаганини таъкидлаш керак. Туркман афсоналарида Навоий баъзан ҳажвчи туркман шоири Каминага монанд қиёфада гавдаланади³.

Халқ афсоналарини, уларнинг мавзуи ва ғоявий мазмуни ҳамда образлар системасига қараб, шартли равишда уч циклга: «Олижаноб инсон», «Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро», «Гули» га бўлиб, уларнинг ғоявий-бадий хусусиятлари ҳақида мулоҳаза юриштишни мувофиқ кўрамиз.

Бир неча афсона Алишер Навоийнинг олий ҳимматлиги, саховати, мушфиқлиги ва нажоткорлигига бағишланган. Афсоналардаги фактлар тарихий ҳақиқатга мувофиқ келмаса ҳам, лекин уларнинг руҳи тарихий ҳақиқатга, Алишер Навоийнинг сифат ва фазилатларига мувофиқ келади. «Пуллар қаёққа кет-

¹ Берди Кербобоев, ўша том, 289—290-бетлар.

² А. К. Боровков, Навои и Джами в народном предании, Известия, АН СССР, отд. яз. и лит., том VI, вып., 1947, стр. 485.

³ Е. Э. Бертельс, Навои, М., 1948, 262-бет.

япти»¹. («Нира харч эдйэсиу?»²) афсонасида Султонсуюннинг Мирали уйига меҳмон бўлиб боргани, қашшоқ рўзгорини кўриб таажжублангани ҳикоя қилинади. Маълум бўлишича, Мирали маошини деярлик бутунлай бева-бечораларга, камбағал ва муҳтожларга бўлиб берар экан. Миралининг таклифи билан Султонсуюн билан иккиси кийим-бош ва отларини алмаштириб, маҳаллаларга боришади, «подшонинг отини миниб, кийимларини кийиб олган Миралига ҳеч ким эътибор бермас, аксинча Миралининг кийим-бошларидаги Султонсуюнни оломон ўраб оларди... Ҳар томондан: «Ассалом, Мирали!», «нури дийдамиз», «халоскоримиз, худо умрингни узоқ қилсин» деган хитоблар эшитиларди...³. Охири Султонсуюн бу бева-бечораларга уй-жой қуриб беришга, мадад кўрсатишга ваъда этади. Мирали билан Султонсуюннинг муносабатларини ҳозирча бир четга қўя турайлик. Афсонанинг руҳи, шубҳасиз жуда кўп кишиларга моддий ва маънавий мадад берган, очлик ва юпунликдан қутқариб қолган олий ҳиммат Алишер Навоийнинг тарихий сиймосига мос келади. «Пулхотин»⁴ афсонасида эса Миралининг Мурғоб дарёси устига тошкўприк қургани ҳикоя қилинади. Бу ҳам тарихий ҳақиқат руҳига мувофиқ тушади. «Навоий билан чўпон» афсонасида отасидан қолган қўйларнинг кўпайиб 700 га етгани, икки юзини чўпонга меҳнат ҳақи учун қолдириб, 500 қўйни бозорга ҳайдаши, пулини подшо ўлганда берасизлар, деб харидорларга текин тарқатиб юборгани баён этилади. Ҳазабланган подшога Навоий: «...қўйни олиб кетган одамлар: «Ишқилиб подшоҳимиз ўлмасин. Подшо ўлса Навоий пулини қистайди» деб сизни дуо қилиб юришади»⁵, деб донолик ва ҳозиржавоблик билан омон қолади. Бу ҳикояда Навоийнинг ҳикмат ва саховати, ёмонларга ўлим тилаши (халқ қарғиши), донолиги ва ҳозиржавоблиги ўз гўзал ифодасини топган. «Зиёд Ботир» халқ эртагида⁶

¹ Туркман юмори, «Ёш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1963, 29—30-бетлар.

² Берди Кербобоев, 341—343-бетлар.

³ Туркман юмори, 30-бет.

⁴ Берди Кербобоев, 310—311-бетлар.

⁵ Доно Алишер, 51-бет.

⁶ Ўзбек халқ эртаклари, II том, 491—500-бетлар.

Алишер Навоий Зиёд Ботир ва унинг ёри Қамархонни турли уқубат ва таҳликалардан қутқариб, муродмақсадига етказгани ҳикоя қилинади.

«Навоий билан ямоқчининг ўғли»¹ афсонаси ҳам «Зиёд Ботир» эртагига мос бўлиб, унда Навоий Ямоқчининг ўғлини жазодан қутқариб қолиб, севганини — бойнинг қизини никоҳлаб олиб беради. «Юрт қоровули»², «Тандир қуролмаган уй қуролармиди»³ афсоналари мазкур афсоналарни тўлдириб такомиллаштиради.

Маълумки, Алишер Навоий текинхўр ва хомтамаъ кишиларни, дин ва шариат ниқоби остида разиллик ва қабиҳлик билан шуғулланувчи тақводорларни, инсофсиз ва шафқатсиз давлатмандларни муросасиз фош қилар эди. Бу айрим афсоналарда ҳам ўз инъикосини топди. «Навоий билан мардикор»⁴ да ҳикоя қилинишича, кишиларга кўмаклашиб, ҳожатини чиқариб юрадиган бир йигит бўлар экан. Навоий бу йигитни ҳурмат қилиб, қуюқ салом-аликклашиб юрар экан. Йигит тоатибодат қилиб, гўшанишин бўлиб, Навоийнинг янада кўпроқ эътиборини қозонмоқчи бўлибди. Навоий гўшанишин бўлиб қолган бу йигитни кўрса ҳам кўрмасликка олиб, эътибор бермай қўйибди...

Шундан кейин йигит: «Ол таҳоратингни, бер кавушимни», — деб аввалги йўлини тутиб кетибди»⁵.

«Мендан ҳам шунча» афсонасида⁶ Алишер Навоий «авлиё» хотиннинг макр-ҳийласи ва маънавий чиркинлигини фош этиб ташлайди. Ўзини покдоман қилиб кўрсатган «авлиё» хотин Навоийдан лутф қилишни ўтиниб илтимос этади, аммо мустаҳкам иродали Алишер Навоий унга қиё ҳам боқмайди. Бу афсона яна бир бор Алишер Навоийнинг покдоманлигини таъкидлайди. («Бадоеул-вақое»да ҳикоя қилинган Давлатбахт воқеасини эсланг).

¹ Ўзбек халқ эртаклари, II том, 481—482-бетлар.

² Доно Алишер, 35—40-бетлар.

³ Доно Алишер, 45—48-бетлар.

⁴ Доно Алишер 43—45-бетлар.

⁵ Шу асар, 45-бет.

⁶ Туркман юмори, 25—29-бетлар. Бу афсона Берди Кербобоев китобида «Мендан ҳам бир юз тилла» сарлавҳаси билан берилган (312—315-бетлар).

«Кечир дўстим» афсонасида¹ биз Алишер Навоий — Миралини тамомила бошқа қиёфада кўрамиз. У оддий заҳматкаш. «Қурғоқчилик экинларни ер билан яксон қилиб, тирикчилигини зўрға ўтказаётган деҳқонларнинг аҳволини янада оғирлаштирди. Заҳматкашларга ёрдам бериш учун Мирали овулма-овул кезарди. Кунларнинг бирида кечаси у хизматкор ёллашни мўлжаллаб юрган савдогарга дуч келиб қолди. «Бир савоб иш бор, — деди савдогар, — кунига батракнинг ярим йиллик даромадидан ҳам кўпроқ пул ишлаб олиш мумкин». Мирали нима бўлса бўлсин, деди-да, савдогарнинг таклифига кўнди...»². Савдогар уни арқон билан бир қудуққа тушириб, хуржунларни қум билан тўлдиришни буюради. Бу қум олтин аралаш экан, савдогар мардикор ёллаб, хуржунларни чиқариб олгандан кейин, мардикорни юқорига тортиб, «ҳақингни ол!» деб бир тишлам нон тишлатиб, қудуққа ташлаб юборар экан. Қудуқнинг ичи мурдаларнинг суяги билан тўла экан. Савдогар Миралига ҳам аввалги мардикорларга қилган муомаласини қилибди. Қудуқ дарёга туташ экан. Навоий даҳшатли муаммо ва таҳлика олдида лол қолганда, бир балиқ дарё соҳилига яқин сузиб келиб, Миралини дарёдан чиқариб қўйибди ва «болалигингда ўйнагани соҳилга келиб, доимо менга нон ташлардинг... мана иккаламиз ҳам анча ёшга кириб қолдик, лекин яхшилигингни унутганим йўқ. Энди яхши қол!..» дебди. Навоий қасос олмоқчи бўлиб, бозорга борибди, савдогар уни аввалги кунни тунда ёллагани учун танимай, ўша шарти билан ишга олибди. Қудуқ бошига боришибди. Мирали қудуққа тушишга унамабди. Охири савдогарнинг ўзи тушишга мажбур бўлипти. Мирали хуржунларни тортиб олгандан кейин савдогарнинг ўзини юқорига тортиб олибди-да, оғзига бир тишлам нон тишлатиб, «Мана бу хизматлари учун, энди хайр!» деб арқонни қўйиб юборибди, савдогар қудуқнинг қаърига тушиб кетибди.

Бу эртакнамо афсонанинг давоми Мирали билан Султонсуюн муносабати ва мулоқотига боғлиқ. Мирали олтинли қумларни саройга, дўсти Султонсуюн ҳузурига олиб келади. Ҳовлиқма Султонсуюн қумни кўриб,

¹ Туркман юмори, 20—23-бетлар. Бу афсона Берди Кербобоев китобида «Мыралы билан савдогар» деб берилган, 304—307-бетлар.

² Туркман юмори, 20-бет.

Миралини зиндон қилади, олтини борлигини билиб қолганидан кейин уни озод этади.

Кейинги йилларда ёзиб олинган афсоналардан бир нечтаси Алишер Навоийнинг шоирлиги, унинг ижодий ишлари билан боғлиқ. Шулардан бири Собир Абдулла ёзиб олган «Бир матлаъ тарихи» афсонасидир. Алишер Навоий Самарқандда таҳсил кўраётган йиллари бир гадодан «Кўкрагимдир субҳнинг пироҳанидин чокроқ, Кипригим шабнам тўкилган сабзадан намнокроқ» байтини тинглаб, унга мафтун бўлиб қолади, гадодан байтни сотиб олмоқчи бўлади (унда гадо байтни айтмаслиги шарт), у кўнмайди. Султон Ҳусайн тахтга чиқиб, Навоийни Ҳиротга чақиртиради, уни вазир лавозимига тайинлайди. Орадан ўн йил ўтиб, Навоий Самарқандга келади, қариб қолган гадо байтни сотишга рози бўлади, Навоий унга ҳовли-жой, тегирмон ва бир эшак сотиб олиб беради. Шундан кейин Навоий байтни мукамал ғазал ҳолига келтиради¹. Бу афсонада Навоийнинг сўз санъатига муҳаббати, халқ дурдоналарини эъзозлаши ифодаланган. Ёлғиз бир байт ғазал эмас, у икки ғариб мисра, уни тугал шеър ҳолига келтириш керак. Навоий шундай қилади. Шу билан бирга Алишер Навоий олий ҳиммат киши сифатида ҳам тасвирланган. «Дилором билан китобий муомала»да² шоирнинг ижодий процесси, гўё унинг илҳом париси билан учрашуви баён этилади. «Доно Навоий» афсонасида³ шеърят меҳнат, қунт ва истеъдодни талаб этади деган ғоя илгари сурилади. Афсоналар орасида Навоийнинг асарларидаги айрим эпизодлар заминида пайдо бўлганлари ҳам бор. Масалан, «Кийикнинг туёғи қаёқда-ю, қулоғи қаёқда» афсонаси⁴ «Сабъаи сайёр»

¹ Бу ғазал «Наводируш-шабоб»да бор, 326-ғазал, 330-бет. «Доно Алишер»да ғазал тексти бир қадар қусурли берилган: 5-мисрада «раҳти ғамин» «роҳат ғамин» бўлиб кетган. Тўртинчи байт аслида бундай:

Ўйла мижгон ханжариға ёпишибдур дурри ашк

Ким, магар андин ятим йўқдир вале бебокроқ. «Доно Алишерда бу байт:

Ўйла мижгон ханжариға ёпишибдур дард анинг (?!)

Ким, магар андин тиним (?!) йўқдир вале бебокроқ (13-бет).

Яна бошқа нуқсонлар ҳам бор.

² Доно Алишер, 14—17-бетлар.

³ Доно Алишер, 17—24-бетлар.

⁴ Доно Алишер, 32—33-бетлар.

да Баҳромнинг Дилором хоҳишига мувофиқ кийикка ўқ узиши эпизоди асосида вужудга келган. Навоийнинг «Хомтамаъ даҳр аро ранжур эрур» ҳикмати асосида ҳам афсона яратилган.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, кўпчилик халқ афсоналарида Ҳусайн Бойқаро (Султонсуюн) образи ҳам яратилган. У туркман халқ афсоналарининг деярли барчасида иштирок этади, шунинг учун ҳам туркман цикли «Мирали ва Султонсуюн» деб номланган. Ҳусайн Бойқаро афсоналарда кўпинча нодон, лақма, уқувсиз, бефаҳм ва жоҳил киши сифатида гавдаланади. Туркман афсоналари ҳақида сўзлаб, Е. Э. Бертельс бундай деган эди: «Бу эртакларнинг барчаси Навоий тақдирини Султон Ҳусайн билан боғлайди. Аммо уларда тарихий жиҳатлар, деярлик йўқолиб кетган. Уларда Султон Ҳусайн афсонавий шоҳ қиёфасини олади, у ёвуз шоҳ сифатида эмас, балки ўзининг бемаъни ҳаракатлари билан халқни ғазаблантирган нодон, телба ва инжиқ киши сифатида гавдаланади»¹.

Мирали бир неча бор Султонсуюнни ноқулай аҳвол ва шармандаю-шармисор бўлишдан қутқариб қолади. Лекин, шу билан бирга, афсоналарда кўп ҳолларда Навоий билан Ҳусайн Бойқаро бир-бирига муҳолиф кишилар сифатида ҳам тасвирланади. Ҳусайн Бойқаро тасвири ва талқини тарихий ҳақиқатга мувофиқ келмайди.

Ҳусайн Бойқаро XV асрнинг мураккаб шахсларидан биридир. У Хуросон тахтида 40 йилга яқин ҳукмронлик қилди. Мамлакатнинг сиёсий мустаҳкамлиги, иқтисодий-маданий тараққиётида катта хизмат қилди. Лекин, шу билан бирга, у феодал ҳукмдор сифатида қаттиқ қўллик сиёсатини олиб борди, хуни ноҳақ тўкди, эл-юртга жабр-ситама қилди, айш-ишрат гирдобига тушди... Ҳусайн Бойқаро ўз замонасининг маданиягли кишиси, заковатли билимдони, нозик дидли, забардаст шоир, соҳибдевон. Бироқ шоҳ Ҳусайн Бойқаро билан олим, фозил ва шоир Ҳусайн Бойқаро ўртасида маълум зиддият ҳам бор. Баъзан шоҳлик тожи уни сиқса, баъзан бу тож худбинлик ва такаббурлик қаноти бўлиб қолади... Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийнинг мактаб-

¹ Е. Э. Бертельс, Навои, стр. 262.

доши, дўсти, хомийси ва ҳамкори. У Навоийга илм-маърифат, санъат ва адабиёт тараққиёти таянчигина эмас, балки салтанатининг ҳам ҳомили деб қарайди. Навоийнинг ақл-заковати, тадбиркорлиги ва обрў-этиборига, қобилияти ва салоҳиятига тан беради, балки ҳатто сажда қилади. У Навоийга шу даражада ихлос ва эътиқод қўйган эдики, ҳатто унга мурид бўлиш орзусига тушган эди... Лекин, шу билан бирга, Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасида маълум зиддият ва келишмовчилик ҳам бор. Тадбирли, заковатли давлат бошлиғи, ўзбек адабий тилининг, илм-ирфон, санъат ва адабиётнинг ҳомийси, салоҳиятли шоир Султон Ҳусайнни жон-дили билан эҳтиром қилиб, улуғлаган Алишер Навоий, унинг айёшлиғи, иродасизлиги ва номақбул хатти-ҳаракатларидан ранжийди, изтироб чекади, газабланади. Айрим реакцион доиралар ва сарой аъёнлари Султон Ҳусайн билан Алишер Навоий ўртасидаги муносабатларни кескинлаштиришга интилар эдилар. Бу муносабатлар баъзан жиддийроқ тус олар эди. Дўстлик ва шубҳа, эътиқод ва ранжиш, эҳтиром ва танбеҳ... Навоий уйига воқеанавис — айғоқчи қўйилиши, унинг Астрободга жўнатилиши ва бошқалар шунинг оқибатидир. Ҳусайн Бойқаро билан Алишер Навоий ўртасидаги ихтилофлар икки шахс ўртасидаги ихтилофлардан кўра чуқурроқ илдизга эга бўлиб, дунёқараш зиддиятлари заминида вужудга келган, шоҳ билан гуманист мутафаккир ўртасидаги ихтилофлар эди. Афсуски, баъзан Султон Ҳусайн билан Алишер Навоий ўртасидаги муносабат тамомила ва ҳаддан ташқари ижобийлаштирилиб, баъзан эса мутлақо салбийлаштирилиб баён этилади¹. Бадиий асарда шартлилик, муболаға ва бўрттиришдан фойдаланиб, баъзан бирмунча эркинроқ йўл тутиш мумкин. Шунда ҳам, албатта, тарихий ҳақиқат сохталаштирилмаслиги, бадиий фантазия тарихийлик мантиқига хилоф бўлмаслиги керак. Ойбекнинг «Навоий» романида, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида

¹ Масалан, айрим илмий асарларда Алишер Навоийнинг Астрободга ҳоким қилиб тайинланиши фақат ижобийлаштирилиб, бир ёқлама баҳоланган. Бу адабиётшунос Иззат Султоннинг «Навоийнинг қалб дафтари» асарида ўринли ва тўғри қораланган. (361—362-бетлар.)

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабатлари тарихий ва бадий жиҳатдан тўғри ифодаланган. Илмий асарлар масаласи эса, маълумки, бўлакча, уларда фикр ва мулоҳаза тамомила фактларга, фактларнинг илмий таҳлилига асосланиши лозим.

Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро муносабати мавзуи махсус тадқиқотнинг объектидир. Биз ортиқча тафсилотга берилмай, Алишер Навоий ва Султон Ҳусайннинг ўз сўзларидан бир неча парча келтириб, уларнинг муносабатининг мураккаб бўлганини таъкидлаш билан чегараланамиз.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқаро ҳақида махсус асар яратмоқ орзусида бўлган. Бу ҳақда у «Тарихи мулуки Ажам»да бундай деган эди:

Вале эмди азним будурким: худой —
Агар бўлса умрумга муҳлат физой,
Чекиб турфа тарихинга хомани,
Қилиб нуқтага тез ҳангомани,
Сифатингни аввалдин охиргача,
Хаёлоти махфи-ю зоҳиргача,
Валодот кунидин тугуб бу дам,
Борин шарҳ ила айлагайман рақам¹.

Навоийнинг бу ижодий режаси амалга ошмади. Лекин у Ҳусайн Бойқаро ҳақида махсус асар ёзмаган бўлса-да, барча асарларида Ҳусайн Бойқарога махсус ўрин ажратади, уни мадҳ этади, таъриф-тавсиф қилади, фахрланади. Навоийнинг мадҳи ва таъриф-тавсифида ҳақиқат ва ҳаққоният ҳам, анъанавий муболаға ва бўрттириш ҳам бор. Лекин Навоий мадҳ ва таъриф-тавсиф билан чекланиб қолмайди, вақт-вақти билан унга маслаҳатлар беради, олдига талаблар қўяди, панд-насиҳат қилади, фаолияти ва хислатидаги айрим камчиликларни таъкидлайди, шикоят этади ва ҳоказо.

Турли мазмун ва моҳиятда, турли вақт ва муносабат билан айтилган Навоий сатрларидан бир неча парча келтирамиз:

Навоий ўзга шаҳу ўзга кишвар этма ҳавас,
Ки топмоғунг шаҳи Ғози била Ҳири янглиг².

¹ Алишер Навоий, Асарлар, XIV том, 237-бет.

² Фавойидул-кибар, 306-бет.

Топсанг шаҳ хизматиға интисоб,
 Тўрт иш этгил ўзунга иртикоб.
 Ният анинг бирла бурун рост қил,
 Ғайрин сенинг кўнглунга бехост қил.
 Яна будурким, тони хизмат чоғин,
 Айла, вале айламагандек соғин.
 Яна бу ким, яхши-ямон дема сўз,
 Эл ямону яхшисига солма кўз.
 Яна буким ранж етар, гар тааб,
 Асра ямон-яхшисига шарти адаб¹.
 Мадҳ ила чун мумкин эмас мидҳатинг,
 Узга жиҳатдин қилайин хизматинг...
 Шаҳга сўзимдин бор эса эътибор,
 Гар сенга ҳам панд десам ери бор...²
 Шаҳ ҳарамиди, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
 Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб³.
 Шаҳ хизматига бировки, бўлғай мойил,
 Кўру кару лангу шал керактур ҳосил...⁴

Бундай парчаларни жуда кўплаб келтириш мумкин. Лекин келтирилган сатрларнинг ўзиёқ Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги муносабат хийла мураккаб бўлганини кўрсатади. Шоҳлик баъзан дўстлик, ҳамкорлик анъаналарига раҳна солар эди... Лекин, шубҳасиз, Алишер Навоий билан шоҳ Султон Ҳусайн ўртасидаги муносабат афсоналардагидек, қолаверса, баъзи бадийий ва илмий асарларда тасвирланганидек бўлмаган.

Алишер Навоий Ҳусайн Бойқарони донишманд, олим, фозил, тил саррофи ва моҳир шоир, санъаткор сифатида ғоятда ҳурмат қилар ва улуғлар эди. Бир неча парча келтирамыз. Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да Ҳусайн Бойқарони тил донишманди сифатида таърифлаб, ундан тил ва ижод бобида баҳраманд бўлганини (албатта, бирмунча муболағали) таъкидлаб айтади: «...Ва йиллар турк тили ва назми қоида ва услубида билмаганларимни сўруп ва мушкилларимни ҳалолли мушкилотим тобуғида арзга еткуруп, азим

¹ Хамса, 74-бет.

² Хамса, 136-бет.

³ Наводируш-шабоб, 51-бет.

⁴ Алишер Навоий, Асарлар, XIII том, 166-бет («Вақфия»дан).

фойдалар топиб, куллий натижалар кўрдум»¹. «Мажолисун нафоис»да Алишер Навоий Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро) ғазалиётини таҳлил қилар экан, бу ғазалиётнинг бир қатор афзалликларини таъкидлайди, унинг бошқа туркий шоирлар битмаган ҳарфларда ҳам туркий шеър битганини айтиб мисоллар келтиради, бир татаббуси ўз ғазалидан мукамалроқ ва нафисроқ битилганини эътироф этади ҳамда нозик диди ва чуқур бадиий мушоҳадасини ифодалаб, характерли бир факт келтиради: «... эмди хилватда доғи бир-икки нақл ул Ҳазратнинг ғайри назми латоифидин ҳам битилса ва бир-икки сўз шарҳ этилса, йирғқ бўлмағай. Ул жумладин Мавлоно Лутфий алайҳир-рахмаки ўз замонида Хуросон мулкида туркий ва форсийда маликул-калом эрди, бир кун баҳор айёмидирким, булут ошиқ кўзидек ашкбор ва ул ашк қатаротидин ҳар бири маъшуқ ваъдасидек пурмавҳум тор ошкор қилур эрди, бу фақирға йўлуқти ва дедиким, бу ёгин торлари махсус бўладур. Мир Хисрав алайҳир-рахма ҳиндуча ашъорида бир ажиб-ғариб маъни айтибдурким, маҳбуб баҳор айёмида бир ён бородурмиш бўлғой ва ёгин жиҳатидин ер болчиғ бўлмиш бўлғай ва анинг оёғи балчиғдин тойиб йиқилур чоғда ғоят нозукликидин ёгин² риштасин мадади била тутиб қўпмиш бўлғай. Бу фақир бу маънини эшитгоч хушҳол бўлуб, Мир Хусравнинг бу дақиқ хаёлиға офаринлар ўқудум ва таъб аҳлидин ёгин тақриби била ҳар ким қошида бу сўзни нақл қилилди. Менга юзланган хушвақтлиғ анга ҳам юзланиб, Мир Хусравнинг таърифида беихтиёр бўлди. Бир кун мазкур бўлғон тақриб била Султони Соҳибқирон олий мажлисларида банда бу сўзни арз қилдимким, бир кун Мавлоно Лутфий Мир Хусравдин бу навъ ғариб маъни нақл қилди деб. Хаёлимда буким ул ҳазратнинг ҳам латиф таъблариға хуш келиб, таърифда муболаға қилғусилардур. Банда кўп шааф била айтқон учун филҳол табассум қилиб, инбисот изҳори қилдилар. Аммо кўп илтифот воқиъ бўлмади. Сўнгги кун андоқ маълум бўлдиким, у ҳазратнинг муборак таъблариға Мир Хусравнинг бу хаёлида эътирози юзланган эрмиш бўлғай. Яна ҳайрат даст бердиким, Мир Хусравнинг бу хаёлиға жамъи таъб аҳли таъриф ва таҳсиндин ўзга ҳеч

¹ Алишер Навоий. Асарлар, XIV том, 131-бет.

² Текстда «ёгин» «аёгин» бўлиб кетган.

нима зоҳир қилмадилар. Оё ул ҳазрат не эътироз қилиб эркинлар. Олий мажлисда ер ўпуб арз қилдимким, ул эътирозни гавҳар бор алфоздин эшитмак муроддир. Дерларким бу эътироз будурким, ул ёгин қатраси юқоридин қуйиниб келадур. Муқаррардурким риштасига доғи ҳамул ҳолдур, риштаиким майли қуйи бўлғай, анинг мадади била йиқиладургон ўзин асрамоқи маҳолдур. Ул ҳазрат бу эътирозни нақл қилғоч фақир билдикким мен ва ҳар киши ҳам ким бу маънини эшитиб таҳсин қилибдур биз борча ғалат қилгон эрмишбиз. Қулоқ тутуб ўз нуқси таъзимга маътироф бўлдум, андин сўнг ул ҳазрат дедиларки, бу байт андоқ воқиф бўлубтурки, эътироз маҳали йўқтур, ким :

Заъфидин кулбамда қўпмоқ истасам айлар мадад,
Анкабути ришта оқсон бўлса ҳар деворга.

Умид улким, мундоқ таъб кўзгусига ҳаргиз даврон ҳаводисидин ғуборе ўлтурмағай ва мундоқ равшан зеҳн, шамъин ҳаргиз замон навойиби сарсари учурмағай»¹. Бу нақл Султон Ҳусайннинг ғоятда чуқур мушоҳадали ва нозик дидли шеършунос эканлигини равшан кўрсатади.

Шубҳасиз, Ҳусайн Бойқаро қанчалик истеъдодли ва нозик дидли шоир ва шеършунос бўлмасин, барибир унинг шеърияти тематик-ғоявий маҳдуд эди, адабий-эстетик қараш доираси тор эди. Бу борада ҳам шоҳлик кўланка солиб турар эди.

Ҳусайн Бойқаронинг Навоий ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ўзга шахсларнинг қалами билангина эмас, балки унинг ўз мусаннифоти орқали ҳам бизга қадар етиб келган. Ҳусайн Бойқаро «Рисола»² сида Абдураҳмон Жомийни форс-тожик шеъриятининг сарвари ва сардори сифатида таъриф-тавсиф этгандан кейин, Алишер Навоий ҳақида сўзлаб, уни туркий адабий тилга

¹ Мажлисун-нафоис, 252—253-бетлар

² Девони Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро ва энзамоми рисолаи ў ба муқобала ва тасҳеҳи Муҳаммад Яъқуб Воҳиди Жузжоний, 1346, Кобул.

Ҳусайн Бойқаро, Девон, Рисола, нашрга тайёрловчилар: Суяйяма Ғаниева ва Шарифа Абдуллаева. Ғафур Ғулум номидаги бадиий адабиёт нашриёти, Тошкент, 1968.

жон киритган забардаст шоир сифатида тубандагича таъриф-тавсиф этади:

«Ва лекин маоний абкориға бу кунга дегинча ҳеч киши туркона либос кийдурмаган ва ул нозанинларни бу зебо хилъат била жилваи зуҳурға келтурмаган турур ва бу мушкбў раънолар таъб ниҳонхонасида урёнлиқдин мажҳуб қолгон дурур ва бу ҳурваш зеболар ҳулласизлиқдин жилваи ноз қила олмоғон дурур... Мир Алишер аслаҳаллоҳу шонаҳуким, тахаллуси Навоийға машҳурдур ва ашъорида бу тахаллуси мастур, турк тилининг ўлган жасадиға Масеҳ анфоси била руҳ кюрди ва ул руҳ топқонларға туркий ойн алфоз тору пудидин тўқулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди... Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожиз турур. Хотирға ўзининг маснавийларидин бир неча байт келурким, бу айтиладурғон маънида назм қилиб турур, ва ул будур маснавий:

Мен ул менки, то турки бедодидур,
Бу тил бирла го назм бунёдидир.
Фалак кўрмади мен киби ногире,
Низомий киби назм аро қодире...

Назм иқлимида қайси берк қўрғонға куч келтурдиким, эшиги анинг юзига очилмади. Ва қайси азим кишварға таъб черики била турктоз солдиким, фатҳ қилмади.

Бу кун назм арконининг рубъи маскунида қаҳрамон ул турур ва бу мамолик фатҳиға соҳибқирон ани десалар бўлур, шеър:

Эрур сўз мулкининг кишваристони,
Қаю кишваристон, хисравнишони.
Дема хисравнишон, ким қаҳрамони,
Эрур гар чин десанг, соҳибқирони.¹

Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ҳақида яратилган афсоналарға ўтишдан олдин шу ўринда яна бир масала — Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти, оила масаласи ҳақида ҳам тўхтаб ўтишни лозим кўрамиз. Чунки бу масала ҳам кўпинча халқ афсоналарида Навоий би-

¹ Яъқуб Воҳеди Жузжоний нашри, 221—226-бетлар.

лан Ҳусайн Бойқаро муносабатларига боғлаб ҳикоя қилинади.

Алишер Навоийнинг шахсий ҳаёти нисбатан камроқ ўрганилган бир баҳсдир. Навоийнинг шахсий ҳаёти ҳақида фикр юритар эканмиз, Алишер Навоий севганми, ошиқ бўлганми, кимни севган, уйланганми деган саволлар туғилади. Бу саволлардан кейингиси ҳақида манбалар ҳеч қандай шак-шубҳага ўрин қолдирмайдиган тарзда аниқ ва равшан маълумот беради. Жумладан, Заҳириддин Бобир «Бобирнома»да бу ҳақда шундай дейди: «Ўғул ва қиз, аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди»¹. Демак, Навоий бутун ҳаётини ёлғизлик ва бўйдоқлик билан ўткарди, оила қурмади. Лекин нега деган саволга ҳам, Навоийнинг севгиси ҳақида ҳам манбаларда ҳеч қандай маълумот йўқ (айрим шубҳа ва фаразияларнинг асоссизлигини биз «Бадоеул-вақое»да баён этилган воқеий ҳикоялардан бирида кўриб ўтган эдик). Аммо Навоийдек севгининг буюк, оташин ва ҳароратли куйчисининг севгининг завқ-шавқ ва алам-изтиробини бошидан кечирмаган деб тасаввур этиш амри маҳолдир. (Тўғри, шоир севги ҳақида сўзлаганда ҳар қачон ҳам ўз шахсий севгисини кўзда тутмайди, у севгининг куйчиси, севишганлар куйчиси сифатида иш кўради. Эслайлик: 99 ёшга кирган мавлоно Лутфий оғир хасталик бистарида ётганда ҳам форс-тожик тилида ишқий бир ғазални — «Гар кори дили ошиқ ба кофири Чин афтад» («Ошиқ қалбининг иши Чин кофирига тушса») ғазалини бошлаб, матлаънигина ёзишга улгуради, уни охирига етказиб ўз девонига киритишни Жомийга васият қилиб қолдиради)². Алишер Навоий — севги куйчиси. У «Бадойиул-васат» девонига киритган ғазаллардан бирида:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг девонни ҳифз³,—

деган эди. Севги Навоий эпик асарларининг ҳам бош мавзуларидан бири. Таъкидлаб ўтилганидек, бу севги-

¹ Бобирнома, 233-бет.

² Қаранг: Мажолисун-нафоис, 73-бет.

³ Бадойиул-васат, 288-бет.

ни Навоийнинг ўз шахсий севгиси инъикоси деб ай-тиш, албатта, асоссиз ва кулгили бир нарса бўлур эди. Аммо, Навоийдаги севги мавзуи, севги воқеоти ва севги тасвирини унинг ўз шахсий ҳаёти, шахсий ишқидан тамомила хориж деб тушунмоқ ҳам бир ёқламалик бўлур эди.

Навоий кимнидир севган, жон-дили билан, Навоий-часига, Фарҳоду Мажнунлардек севган. Бу севги платоник севги эмас, балки одатдаги, оддий инсоний севги. У севгининг завқи-шавқи билан, ёрининг висоли билан хушнуд бўлган, фироқнинг алам-изтиробини чеккан, қандайдир нохуш воқеа — эҳтимол фожиа юз берган. Навоийнинг ўз асарларида бунга имо-ишора бор. Аммо Навоий бирор ерда бу ҳақда ошкор ва тугал сўзламайди. У «Лисонут-тайр»да (демакки умрининг охириги йилларида) «Шайх Санъон» қиссасини тугатар экан, у шахсий севгиси ҳақида махсус асар ёзиш орзусида эканини таъкидлаб айтади:

Кел, Навоий, сўзни ҳоло хатм қил,
Ишқ аро изҳори даъво қилмагил.
Бир неча кун умрдин топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир дoston.
Анда билгай кимгаким инсофдур,
Ким сўзум чинмудур ё лофдур¹.

Аммо Навоий бу ижодий режасини рўёбга чиқаролмади, ўз севгиси ҳақида махсус асар ёзолмади. Бунинг сабаби бизга номаълум. Лекин Навоийнинг асарларида шундай ишора ва ўринлар ҳам борки, уларни Навоийнинг интим севгиси билан боғлиқ деб ҳисоблаш мумкин (албатта бу борада ортиқча фаразга бориш, тахминларни кўпайтириш номаъқулдир). Е. Э. Бертельс «Навоий» монографиясида халқ афсоналари муносабати билан Навоийнинг шахсий ҳаёти ҳақида фикр юритиб, унинг уйланмаганини моддий аҳволи ёки тасаввуф таъсири билан изоҳлаб бўлмайди, унинг севгиси бирон фожиа билан боғлиқ бўлиши мумкин, бунга «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасидаги шоирнинг ўзи ҳақида сўзлаган мисраларида ишора бор, деб қайд қилади²:

¹ Алишер Навоий, Асарлар, II том, 102-бет.

² Е. Э. Бертельс, Навои, стр. 258—259.

... Яна боис буким, ишқи балошўр,
Бир ўтдин айлаб эрди жонима зўр...
Биров ишқи солиб жонимға андуҳ,
Машаққат тоши юклаб кўҳ то кўҳ.
Бўлуб зулми ўтидин ҳаста жоним,
Қарориб дуди бирла хонумоним...
Не маҳзун хотиримға васли мумкин,
Не ҳажрида ўтум бир лаҳза сокин...¹

Мана шу мисраларга ҳамоҳанг, уларни тўлдирувчи яна бир неча сатр келтирайлик:

Моҳиён ҳавзида ёру ҳажрида мен қайғудин,
Музтарибдурмен йироқ тушкан киби болиқ судин².
Кўз йўлида телмуруб кўнглум соғинур, ким мени
Истамоққа келгуси ҳар кимки чиқса ўтрудин³.

Ваҳ, не кун бўлғайки, ул ғойиб сафардин келди деб,
Истабон мендин севинчи, етса ҳар ёндин хабар⁴.

Кўзум учадур, магарки ёрим келадур,
Эс ҳар дам озар, магар нигорим келадур⁵.

ва ҳоказо. Бундай сатрларда, назаримизда, конкрет бир шахс ва конкрет ҳодиса кўзда тутилади.

Ортиқча фаразга ўрин бермай, шуни дадил таъкидлаш мумкинки, Алишер Навоий қандайдир қизни севган, севганда ҳам бутун қалби билан севган, аммо нимадир (эҳтимол фожиа) рўй берган, Навоий севганига уйланолмаган, бошқага кўнгил қўёлмай шу бўйи уйланмай қолган.

Халқ ўз афсоналарида Навоийнинг севгиси, унинг уйланмагани масалаларини ўзича баён этиб, муаммоларни ҳал қилишга интилган. Ҳусайн Бойқарони феодал ҳукмдорнинг типик намояндаси қилиб олиб, уни салбий образ сифатида талқин этган халқ Навоийнинг севги фожиасини ҳам Ҳусайн Бойқаро билан, унинг худбинлиги ва зўравонлиги билан боғлаб тасвирлашни

¹ Хамса, 161-бет.

² Остига чизилган сўзлардаги сўз ўйинига эътибор беринг.

³ Наводируш-шабоб, 466-бет.

⁴ Бадойнул-васат, 166-бет.

⁵ Ғаройибус-сигар, 749-бет.

мувофиқ кўрган. Халқ Навоий севган қизга ном ҳам қўйган, уни Гули деб атаган. Бунинг тарихий-воқеий асоси бўлмаса-да, мантиқий ҳамда бадиий-эстетик асоси бор. Навоий севги куйчиси, севги гулистонининг нағмасарои — булбулидир. Булбулнинг севгани гулдир, Навоийнинг севгани — Гули¹.

Энди халқ афсоналарига ўтайлик. Афсоналарда Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро (ёки Мирали билан Султонсуюн) нинг муносабати бир тарзда эмас. Бу муносабат баъзан хийла юмшоқ, ҳатто дўстонадир. Масалан, «Пуллар қаёққа кетяпти» афсонасида Султонсуюн бева-бечораларга раҳм-шафқат қилиб, уларга уй-жой қуриб беришга ваъда беради, Султон ўз вазиридан ибрат олади. «Мендан ҳам шунча» афсонасида Султон вазирининг донолиги ва тадбиркорлигига тан бериб, «авлиё» хотиндан нафратланади. «Ким оғ горды»². («Ким аввал кўрди») афсонасида, бошда чўлда олтин кўриб, ўзаро таллашишган Султон билан вазир, охири олтиннинг бари давлатники бўлсин, деган оқилна қарорга келишади. «Оқилона жавоб» афсонасида³ Ҳусайн Бойқаро кўрсатгич бармоғи билан бошини кўрсатиб, бошга бало қаердан келади, деган экан, Навоий тилини чиқариб, тилдан дебди. Бу афсоналарда Султонсуюн салбий қиёфада берилмайди. У асосан ижобий образ. Аммо «Оқилона жавоб» афсонасини мустасно этсак, кўпида у Навоий (Мирали)га нисбатан бирмунча гўлроқ ва камфаҳмроқ киши сифатида гавдаланади. Бу айниқса юмористик афсоналарда равшанроқ кўринади. Бунга, жумладан, «Туркман юмори» тўпламига кирган «От нимадан кулди» (Берди Кербобоевда — «Нэме учин тыл гыря») «Ким тентак» (Берди Кербобоевда — «Ким хаклы»), «Биз одам эмасми» (Берди Кербобоевда — «Биз адам дэлми?») ⁴ ҳамда «Хоразм халқ эртаклари» даги «Мир Алишер билан Ҳусайн Мирзо»⁵ афсоналари мисол бўла олади.

¹ Туркман афсоналари циклида Гул (Гули) Султонсуюннинг севгилиси сифатида тасвирланади.

² Берди Кербобоев, 324—329-бетлар.

³ Доно Алишер, 33—34-бетлар.

⁴ Бундай афсона «Доно Алишер»да ҳам бор, 33—35-бетлар. («Пашшадан до»). Шу мазмундаги юмор «Латоифут-тавойиф»да анъанавий Талҳак номи билан ҳикоя қилинади (139—140-бетлар).

⁵ 159-бет.

Айрим афсоналарда Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг муносабати сарой аъёнлари, Навоийга муҳолиф вазиранинг ифвоси, гийбати туфайли кескинлашади, яна Навоийнинг донолиги, тадбиркорлиги қўл келиб, низо-адоват ўрнини дўстлик ва амният эгаллайди. «Дунёда нима лаззатли»¹, «Навоий кимни ёмон кўрган»². «Олиб келинг»³ каби афсоналар шу хилдадир. Туркман циклидаги «Асманиң ақ товугу»⁴ афсонасида Мирали деҳқон бўлиб, Султонсуюнга совға қилиб қовун олиб келади, сарой аъёнлари қизганишади. Султон ким сўзда Миралини енгса инъом олади деган экан, ҳеч ким бас келолмабди, Мирали ҳаммасини енгиб шарманда қилибди.

Аммо кўпгина афсоналарда Алишер Навоий (Мирали) билан Султон Ҳусайн (Султонсуюн) бир-бирига қарама-қарши, мурасасиз кишилар сифатида тасвирланади, бири одил, иккинчиси золим, бири мушфиқ, иккинчиси шафқатсиз, бири доно, иккинчиси жоҳил сифатида берилади. «Миралы билен Солтансойун»⁵ афсонасида Мирали билан Султонсуюн муносабатларининг бузулишига бир мунча социал тус берилган. Унда ҳикоя қилинишича, шаҳзода Султонсуюн сўзга бурро, ақлли Мирали билан танишиб, уни саройга олиб бориб, сарпо кийгизиб дўст — биродар бўлибди. Мирали қўй билан бўри дўстлашолмайди, деб бунга шубҳа билан қарабди. Дарҳақиқат, бир куни Султонсуюн унга: Сен чопонинг йиртигини, кўйлагинг битини унутдингми? Менга ақл ўргатиб ким бўлипсан?— дебди. Мирали саройдан кетибди. Султонсуюн айтганидан пушаймон бўлиб, уни ахтарибди. Охири элни Султонсуюннинг бемаъни бир фармонидан қутқариш учун Мирали саройга қайтиб келишга мажбур бўлибди.

«Лобар жувон»⁶ афсонасида Султонсуюн ҳаддидан ошган худбин, муштумзўр ва айёр сифатида тасвирла-

¹ Ўзбек халқ эртаклари, II том, 485-бет.

² Шу китоб, 488-бет. Бу афсона «Доно Алишер»да «Худо сақласин» номи билан берилган (40—43-бетлар).

³ «Шарқ юдузи», № 5, 1948.

⁴ Берди Кербобоев, 301—303-бетлар.

⁵ Берди Кербобоев, 294—297-бетлар.

⁶ Туркман юмори, 36—39-бетлар. Бу афсона Берди Кербобоевда «Саман астындан сув гойберен» номи билан берилган, 318—320-бетлар.

нади. Султонсуюн билан Мирали овдан қайтаётиб йўлда бир лобар жувонни кўриб қолишади. Султонсуюн уни «севиб», эридан ажратиб олмоқчи бўлади. У жувоннинг эрини чақиртириб олиб: — Мен сенга бир бош айғир, бир жуфт буқа ва ўн бош қўчқор бераман. Роса олти ой деганда улардан бола олиб, туёғини кўпайтирасан; дебди. Бунгача Мирали жувоннинг эри—Қорақудуққа: подшо нима деса, ҳаммасига хўп деб кўнавергин, бу ёғини ўзим тўғрилайман, деган экан. Қорақудуқ Султонсуюннинг айтганини қабул қилибди. «Орадан олти ой ўтгандан кейин Султонсуюн билан Мирали яна ўша қишлоққа келишибди. Подшо ўша таниш бойникига тушиб қолибди. Мирали эса биродарларидан бирининг ҳол-аҳволидан хабар олиш учун рухсат сўраб, Қорақудуқникига борибди ва унга Султонни мот қилиб, лол қолдириш режаси ҳақида батафсил гапириб берибди. Мирали бу ердан силжиши биланоқ уйга навкар кириб келибди ва Қорақудуқни подшо чақиртираётганини айтибди. Навкар Қорақудуқ бегоблиги сабабли келолмаслигини айтганида, Султонсуюн унинг хотинини олдириб келишга буюрибди.

«Келинчак кўп куттирмай келди.

— Эринга нима бало бўлди?

— Ойи-кунлари яқин эди, кўз ёриш олдида ётибдилар. Ман бу ёққа келаётганимда тўлғоқ тутиб турган эди.

Султонсуюн қаҳқаҳа уриб кулиб юборди.

— Гапини қаранг, эр киши ҳам туғадими?

— Ахир айғир, буқа, қўчқор туғиши мумкин бўлгандан кейин нега энди менинг эрим ҳам туғмасин?

Султонсуюн гап топа олмай қолди»¹. Воқеа гарчи Султон Ҳусайн билан бевосита алоқаси бўлмаса ҳам, у феодал ўтмишнинг даҳшатли манзараларини ростгўйлик билан тасвирлайди. «Шуниси афзалроқ»² афсонаси ҳам ғоявий жиҳатдан шунга яқин бўлиб, ҳарамдан ҳайдалган жувон «эрксиз подшо бўлгандан, эркли гадой бўлган яхшироқ» деб Султонсуюнга жавоб қилади. Туркман циклидаги «Йылдыз горен», «Миралы билен Солтансойун», «Нэме учин», «Гул билен Солтан-

¹ Туркман юмори, 38—39-бетлар.

² Шу китоб, 39—40-бетлар. Берди Кербобоевда: «Эрксиз ша боландан, эркли гедай болан ятшы» (316—317-бетлар).

сойун» ва «Нэтмек герек» алоҳида-алоҳида афсоналар бўлса-да, улар сюжет ва композиция жиҳатидан бир-бири билан ўзаро боғланиб, гўё ягона бир қиссани ташкил этади.

Туркман циклидаги «Йылдыз горен»¹ («Юлдуз кўрган»), «Нэме учин»² («Нима учун») афсоналари билан «Тарихдаги тўрт донишманд киши»³ ўзбек афсонаси муштарак бўлиб, айтилган афсонанинг вариантлари бўлиши мумкин. Аслида «Нима учун» туркман афсонаси «Юлдуз кўрган» афсонасининг давомидир. Бу афсоналарнинг махражи бир. Афтидан улар Хоразм водийсида вужудга келган. «Нима учун» афсонасида Тошовуз ва Хива номларининг тилга олиниши, ўзбек афсонасининг Ҳазораспда ёзиб олинган бўлиши шундай фаразга имкон беради. Зотан, Хоразм водийси ўзбек ва туркман халқларининг иқтисодий ҳамда маданий алоқаларида катта плацдарм бўлган, ўзбек ва туркман халқларининг тақдири бир-бири билан яқиндан боғланган. Ўзбек афсонасида икки туркман афсонасининг (аслида бир) қисқа мазмуни мужассамланган. Бу афсоналарда ҳикоя қилинишича, Алишер Навоий (Мирали) билан Ҳусайн Бойқаро (Султонсуюн) нинг ҳамда қаллиғларининг туғилиши ҳамда тақдири бир-бири билан боғлиқ экан. «Юлдуз кўрган» афсонасида ҳикоя қилинишича, Хуросонда Султонсуюннинг отаси ҳукмронлик қилар экан, Миралининг отаси унинг хизматкори экан. Кунларнинг бирида саройда аркони давлат ва мунажжимлар иштирокида қуйруқли юлдуз ҳақида сўз кетиб, мунажжимлар бу юлдузлар ўттиз йилда намоён бўлади, ким бу юлдузни кўрса ва ўша кунни унинг хотини ҳомиладор бўлса, диловар фарзанд кўради, дейишибди. Шоҳ шаҳар сиртида бир баланд минора қурдирибди, айтилган муддат яқинлашганда Миралининг отасини махфий кузатувчи қилиб тайинлабди.

Бир вақт у қуйруқли юлдузни кўриб, тунда саройга томон йўл олган экан, чўпон «ўғри» деб тутиб олибди, шоҳнинг хизматкори бўлган воқеани айтишга, сирни ошкор қилишга мажбур бўлибди. У саройга етиб кел-

¹ Берди Кербобоев, 291—293-бетлар.

² Берди Кербобоев, 298—300-бетлар.

³ Доно Алишер, 30—32-бетлар.

ганда, дарвозабон дарвозани очмабди, унга ҳам сирни айтиб беришга мажбур бўлибди. Ниҳоят подшо ҳузурига кириб, қуйруқли юлдуз намоён бўлганини айтибди, подшо юлдузни кўриб олгач, ётоқхонасига шошилибди. Шундай қилиб, ўша туни тўрт киши қуйруқли юлдузни кўришибди, «орадан тўққиз ой, тўққиз кун, тўққиз соат кечгандан сўнг подшодан — Султонсуюн, юлдуз кузатгандан Мирали, чўпон билан дарвозабондан ҳам икки қиз дунёга келибди»¹ Бу афсона «Тарихдаги тўрт донишманд киши»да кечмиш бир воқеа сифатида эслатиб ўтилади². Узбек афсонасининг давоми билан иккинчи туркман афсонаси, тўғриси биринчи афсонанинг давоми — «Нима учун» деярли бир хилдир. «Ҳусайн Бойқаро, — дейилади ўзбек афсонасида, — дарҳол хизматкорнинг ўғли Алишерни подшоликка келтириб, уни ўзига вазир қилиб олибди. Кейин Алишерга қараб: — энди икковимиз шаҳарни бир томоша қилиб, битта кишини топамиз»³ деб шаҳардан Гулни, бир чекка қишлоқдан яна бир қизни топиб олиб, Гули Навоийга, бу қиз Султон Ҳусайнга қаллиғ бўлибди. Ҳар икки афсонада ҳам «Қил деган ишни қилгани» учун калтакланган кишини оқлаш ўрнига, «тўғри-да, қачонгача ишни айтиб қилдириш керак, ақлли киши ҳар ишни ўзи билан қилавермайдими?» деб қоралаган қиз танлаб олинади. Ўзбек афсонасида Алишер билан Ҳусайн Бойқаро бир-бирини уради, туркман вариантыда эса бу ишни ясовуллар бажаради. Бу ҳам туркман вариантынинг мукамалроқлигини кўрсатади. Бундан қатъи назар, ҳар икки афсонада ҳам Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг таваллуди (аслида Бойқаро Навоийдан тўрт ёш каттадир), тақдири ва ҳатто қаллиғлари таваллуди ҳамда тақдири бир-бири билан боғланади, уларда Навоий билан Бойқаро ўртасида ихтилоф, низо-адоват кўринмайди. Гўё бу афсоналар Навоий билан Бойқаро афсоналари циклига бир муқаддима бўлиб, низо, ихтилоф, кураш ва тўқнашувлар бошқа афсоналарда ҳикоя қилинади. Гули ва унинг фожиаси билан боғлиқ афсоналар шу туркумга мансубдир.

¹ Берди Кербобоев, 293-бет.

² Доно Алишер, 30-бет.

³ Доно Алишер, 30—31-бет.

Гули ҳақидаги афсоналар халқ орасида кенг тарқалган. Уларнинг бир неча хил вариантлари мавжуд. Вариантларнинг муштарак жиҳатлари ҳам, фарқ-тафовут ва ўзига хос хусусиятлари ҳам бор. Уларни шартли равишда Бухоро афсонаси, туркман ва ўзбек афсоналарига бўлиш мумкин. Аслида бу афсоналар муштаракдир, уларнинг махражи бирдир. Туркман циклининг катта фарқи шундаки, унда Гули Султонсуюннинг хотини ёки севиқли ёри сифатида тасвир этилади.

Бухоро варианты, проф. А. К. Боровков таъкидлаб ва бўлиб кўрсатганидек¹ бир неча эпизодлардан ташкил топган: 1. Алишер Қарши бозорида 1000 қўйни насяга тарқатиб юбориб, пулини Султоннинг ўлганидан кейин оламан, дейди. Буни эшитган Султон Ҳусайн ясовулларни юбориб, Алишерни чақиртириб сўроқ қилади, у «қўйни насяга олганлар Султонимиз ўлмасин», деб сизни дуо қилишади, деб омон қолади. Султоннинг эътиқодини қозониб, вазир тайинланади. 2. Алишер кунларнинг бирида боққа бораётганида иттифоқо бир уйнинг томида гўзал қизни — Гулини кўриб севиб қолади, унинг отасидан никоҳга розилик олади. 3. Эртаси куни Султон Ҳусайн, Алишер Навоий ва бошқалар овга жўнаб кетишади. Буни эшитган Гули бўлажак эри — Алишер Навоийни кўрмоқчи бўлади. Бироқ Ҳусайн Бойқаронинг назари Гулига тушиб, уни хуш кўриб, уйланмоқчи бўлади. Гулининг отаси Султон Ҳусайннинг совчиларига рад жавобини беради. 4. Алишер ўз севгисидан воз кечишга мажбур бўлади, ўзи совчи бўлиб келади. Гули бир шарт билан рози бўлади, икки дори олиб келтириб, бирини ўзи ичади, иккинчисини Алишерга ичиради. Бу доридан қирқинчи куни Гули ўлиши, Алишер эса зурёдсиз қолиши лозим эди. 5. Ҳалидан беш кун аввал Гули Навоийни саройга яширинчасига таклиф қилади, унга васият қилмоқчи бўлади, овдан қайтган Султон Ҳусайн бехосдан буни билиб қолади, аммо сездирмайди. Шоҳнинг ғазабидан қўрққан Навоий Маккага қочиб кетмоқчи бўлади, аммо шоҳнинг кечирганини айтиб, мулозимлар уни йўлдан қайтаришади. 6. Белгиланган

¹ А. К. Боровков, Навои и Джами в народном предании, ўша манба, 485-бет.

вақтда Гули ўлади, аъёнлар бу мусибатни Султон Ҳусайнга етказишни Алишер Навоийдан илтимос қилдилар. Навоий Султон Ҳусайнга: «Сарвнинг соясида сўлди гул нетмоқ керак» дейди, бунга Султон Ҳусайн:

«Сарвдин тобут ясаб, гулдан кафан этмоқ керак», — деб жавоб қайтаради. Алишер ва Султон Ҳусайн кўз ёши тўкиб Гулини дафн этадилар. Бу афсонадаги туркий—ўзбекча шеър афсонанинг бошлаб туркий аҳоли ўртасида пайдо бўлгани, кейин форс-тожик тилида гапирувчи аҳоли ўртасида ҳам тарқалганини кўрсатади. Бухоро афсонаси композицион такомиллашиб, китобий қисса тусини олган.

Ниҳоят, «Нэтмак герек» афсонаси. «Нэтмак герек» Бухоро афсонасига, «Навоий ва унинг севган қизи»га ўхшаб кетади. Аммо «Нэтмак герек» сюжет жиҳатидан Гулининг ўлими (бунга параллел ҳодиса сифатида қора отнинг ўлими) эпизоди билан чегараланиб қолади. Унда Гули Султонсуюннинг севиқли хотини сифатида тасвирланади. Султонсуюн фақат султонгина бўлиб қолмай, у Мирали изидан борган моҳир шоир ҳам экан, бу мусибатга бағишлаб бир марсия битибди¹ (шеърнинг таржимаси):

Чархи бадмеҳрнинг дастидин айларман мен дод, ҳей,
Чунки қилди бизни ғамгин, ўзгаларни шод, ҳей,
Неча йиллик ошномиз бўлди биздан ёт, ҳей,
Сарнигун бўлмиш ётиб ул қомати шамшод, ҳей
Жаннат боғингдаги тубимни² йиқди бод, ҳей,

Фурқат айёминда Мажнун мунча кўп лоф урмасин,
Ҳажри дарди доғин ҳеч кимса мендин сўрмасин,
Мард агар экса уруғ, бемаҳал совуқ урмасин,
Тез кўтаринг жасадин, чиқсин кўзим, кўрмасин,
Тобутин тезроқ йўниб, элттиргин харрот, ҳей³

Ёриким қилди сафар, ҳижрона тузсанг, вақтидир,
Фурқатингдин ёш тўжиб, бағрингни эсанг, вақтидир,
Яхшиларнинг ҳусни бордир, бир гул узсанг, вақтидир,

¹ Шу асар, 345—346-бетлар.

² Туби — жаннатдаги тик ўсадиган даракт.

³ Харрот — дурадгор.

Лайлию Мажнун сифат девона кезсанг, вақтидир,
Жони Шириннинг чиқиб, чиқсин кўзинг, Фарҳод, ҳей.

Ҳофизидек кўксингга тош урмадинг, Султонсуюн,
Оқтириб ашки равонинг юрмадинг, Султонсуюн,
Улки таслим қилди жон, сен қилмадинг, Султонсуюн.
Ёр ила бир гўрга нечун кирмадинг, Султонсуюн,
Токи дунё бор экан, қоларди сендан от, ҳей.

Мазкур мухаммас Махтумқулининг отаси машҳур туркман шоири Давлат Мамед Озодийнинг:

Ғам тумани босди кўнглумни, билмас, дод, ҳей
Барқ уруб, борони раҳматлар сочилмас, дод ҳей!..

шеърӣ ҳамда шунга жўр бўлган XVIII аср ўзбек шоири Паҳлавонқули Равнақнинг:

Бемурувват чарх ҳар соат алингдин, дод, ҳей!
Жабри зулмингдин ишимдур нолаву фарёд ҳей!..

мисраларига монанддир.¹

Қора от ва Гулининг ўлими билан боғлиқ мотив адабиётда маълум изга эга бўлган анъанавий мотивдир. Бу мотив қадимий ёдномаларда, форс-тожик ва туркий халқларнинг, шунингдек бошқа халқларнинг бадиий обидаларида бор, жумладан, машҳур араб сайёҳи ва тарихчиси Ёқут (1179—1229) «Муъжам улбулдон» асарида шундай ривоятни ҳикоя қилади: Абарвиз деган ҳукмдорнинг Шабдиз деган суюкли оти бўлар экан. Шабдиз касал бўлибди, буни эшитган Абарвиз кимки Шабдизнинг ўлимини менга хабар қилса, мен уни қатл қиламан деган экан. Шабдиз ўлибди, отбоқар ваҳимага тушибди. Ниҳоят у нажот истаб Абарвизнинг ашулачиси Баҳлабандга мурожаат қилибди. (Абарвизнинг уч ажойиботи: оти Шабдиз, канизаги Ширин ва ашулачиси Баҳлабанд бўлар экан). Баҳлабанд Шабдизнинг ўлимини «ўлди» сўзини ишлатмай қўшиқ қилиб куйлабди. Абарвиз: Шабдиз ўлди!— деб дарғазаб бўлибди. Баҳлабанд, бу

¹ Озодий ва Равнақ шеърларидан парча проф. В. Абдуллаевнинг «Ўзбек адабиёти тарихи, Иккинчи китоб» асаридан олинди («Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент — 1964, 176-бет).

сўзни мен эмас, сен ўзинг ишлатяпсан, ўзингни ҳам, ўзгаларни ҳам ўлимдан қутқардинг, дебди. Қайғули Абарвиз Синимморнинг ўғли Кинтусга Шабдизнинг тасвирини ишлашни буюрибди, у бу топшириқни катта муваффақият билан бажарибди¹. «Хисрав ва Ширин» дostonлари циклида ҳам Шабдиз бор. Низомий дostonида у Меҳинбонунинг оти бўлиб, охири Шириннинг таклифи билан Шируя томонидан ўлдирилади. Ширин Хусравнинг қасри ва афсонавий от Шабдизнинг (кейин бу от Хисравга ўтган эди, падаркуш Шируяга қолишини истамас эди).

XV аср охири ва XVI аср бошларидаги бир ёдгорликда Жўжихоннинг ўлими ҳақида ҳам худди шундай ривоят бор. Чингизхон суюкли ўғли Жўжининг ўлимини кимки айтса, жазоланади, деган экан. Жўжи ўлибди, унинг ўлганини Улуғ жирчи қўшиқ айтиб усталик билан баён қилибди, Чингизнинг ўзи беҳосдан мажбур бўлиб, «Жўжи ўлди» деган экан². Шундай мотив қозоқ шоири Бекхожининг «Оқсоқ қулон» асарида ҳам бор³.

Шундай қилиб, китобий ҳикоя ва латифаларда Алишер Навоий ҳақида тарихий факт ва воқеалар асосида сўз юритилса, афсоналарда халқ тасаввурларидаги Алишер Навоий образи яратилган. Китобий ҳикоя ва латифаларда муболаға, бадий фантазия бор, аммо, кўпинча, у иккинчи элементдир. Шу билан бирга ҳикоя ва латифалардаги муболаға ва бадий фантазия Навоий сиймосини у яшаган тарихий заминдан йироқлаштириб юбормайди. Халқ афсоналарида биз бошқа ҳолатни, эркин ижодий фантазияни кўра-миз. Халқ ўз афсоналарида тарихий шахс — Алишер Навоий образини яратиш вазифасини ўз олдига қўймайди. Унинг мақсади улуғ шоир ва давлат арбоби

¹ Шаҳобиддин Абу Абдулло Еқут. Муъжам ул-булдон, Ал-Қоҳира, 1902, 228—229-бетлар. Биз мазкур ривоятни Г. Ю. Алпневнинг «Легенда о Хосрове и Ширин в литературах народов Востока» асаридаан фойдаланиб баён этдик (Изд-вост. лит., М., 1960, 54—55-бетлар).

² Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, М.—Л., 1941, 203—204-бетлар.

³ Қалижан Бекхожин, Жеті дастан «Жазушы» баспасы, Алматы — 1966, 229—269-бетлар.

номи билан умуман адолатсизликка, жабр-ситамага қарши мурасасиз кураш олиб борган халқ фарзанди, донишманд, ҳозиржавоб шахс образини яратишдир. Халқ афсоналарида тарихий ҳужжат эмас, орзу, мақсад ва унинг қаноти бўлмиш фантазия етакчидир. Шу билан бирга, халқ ижодиётида Алишер (Мирали) образи шу даражада демократлаштириладики, у «деҳқон», «мардикор» ва бошқа тоифадаги меҳнаткаш сифатида тасвирланади, ўз юмори ва ҳозиржавоблиги билан Афанди, Мушфиқий ёки Каминага яқин қиёфада тасвирланади. Шу хусусиятларни кўзда тутиб биз халқ асарларини («Зиёд Ботир» эртаги бундан мустасно) «афсона» деб юритишни¹, китобий асарларни «ҳикоя» ва агар ҳазил-мутойиба унда етакчи бўлса «латифа» деб юритмоқни лозим кўрдик. Бу, шояд, мазкур асарлар жанрига нисбатан қўлланиладиган термин турлигига хотима беришга хизмат қилса. Аввалги саҳифаларда қайд қилинганидек, Алишер Навоий ҳақида халқ ижоди асарларининг мукамал ва стабиллашган тўпламини тузиш, асарларни саралаш, сунъий вариация ва таҳрирга йўл қўймаслик керак. Шунингдек, китобий ҳикоя ва латифаларни ҳам жамъ этиб, шарҳ ва изоҳот билан кенг китобхонлар жамоатчилигига тақдим этиш лозим.

* * *

Алишер Навоий образи совет адабиётида янги ва юқори такомил босқичига кўтарилди. Улуғ шоир ва мутафаккир ҳақида 40-йиллардан буён турли жанрларда кўп асарлар яратилди. Бошқа асарларнинг ўзига яраша қиммати ва аҳамиятини камситмаган ҳолда, шуни таъкидлаш керакки, Ойбекнинг «Навоий» романи ҳамда Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмаси энг мумтоз асарлардир.

Алишер Навоий образини тарихий аспектда ёришиш, у яшаган муҳитнинг социал-синфий ва мафкуравий зиддиятларини ҳаққоният билан тасвирлаш, бобокалон шоир ва мутафаккирнинг ўрта аср зулматида барқ урган нур бўлгани, унинг кишилик мада-

¹ Навоий ҳақида халқ ижоди материалларини биринчи бўлиб оммалаштирган фольклорист М. Афзалов уларни «афсона» деб тўғри номлаган эди.

нияти ва гуманизмнинг тараққиётида тутган ўрнини кўрсатиш, замонамиз китобхонига маърифат бериш билан бирга, унинг маънавият ва эстетик дидини такомиллаштириш — совет адабиётининг вазифаси ва хосиятидир.

Алишер Навоий образини яратиш тарихий манбаларни ва Алишер Навоийнинг меросини пухта ўрганиш ва ижодий фойдаланишни тақозо этади. Шу жиҳатдан қараганда китобий ҳикоя ва латифа ҳамда халқ афсоналарининг аҳамияти, шубҳасиз, каттадир. Сўз санъаткорларимиз Алишер Навоий образини яратишда мана шу китобий ҳикоя, латифа ва халқ афсоналаридан унумли ва ижодий фойдаланиб келмоқдалар.

Ойбек тарихий мавзудаги ўзбек совет адабиётининг шоҳ асарларидан бири бўлган «Навоий» романида Мирхонд, Хондамир, Давлатшоҳ, Бобир ва Восифий каби Навоий замондошлари яратиб қолдирган манбалардан, ушбу манбалардаги ҳикоя ва латифалардан ижодий фойдаланиб, Мақсуд Шайхзода таъбири билан айтганда, «Тирик Алишер»¹ образини яратишга муваффақ бўлди. Мазкур манбаларга, улардаги ҳикоя ва латифаларга Уйғун ва Иззат Султон, Л. Г. Бать², Миркарим Осим³, Иноятилла Махсум⁴, Восит Саъдулла⁵ ва бошқа ёзувчилар ҳам мурожаат этиб, ижодий фойдаландилар.

Бу жиҳатдан қараганда Миркарим Осимнинг ижодий усули бошқа муаллифлардан катта фарқ қилади. Миркарим Осим ҳикоя ва латифаларни йирикроқ бадий асарнинг таркибига киритиб, уни сингдириб юбормайди, балки ҳар бир ҳикоя ёки латифа асосида

¹ Мақсуд Шайхзода, Тирик Алишер, «Қизил Ўзбекистон» газетаси, 1944 йил, 10 декабрь.

² Л. Г. Бать, Сад жизни, изд. ЦК ВЛКСМ, «Молодая гвардия», 1948; «Ҳаёт бўстони», Узадабийнашр, Тошкент, 1960.

³ Миркарим Осим, Зулмат ичида нур, «Еш гвардия», Тошкент, 1963; Свет во тьме, «Еш гвардия», Ташкент — 1968; Сеҳрли сўз, Ғафур Ғулум номидаги бадий адабиёт нашриёти, Тошкент — 1968.

⁴ Иноятилла Махсум, Навоий Астрободда (музыкали драма).

⁵ Восит Саъдулла, Салтанат ларзада, «Шарқ юлдузи» жури. № 10, 1971.

кичик бир асар яратади. У Хондамир ва Восифий ҳикоя ва латифалари асосида «Яхшининг шарофати», «Паҳлавон Муҳаммаднинг ҳазили», «Боғи Шимол бўсағасида», «Хожа Деҳдор ҳангомаси», «Ҳирот доруғаси», «Сеҳрли сўз» каби воқеий ҳикоялар яратади. Буларнинг ҳар бири Алишер Навоийнинг ҳаёти, у билан боғлиқ бўлган воқеалардан маълум бир эпизодни ташкил этади. Миркарим Осим китобий манбаларга ортиқча эркин муносабатда бўлмайди. У аввалан манбалардан муҳимроқ ҳикоя ва латифаларни танлаб олишга, улуғ шоир ва мутафаккирнинг ҳаёти ҳақида қизиқарли маълумот беришга интилади. Уларнинг асосини тўла сақлаб қолади. Бинобарин Миркарим Осим ҳикоялари гўё Хондамир ва Восифий ҳикояларининг соддалаштирилган, ҳозирги ўзбек адабий тили билан баён этилган вариантларидек ўқилади (бу ҳикоялар ёш китобхонларга мўлжалланган бўлиши ҳам шуни тақозо этади.) Аммо Миркарим Осим ҳикояларини Хондамир ва Восифий ҳикоя ва латифаларининг айнан ўзи ва таржима дейиш ҳам хато бўлур эди. Муаллиф Хондамир ва Восифийдан «материал» олади, уни ўзига хос ижодий услуби ва усули билан ишлаб, воқеага, унинг мантиқига мувофиқ бўлган қўшимчалар киритиб, фантазия ва бадий тўқимадан фойдаланиб янги асарлар яратади. У тарихийлик билан замонавийликни муваффақият билан уйғунлаштиради. Миркарим Осим Навоий даври адабий тили элементларидан фойдаланиш билан, ёш китобхонга тил ва услуб жиҳатидан ортиқча машаққат туғдирмай, асарга тарихий тус беришга эришади. Масалан «Сеҳрли сўз» ҳикоясидан Алишер Навоийнинг Соҳиб Доронинг ёш Зайниддин Восифий қобилиятидан мамнун бўлиб айтган қуйидаги сўзларига эътибор қилайлик:

«— Ун олти ёшда дедингизми... Ажаб! Номсиз муаммони ечмоқ учун форсий, туркий тилларини билмоқ, араб тили билан таниш бўлмоқ керак. Нечун ани ўзингиз била ола келмадингиз? Мен вужуди ақл-фаросат фонуси билан мунаввар бўлгон ўн олти ёшли инсонни кўрмоқ истайдурмен. Эрта оқшом бошлаб келинг...»¹. Баъзан ўзбек классик адабиёти услубига

¹ Сеҳрли сўз, 78-бет.

хос бўлган элементларни ҳам муаллиф усталик билан ўз ҳикояларига сингдириб юборган. Масалан, «**Хожа Деҳдор ҳангомаси**» ҳикоясида Навоийнинг уйига Султон Ҳусайннинг меҳмон бўлиши баён этилади, олий даражали меҳмон келиши олдидан Хожа Деҳдор: — улуғ иш бўлибдур. Тақсир, меҳмонлар келгунча тахта суриб турсак..., деганида, Алишер Навоий: — Сатранжни эртага қўйиб турайик. Меҳмонлар келиш олдида хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмайик², — дейди. «Хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмайик» ибораси жуда ўринли ва услуб жиҳатидан ҳам мароқлидир. Олий даражали меҳмон келмоқчи. У қанчалик Навоийга яқин бўлмасин, бир томондан шоҳлигини, иккинчи томондан, меҳмон бўлиб келаётганини ҳисобга олиш, иззат-икромини ўрнига қўйиш, шу билан бирга эҳтиёт ва сергак бўлмоқ керак. Шу фикрни шоир «сатранж» ўйнашни таклиф қилган Хожа Деҳдорга «асб» дан фойдаланиб, пардалироқ қилиб ифодалайди. Миркарим Осимнинг «Киритма»лари ҳам ўринли. Масалан, зикр этилган «Сеҳрли сўз» ҳикоясида баҳс мавзуи муаммодир. Муаммосиз ҳикояни ҳикоя ҳолига келтириб бўлмайди. Аммо китобхонга — хусусан ёш китобхонларга Восифий келтирган муаммоларнинг ўзини бериб бўлмайди. Муаллиф бу ўринда тўғри йўл тутиб, ўзбекча муаммо киритган ва хийла содда усул билан ундан ном чиқаришни тушунтириб берган:

«— Хўш, бўлмаса қулоқ беринг,— деди ялпоқ юзли меҳмон,— ушбу муаммодан қандай ном чиқадур?

Бобом белида дудук,
Виз ҳам муаммо дедук.

Зайниддин қовоғини уйиб, ичида бир нарсани ҳисоблаётгандай лабларини қимирлатиб турди-да, бирдан юзи ёришиб:

«**Жунайд!**» деб юборди.

— Боракалло! — деди меҳмон. — Хўш, қандай топдингиз?

— Бобо сўзининг арабчаси — жад, дудукнинг

¹ Сеҳрли сўз, 47-бет.

маънодоши—най. «Ж» билан «Д» ҳарфлари ўртасида «най» сўзи бўлгондин сўнг «Жнайд» (Жунайд) номи чиқадур-да»¹.

Миркарим Осим Алишер Навоийнинг улуғвор қиёфасини кичик, кўпинча бир эпизоддан иборат ҳикояларда мужассамлантириб берар экан, бу улуғ шахснинг драмасига, у билан муҳити ўртасидаги зиддиятларга, шоир ва мутафаккир дунёқарашининг мураккабликларига ҳам эътиборни жалб қилади. «Боғи Шимол бўсағасида» ҳикояси исёнчи Ёдгор Муҳаммаднинг қўлга туширилиши ва жазоланишини баён этади. Шу муносабат билан биз Навоийнинг ички драмаси ҳақида ҳикоядаги қуйидаги сўзларни ўқиб, Навоий муҳитининг мураккаблиги ҳақида равшанроқ тасаввурга эга бўламиз:

«Ёдгор Мирзони Ҳусайн Бойқаро олдиға зўрлаб тиз чўктирдилар. Навоий орқасини ўгириб турган жойида ўткир қиличнинг бўйин суягига қирс этиб текканини эшитиб сесканиб кетди: «Шул замонда юрт подшосига хизмат қилмоқ нақадар мудҳиш!» деди ичида. Лекин бир оздан кейин мамлакатнинг бирлиги ва бутунлиги, халқнинг тинчлиги учун исёнкорларнинг каллаларини кесиб турмоқ зарурлигини ўйлаб, юраги бир оз таскин топгандай бўлди»². Эл-юрт манфаатларини ҳимоя қилиш шуни тақозо қилар, баъзан қаттиққўлликка қарши қаттиққўллик сиёсатини жорий этиш зарур бўлар эди. Шунинг учун ҳам «Ҳирот доруғаси» деб номланган бошқа бир ҳикояда Алишер Навоий: «Агар зулм елининг олдин олмасак, фуқаронинг ёндирган чироғин сўндирур...»³— дейди.

Миркарим Осим ҳикоялари Навоийнинг фаолияти ва унинг маънавий оламининг баъзи жиҳатларини бадий мужассамлантиради. Ёзувчи тарих ҳужжатлари ва маълумотларини бадий ижод лабораториясида қайта ишлаб, пишитиб мароқли ҳикоялар циклини яратди.

Алишер Навоий образини яратишда ёзувчиларимиз китобий ҳикоя ва латифалардан ташқари халқ афсо-

¹ Сеҳрли сўз, 77-бет.

² Сеҳрли сўз, 44-бет.

³ Сеҳрли сўз, 69-бет.

наларидан ҳам ижодий фойдаланмоқдалар. Ёзувчиларимизнинг диққат-эътиборини аниқса Навоий ва Гули афсонаси ўзига жалб этиб келмоқда. Бу бежиз эмас. «Навоий ва Гули» афсоналарнинг энг мумтози. Бу афсона Навоийнинг шахсий ҳаёти, унинг сифат ва хислатларини тўлароқ тасвирлаши билан бирга, Навоий яшаган муҳитнинг зиддиятларини, адолатга интилиш билан адолатсизликнинг, инсоф билан инсофсизликнинг, олижаноблик билан разолатнинг, шафқат билан зулм-зўрликнинг курашини, даҳшатли ҳаёт картиналарини акс эттиришга, Навоийнинг қалб драмасыни ёритишга жуда қўл келади.

«Навоий ва Гули» афсонасидан биринчи бор Уйғун ва Иззат Султон «Алишер Навоий» драмасыда катта муваффақият билан фойдаландилар. Афсона тарихий воқеликни ва тарихий шахслар образини тасвирлашга мувофиқлаштирилди. У драманинг бутун моҳияти ва композициясига сингдириб юборилди. Афсона тарихий воқелик тусини олди. Гули афсонавий образликдан чиқиб, реал шахс ва реалистик образ моҳиятига эга бўлди. Гули драманинг асосий қаҳрамонларидан бири. У воқеликнинг ривожини, конфликтнинг такомиллида муҳим ўрин тутди. Навоий билан Султон Ҳусайн ўртасидаги конфликтнинг кульминация нуқтасига — ҳадди аълосига кўтарилишига катта туртки бўлиб хизмат қилади. Гули — севги ва садоқатнинг, гўзаллик ва покликнинг, ҳаё ва ифбатнинг, шеърят ва нафосатнинг рамзи. Гули Алишер Навоий образини ҳам тўлдиради, такомиллаштиради. У Алишер Навоийнинг одамийлиги ва инсонпарварлигини таъкидлаб:

Одамий эрсанг, демагил одами,

Ониким йўқ халқ ғамидин ғами»

қабалида:

Кимки бўлса инсон, бўлса одам,

Халойиқнинг ғамин ейдур дамодам»¹

деса, Алишер Навоийнинг драмасыни таърифлаб: «Дуруст, шерсиз... фақат... занжирбанд шер...»² дейди.

¹ Уйғун, Танланган асарлар, икки томлик, II том, Тошкент — 1958, 6-бет.

² Шу асар, 8-бет.

Навоий ишлаган «занжирбанд шер» сурати асосидаги бу ибора Навоийнинг драмасини чуқурроқ очишга жуда мувофиқ бўлиб, бу иборанинг Гули тилидан айтилиши, Гулини ақлли-заковатли, комила бир аёл сифатида гавдалантиради. Шубҳасиз, Навоий севган қизнинг фақат гўзал бўлиши кифоя эмас. У маънавияти, ақл-идроки ва фаҳм-фаросати билан ҳам Алишерга муносиб бўлиши керак эди. Гули худди шундай қиз. Афсуски, у мурод-мақсадига эришолмади. Феодал-клерикал муҳит уни таҳқир этди, хўрлади, умид ғунчасини барбод берди. Гули яшаган муҳитини таърифлаб:

«Жаҳон ғийбат ила бўҳтонга кондур,
Қиличдин, найзадин бўҳтон ёмондур»¹,—

дейди. У мана шу муҳит билан муроса қилолмайди, қулларча тобелик билан яшашдан кўра ўлимни афзал кўриб, заҳар ичиб ўлади. Гулининг ўлими муҳитига, адолатсизлик, разолат ва қабоҳатга қарши исёндр. Унинг ўлими севги ва садоқатни, номус ва ҳаёни, поклик ва инсонийликни ҳимоя қилишга қаратилган фидойилиқдир. Гули ўлади. Лекин у Навоийнинг қалбида, унинг ижодида, эл-юртнинг хотирасида яшаб қолади. Драма китобхон ва томошабинни худди шундай хулосага олиб келади.

Драмада халқ афсонасидан фойдаланилиши фольклордан ижодий фойдаланишнинг бир намунаси дейишга арзигуликдир.

Шоир ва драматург Восит Саъдулла ҳам «Салтанат ларзада» драмасида «Навоий ва Гули» афсонасидан ижодий фойдаланиб, уни драманинг мазмуни ва моҳиятига сингдира билган.

1968 йилда — Алишер Навоийнинг туғилганига 525 йил тўлди. Юбилей йилида халқ афсоналари асосида буюк ёзувчи ва олим Ойбекнинг «Гули ва Навоий» дostonи нашр бўлди. Дostonни тугатар экан, муаллиф «20 март, 1968» санасини ёзган эди. Бу дoston юбилейга армуғон эди. Дostonни муаллифнинг вафотидан кейин нашрга тайёрлаган, адибнинг ҳаёт ва ижод йўлдоши профессор Зарифа Саидносирова қуйидагиларни ёзади:

¹ Уйғун, Танланган асарлар, икки томлик, II том, Тошкент — 1958, 61-бет.

«Кичиклигидан Навоий шеърятига мафтун, яхши ошно, муҳаббати зўр бўлган Ойбек 1934—1935 йиллардан бошлаб Навоийнинг ҳаёти, ижодиёти, фалсафий дунёқарашлари устида теран илмий тадқиқот бошлаган эди. Бунинг натижасида Ойбек 1936 йилда «Навоийнинг таржимаи ҳоли ва ижодий фаолияти» номли монографиясини ёзиб тугатди, кейин Навоий ҳақида дoston, роман яратишга ва бир қатор мақолалар ёзишга киришган эди.

1968 йилнинг март ойида Ойбек хаёли яна беш асрлик вақт чангини тозалаб, тарих йўлларини кезди, бир халқ афсонаси асосида «Гули ва Навоий» достонини яратди.

Ойбек бу достонни Ҳазрат Навоийнинг 525 йиллик юбилейига бағишлаган эди»¹.

Ойбек «Гули ва Навоий» достони муқаддимасида:

Асрларнинг сўкиб чокини,
Кўзларимга суриб хокини,
Тарихларни бир-бир титурман,
Афсоналар топиб битурман.

Афсонанинг кўпдир уруғи,
Ҳақиқатнинг баъзан уруғи
Уюм-уюм тош ичра гўё,
Бир гавҳардай беради зиё.

Мана, шундоқ битта афсона,
Афсоналар ичра дурдона²,—

дер экан, Навоий ҳақидаги халқ афсоналаридан биз шартли равишда Бухоро варианты деб номлаган афсонани танлаб олди. Муаллиф афсонанинг асосини, унинг сюжет ва композициясини, образлар системаси ва ғоявий мазмунини сақлаб қолади. Ойбек қалами билан афсона ғоявий-бадий жиҳатдан янада такомиллашиб сайқал топди, лиризм билан йўғрилди, замонавий мо-

¹ Ойбек, Гули ва Навоий, УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент —1968.

² Гули ва Навоий, 5-бет.

ҳият касб этди. Ойбек афсонага, халқ тасавуридаги Алишер Навоий образига янги, боқий умр бахш этди, уни ўзбек ёзма адабиёт бисотига олиб кирди.

Алишер Навоий ҳақида совет адабиётида яратилган асарлар адабий танқид ва адабиётшунослиқдан муҳим ўрин ва муносиб баҳо олган. Биз бу ўринда фақат бир масалага—ёзма адабиётга халқ ижоди нима-лар бергани ҳамда бу икки адабиёт ўртасидаги муносабат масаласига эътиборни жалб қилдик. Бу эса халқ ижодининг замонамизга, замонамиз адабиётига ўз ҳиссасини қўшаётгани, халқ обидаларининг ўлмаслигига яна бир далилдир.

ХОТИМА

Алишер Навоий доҳий санъаткордир. Мислсиз истеъдод билан инсонга, элга хизмат қилиш, унинг бахтсаодати учун кураш бирга мужассамланиб, уни тафаккур ва санъат чўққисига кўтарди.

Навоий халққа, халқнинг ижодий куч-қудратига, унинг санъаткорлик даҳосига чексиз меҳр қўйди, ундан маънавий ва бадиий илҳом ва файз олди, халқ тилининг бойлиги ва сеҳрловчи кучи Алишер Навоий асарларини янада кўрклироқ ва жозибалироқ қилди.

Алишер Навоий ўзбек классик адабиётининг муассиси—асосчиси. Бу Навоийга қадар бўлган ўзбек адабиётини инкор этмайди, албатта. Лекин ўзбек классик адабиётининг шаклланиши ва такомлида ҳеч ким Навоийчалик хизмат қилган эмас. Ўзига қадар ўзбек адабиётининг тараққиёти йўлига якун ясаб, уни янги ва юксак сарҳадларга бошлаган доҳий санъаткор халқ ижодиётига муносабат, ундан илҳом олиш ва баҳраманд бўлиш бобида ҳам улкан ибрат бўлди. Бинобарин ўзбек классик адабиёти ва фольклор баҳсининг таянч нуқтаси ва масалалар чорсуси Алишер Навоий ижодиётидир, унинг асарлари бир мактабдир десак, муболаға бўлмас. Шу билан бирга Навоий ижодиёти Яқин ва Урта Шарқ халқлари ёзма адабиёти билан халқ поэтик ижоди алоқалари ва умуман адабиёт билан фольклорнинг ўзаро муносабати типологик ҳодисаларини ёритиш, қонуниятларини ўрганишда муҳим бир манбадир.

Бизнинг тадқиқотимиз Алишер Навоий ва халқ

ижодиёти баҳсини каттароқ кўламга олиб чиқиш ва баҳоли қудрат уни ёритиш мақсадини ўз олдига қўйди. Биз тўплаган барча материал ва кузатишларимизни, фикр ва мулоҳазаларимизни шу китобда жамъ этдик деб айта олмаймиз. Китобнинг ҳажми фойдаланилган адабиётлар рўйхатини илова қилиш имконини бермади, муаллиф ҳошиялардаги ҳаволалар билан чекланди. Бунинг учун ҳамкасблар ва муҳтарам китобхонлар маъзур тутгайлар.

Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳси ҳали узоқ давом этади, янги-янги тадқиқотлар вужудга келади, улар бобокалон шоир ҳақида халқнинг қалб қўри билан яратилаётган янги асарларни ҳам қамраб олади, муаллифлар ўз салафларининг кам-кўстини тўлдириб борадилар, кейинги даврлар адабиёти билан фольклор алоқалари проблемалари ўрганилади.

Навоий ўзбек классик адабиётининг чўққиси. Навоий билан бизнинг давримизни беш асрлик масофа ажратиб турибди. Аммо узоқлашганинг сари тоғ чўққиси янада баландроқ ва салобатлироқ кўрингани каби, Навоий ҳам янада баркамолроқ гавдаланмоқда. Навоий билан бизнинг замонамиз тамомила бошқа-бошқа социал-иқтисодий замин, маслак ва мафкурага асосланган. Шубҳасиз Навоий ижодиётидаги кўпгина фикр-мулоҳаза, гоё ва маслак, ўй ва андеша кечмиш тарих бисотига қолиб кетди. Аммо гуманизми, халқчиллиги ва доҳиёна санъаткорлик маҳорати билан Навоий ўлмасдир, мангудир, замонлар ва янги-янги авлодларга ҳамроҳдир. Доҳий санъаткор асарларини, уларнинг ҳар бир мисраси ва сўзини фарзанди аржуманд деб ҳисоблар эди:

... Ки сўз зодаи табъу фарзанд эрур,
Чу фарзанд эрур, жонга пайванд эрур.

Мана шу «фарзанд»ларни Навоийнинг авлодлари, бутун прогрессив башарият ардоқлаб, эъзозлаб келмоқда.

МУНДАРИЖА

Адабиёт ва халқ ижодиёти (Муқаддима)	5
Алишер Навоий ва халқ ижодиёти баҳсининг ўрганилиши	16
Халқ ижодиётига муносабат	37
Халқ санъати оламида	37
Халқ шеърятини эъзозлаб :	65
I. Алишер Навоий ижодиётида фольклор анъаналари	86
Алишер Навоий ва мифология	90
Эзгулик мифлари	97
Ёвузлик мифлари	111
Космогоник мифлар :	124
Хамса» қаҳрамонларининг фольклордаги замини.	138
«Фарҳод ва Ширин»	141
«Лайли ва Мажнун»	156
«Сабъан сайёр»	162
«Садди Искандарий»	168
Навоий ҳикоялари ва уларнинг фольклор билан боғла- ниши	184
Бадиий тасвир ва тилда фольклор анъаналари	208
II. Навоий дostonларининг халқ вариантлари	229
Халқ китоблари :	231
«Қиссаи Фарҳоду Ширин»	234
«Китоби Мажнуну Лайли»	253
Фарҳод ва Ширин халқ афсонаси ва эртақларида	257
«Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун»нинг халқ дostonи вариантлари	270
«Фарҳод ва Ширин» дostonи	272
«Лайли ва Мажнун» дostonи	289
V. Китобиёт ва халқ оғзаки ижодида Алишер Навоий образи	300
Китобий ҳикоя ва латифаларда Алишер Навоий.	305
Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари.	344
.	381

На узбекском языке

Маллаев Натан

«НАВОИ И НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО»

**Редактор М. Маҳмудов,
Т. Алимов**

Рассом А. Мазитов

Расмлар редактори А. Кива

Техн. редактор Т. Смирнова

Корректор Ҳ. Аҳмедова

Восмаҳонага берилди 20/V—1974 й. Босишга руҳсат этилди 25/XI—1974 й.
Формати 84×108¹/₃₂. Босма л. 12,0. Шартли босма л. 20,16. Нашр л. 19;72.
Тиражи 5000. Р. 09669. Рафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат наш-
риёти. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 28—74.

Ўзбекистон ССР Министрлар Советининг Нашриётлар, полиграфия ва китоб
савдоси ишлари бўйича давлат комитетининг Тошкент полиграфкомбина-
тида тайёрланган матрицадан 1-чи босмаҳонада № 1 қорозга босилди. Тош-
кент, Ҳамза кўчаси, 21. 1974 йил; заказ № 618. Баҳоси 1 с. 31 т.